

PASCAL

Dep	Mod	Ran	Sect	Shelf	Tray	Item
P	1	04	07	11	12	006

405
M869
no.2-5
1934-35

Movoznavstvo.

University of Colorado at Boulder

U18301 9550591

Digitized by Google

Movoznavstvo

МОВОЗНАВСТВО

№ 2

*405
M 869
no. 2 - 5
1934 - 35*

КИЇВ

1934

ВИДАВНИЦТВО ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису українського друку”,
„Картковому репертуарі” та інших по-
казниках Української книжкової палати.

Відпов. редактор *П. Мустяца*
Відпов. секретар *Ст. Василевський*
Техкер *С. Скомський*
Учений коректор *Б. Козловський*

Доволяється випустити в світ.
Голова Редакційно-видавничої ради ВУАН акад. *О. В. Паладин.*

Друкарня-літографія Всеукраїнської Академії Наук. Київ.

Кілька зауважень про ручну мову

Жіноча ручна мова Закавказзя — своєрідний пережиток, що зберігся й досі в ряді селищ Вірменії, Грузії й Азербейджану. Не підлягає сумніву, що цими районами аж ніяк не обмежується коло поширення ручної мови. В ній ми маємо явний пережиток дуже далекого минулого навіть і в тому разі, коли вона, в тому вигляді, як вона збереглася, не є прямим нащадком лінійної кінетичної мови — основного колись способу спілкування.

Потворно вклинюючись в новий побут, ручна мова заходить в гостру суперечність з основними вимогами проведеної перебудови і, звичайно, засуджена на швидке вимирання. В свій час вона зустріла цілковиту підтримку в культурі, проте, ледве чи породило її християнство. Коріння її, за всіма даними, лежить багато глибше, і саме через те ми знаходимо її не тільки в християн Грузії й Вірменії, а й серед мусульманського населення. Причини її оформлення в тому стані, як ми її спостерігаємо, дальшого розвитку і певної стійкості на протязі довгого ряду століть полягають в особливому становищі жінки, що тільки тепер різко змінилося і привело до втрати соціального призначення всієї даної системи спілкування. З остаточним розкріпаченням жінки ця мова колись „природна“, стала до такої міри „потворною“, що не віриш відомостям про її ще велике покищо й тепер поширення. З такою недовірою приступили до роботи й самі учасники експедиції ЗИАН, зокрема автор вміщеної в цьому збірнику праці про ручну мову жінок б. Казахського повіту у Вірменії, що ніяк не сподівались знайти те, що вони знайшли.

Зібраний матеріал являє виключний інтерес, займаючи своє місце як серед спостережених фактів етнографії нового світу, так і серед вцілілих уривкових вказівок на існування подібного ж явища в минулому самої Європи. Сам підхід до наново достежуваних даних на ґрунті Кавказа ні в якому разі не може обмежитися самим тільки фотографуванням „цікавого“ явища, — навпаки, дослідницькі завдання тут багато глибші й серйозніші.

Ручна мова жінок Закавказзя існує разом з розвиненим звуковим язиком, і дослідник неминує натикається на питання про взаємодіяння двох суперечних систем. Навіть для жінок, що розмовляють жестами, все ж основним органом спілкування буде голосовий апарат, і, яка б не була архаїчна жестикуляція, вона неминує зазнає впливу системи звукового спілкування. В цьому випадку найбільш показовим буде протиріччя форми і змісту, що дедалі загострюється. Поглиблений дослідницький підхід до цього протиріччя і є одним з основних завдань.

Ручна мова ідеографічна, в ній кожний знак становить окреме слово, отже речення будується вже набором слів і тому неминує на черзі стають синтак-

сичні правила. Але жест не віддає відтінків слів, яких вони набувають у фразі, він, з цього погляду, аморфний, хоч він уже конкретизований на означенні окремого предмета чи поняття, отже вимагає згодження, яке й здійснюється за допомогою синтетизму. Отже можна твердити, що синтакса є ще в лінійній мові жестів. До таких висновків доходять і спостереження етнографів Північної Америки.

Аморфність і синтетизм яскраво виступають у зібраному матеріалі експедиції Інституту кавказознавства (к. ЗІАИ).

Суб'єкт, об'єкт і дія строго розрізняються місцем жеста у фразі. Розмовник не відміняє слів і дію виражає таким же жестом, як і ім'я, зовсім не вирізняючи їх рухом руки. „Вода“, „пити“ зовні не розрізняються, „собака“ виражається жестом хапання і т. д. Говорячи „я тобі даю пити“, жінка робить рукою рух до себе, в бік і до рота. Три аморфних жести „я“, „ти“, „вода“. Саме тому вони синтетичні. Зміна суб'єкта міняє лише чергу в жестикуляції, ні трохи не змінюючи самого жеста. Та сама фраза з зворотним порядком дієвих осіб відповідно розміщає ті самі жести, даючи спочатку рух у бік, рух до себе і рух до рота. При чому, яка б довга не була фраза, дієслово завжди захоче тенденцію зайняти в ній останнє місце, так само як і заперечення, спокусливо зближуючи правила синтакси жіночої мови Закавказзя з німецькою мовою.

Цікаво й те, що сама система жестикуляції не дає ще підстави до розрізнення різновидів імен, і, зокрема, займенник виділяється не зовнішнім оформленням, а лише модернізацією, переключенням змісту уже пануючого розвиненого звукового язика на співіснуючий лінійний. При такому становищі ледве чи можна категорично твердити, не виходячи з вузьких рамок самої жестикуляції, що знак до себе і знак в бік означає саме займенник першої і другої особи і не означає зовсім суб'єкта, цебто людини, що говорить, і іншої людини в її протилежності, так само як те, що знак до рота містить ясну семантику води.

З моментів розходження в значимості жестів впадає в око не утворення граматичних категорій, а якісне розрізнення слів у фразі з виділенням підрядних слів-означників. Ці означники стають разом з тим термінами загального поняття, вводячи суперечливі абстракції в межах ще пануючих норм конкретної побудови. Такі є детермінативи, що виділяють поняття „тварини“, „дерева“ тощо і приводять до складнішої побудови, позначаючи окремі види, напр., „собаку“, з обов'язковим зображенням попереднього детермінатива тварини і т. д., прекрасні зразки чого маємо таксамо в письменах Єгипта і Месопотамії.

В мові жестів, так само як і в графіці цих письмен, детермінатив лишається ще самостійним знаком і виявляється окремим жестом, що виражає одне ціле (в даному разі „собаку“) в загальному комплексі з іншими жєстами („тварина“ — „хапає“).

Можна припустити, що сама техніка жестів, їх форма, переставала відповідати ростучому змістові і, дійшовши в своїй аморфності до синтетичності, розірвалась в своєму загостреному розходженні форми і її змісту, коли розмовляюче суспільство переключило детермінацію в аглютинативні приліпки.

Все більша конкретизація мислення збагачувала лексичний склад на основі зростаючих форм господарства уже хліборобства і скотарства, відтінкуючи семантику термінів і в той же час конкретизуючи їх значення у фразі зміною самої зовнішньої форми знака. Допоміжні слова (детермінативи) перетворювались на допоміжні часточки морфологічного значення. Нового змісту не втримувала форма жестів і тим самим розривалась лінійна мова, роблячи стрибок на інший спосіб мислення, на язык використовуваного голосового апарата в його дальшому розвитку. Звідси можна зробити висновок, що аморфно-синтетична будова з виділенням детермінації притаманна ще лінійній мові жестів і що аморфно-синтетична будова звукового языка є ідеологічна спадщина попереднього способу спілкування.

Взаємодіяння обох систем, лінійної і звукової, можна простежити і в зібраному експедицією ЗІАН матеріалі жіночої жестикуляції Закавказзя. Тут ми, за всіма даними, маємо зворотний вплив, вплив уже розвиненого звукового языка, яким прекрасно володіє жіноче населення, що розмовляє жестами, на ці останні. Завдання дослідника вияснити цей вплив уже флектуючого языка на технічні здатності лінійної мови, затисненої в рамки аморфності і синтетизму.

При розв'язанні питання про те, наскільки є глибоке коріння ще існуючої в Закавказзі лінійної мови, потрібна певна обережність. Справа в тому, передусім, що термін „кінетична мова“ занадто широкий в своїм об'ємі. Співучасником кінетичної мови, без сумніву, був і звук. І коли рух руки в певному періоді висувається на перше місце, як пануюча система (лінійна чи ручна) в межах кінетичної мови, то те ж саме можна сказати і про саму звукову мову, як про один з періодів тієї ж кінетичної мови.

Ми, звичайно, дуже помиляємось, вбачаючи в кожній ведущій системі цільність змісту і єдність його, що виключає можливість одночасного використання інших кінетичних оформлень. Правда, кожне яzikове явище перебуває в динаміці і може одержувати іншу функцію аж до гострої протилежності своєму ж попередньому станові. Так, наприклад, соціально значима жестикуляція має собі паралель в так само соціально обумовленій, але „мимовільній“ жестикуляції. Ця остання, супроводячи звукову мову, тепер не має своєї семантики мови, і людину, що заклала руки в кишені, можуть так само добре зрозуміти, як і тоді, коли вона жестикулює в процесі говоріння. Тут, в цьому прикладі, жестикуляція не має семантики слова, і тому — вона не мова. Але, в той же час, ми занадто переоцінюємо голосовий апарат, вважаючи його тепер за єдиний тільки орган мови. Навпаки, ще й тепер існують семантично обумовлені сигнали, що виражаються не самими лише звуками. Звичайно, використовувана нині лінійна мова, як сигнали на віддаленні тощо, якісно відмінна від тієї лінійної мови, що попереджала звукову, і підпорядкована зовсім іншим нормам мислення, але все ж вона існує і не може бути вилучена з загального складу кінетичної мови навіть в наші дні і навіть у найрозвиненіших народів.

Лінійна мова існує ще й тепер поруч звукової, але настільки нею затемнена, що дослідник-лінгвіст має нахил зовсім її не помічати і в кожному разі цілком виключає її з числа об'єктів свого вивчення. Звичайно визначають, що мова в наш час у складі розвинених індоєвропейських, семітичних і ін.

мов послугується виключно голосовим апаратом. Це неправильно. А коли це справді так, то визнання описуваної тут ручної мови закавказьких жінок за явище цілком другорядного порядку буде занадто однобоким підходом до неї і занадто поспішним.

Існуючи тепер як шкідливий пережиток закріпаченого становища жінки, ручна мова повинна бути викрита у всьому шкідливому її соціальному корінні і засуджена на знищення. Саме через те до неї посилюється увага і вимагається глибший аналіз, що в той же час в дослідницькій роботі може бути багатим матеріалом для загальних завдань вивчення кінетичної мови взагалі.

Ручна мова — harsnevar жінок б. Казахського пов. (РСР Вірменії)¹⁾

Історія експедиції

Ще 1930 року б. ЗІАІ АН, тепер ІК АН, повідомив через заст. директора ЗІАІ С. В. Тер-Аветісяна, директора-керівника Інституту акад. Н. Я. Марра, що в Вірменії, в б. Казахському повіті, до останнього часу замужні жінки говорять ручною мовою. Разом з цим Інститут просив асигнувати гроші на організацію експедиції до Вірменії. Вирішено було зафіксувати ручну мову за допомогою кіноздіймання.

Ще на початку 1931 року Академія Наук СРСР постановила відпустити відповідні кошти на організацію згаданої експедиції. Уже в лютому місяці був викінчений орієнтовний план експедиції, а здійснення її намічено на осінь. При чому, крім Казахського повіту, був намічений ще цілий ряд пунктів, теж у Вірменії — там, де збереглася ручна мова²⁾.

Організацію і провід експедиції доручалось Ю. Н. Маррові, що гаряче взявся за роботу.

Спочатку ця робота полягала ось у чому: поперше, треба було довести наявність ручної мови на Кавказі і, подруге, визначити, що вона собою являє. З цією метою Ю. Н. Марр налагодив на місцях зв'язки з учителями, які з різних районів Грузії, Вірменії і Азербейджану³⁾ потверджували існування там ручної мови.

Ось що пише про це акад. Н. Я. Марр:

„Судячи по підготовчій в Казах роботі керівника її Ю. Марра, на підставі анкетних даних, виявилось значне поширення ручної мови. З республіки Вірменії одержано список десятка сіл з ручною мовою, серед азербейджано-турецького, айсорського і грецького та, особливо, вірменського населення Вірменії.

В Ахалдзіському районі Грузії ручною мовою користується поряд з грузинською і вірменською частиною населення і турецька. У турецькому селі років 30 тому ручна мова була у вжитку на 75% більше⁴⁾. Тоді невістка говорила ручною мовою 10—15 років, а тепер тільки рік або два з дня заручин⁵⁾.

¹⁾ Статтю з російської мови переклав науковий співробітник НДІМ В. П. Якимів.

²⁾ За тими відомостями, що є у нас, ручна мова збереглася як в Лорійському районі, так і в Алагійському краю.

³⁾ Нас повідомили, що в Ленкорані.

⁴⁾ В Талінському краю, у вірменських селах, заселених виходцями з Турції, так звані „сосунці“ говорять ручною мовою, якої вживали також і чоловіки (передає Г. Е. Гуль-Аміранян).

⁵⁾ Акад. Н. Я. Марр, Язык и мышление, Москва, 1931, сс. 38—39.

Цей список окремих районів Кавказа показує, що ручна мова поширена не в такому вже вузькому масштабі. Що ж собою являє ручна мова на Кавказі? Ось друге завдання, яке було поставлене Ю. Н. Марром до від'їзду експедиції у Вірменію тут таки в Тифлісі.

Не так легко, але все ж у Тифлісі був виявлений і опитаний цілий ряд осіб, що знають ручну мову. Матеріал цієї проведеної роботи використав частково акад. Н. Я. Марр на с. 37 „Языка и мышления“. Отже територія поширення ручної мови і її суть була визначена, інакше кажучи, дані були віхи і треба було для дальшого поглиблення роботи організувати виїзд відповідної експедиції.

Вирішено було поїхати у Вірменію, куди вирушила експедиція з Тифліса 23 вересня 1931 р. Керування нею було покладено на вченого секретаря І. К. АНС. В. Тер-Аветісяна, замість Ю. Н. Марра, що через цілий ряд причин не міг взяти участі в роботі. До складу експедиції входили: 1) С. В. Тер-Аветісян — керівник; 2) П. П. Карбелашвілі; 3) І. В. Мегрелідзе та 4) А. Г. Кобахідзе.

Фіксацію ручної мови було покладено на: 1) Д. Кікабідзе — кінорежисера держкінпрома Грузії, 2) оператора Ш. Гегелашвілі і 3) художницю М. Майер.

Прибувши на станцію Айрум Еріванської залізниці, ми звідси на арбі подалися на схід до села Барана, яке обрали основною базою роботи. Тут ми із десяти днів роботи нашої експедиції працювали сім днів.

Крім праці в с. Барана, ми ще працювали в селах Багніс, Воскепар, де займались переважно зіставленням матеріалу, здобутого в с. Барана.

Результати одержано однакові, цебто всюди, в усіх цих селах, всі опитані нами жінки розуміли й передавали ручну мову в основному так само, як в селі Барана, але, звичайно, своєрідним широким обсягом і диференціацією тих понять виробництва і т. д., що були характерними для кожного з цих сіл¹⁾.

Щодо ручної мови або, як часто її називають — язык жестів, жестова чи жестикулярна мова тощо, то вона тісно зв'язана з питанням виникнення звукової мови.

Питання про ручну мову і взагалі кінетичну від часів Платона до індоєвропейців висіло в повітрі. Але яфетичне мовознавство дало цій мові не тільки чітке визначення (кінетична — лінійна — ручна), а й довело палеонтологічним лінгвістичним аналізом, що кінетична мова існувала перед звуковою членоподільною мовою, передавши останній пережитково нашу звичайну, часто живвану нами, жестикуляцію. Ці жести в епоху первісного мислення носили семасіологічне чи змістове значення, навіть не одне, а багато значень відповідно до дифузності (злитості) в одному жесті цілого ряду понять у зв'язку з відсутністю ще диференціації понять, які перебували у взаємозв'язку й залежності від розвитку засобів виробництва, а тим самим і від виробничих відносин.

¹⁾ Характерно, що ручна мова в процесі дослідної роботи стала перед нами як terra incognita в розумінні незвичайності методу праці. Якщо для лінгвістичних польових робіт все ж існують деякі методичні прийоми, то для роботи над ручною мовою в побуті поки що їх немає.

Не на одному язиковому факті акад. Н. Я. Марр довів наявність двох систем — ручної і звукової. Приклад акад. Н. Я. Марра з грузинського язика — *rigmetkveli*, буквально „ротом розмовляючий“, цебто звуковою мовою, нагадує про те, що була і друга мова, друга система мови.

Деякі представники буржуазної лінгвістики інколи дійсно закріпляли пріоритет за ручною мовою, точніше, за „язиком жестів“. Найчастіше його зіставляли з сучасною мовою глухонімих, власне з одною із систем її, а саме дактилологією, цебто цілком штучною пальцевою азбукою глухонімих. Як відомо, ця остання зв'язана з ім'ям Жан-Пабло Бонета, який вперше згадує про неї 1620 року. Виникла вона в Іспанії, а потім у XVIII віці¹⁾ була удосконалена у Франції. Застосовується вона в наші часи інколи при навчанні глухонімих.

„Об'єктивні“ індоевропеїсти попадали в тупик і в питанні про виникнення мови. На „жестикуляторній мові“, на „язику жестів“ (на матеріалах Маллері) та інших фактах ламались списи старих лінгвістів. Брались сучасні факти, на яких серйозно будувалися здогади в питанні походження мови.

Аджеж їм був недоступний палеонтологічний метод дослідження, що є досягненням яфетидології. Вони знали *pes plus ultra*, далі якого не тільки не бажали йти, але й чути не хотіли про заглиблення та вихід за межі звукової мови, визнаючи тільки славнозвісний „праязик“ благородних арійців, обдаровану богом расу, до числа яких себе зараховували. „На підставі доступного нам матеріалу, — пише проф. В. Шерцль в розділі „Відношення жестів до живої мови“, — схиляємося проте більше до думки Маллері і вважаємо, що жести в розвитку людського язика становили попереднє *stadium*, що існувало перед утворенням вокальних продуктів людської мови“²⁾. Звичайно, справа не в стадії, не в переднійшій ступені, а в певній системі кінетичної мови, в системі мови дозвукового мовотворення. Але, приймаючи мімічні жести за „одну із найважливіших і основних частин примітивного язика“, і вважаючи їх „лише сурогатом язика“, проф. Шерцль думає, що мова виникла на звукових жестах, які розпадаються на два розділи: 1) суб'єктивні чи інтер'єкційні звукові групи і 2) об'єктивні звукові жести чи слова, що виникли на підставі звуконаслідування чи ономапооеї і т. д.

Таким чином за допомогою туманних слів він традиційно доїжджає до звуконаслідування, як основного фактора творення людської мови³⁾.

Питання про жестикуляторну мову в освітленні індоевропеїстів завело б нас дуже далеко, і тому покищо ми обмежимося констатуванням того факта, що воно не було пророблене не лише достатньо, а, що найголовніше, не були знайдені правильні методологічні настанови.

Жива ручна мова в побуті була досі відома серед неаполітанців, північно-американських індіанців та деяких екваторіальних народів, моряків, і звичайно жестикуляторною мовою вважались „*Rudimenta*“ (проф. Шерцль) — пережитки

¹⁾ БСЭ, т. 20, Дактилологія.

²⁾ Проф. В. И. Шерцль, Основные элементы языка и начало его развития, Журн. „Филолог. зап.“ вып. I, с. 94, Воронеж, 1896.

³⁾ Ibid., сс. 96—97.

кінетичної мови, що їх дійсно використовуємо і ми. Таких окремих жестів деякі дослідники нараховували до 70-ти.

Сто років тому назад за вивчення широкорозповсюдженої ручної мови взявся Андреа де Джорія і видав книжку з описом жестів неаполітанців ¹⁾. Після цієї першої книжки, до речі сказати — книжки, що не зустріла належної уваги, через 50 років дослідженням ручної мови північноамериканських індіців зайнявся полковник Гаррі Маллері і дав, за висловом Леві Брюля, прекрасну монографію „Язык жестів“ ²⁾. В питанні виникнення мови остання праця притягає увагу не одного мовознавця, який звертається до неї для розв'язання генези звукової мови тощо.

Маллері дійсно ґрунтовно описав язык північноамериканських індіців, дав не тільки техніку мови, побудову мови та інше, а також подав багату літературу ³⁾.

Характерно, що Маллері надає великого значення вивченню цієї мови, щоб мати можливість встановити зв'язок з різноплеменними індіцями. А ми, навпаки, ставили собі метою, вивчивши шкідливі корені ручної мови, викоринити її.

В 50-х роках минулого століття Август Гакстаузен вперше відзначив існування у Вірменії ручної мови (Pantomime). Самої ручної мови він не зрозумів, але дав цікавий матеріал про побут вірменських жінок ⁴⁾.

Уперше науково в радянській пресі про ручну мову в нашому побуті заговорив акад. Н. Я. Марр вже 1931 року:

„Нарешті яфетичний Кавказ в масовій скоронності языків яфетичної системи поряд із звуковою мовою затримав в побуті місцями (так, особливо в Казахському районі у вірмен) ручну мову. Жінки у зв'язку з тим чи іншим становищем додержують звичаю говорити ручною мовою в певний строк, іноді роками“ ⁵⁾.

Після цих конче потрібних загальних зауважень про ручну мову треба подати короткий опис соціально-економічних умов життя мешканців того краю, де ми досліджували ручну мову, щоб з'ясувати собі, в яких умовах доживає свої останні дні згадана мова.

Район, де ми провадили роботу, знаходиться, як сказано вище, на віддалі тригодинної їзди залізницею на південь від Тифліса, у Вірменії.

Бувший Казах розташований порівнюючи високо: с. Барана знаходиться, наприклад, на висоті 2400 футів по анероїду над рівнем Чорного моря, на границі лісового та низинного районів. Сніг не сходить до березня місяця. Грунт малоплодородний. Село оточене лісом, навіть будівельним, але дороги для його експлуатації жахливі. Ліс з трудом на буйволах приставляється до станції Айрум для відправки в центр Вірменської республіки — місто Ерівань.

¹⁾ Andrea de Joria, *La mimica degli antichi investigata nel gestire napoletano*, Napoli, 1832.

²⁾ Introduction to the study of sign language among the North american indians as illustrating the gesture speech of manking by Garrick Mallery, 1880, Washington.

³⁾ Про язык жестів Маллері видрукував скорочену статтю в німецькому журналі „Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft“, в якій література не зазначена.

⁴⁾ Див. Transkaukasien, August Freiherrn von Haxthausen, Erster Teil, 1856, Leipzig, 200—202.

⁵⁾ Акад. Н. Я. Марр, Яфетические языки, БСЭ, т. 65. с. 846.

Населення¹⁾ займається переважно хліборобством: вирощує хлібні злаки і картоплю. Бавовна й інші технічні культури, крім тютюну, ще тимчасом не культивуються. На тютюн багате село Багніс, де є колгоспи тютюноводів з устаткованою сушарнею для тютюну тощо.

На другому місці стоїть скотарство, яке має всі дані для того, щоб в майбутньому зайняти почесне місце в економіці цього краю. Аллавердський райком партії урахував цю обставину підчас складання п'ятилітки.

Підчас нашої експедиції (1931 р.) селянство ще не все було об'єднане в корисні для нього тваринницькі колгоспи. Є в селі школа колгоспної молоді на 150—200 чоловіка та споживча кооперація. Партосередок села складався з 15 членів і кандидатів партії, а комсомольський — з 30. Міцно росте комсомол. За нашого перебування там село ще не було машинізоване, не було ще трактора, сівалки, а прадідівський плуг — гуґан і соха — агор, дид і дерев'яна молотарка — кам, запряжена парою биків, ще панували. Друге село, Багніс, дає вже картину села, що швидко перебудовується, села майже цілком колективізованого, де відчувається здоровий темп оживленої чітко організованої роботи, де застосовуються соціалістичні методи праці. Це село вже живе новим життям, але ручна мова і там коріниться як пережиток недавнього минулого. Третє село, Воскепар, десь там загублене високо в горах. Хоч колективні форми господарства і тут не чужі, але селяни живуть бідніше, ніж селяни вищезгаданих двох сіл.

Ось короткі дані про те, що являють собою сьогодні ці села, де зафіксована ручна мова.

Треба відзначити, що, крім С. В. Тер-Аветісяна, який є аборигеном села Барана, ніхто не думав серйозно про існування в такій формі й мірі ручної мови в цьому краю, і всі їхали туди з дещо передвзятим сумнівом. Та з першого ж моменту прибуття туди робота показала, що тут ми маємо діло із справжньою мовою, якою можна майже цілком охопити все те, що, звичайно, можна охопити звуковою мовою.

Ручну мову знають скрізь, і нею користуються виключно замужні жінки, хоч щораз рідше і рідше.

Так наша експедиція приступила до вивчення і до фіксації ручної мови. Ось така коротка історія організації завзначеної експедиції в б. Казахський повіт.

Ручна мова — властивість замужніх жінок

Ручну мову розуміють і чоловіки, але не користуються нею. Серед жінок зустрічались такі, що навіть віртуозно розмовляли руками. Настільки вони легко розуміли одна одну, що досить було одній із співбесідниць почати фразу, як друга вже перебивала її відповіддю. „По в ном о в но“ говорить чимало жінок, хоч серед них є й такі, що вміли передати „кустарно“ лише дуже незначну частину тих понять, які тут виражаються ручною мовою. До числа таких жінок належали частково молоденькі невістки або ті, що рідко нею користувалися через умови інтелектуального розвитку, родинного життя тощо.

¹⁾ Населення по всіх селах — Барана, Багніс, Воскепар — виключно вірменське.

Маючи за мету сфотографувати мову в цілому, ми в нашій роботі часто зверталися до таких інформаторок, які повніше передавали нам мову і не так соромились. А соромливість наражала нас нерідко на невдачу, і ми часто докладали чимало зусиль, щоб поставити перед об'єктивом жінку, що говорить руками.

Нерідко вони не лише не соромились говорити руками, а намагались дуже старанно віддати нам свій запас мови, що знов таки ставило нас в трудне становище. Коли ми спостерігали, що жінка починала навмисно фантазувати, соромлячись перед товаришками незнанням ручної мови, ми не зверталися до неї за допомогою. Тут мало місце звичайне змагання показати знання ручної мови. Віртуозів на селі всі знають. Нам доводилося вибирати декілька жінок і ізолювано визначати їх знання. Самі вони із зневагою ставились до таких жінок, які намагались внести в ручну мову суб'єктивну творчість. Отже, чи не говорить ця обставина за те, що ручна мова розроблена колись і вложена в певні жести і що вона консервативна.

До числа тих жінок, що соромились, належали, як вище сказано, переважно молоденькі невістки 15-ти, 16-ти років. Тут до радянської, виявляється, практикувалось видавання заміж 12-13-літніх і ще молодших дівчат. Тепер цій ненормальності радянське законодавство поклало край.

Взагалі треба відзначити, що тепер жінки до ручної мови практично вдаються зрідка; інколи ще вдаються до ручної мови підчас розмов з тими, що не розуміють вірменської мови, єдино приступної для цих жінок. До нас вони зверталися ручною мовою і таким чином встановляли необхідні стосунки. А проте, через два-три дні ми вже без великих труднощів розмовляли з ними ручною мовою. Тепер помітно відчувається ігнорування в їх побуті ручної мови. Це пояснюється тим, що жінка вже звільнилась від вікового рабства, накладеного на неї церквою. По всіх селах церкви перетворено на клуби, відкрито школи, жінок охоплено лікнепом і взагалі культурно-освітньою роботою. Отже недалекий той час, коли ручна мова залишиться в цих селах, як спомин про попа („тертер“), який своім нашіптуванням не зможе більше вселити страх жінці перед своїм чоловіком. Тертери-попи міцно тримались за ручну мову, проповідуючи її жінкам і нагадуючи чоловікам про збереження її між жінками. До наших днів чоловіки за старою, очевидно, звичкою ставляться без особливої зневаги до жінки, коли вона говорить руками. От чому культивування ручної мови тут, поряд з іншими умовами, треба шукати і в лоні релігійного дурману.

Чи жінки всіх класів говорили ручною мовою? На це питання відповідали нам різно. Розповідали, що дружини князів і дворян не розуміли ручної мови, її розуміли тільки селянки. Тут видна і лапа феодалізму. Правда, А. Гакстгаузен в 50-х роках спостерігав ручну мову в сім'ї дворян, яких він вважає корінними дворянами.

Ручна мова — властивість замужніх жінок, і саме тому її тут називають *harsnevar* від вірменського слова *hars* — „невістка“. Звідси *harsnevar* мусів би означати „язик невістки“, буквально „по невістчиному“, але фактично замужня жінка користувалася *harsnevar* до кінця свого життя і поняття „мова чи язик невістки“ повинне було означати, що саме з того моменту, щоби коли.

вона ставала невісткою, ручна мова вживалася нею в присутності родичів-мужчин по лінії чоловіка і заговорити при них звуковою мовою жінкам між собою (з чоловіком — родичем чоловіка, звичайно, абсолютно не розмовляли ніколи звуковою мовою), як нам передали, за традиційним розумінням вважається ганьбою. Ще гірше, коли жінка заговорила з дівером або іншим чоловіком — родичем по лінії чоловіка. Таку жінку вважали, що вона вступила в інтимний зв'язок з тим, з ким вона говорила. Із стороннім чоловіком говорити дозволено. Але вони з нами часто не розмовляли, коли гадали, що ми інородці і не можемо зрозуміти вірменської мови. А коли ж ми відповідали по вірменськи, вони тримались на стороні.

З ким жінка може говорити звуковою мовою, а з ким не годиться їй це робити, стиг ясним із слів селянки с. Барана Соні Сергіївни Гішевої. Ось що вона розказує.

З свекрукою вона говорить завжди руками. З сусідами до одруження вона завжди говорила звичайною мовою, а потім виключно руками. Тепер (підчас ламання старого побуту) вона вже не виконує цих звичаїв, тому що один з її братів — член партії, а другий — комсомолец. Вийшла вона заміж в 14 років, а тепер їй 26. Коли доводиться їй піти в друге село, з однолітками і молодшими жінками говорить язиком, а з старими жінками руками, а з сторонніми чоловіками говорить тільки язиком. З діверами, коли вони малоїтки, наприклад, до 9 років, треба говорити руками, а раніше взагалі с хлопцем по лінії чоловіка не можна було говорити. Звідси можна зробити висновок, що жінка повинна була все своє життя звертатися ручною мовою мовчки, цебто не говорячи звуково, що вважалося аморальним вчинком, рівнозначним вільній, легкій поведінці.

Треба було коротати вік в беззвучній мові. У даному випадку беззвуччя — табуйроване явище, встановлене, можливо, навіть ще до християнства.

Самовільне накладання беззвуччя ми бачимо в житті аскетів, що наклали на себе на необмежений строк добровільну дану богу обітницю мовчати, як і стовпники та їм подібні [див. у Вундта, „Völkerpsychologie“, Erster Band, Die Sprache (друге перероб. вид.), розд. Gebürdezeichen der Zisterziensermonche, с. 151]. Обітниця мовчання в аскетів-монахів мала місце і в історії Грузії, відображене в творчості поета Акакія Церетелі „*ժոռնիկ Երեստի*“, а також таку саму обітницю маємо в Ільї Чавчавадзе в „*Gandegli*“ та інших.

Беззвуччя, очевидно, символ якоїсь мудрості в деяких частинах Кавказа. Поважний чоловік повинен говорити дуже мало ¹⁾. Старика могли б вважати балакуном, коли б він говорив стільки, оскільки звичайно потрібно в житті. Заведено було говорити лаконічно і тільки тоді, коли в цьому була особлива необхідність ²⁾.

¹⁾ Такого чоловіка називають в гірній Раче в Грузії, село Глола, *daodi kadı*.

²⁾ Брамнінім вимагає, щоб старик на силі віку самовідрікся і йшов у ліс, як про це досить докладно говориться в розд. 6 Маву. Йому наказується: „нехай він говорить кротко і не вимовляє пустих слів... сидячи заглиблений в роздуму... про загробне блаженство“ (Мен, Исследование о нраве и обычае, с. 16). Мен вважає, що коріння цього звичаю брамінізму... стародавніше, ніж індуська богословська система, та що воно існувало незалежно, як світовий звичай, в багатьох давніх суспільствах“ (*ibid.*, с. 17). За словами професора А. А. Крайуса,

А жінка взагалі, очевидно, не повинна була говорити¹⁾, і їй наказувалося бути беззвучною. Питання про те, наскільки цей звичай був в силі серед жінок феодального панства Вірменії, потребує ще проробки в зв'язку з harsnevar-ом. Відгомін вірменського harsnevar, думаю, ми знаходимо і серед грузинок.

В Грузії жінка під вінцем сиділа за спільним столом поруч з чоловіком, до самого ранку не вимовивши ні одного слова, і відповідала тільки кивком голови на привітання та тости. Чи не дає це мовчання вказівки на те, що звідси саме, з цього моменту вона повинна була вдаватися до беззвучної мови — мови невістки?

Говорити так собі і де понало, очевидно, не можна було і чоловікові, через це старики та взагалі дорослі чоловіки ще 1930 року збирались окремо²⁾ від жінок та дітей і взагалі молоді на спеціальній площі, сідаючи на спеціально покладені камені.

Цю площу в селах Гебі, Чіора і Глола називають „sapaqsho“ від слова „paqsh-ova“ („говорити“), — звідси і питання „gas menaqsh-ewi“ означає на язичку гірців Гірської Рачі дослівно: „Про що ти мені говориш?“ Тут спостерігалось таке: жінкам не годилось заводити голосно міжсусідську суперечку, а коли і бували випадки сварки, то треба було тільки з'явитися чоловікові, як суперечка завмирала.

Біднячка без жодного афекту вислухала повідомлення, що її єдина корова розбилася в проваллі льодовика Буба (с. Глола).

Техніка ручної мови

Як вище було зазначено, в harsnevar-і міміка відіграє роль, але домінуючою є рука, цебто жест рукою.

Ручна мова вимагає для свого вираження допомоги рук, але в більшості випадків застосовується одна права рука. При ручній мові розмахиста жестикуляція рук, очевидно, не вимагалась, і коли підчас кіноздіймання зафіксовані жести в цьому дусі, то іноді це підказувалося чисто технічною потребою.

Жестикуляція рук відбувається в більшості випадків на рівні грудей, а жести, що підіймаються вище рівня голови, відносяться до категорії космічних, астральних понять, які зображують висоту і явища природи, що відбуваються у „верхньому небі“, звідси і бог.

Всі поняття: „бог“, „сонце“, „зорі“, „грим“, „блискавка“ та ін. передаються жестом рук або руки не нижче рівня голови.

Розмова ручною мовою ведеться так швидко, що абсолютно неможливо схопити характер мови, цебто образність та її елементи.

Ця блискавичність нагадує морську сигналізацію прапорцями, і для того, щоб розібратися в швидких рухах рук і пальців, треба звичайно починати

для того, щоб скорувати всі свої думки на духовний світ, вже в давнині... за словами Діогена Лаерція і Фразіла, деякі... філософи добровільно позбавляли себе зору, щоб віддатися розумовому спогляданню“ (проф. А. А. Крагіус, Психологія слепих, с. 720).

¹⁾ Пор.: говорить чоловік — мовчить.

²⁾ В с. Глола площа, де збирається тільки молодь (по суботах) для змагань у співі, танцях та ін., знаходиться цілком в іншій частині села, ніж sapaqsho для чоловіків (дорослих).

з аналізу жесту, щоби розкладення його на складові частини, чи, як ми умовно називаємо, „елементи“.

Одноелементне поняття, напр., „небо“, вір. *erkinç*, передається розведенням над головою, іноді і на рівні голови, вільно пальцями рук, долонями всередину; 'звід' *kaṃaḡ*, також 'звід небесний' *erkaṃaḡ* — так само передається обома але вже зведеними руками, близько пальцями одної руки до другої, подібно до обруча, півциркульного зводу; або, наприклад, „мужчина“, „муж“, „чоловік“, „хлопчик“ (додається поняття „маленький“, вір. *tḡamaḡd* „хлопчик-мужчина“) передається одним жестом у вигляді трикутника розкритими великим і вказівним пальцями і піднесенням на рівні грудей або підборіддя, щоби зображенням поняття: б о р о д и, як характерної прикмети чоловіка тощо.

При *harsnevaḡ*-і підчас жестикуляції рук відіграє роль, крім міміки в скромній дові, і кивок головою в знак potwierдження, заперечення, докору або передачі якогонебудь афекту. Вираз очей, звичайно, посилює ці почуття, як і взагалі при звуковій мові.

Розмову ручною мовою нерідко супроводить, крім руху губ, як характерне явище міміки, і своєрідне видавання нечленоподільного завивання, неначе в такт жестикулюванню. Тут немов би хоче вирватися звукова мова. Таке явище зафіксоване і підчас кіноздіймання (рух губ). Аналогічне явище спостерігається, звичайно, в щоденному житті, коли людина, що стоїть, наприклад, на вулиці, переговорюється з іншою людиною, що стоїть в кімнаті перед закритими вікнами, щоби коли, власне, не зважаючи на переконаність в тому, що таким чином голос не може дійти до того, з ким хочеш порозумітися, все ж півшепотом говориш, жестикулюючи при цьому напружено руками.

Поняття одноелементність ми вище взяли в лапки, щоби ця одноелементність тільки гадане умовне явище, а насправді цей, здавалося б, простий жест складається із злитого складного жесту. Спущена вільна рука, звичайно, сама по собі нічого не говорить, але коли рука підіймається для надання поняттю змісту при допомозі певного жесту, то тут вже має значення і цей жест і відповідне розміщення пальців.

Чи зложені пальці руки в кулак, чи вільно розкриті, чи розставлені і т.д. — все це дає жестові певне озмістування, а тому і пальці відіграють безсумнівно важливу роль в ручній мові.

Як вище було зазначено, терміни, що відносяться до верхнього неба в його дериватами, зображаються жестом руки вверх не нижче рівня голови, але питання в тому, як буде виставлена кисть руки. Наведений вище приклад зображення неба, зводу тощо зведеними над головою руками, коли пальці складені в кулак, дає вже поняття „грому“, а при одному звільненому вказівному пальцеві, як ми звичайно вказуємо на щонебудь пальцем, дає цілком інше поняття — „блискавки“, хоч „грим“ супроводиться жестом, немов би погрожуючи кулаками, а „блискавка“ — зигзагом з вказівних пальців.

Тут треба зробити застереження. В ручній мові північноамериканських індіанців, як у глухонімих, дається разом з жестом руки і рух пальців, через те одержуємо за визначенням Гербера (див. його „Die Sprache als Kunst“) — „язык пальців“.

В *harsnevar*-і, як вище було зазначено, при розмові хоч і комбінуються пальці, але це не є язык пальців, бо при певному елементі мови дається жест рукою з відповідно зложеними пальцями, щоби пальці не рухаються підчас передавання будьякого елемента при *harsnevar*-і, як це має місце в язику знаків північноамериканських індіанців¹⁾.

За тими матеріалами, що в нас є, в *harsnevar*-і тільки в декількох випадках вживається рух великим і вказівним пальцями для передачі поняття „борг“ (матеріальний борг). Те ж саме для передачі поняття „рахувати“, „хапати“ (елемент для собаки), „сир“ — натисканням (в останньому випадку) великого пальця на долоню лівої руки.

Окремо стоїть поняття „душа“. Тут вже бере участь у вигляді одного з елементів видих. Але роль видиху або вдихання — взагалі дихання — обмежена, вони застосовуються дуже рідко²⁾.

Три неба і їх деривати повністю передаються *harsnevar*-ом. Цей принцип був покладений в основу нашої робочої програми. Окремо була виділена наша сучасна язикотворчість в жестах у зв'язку з ламанням лідваля старого побуту і зміцненням нових соціалістичних форм господарства у вивчуваному нами районі.

Працюючи над збиранням матеріалів і над розробкою питань в трьох селах б. Казахського (тепер Аллавердського) району: Барана, Багніс і Воскепар, ми зауважили, що величезна більшість знаків спільні в цих селах. Спільні також і в близьких сс. Кошкотан, Кохп та ін. Як нас повідомили, аналогічна мова вживається в азербейджанських тюркських селах по сусідству з вивчуваним нами районом. Таким чином маємо начебто „діалекти“ ручної мови. Розходження (зобразно) спостерігається („сонце“, „місяць“) в наведеному матеріалі в „Языке и мышлении“ акад. Н. Я. Марра, хоч „сонце“ і „місяць“ — протилежні. Розходження в знаках спостерігалось не в розумінні якогонебудь застосування в корені розбіжного жесту, що розходиться, або знаку, а в розумінні надавання будьякого доповнюючого елемента жестикуляції, щоби передати поняття більш характерно, точним зображенням.

Наприклад, „сонце“, „небо“, „бог“ ідентичні, але ідентичність „сонця“ з означеними поняттями була б нами не скоплена, коли б не зображення „сонця“ в с. Багніс, де „сонце“ не одноелементне, як в других селах, а двоелементне, щоби, власне, до „сонця“ (зведення вказівних і великих пальців — „обруч“, „круг“) додається поняття „палати“, а це поняття „палати“ передається піднятою рукою, долонею вверх з передаванням немовби дрижання³⁾.

¹⁾ Див. приклад, наведений Гарріком Маллері в „Introduction to the Study etc.“, або в його ж статті „Sign Language, Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft“, von F. Teichner. Ztschr., 202.

²⁾ В *harsnevar*-і майже непомітний видих, як це буває в деяких „говорах“ глухонімих. Американський вчений Фред Ньютон Скотт в „The genesis of Speech“ 1908 р. намагався довести, що язык повстав від звука нормального дихання як засобу пізнання і комунікації. Цит. за Погодіним, „Язык как творчество“, сс. 537—538, т. IV, „Вопросы теории и психологии творчества“, Харьков.

³⁾ Пор. нім. flimmern — рябіти, мерехтіти. Таке приблизно дрижання додається і до поняття „зоря“. Див. про це в таблицях „зоря“, „зори“ — с. 18.

Щоб передати поняття будьякого визначеного характеру, в основу кладуть певний жест — спільний для даного ряду явищ — і до цього жесту додають характерне для даного явища і речі.

Таких начебто детермінативів нами відмічено більш десятка для передачі поняття: „небо“, „вода“, „земля“, „круг“, „тварина“, „далеко“, „я“, „багато“, „дерево“, „робити“, „іти“, „писати“ та ін.

Ці „детермінативи“ в багатьох випадках ясні, образні і передають форму, специфічність предмету або специфічність і вузько характерне явище будь-якої дії.

Треба бути обізнаним з кустарним виготовленням масла і сиру, словом з процесами деяких місцевих виробництв, щоб зрозуміти і запам'ятати ті поняття в передаванні ручної мови.

„Сир“ означає натиск великого пальця правої руки на долоню лівої руки, а „масло“ — горизонтальний рух трохи зігнутого мізинця, тоді як інші пальці зложені в кулак.

Що означає перше і друге? Це означає пробувати натисканням пальця головку сиру, чи він готовий. А мізинець? Це є також перевірка процесу виготовлення масла на густоту в масничці.

На особливу увагу заслуговує детермінатив для зображення тварин. Цей детермінатив не можна пояснити ні порівнянням з формою, ні особливістю тварини в русі, в бігові, в польоті тощо. Про нього нічого не могли сказати й жінки. Цим детермінативом зображуються ссавці, риби, птахи та ін. Йому умовно даємо поняття „тварина“. Детермінатив знаходиться, звичайно, на початку слова.

Таблиці

Наведені нижче таблиці містять в собі частину матеріалу, зібраного підчас експедиції, і наводяться вони для того, щоб дати хоч декілька пояснень до язика *harspevar*.

Як вище говорилося, експедиція працювала для того, щоб зафіксувати ручну мову і не розраховувала на довге перебування (працювала фактично сім днів). От чому наведений матеріал недостатній для повного вияснення ручної мови навіть і цього району, а ручною мовою говорять в багатьох місцях Вірменії.

Але ці основні поняття, подані в таблицях, все ж таки допоможуть до певної міри уявити собі, як складаються поняття, як вони розпадаються і як передаються жестом. Останній пункт особливо важко пояснити словами, тому що часто поняття передається таким рухом пальців руки чи рук (приклад: „риба“, „тварина“ та ін.), що немає можливості підібрати вирази для їх визначення, хіба тільки перегляд фільму дасть наочне уявлення.

В 3, 4 та 5 графах таблиць показані села, де провадився запис даного поняття, а в основному він провадився в с. Барана. Порожнє місце в графі залишається без помітки, коли хочемо сказати, що дане поняття не перевірялося в такому то селі та ін., або коли не відзначене в наших матеріалах як перевірене.

№№	Поняття	Перевірялись в селах			Примітка
		Барана	Багніс	Воскепар	
1	2	3	4	5	6
1	Небо	Розведення обидвох рук над головою в позі „Оранти“ долонями всередину, пальцями вільно. Жест не нижче рівня голови	Жест одною рукою зігнутою в лікті рукою над головою	Рух одною рукою — відтворення небесного зводу	Також „бог“, але тільки всюди одною рукою
2	Сонце	Підняття на рівні з обличчям не цілком зведених один до одного вказівного до вказівного та великого до великого пальців	Так само, як в с. Барана, вказівними пальцями вверх і великими вниз замикання круга, але + поняття „палати“, кількарізний рух зігнутої кисті в жмевю	Так само	
3	Місяць	Такий самий замкнений круг, як сонце, але навпаки (вказівні пальці вниз)	Так само	Так само	
4	Зоря, зорі	Поняття один + кружок, цебто підняття вверх одного пальця + кружок, утворюваний вказівним і великим пальцями	Поняття 'один' відпадає, але додається 'мерехтіння', 'мерехтіння', рух кружка в вказівних пальців	Так само	'Зорі' + 'багато' (жест одною рукою)
5	Гора	+ { Велике Закруглення	+ { Велике Високе	Так само	
6	Колесо	а) Дорога + б) рух а = простягування вперед паралельно долонь, б = обертання вказівних пальців			

№№	Поняття	Перевірялись в селах			Примітка
		Барана	Багніс	Воскепар	
1	2	3	4	5	6
7	Голова	Прикладання правої руки до голови	Так само	Так само	
8	Церква	+ { Звід Дзвонити	+ { Дзвонити Перехреститися		
9	Купол	+ { Голова Звід	Купола церкви не знають, вказують на двіницю (замість зводу піраміда)		
10	Звід, арка	Замикання круга над головою			
11	Хмара	Рух рук над головою, що нагадує звід, і зведення циркулем пальців (вказівних)	Звернення погляду до неба і зображення руками скідчастого руху ('безладдя')		
12	Птах	+ { а) Тварина (детермінатив) б) Відлітати б = жест долонею вниз від себе			
13	Дощ	Підняття рук на висоті з обличчям і вільне зображення кистями рук поняття 'стікати'	Одною рукою над головою і 'стікати'		
14	Сніг	+ { а) Дощ б) Холодно б = передається мімікою і потиранням рук — 'холод'		Коли літом — буде 'дощ', а зимою — 'сніг'	

№№	Поняття	Перевірялись в селах			Примітка
		Барана	Багніс	Воскопар	
1	2	3	4	5	6
15	Град	+ { Дощ, сніг, па- дати вниз силь- но (кулаком жест вниз на землю)	Тільки жест ку- лаком, наче погрожуючи і + падати вниз		
16	Бли- скавка	Зигзаг вказівними пальцями над головою	Над головою скреплюються вказівні пальці, а потім розкри- ваються		
17	Дім	'Арка', 'звід' (майже) — зведення на висоті з об- личчям круга до 0,5 метра	+ { Звід Робити Обводиться руками звід + 'робити'		Коли переда- ють поняття „мій дім“, цебто я + дім, поняття 'роби- ти' відпадає
18	Фортеця, вежа, замок	Не змогли передати			
19	Дрова рубати	Ставляться вертикаль- но долоні і долонею правої руки постукують навхрест			
20	Дерево	+ { Рубати, стоїть. високе = крісла- те — передається як хмара	Замість: висо- ке, кріслате — покрите ли- стями та ін.		
21	Ліс	Рубати, стоїть, цебто дерево + далеко в го- рах		Дерево + ба- гато. Багато = жест правою рукою розкри- тою кистю де- кілька разів	Далеко десь там в горах тощо. Жест правою рукою від себе і по- ступово підій- маючи вище

№№	Поняття	Перевірялись в селах			Примітка
		Барана	Багніс	Воскепар	
1	2	3	4	5	6
22	Стовп, колона (дерев)	Не перевірено	Дерево + стоїть, цебто рубати, покриті листям + стоїть		'Стоїть' — жест підняттям вверх вказівного пальця в правую руку
23	Стовп телефонний, телеграфний		'Рубати', 'покриті листям', 'стоїть', 'дріт'		'Дріт' передається правою рукою повільним горизонтальним рухом, цебто тягнеться щось протягнуте
24	Стовп ¹⁾ залізний телеграфний		Стовп дерев'яний ('дерево'), залізний ('залізо')	'Рубати', 'покриті листям', 'стоїть', 'кувати' } + дріт	'Кувати', 'залізний' — постукування вказівним пальцем правої руки по задній поверхні кисті
25	Собака ²⁾	В с ю д и а) тварина + б) хапати (кусати) а = умовний жест для тварин (пальці зложені в кулак, але вказівний палець зігнутий гачком і опирається на великий палець) декількаразове помахування на висоті в обличчям або грудьми			
26	Вовк	Те саме, що собака, але + далеко (не свійські)			
27	Кінь	+ { Тварина Сидіти			'Сидіти' — покласти вказівний палець правої руки на вказівний лівої руки

¹⁾ Телеграфний стовп (залізні стовпи в тому селі) означає: 'рубати', 'покриті листям' 'стоїть', цебто дерев'яний стовп, але який є залізний + протягнений по ньому дріт.

²⁾ Пор. .Дієслово 'гавкати' походить завжди від 'собаки' (акад. Н. Я. Марр, Вопросы языка в освещении яфетической теории, с. 461).

№№	Поняття	Перевірялись в селах			Примітка
		Барана	Багніс	Воскепар	
1	2	3	4	5	6
28	Осел			+ { Тварина Сидіти Низько	'Низький'—опускання правої руки вниз (звичайний жест)
29	Шакал			+ { Ніч Тварина Потягти	'Ніч'—прикрити долонею очі
30	Бик	+ { Тварина Ярмо Ярмо — прикладання руки до плеча ближче до шиї	+ { Тварина Плуг Тягти		'Плуг'—проведення до себе зігнутих вказівним пальцем (гачком) — символізація поняття 'орати однолемішним дерев'яним плугом'
31	Буйвол	+ { Тварина Ріг			'Ріг' — занесення руки за плече
32	Буйволиця	+ { Тварина — а Ріг — б Доіти — в			'Доіти' — проведення руками вверх і вниз (передавання процесу витискання пальцями молока з вимени)
33	Корова	+ { Тварина Доіти			див. Буйволиця
34	Олень	Тварина + ріг		+ Далеко (в лісі, в горах)	'Ріг' — прикладання вказівного та середнього пальця до виска

№№	Поняття	Перевірялись в селах			Примітка
		Барана	Багніс	Воскепар	
1	2	3	4	5	6
35	Ведмідь	+ { Тварина Лапи Ходити (перевалюючись)	Так само	Так само	'Лапи' — розставлені пальці обидвох рук і пересування ними подібно до ходи ведмедя
36	Чоловік, мужчина (людина)	Борода	Так само	Так само	'Борода' — характерне прикладання циркулем зведених великого і вказівного пальців до рота
37	Чоловік (дружина)	Див. Мій чоловік	+ { Борода Спати	Так само	'Спати' — прикладання долоні до вуха (подушка) і нахилання голови
38	Мій, твій, її чоловік	Я + чоловік, ти + чоловік, він + чоловік	Так само	Так само	Родів нема
39	Жінка	'Локоп' — прикладання кулака до правого вуха (локоп)	Так само	Так само	
40	Дівчина	'Коса' = перебирання коси зверху до низу	Так само	Так само	
41	Син	+ { Мужчина Низький	Так само	Так само	
42	Дитина	Див. Син	Так само	Так само	
43	Діти	+ { Дитина (син) Багато (оточують)		Так само	Обведення круга декілька разів

№№	Поняття	Перевірялись в селах			Примітка
		Барана	Багніс	Воскепар	
1	2	3	4	5	6
44	Вода	Пити	Так само	Так само	'Пити' — жест рукою до рота, наче випиваючи з посуду
45	Ріка	+ { Пити Іде ¹⁾	Так само	Так само	¹⁾ Жест одною рукою вперед на середній висоті
46	Дорога	+ { Дві лінії Іде ¹⁾	Так само	Так само	¹⁾ Долоні паралельно у вертикальному положенні
47	Озеро, море	+ { Вода Стоїть	+ { Вода Коло ¹⁾	Так само	¹⁾ Обведення кола руками
48	Кривиця	+ { Вода Вниз	Так само	Так само	
49	Яма	+ { Кругле Вниз	Так само	Так само	
50	Яма для зерна	+ { Зерно ¹⁾ Кругле Вниз	Так само	Так само	¹⁾ 'Зерно' — вказування великим пальцем, що дуже маленьке
51	Собака гавкає	+ { Тварина Говорити ¹⁾	Так само	Так само	'Говорить', 'гавкає' — обведення круга правою рукою долонею вверх
52	Курка	+ { Тварина Маленьке	Так само	Так само	Іноді і + { тварина, яйце

№№	Поняття	Перевірялись в селах			Примітка
		Барана	Багвіс	Воскепар	
1	2	3	4	5	6
53	Яйце	+ { Тварина Класти Вниз	Так само	Так само	
54	Маленький	Простягання вперед правої руки, трохи зігнутою долонею вверх	Так само	Так само	
55	Душа	+ { а) 'я', б) 'видих', в) 'рот'	Так само	Так само	'Рот' означає прикладання пальця до рота
56	Розум	Прикладання пальця до голови	Так само, але + 'повний'	Передають не 'розум', а 'розумний', а саме: { 'розум'+ 'багато'	
57	М'ясо	Тертя вертикально поставленої долоні з другою (ребром)			
58	Тіло	Прикладання обидвох рук до грудей			
59	Риба	+ { а) Вода б) Рух (характерне плавання риби)			
60	Огонь	Жест одною рукою (зображення долонею вверх — рух полум'я)			
61	Совість	Виставити вперед пальці, стиснені в кулак, трохи вигнути корпус			Без міміки не передавали

№№	Поняття	Перевірялись в селах			Примітка
		Барана	Багвіс	Воскепар	
1	2	3	4	5	6
62	Дім горить	+ { Дім Огонь			
63	Вбити	Жест націлитися			
64	Пекло			Похмуре обличчя, напівзакриті очі, прикладання рук до очей + 'бевладдя'	
65	Рай			Ясно лице, погляд вверх	
66	Неділя	Зложити долоні навхрест	Так само	Так само	
67	Камінь	Постукування чотирма пальцями по руці	Так само	Так само	
68	Дивитись	Прикладання вказівного пальця до вилиці	Так само.		
69	Бійка	Зачепити гачком вказівні пальці	Так само		
70	Красти			+ { 'Ніч', 'Схопити', 'Понести',	'Ніч' передається прикриттям пальцями очей
71	Бандит			+ { 'Мужина', 'Патронтаж', 'Іхати верхи'	
72	Куркуль		+ { 'Багато має', 'Живіт', 'Великий'	Так само	

№№	Поняття	Перевірялись в селах			Примітка
		Барана	Багніс	Воскепар	
1	2	3	4	5	6
73	Бідняк	Схопити вказівний палець правої руки великим вказівним і середнім пальцем другої руки і витягнути назад	Так само	Так само	Цим передається поняття 'оголений'
74	Колгосп	+ { 'Разом' 'Працювати'	+ { Всі разом; іноді вказували 'записатися'	Так само	
75	Ленін			+ { Чоловік Великий, великий	
76	Комсомол		Писати + нашого села люди		КСМ в селі Воскепар провадив не один раз кампанію перепису тощо
77	'Один', 'двадцять', 'сто'	= один палець = дві руки, цебто (2 × 10) = 10 разів 10	Так само	Так само	
78	Вчора	Простягнути долоню і піднести до обличчя, цебто: + { 'до цього', 'спати', 'ніч'	Так само	Так само	

* * *

Таким чином harsnevar передає, зрозуміло, і абстрактні поняття. Торкнемося конкретних понять, а звідси зробимо висновок, якою мірою harsnevar гнучкий для визначення останніх.

Передають звичайно те, що вони бачать; а чого нема в цьому краю, то такі поняття в їх лексикон не входять. Для прикладу подамо текст і зазначимо, чи вдасться передати його.

Ось текст спеціально підібраних речень:

1. Питання: Де працює твій брат?

1. Відповідь: Він працює на мідних рудниках в Аллавердах!

2. Питання: Чи вмів він кувати збан з міді?

2. Відповідь: Так, вмів!

3. Питання: Чи зробить він мені збан?

3. Відповідь: Ні, він не зможе зробити, в нього нема молотка!

4. Тоді я почекаю, у мене багато часу, я не поспішаю.

4. Гаразд, у неділю він поїде у м. Тифліс і купить залізо—коваль зробить йому молоток і т. д.

Цей діалог продемонстрували перед об'єктивом Соня Сергіївна Гішева 26 років та Айкануш Махчалова 25 років в с. Барана 24. IX 1931 р.

Чи передали вони все те, що вимагалось від них? Ні, не передали, і через те довелося текст навести в такому переробленому вигляді.

Від них вимагалось, наприклад, щоб вони передали, що „брат працює в Аллавердах на мідних рудниках“, але власного імені „Аллаверди“ вони не змогли передати. Ми замінили тоді поняття „Аллаверди“ „містом“, і це поняття вони передали саме так: „працює там“, „десь там“, „далеко“, взагалі поняттями в цьому дусі.

З цього виходить, що ручна мова — *harsnevar* — передає, за рідкими винятками, лише конкретне, бачене ними, і тому вони не зможуть передати верблюда, слона та ін., бо цих тварин нема в Аллавердському краю. Ще легше було б передати поняття „місто“, яке (Тифліс) знаходиться порівнюючі близько.

Треба зазначити, що ручною мовою все ж передають і топонімичні поняття. Так, наприклад, мешканці села Барана, коли хочуть сказати ручною мовою, що питання стосується, скажімо, когонебудь з сусіднього села, то це передають так: 'чоловік' + 'спухлий живіт', тому що мешканці цієї болотної місцевості всі хворіють малярією, а спухання живота, як відомо, характерний вияв цієї хвороби. Те ж саме робить північноамериканський індієць, коли говорить про мешканців будьякої місцевості, напр., так: „люди гірської ріки“. Не передають знов таки вежі, фортеці, тому що їх нема в районі с. Барана.

Національні назви. Особливо цікаве поняття про національності. Передають поняття про ті національності, які живуть разом і поряд з ними або з ними стикалися, а тому:

Тюрок передається жестом правої руки, доторкаючись губ (один із елементів привітання мусульман, а також північноамериканських індіців).

Вірменин — мусульманин + нема, цебто заперечення мусульманина.

Грузин — не змогли передати ні в с. Барана, ні в с. Багнісі; показували „не мусульманин“, але не мусульманин є і вірменин — виходило не точно. Тоді показували „мужчина, який в християнин“ — і це було не точно, тому що і вірменин християнин. Отже ми було мало не зневірилися, якби не визначення, дане в селі Воскепар нашою інформаторкою. Вона передала так:

Грузин = чоловік + тварина + яйце + класти + гроші + платити, піти, цебто чоловік, який купує курку. Виявляється, що мішочники з Грузії часто відвідували це село, щоб купувати птицю, яйця тощо. Звідси повстало і поняття.

А як же передають *nomens agentis*?

Коваль — також залізо — постукування (молот) вказівним пальцем тильної частини лівої руки.

Столяр — проведення правою рукою кулаком по лівій, вище кисті.

Каменярь — жест відшліфувати — рух до себе, наче інструментом для грубого відбивання каменя.

Учитель — чоловік, який пише (с. Воскепар).

Піп — борода + довгий.

Мідник — букв. „мідь“, „мідний котел“ та ін., і все це передають однаково.

Старшина — значок на грудях тощо.

В ручній мові з переходом суб'єкта в об'єкт виходить своєрідна неадаптивність, коли ототожнюються всі поняття у фразах: „Коваль кує залізо“ або „мідник кує збан (мідний)“ тощо. Все, що говорилося про килим, можна сказати і про „палас“ (східна килимна матерія), але призначення останнього не вішати на стіну чи накривати, скажімо, тахту, а стелити на підлогу, через те:

Палас = земля + стелити і т. д.

Що торкається визначення (на прикладі „борг“), то воно стосується в більшості випадків абстрактних понять, як: пекло = „низ“, цебто „земля“¹⁾. Те саме можна сказати про прикметники низький = „низ“, цебто „до землі“ або „земля“, або здоровий = „тіло“ і т. д., а щодо дієслів, то дуже рідко, як наприклад, „возити“, „ярмо“ для поняття „бик“.

А тому швидше можна сказати, що поняття про предмети зв'язані з динамікою:

1) Вода = пити.

2) Ріка = вода (пити) + іти.

3) Берег = вода (пити) + поруч (що йде поруч, разом) + іти.

4) Човен = вода (пити) + борти (що поряд ідуть) + іти або також: вода, (пити) + дерево (рубати) + іти.

Навіть „зоря“ передається жестом „мерехтити“, також „сонце“ — „палати“ і т. д. (див. варіанти в таблицях). А дієслова (вище говорилося про іменники), зрозуміло, вказують на діяння.

1) Місити = закачувати рукави.

2) Жарити = вертити (рожен вірм. шапфур).

3) Варити = рух (кип'ячої води).

4) Убити = цілитися тощо.

А дієсловом передаються іменники, в яких дієслова вказують на стан, в якому знаходиться предмет: озеро = вода + стояти (див. варіант в таблицях), навіть більше, в поняттях, в яких, здавалося б, більшість понять (іменників) вказують, що вони відображають трудові процеси, на ґрунті яких ці поняття виникли.

Пояснимо на прикладах:

1. Буivolиця = тварина + ріг + доїти.

2. Корова = тварина + доїти.

¹⁾ Хоч і тут треба подати застереження (див. докладніше далі): пекло „під землею“, але вказується жестом — і „іти“, цебто іти в землю. Сюди ж відноситься „могила“, „смерть“.

3. М л и н = вода (пити) + молоти.
4. М л и н р у ч н и й = молоти (рух рукою, горизонтально описуючи круги).
5. Д р о в а = рубати.
6. М ' я с о = різати.
7. К а м і н ь = відколювати.
8. М а с н и ч к а = розкачувати.
9. В е р ш к и = молоко (доїти) + збирати.
10. К о л г о с п = багато + разом + працювати.

Діяння відображає також цілий ряд іменників, наприклад:

1. К о л е с о = круг + рух (обертання).
2. Б о р г = (передають в розумінні боргу матеріального) 'я' + 'ти' + 'гроші' + 'дати' та ін.

В останньому випадку 'борг', як видно, вже опредметований.

У зв'язку з виробничими термінами заслуговують на увагу і виробництва жінок, які ще по старому, на пам'ять, не маючи при роботі узорів-шаблонів, віртуозно тчуть в нижніх тонах рослинними узорами відомі вірменські килими.

К и л и м — означає, поперше: 'стіна' + 'вішати', але вказати на призначення килима не досить, бо відзначається, подруге, і трудовий процес ткання килимів — 'стискати' (тканину), що передається вертикальним рухом трьох пальців (середнього, безіменного і мізинця), звідси поняття 'килим' комбінується в такому вигляді:

К и л и м = 'стіна' + 'вішати' + 'стискати', ніби є два іменники (див. табл.), а справді і перший іменник частково включає дієслово, другий (іменник) є повністю дієслово. Пояснимо на прикладі: „дім горить“ передається так: дім + в о г о н ь. Справді саме поняття „дім“ включає в себе дієслово, а саме:

Д і м = звід + робити. А „огонь“ передається жестом, що зображає собою „запалюватися“ (в нашому розумінні), або 'підніматися вверх' — „горіти“.

Отже цю фразу: „дім + огонь“ маємо після аналізу в такому вигляді: звід + робити + горіти.

Що ж стосується понять „кінь“ і „осел“, цебто тварин, які служать за-собом пересування, то хоч така функція і відзначається, але не передається, наприклад, в такому розумінні: не „тварина, яка возить“, як ми бачили на прикладі „бик“, „ярмо“, а „тварина, на якій сидять“, і тому: кінь = тварина + сидіти.

О с е л = тварина + сидіти + низьке (маленьке), хоч осел в цьому краю не служить для того, щоб дорослі їздили на ньому, а виконує дуже широке коло інших обов'язків в господарстві, як в'ючна тварина.

Окремо стоїть поняття 'буйвол'. 'Буйвол' так само означає: 'тварина' + 'ріг', але передається форма рога. Отже тут маємо наявну диференціацію для поняття — 'бик' і 'корова', 'буйволиця', 'олень', але останній не освоєний в теперішньому стані, як північний олень, а є лісна тварина і тому: олень = тварина + ріг + іти далеко, буквально 'в горах', 'в лісі'.

Таким чином дієслово в *harsnevar*-і, подане в інфінітиві, повинне означати всі часи і про ніяку дієзміну не можна говорити. Не можна, наприклад, сказати так: 'хлопчик умер' або 'хлопчик мертвий', а можна лише передати 'вмерти'. Тут зазначимо, що поняття „смерть“, буквально „вмерти“, „пекло“, „могила“ всі відносяться до нижнього, підземного неба.

Вже акад. Н. Я. Марр роз'яснив, що груз. „dabal“ означає 'низ', буквально — „низ“ (da-) + „небо“ (bal), цебто „нижнє небо“ = „земля“¹⁾.

Поняття „низький“ зв'язане з землею, буквально „настільки то віддалений від землі“, наприклад: „хлопчик“ це означає 'чоловік' + 'мало віддалений від землі'; це не означає „маленький“, бо коли говорять „маленький“, то мають на увазі і його вагу, через те поняття може бути ідентичне з „легкий“ та ін.

Жест опускання руки горизонтально долонею означає „низ“, 'маленький'. А опускання вертикально п'ятірні вниз, начебто 'положити', 'заложити', передаючи спеціальним загином до себе, означає 'іти вниз', в 'пекло', але додається міміка (зморщений вираз обличчя).

Звідси, вважаю, можна зробити висновок, що „смерть“, „пекло“ ручна мова відносить до підземного неба.

Про займенникові іменники можна сказати коротко ось що.

Ручна мова знає лише особові займенники однини. Множини нема. Тільки в одному випадку нам було вказано, що „ми“ означає і „я“ + „багато“. Але це твердження було заперечене тими ж самими, що говорять ручною мовою. Ми покищо це питання залишаємо відкритим. Особові займенники є єдині займенники і ніяк не змінюються ні за відмінками, ні за числами, ні за родами (напр., 'він'). Інших займенників, крім особових, нема (не можна сказати, напр., „мій чоловік“, а треба: „я + чоловік“).

Іменники-числівники передаються дуже просто:

один = 1 палець (вказівний).
10 = 10 пальців (дві руки).
12 = 10 + 2, через дві руки +
вказівний і середній пальці.
30 = 10 × 3

— і так до ста і дещо більше, але, коли число досягає поважної цифри, наприклад, 200—300 і більше, тоді говорять просто „багато“ і для переконливості та підкреслення цього „багато“ зображають поняття „багато“ декілька раз без обмеження.

Звукова мова яфетичних мов доводить, що грузинське „багато“ — bevr кілька тисячоліть тому назад у халдів означало „10 000“ (vur-a)²⁾ (акад. Н. Я. Марр).

Для того, щоб передати 11, 12, 13... 21, 22, 23 і т. д., спочатку показується без дальшого повторення десятків або два десятка і для рахунку (11, 12, 13... і т. д.) до цього додається 1, 2, 3... і т. д.

Числівники в ручній мові конкретизують поняття і без них не обходяться, коли хочуть передати, напр.: „Дай яйце“. Тут треба зазначити (немов би нім. 'ein' — artiki) саме „скільки яєць“.

З другого боку, ніяк не могли нам передати диференційованого поняття: 'зоря'³⁾. „Зоря“ вони не мислять (в передачі ручної мови), цебто в розумінні 'одна зоря', в однині, а коли ж її аналітично і передали, то це, очевидно,

¹⁾ Акад. Н. Я. Марр, Яфетические языки, БСЭ, т. 65, с. 835.

²⁾ Хоч звуковою мовою не задумуючись передають astğ, ostğ-er — 'зоря', 'зори'.

не відповідало духові ручної мови і, мабуть, було підказане нашим настирливим питанням — чи можуть вони вказати нам „одну зірку“.

Легка (але в цій легкій простоті ховається вся незручність ручної мови) була справа з поняттям „перший“, „другий“, „третій“ і т. д. Поперше, треба відзначити, що ручна мова абстрактно не мислить їх, а передає конкретно у зв'язку з будь-яким об'єктом, що стоїть поряд. Через те передавали конкретно, показуючи пальцем (питання задавалося в громаді), то на одного, то на другого і т. д. з тих, що оточували особу, яка говорила ручною мовою, бо без цього не виходило б порядкове число.

Про прикметники побіжно вже говорилося. Вони також „наявні“ в ручній мові, часом із слабою диференціацією. Отже ідентичні поняття „широкий“ і „довгий“, а також „вузький“ і „короткий“ та ін. Антиподом для „низький“ є „високий“ — звичайний жест вгору. Про „низький“ і „маленький“ докладно сказано вище. Роль міміки в прикметниках досить велика для понять: „холодний“, „важкий“, „товстий“ (див. в таблицях „Куркуль“) та ін. Як стоїть справа з кольором? Щоб передати колір, роблять так: напр., „чорна вівця“ передають: „вівця“ + вказання пальцем на чорний колір будь-якої матерії або на подібний предмет чорного кольору.

Прикметники, що визначають суб'єкт, звичайно, у вірменській мові ставляться перед цим суб'єктом, напр., вірм. *fogr tun* (нар. *putur tun* „маленький дім“) ручною мовою передається в розумінні „дім маленький“. Отже в порядку розположення понять між звуковою і ручною мовами спостерігалася невідповідність.

Заперечна частка „не“ в ручній мові ставиться на кінці поняття (слова) або думки, вираженої поняттями-словами. Таким чином, ставлячи „не“ або „ні“ на кінці, цим немовби робиться наголос на озмістування заперечення. Нижче наведений приклад по вірменськи (маю на увазі переважно особливості карабахського говору), який в даному випадку нагадує нім. *'ich verstehe nicht'*, цебто буквально 'я розумію ні', а по нар.-вірм. буде *git/d^{em} vor*, цебто 'розумію ні', що дослівно передається і ручною мовою. Таке розположення понять в ручній мові, коли заперечна частка „не“ на кінці, відповідає звуковій вірменській народній мові (карабахський говір).

Про прийменники. В ручній мові спостерігається наявність прийменників „вверх“ і „вниз“ та ін., але вони завжди зліті в дієсловами або припускають дієслово, що здається пропущеним.

Передане ручною мовою: „він + вверх“ треба розуміти, що „він підіймається, піднявся або підніметься (вверх)“, але для конкретності додають і час.

Про час. Ручною мовою передають і такі поняття, як 'вчора', 'сьогодні' і 'завтра', дні тижня¹⁾, пори року тощо, які в сполученні з дієсловами часті допомагають орієнтуватися в часі, але це не дає мові необхідної гнучкості.

Для понять 'все', 'разом', 'поряд', 'коло' існують спеціальні жести, але часто вони (жести і поняття) слабо диференційовані, як напр., 'коло', 'поряд' і т. д.

¹⁾ Неділя зв'язана з поняттям „відпочивати“, що передається складенням кистей рук одна на другу, як образ повної бездіяльності, а субота в одному варіанті (с. Багніс) „мити голову“ тощо.

Коротко про синтаксу. Досі ми говорили переважно про „слово-творення“ в ручній мові, хоч і наводили легкі, прості речення.

А тут доведеться тільки відзначити принципи, що на них основана структура ручної мови, словом торкнемося синтакси в нашому розумінні.

Будуються речення так, що присудок на останньому місці. Він обмежує речення, і ці жести бувають, звичайно, характерні одноелементні поняття — дієслова: „іти“, „робити“ та ін.

Структура речення в казахському ручному язичку за тими матеріалами, що є покищо у нас, своєрідна й не погоджена з структурою другої ручної мови, мови північноамериканських індіців.

Доведемо на прикладі:

Звукова мова:

Рос.: Я іду до́мой.

Вірм.: Es gnušemtun.

Ручна мова:

Вірм.: Я + дім + іду, це́бто буквально: 'я' + 'дім' + 'іти'.

Півн.-ам. інд.: я + іду + до́дому.

Таким чином покищо наші спостереження говорять за те, що в структурі побудови вірменської фрази (казахської ручної мови) дієслово-присудок ставиться як елемент на кінці „слова“ і як частина речення, це́бто присудок також в кінці речення.

Порівнюючи до речень ручної мови північноамериканських індіців, поняття в казахській ручній мові більш диференційовані, ніж в індіців¹⁾, а також порівнюючи з неаполітанською ручною мовою.

¹⁾ Звернемося до Маллері (див. ст. „Sign. Language“ і т. д. у вид. F. Techmer, Ztschr. I, 202).

Говорячи про поняття або про джерела походження (conception or origin) Маллері фразу „я іду до́дому“ пояснює („я іду до́дому“ також включає три поняття — А. К.):

1— I, personality.

2— Motion and direction.

3— Locality of my possessions-home.

Зміст понять (цих трьох елементів) північноамериканського індіця при передаванні ручною мовою однаковий, як і в казахській ручній мові, а два поняття з трьох „я іду“ навіть образно збігаються, але що стосується поняття „дім“, то з погляду змісту вони збігаються, але образно „дім“ там і „дім“ тут, як і слід було чекати, не збігаються. Індіець „дім“ передає після того, як покаже горизонтальним рухом руки від себе (іду), опустивши вільно боком руку до землі.

А у вірменських жінок (див. таблиці) передають характерний куполоподібний плафон казахського старовинного селянського дому — kara dam'a або darbaz'a (чорний дім — від сажі, зрозуміло), або хоч би gluqa tun'a („голова і дім“) із своєрідним купольним оформленням стелі в центрі, в якому влаштовується єдине світлове віконце, що водночас є димоходом.

Тип таких селянських жител розповсюджений не тільки у Вірменії, а і в південній Грузії в Тифліському районі. Навіть у Мцхеті, недалеко Тифліса, доживає останні дні дім Георгія Сісаурі з коробовим зводом, а такий тип міг допустити розширення житлоплощі, подовжуючись і зміщаючи, очевидно, велику сім'ю, як пережиток родового ладу. [Див. ст. Л и с и ц и а н „К изучению армянских жилищ“, „Изв. Кавк. историко-археол. института“, т. III, Тифлис, 1925, с. 102; ст. Г. Ч и т а я „Gleqis saql qvabnapsh“ (груз. мовою), изд. Музея Грузии mtmomi-qiveli, I, 1926; проф. Г. Ч у б и н а ш в и л и (предисловие) „Ghiqui darbazi di gomsh“ (груз. мовою), Тифлис, 1922, изд. Ак. худ. Грузии. Не згадую вже про працю акад. Н. Я. Марра: „Первый средиземноморский дом и его яфетическое название у греков...“, яка є основною літературою].

Структура розгляненої нами ручної мови, судячи по її прикметах, нагадує тюркську систему язиків. Не можна сказати, щоб в ручній мові поняття складались механічним прикладанням одно до одного (без відповідного озмістуння цілого ряду понять-елементів), а тому можна б назвати структуру ручної мови (язика казахських жінок) аглютинативною, але і це не цілком переконливо. Пояснимо далі.

В деяких випадках в ручній мові аглютинація неначе переривається пропущенням будьякого елемента в самому слові¹⁾, і це явище, очевидно, викликане необхідністю хоч трохи скоротити поняття без шкоди для розуміння даного поняття, а тому, коли хочуть передати, напр., „собака гавкає“, беручи на увагу синтез понять, треба передати в такому порядку: „тварина + хапати + гавкати (говорити)“, але насправді визначаючий елемент специфікації для поняття „собака“ — „хапати“, в переносному розумінні „тварина, що хапає“, пропускається і одержуємо приблизно, „спрощено“ так: собака гавкає = „тварина — говорити“, цебто в їх уяві тварини, що говорить, крім собаки, бути не може, а тому „говорити“ заміняє „гавкати“.

Чи можна розглянену нами ручну мову віднести твердо до аглютинативної будови? Цілком зрозуміло, ні.

Поперше, тут треба зазначити, що коли говоримо про аглютинативну побудову, то маємо на увазі, звичайно, звукову мову, а не ручну, яка давно її попереджала в цій будові мови. Таким чином у нас є уявлення про звукову мову аглютинативної будови, коли, звичайно, говоримо про структуру мови, але не про структуру ручної мови (синтаксу), і тому таке порівняння покищо є нове. Отже перенести це визначення „аглютинативне“ не можна через методичну необгрунтованість.

Адже з наведених нами матеріалів видно, що ручна мова не досить відповідає ні формою, ні змістом сучасному звуковому вірменському язику, чи буде це язик феодальний, чи народний.

Розбіжність обумовлюється і тим, що сучасний вірменський язик є флектуючим. Ручний язик далеко не флективний, навіть не цілком аглютинативний.

Таким чином залишається будова аморфно-синтетична, до якої також тільки умовно можна віднести ручну мову. При аморфно-синтетичній будові мови, з одного боку, у вжитку ще кінетична мова, а з другого — звукова, що почала розвиватися порівнюючи не так давно, приблизно з часів верхнього палеоліту²⁾.

Між тією мовою аморфно-синтетичної будови (з урахуванням стадіальностей) і нашою ручною мовою величезна різниця. Принятий поділ мови (аморфна, аглютинативна і флективна) незадовільний. А тому вважаю, що сучасну ручну мову треба вивчати глибше й ширше, вийшовши з вузьких рамок Кавказа, урахувавши всі специфічні особливості даної мови і тоді, можливо, доведеться цю ручну мову підводити під зовсім іншу систему мови ідеологічного порядку, ніж система, прийнята тепер для звукової мови формально-типологічного характеру.

¹⁾ Пор. тюр. *alpesqtə* 'приносити сюди' у спрощеній формі *apcəqtə*, де „le“ випадає.

²⁾ И. И. Мещанинов, К вопросу о стадийности в письме и языке, Ленинград, 1931. изд. ГАИМК-а, т. III, вып. 5-6, с. 92.

Розглянена нами ручна мова є і аглютинативна і аморфно-синтетична (умовно), а тому вона повинна б була становити щось ніби середнє між ними, подібне до абхазького язика. Але абхазький язик характеризується як аморфно-синтетичною і аглютинативною будовою, так і наявністю елементів флективності, чого нема в ручній мові Вірменії. Через те доведеться вважати ¹⁾ (умовно), як робочу гіпотезу, ручну мову середньою між аморфно-синтетичною і аглютинативною структурами з зазначеними вище застереженнями.

Висновок

На підставі всього поданого нами про ручну мову жінок Казахського району Вірменії можна сказати такє:

1) Ручною мовою в зазначеному краю говорять виключно жінки з моменту виходу заміж на ґрунті заборони говорити звуковою мовою в присутності родичів мужчин по лінії чоловіка, а також з свекрухою ²⁾. Заборона могла продовжуватися і ціле життя. Мужчини розуміють, але не говорять ручною мовою. Ручна мова називається *harsnevar*, що означає по вірм. 'язик невістки' (не дослівно).

2) У зв'язку з ламанням основ старого побуту і потужною перебудовою сільського господарства при радянській владі ³⁾, *harsnevar* поступово забувається, виходячи з ужитку. Через років два ніхто більше ручною мовою не буде користуватись.

3) Підчас розмови ручною мовою домінуючу роль відіграють руки, в більшості випадків одна лише права рука. Крім руки, в розмові беруть участь рухи тіла ⁴⁾ та міміка.

4) Ручна мова складається з одноеlementного слова-жесту, але в більшості випадків слова складаються з декількох жестів-слів, являючись таким чином переважно зложеними (приклад „залізний стовп“ та інші в таблицях).

5) Думка (речення) виражається цілим рядом слів-жестів, допомагаючи словами-поняттями передати фразу, і з їх комбінацій дається її озмістування. Дієслово-присудок, за нашими спостереженнями, стоїть на кінці речення ⁵⁾.

6) Таким чином маємо наявною синтаксу ручної мови. Покищо відзначені з частин мови іменники, дієслова, займенники і числівники. Решта (частин мови) опрацьована нами слабше. Дієслова не мають часу, пасивної форми та ін., а у займенників відсутня множина; є тільки: „я“, „ти“, „він“, інших видів займенника, крім особових, нема.

7) Ручна мова, ідучи паралельно з звуковою мовою, перейняла і її світоглядні зрушення, відображені в звуковій мові, зберігши й елементи архаїчні, які невідомі сучасній звуковій мові.

¹⁾ Технічно.

²⁾ У відсутності мужчин жінки між собою говорять звуковою мовою, але при свекрусі — ніколи.

³⁾ Маю на увазі особливо село Багніс, хоч і в селах Барана і Воскепар зроблені порівнюючі величезні позитивні зрушення, але, як вище зазначено, ще недостатні.

⁴⁾ Учасі ноги ми не спостерігали, хоч не виключена можливість притупування ногою підчас загрожування тощо.

⁵⁾ Дієслово ставиться на кінці речення, наче пропускається другі частини речення, після яких дієслово полегшує вияснити значення речення. Речення даються прості.

8) Спостерігається стадіальність її розвитку. Якщо один жест-слово означав раніш всіх тварин, здебільше наведений нами „детермінатив“, який, очевидно, раніш був означником „всіх“ тварин, як: ссавців, риб, птахів, то в останній час цей дифузний спільний конкретний жест (частина по цілому), зберігаючись наче необхідною приставкою для поняття: собака, риба і птах (в ручній мові), — став, порівнюючи, вже абстрактним в нашому сприйманні, і тому, очевидно, нам не вдалося його розшифрувати. Він не піддається визначенню, коли ми хочемо знайти його предметне обґрунтування. Треба тут застерегти, що цей детермінатив не є абстрактне загальне, а є конкретним означником понять окремих груп.

Взагалі сказати щонебудь певне про стадіальність нашої ручної мови в її розвитку покищо трудно, але можна констатувати, що вона в значній мірі відображає і мислення звукової мови.

9) Можливо, що вказаний означник-детермінатив для тварин говорить про давність ручної мови.

10) У зв'язку з давністю виникає питання і про генезу ручної мови.

Кінетична мова повинна була існувати не в статиці, а в динаміці одночасно з розвитком і вже розвиненою звуковою мовою. Динамічність звукової мови сильніша, ніж (динамічність) кінетичної (лінійної). Звукова мова прогресивніша за кінетичну мову. Ручна мова, ідучи поряд розвиненої звукової мови, очевидно, була в ужитку і на багатоязичному Кавказі не будучи власністю тільки однієї статі, проникаючи глибше, ніж християнська чи будь-яка інша релігія, в лоно культових поглядів і на ґрунті табу¹⁾, подібно даній ручній мові, могла консервуватися серед жінок як спосіб спілкування, але не застигаючи, а внутрішньо розвиваючись, та пізніше в руках духовенства вона могла бути засобом закабалення жінки і тут вже, в останньому випадку, її культивування треба віднести до релігії.

Необхідність в збереженні ручної мови могла бути підказана і кочовим способом життя народів Кавказа, який і сьогодні спостерігаємо, під час кочового пересування на віддаленні сотень кілометрів через території різномовних народів.

В даному випадку засобом спілкування могла бути в належній мірі і ручна мова. Практика ручної мови могла б розповсюджуватись і через торговельні зносини²⁾.

І. Дійсно, „коли ми звернемося до Геродота (IV, 24), — каже А. Чернишев (Биография науки о языке)³⁾, — то знайдемо, що торгівля вперше пробудила ремесло перекладачів, що каравани грецьких торговців, які йшли по течії Волги вверх до Уральських гір, супроводило сім перекладачів, які воло-

¹⁾ На ґрунті заборони називати речі своїми іменами в Імерії (західна Грузія) змію не можна назвати 'gvele', а називають 'unas', вимовляючи це слово пониженням тоном, наче змія могла це почути, і при цьому роблять відповідну міну, виявляючи на обличчю страх.

²⁾ Думка про розповсюдження ручної мови на Кавказі у зв'язку з кочовим способом життя і торгівлі належить акад. І. І. Мещанінову і висловлена ним в процесі обміркування цього питання.

³⁾ Минск, 1871, Извлеч. из „Минских губ. ведомостей“, с. 5.

діли сімома різними мовами". Питається, чи могли розраховувати на таку розкіш торговельні каравани, не маючи часто і семи асортиментів товарів і скільки треба було мати перекладачів для торговельних операцій на Кавказі і в чому шукати виходу? Відповідь — в ручній мові. Ручна мова могла так само прислужитися, як індіанцям Північної Америки, де при великій кількості мов і говорів маємо взагалі нерозуміння звукової мови. Ручна мова для них спільна.

II. Говорячи про сучасну ручну мову, не можна перекинути міст між нею і кінетичною мовою. Сучасна ручна мова являє собою лише модифікацію і модернізацію кінетичної мови. Поширюючись в обсязі понять, але не обмежуючись первісним їх колом відповідно до розвитку суспільних форм, пристосовуючись до норм звукової мови, вона (сучасна ручна мова) якісно залишилась тим, чим була кінетична мова, що попереджувала звукову мову, перехід до якої був відзначений стрибком, який в результаті дав цілком нову якість (звукова мова), відмінну від кінетичної мови.

Нам відомо, що єгипетські та китайські ієрогліфи, також як і ручна мова, не застигали на одному і тому самому місці, а змінювались на протязі тисячоліть як графічно, так і все більшим і більшим охопленням понять. Але ієрогліф залишився ієрогліфом. Тільки стрибок до переходу в якість, цебто до латинізованого китайського алфавіту може дати прогрес китайському, інакше доля китайського буде аналогічна з забутим єгипетським.

Прогрес кінетичної мови полягає лише в тому, що вона уступила головні свої позиції звуковій мові.

При закінченні цієї статті напрошується одне питання, а саме — питання про праязык. Прибічники праязыка ідеалісти всіх мастей, словом індоєвропейці, питання про праязык будували на звуковій мові і не могли заглянути глибше. Не лише звукова, а й ручна мова приводить не до єдності мови, а до її спільності.

Післяслово

Ось перша спроба важкої праці в ділянці дослідження ручної мови в нашій дійсності.

„...Дослідження цієї мови на живому матеріалі починається лише тепер, коли нове вчення про язык теоретично виявило довгочасність і величезне значення різних видів лінійних мов, зокрема ручної мови, для важливіших зрушень в історії розвитку виробництва і мислення...“ — каже акад. Н. Я. Марр ¹⁾).

Питання справді нове. Але новизна роботи не знімає з нас відповідальності за її належне виконання. Тому ця праця є лише спроба приступити до роботи, що її треба відповідно і невідкладно виконати.

Поданий матеріал є результат тільки семиденної польової роботи, перша спроба фіксації й аналізу існуючої ручної мови в нашому побуті. Цей матеріал, що є таким чином попереднім повідомленням з даного питання, вима-

¹⁾ Яфетические языки, БСЭ, т. 65, с. 846.

гає ще не одної повторної роботи з метою не лише розширення матеріалу, а й дослідження ручної мови.

Не досить сказати, що вона носить характер вторинного, скажімо, напашування звукової мови, зберігає архаїзми тощо, а справа в тому, щоб викрити її шкідливе, регресуюче людську думку коріння і якнайшвидше, остаточно викоренити.

Ленінград, ІЯМ.

Націоналістичне шкідництво в синтаксі сучасної української літературної мови

„Що таке національна культура за панування національної буржуазії? Буржуазна з нею своїм змістом і національна своєю формою культура, що має на меті отруїти маси отрутою націоналізму і зміцнити панування буржуазії. Що таке національна культура за диктатури пролетаріату? Соціалістична з нею своїм змістом і національна своєю формою культура, що має на меті виховати маси в дусі інтернаціоналізму і зміцнити диктатуру пролетаріату“.

Сталін.

„Ми, комуністи, зараз будемо культуру, ми будемо українську культуру, але, будуючи українську культуру, ми встановлюємо, що пануюча роль у цій культурі належить і мусить належати робітничому класові і що в процесі будівництва української культури буржуазну культуру ми будемо викривати, ми будемо з нею боротися“.

Л. Каганович.

Жовтнева революція, знищивши експлуатацію і всякий гніт капіталізму в колишній царській „тюрмі народів“, утворила найсприятливіші умови для розвитку, під проводом комуністичної партії, пролетарських, соціалістичних змістом, національних формою культур усіх національностей СРСР, які в братерському єднанні будують соціалістичне суспільство. На XVI з'їзді ВКП(б) товариш Сталін говорив:

„На ділі період диктатури пролетаріату і будівництва соціалізму в СРСР є період розквіту національних культур, соціалістичних змістом і національних формою“.

Там же, на XVI з'їзді ВКП(б), товариш Сталін сказав:

„Що таке національна культура за диктатури пролетаріату? Соціалістична з нею своїм змістом і національна формою культура, що має за свою мету виховати маси в дусі інтернаціоналізму і зміцнити диктатуру пролетаріату“.

Розвиток і розквіт соціалістичних змістом, національних формою культур народів СРСР, у братерському їх єднанні і співробітництві на ґрунті здійснення спільних завдань соцбудівництва, має величезне значення, бо цей розвиток національних формою, соціалістичних змістом культур усіх народів СРСР нерозривно зв'язаний з успішним розгортанням усіх ділянок соціалістичного

будівництва, сприяє приєднанню до соціалістичного будівництва і свідомій, активній участі в ньому найширших мас пролетаріату і колгоспного селянства.

Разом з цим розвиток соціалістичних змістом, національних формою культур народів СРСР найтісніше зв'язаний з розвитком мовного будівництва, з розвитком мови — зброї класової боротьби і знаряддя соціалістичного будівництва, знаряддя підвищення класово-політичного, загальнокультурного, економічного, технічного рівня найширших мас пролетаріату і колгоспного селянства.

Жовтнева революція забезпечила буйний розвиток і розквіт пролетарської української культури в УСРР і розвиток літературної української мови. Школу, пресу, науку, техніку і т. д., політичний, економічний і культурний розвиток нашої країни — всі ці ділянки соцбудівництва покликана обслужити українська літературна мова.

Тому і вивчення та розвиток української літературної мови — знаряддя класової боротьби пролетаріату, знаряддя культурного будівництва і розвитку найширших мас — має величезне значення в усіх її ділянках: у лексиці, синтаксі та фразеології, в стилістиці, в словотворі, в правописі.

Перемога Жовтневої революції на Україні забезпечила нечуваний досі розвиток української літературної мови, яка лише недавно перед тим була в пригніченому стані.

З перших же років революції починається й наукове, теоретичне опрацювання питань літературної української мови, розроблення лексики, граматики, питань синтакси української мови і т. д.

Розвиток соціалістичного будівництва і нерозривно з ним зв'язаний розвиток культурного будівництва і творення пролетарської української культури в УСРР викликають шалений опір класововорожих елементів, викликають боротьбу ворожих пролетаріатові класів проти соцбудівництва і творення пролетарської, соціалістичної змістом, національної формою, української культури. Класововорожі елементи намагаються спрямувати цей розвиток культури на буржуазний, націоналістичний шлях. Товариш Сталін, аналізуючи питання про ухили в галузі національного питання і розвитку культур народів СРСР — ухил до великодержавного шовінізму і ухил до місцевого націоналізму, про ухил до місцевого націоналізму говорить:

„У чому є суть ухилу до місцевого націоналізму?

Суть ухилу до місцевого націоналізму є в прагненні відокремитися і замкнутися в рамках своєї національної шкаралупи, в прагненні затушувати класові суперечності всередині своєї нації, в прагненні оборонитися від великоросійського шовінізму через відхід від загального потоку соціалістичного будівництва, в прагненні не бачити того, що зближує і з'єднує трудящі маси національностей СРСР і бачити тільки те, що може їх віддалити одну від одної.

Ухил до місцевого націоналізму відбиває невдоволення вмираючих класів колись гноблених націй з режиму диктатури пролетаріату, їхнє прагнення відокремитися в свою національну державу і запровадити там своє класове панування. Небезпека цього ухилу в тому, що він культивує буржуазний націоналізм, послаблює єдність трудящих народів СРСР і грає на руку інтервенціоністам¹⁾.

В УСРР українські націоналістичні, петлюрівські елементи розвинули широку роботу, спрямовану на боротьбу проти розвитку пролетарської,

¹⁾ Питання ленінізму, вид. 4, 1932, с. 516.

соціалістичної змістом, національної формою української культури, а зокрема в ділянці мови — проти розвитку сучасної літературної мови, мови пролетаріату і колгоспного селянства. Націоналістичні елементи всіляко намагаються спотворити українську літературну мову, спрямувати її розвиток на буржуазні шляхи, націоналістичні шляхи, намагаючись таким чином зробити українську мову знаряддям роз'єднання трудящих різних національностей Радянського Союзу, знаряддям розвитку буржуазної української культури, знаряддям класового панування буржуазії, засобом рестаурації капіталізму на Україні.

Тому то боротьба проти націоналістичного шкідництва, різних націоналістичних концепцій і поглядів у питаннях мовного будівництва, у питаннях найрізніших явищ сучасної української літературної мови, зокрема її синтакси, становить собою складову частину боротьби за генеральну лінію партії у здійсненні ленінської національної політики, частину боротьби партії за створення пролетарської української культури, боротьби проти місцевого українського націоналізму, як головної небезпеки на Україні на даному етапі, і проти великодержавного російського шовінізму, головної небезпеки в масштабі всього Радянського Союзу.

Як зазначено вище, з перших років Жовтневої революції починається наукове розроблення питань української літературної мови як дожовтневої, так і пожовтневої, і зокрема питань її синтакси. І в багатьох працях з питань української літературної мови до недавнього часу у більшій чи меншій мірі виявлялося націоналістичне шкідництво, різні націоналістичні концепції і твердження, що є ворожі для розвитку пролетарської української культури.

Ми не маємо змоги спинитися на всіх цих працях з української мови, які вийшли в 1920 р. і до минулого року і в яких трактуються питання синтакси: О. Курило, особливо „Уваги до сучасної української літературної мови“ (вид. 1, 1920 р., останнє — третє, 1925 р.); Є. Тимченко, Льокатив в українській мові (1925 р.); Вокатив і інструменталь в українській мові (1926 р.) та інші праці; М. Мироненко, Українська фразеологія (1927 р. і вид. 2, 1929 р.); М. Сулима, Українська фраза (1928 р.); М. Гладкий, Наша газетна мова (1926 р.), Мова сучасного українського письменства (1930 р.); М. Осипів, Лексично-синтаксичні зауваження до мови вчителя (1928 р.); С. Смеречинський, Нариси з української синтакси (1932 р.). Такий же характер мають і такі підручники української мови, як М. Гладкого, Практический курс украинского языка (1924 р.), М. Трохименка і К. Буйного, Робоча книжка з української мови (1926 р. і пізніші видання). Всі ці праці пройняті націоналістичним шкідництвом, перекрученням фактів української мови, шкідливими націоналістичними твердженнями й приписами щодо синтакси сучасної української літературної мови.

Є цілий ряд націоналістичних тверджень щодо окремих питань сучасної української літературної мови і її синтакси і в „Підвищеному курсі української мови, за редакцією Л. Булаховського (1931 р.), і в „Нормах української літературної мови“ (1931 р.) О. Синявського, і в інших працях (раніших років) того ж автора, і в різних практичних курсах і шкільних підручниках української мови, як напр., П. Горецького і Ів. Шалі, Українська мова — Практично-теоретичний курс (1926 р. і пізніші видання, останнє 1929 р.), М. Наконечного,

Українська мова — програма-конспект (1928 р.), Карбаненка і О. Матійченка, Українська мова (1930 р.) і інших авторів, що приймали і поширювали висловлені в теоретичних працях націоналістичні, політично шкідливі твердження про найрізніші питання сучасної української літературної мови.

Розглянемо тут деякі з указаних вище теоретичних мовознавчих праць, які мали найбільший вплив і які особливо пройняті націоналістичним шкідництвом, особливо виразно виявляють свою шкідливу методологію і дають свої націоналістичні приписи і поради щодо найважливіших питань синтакси сучасної української літературної мови.

Перша з таких праць — „Уваги до сучасної української літературної мови“ О. Курило (вид. 1, 1920 р., третє — останнє, 1925 р.) — найпоширеніша і найвпливовіша аж до 1929—1930 рр. праця з синтакси сучасної української літературної мови.

Про цю працю один автор писав:

„Насамперед передбачаємо велику роботу над українською стилістикою; в найближчому часі вона полягатиме, очевидно, в переборюванні деяких небезпечних тенденцій, узаконених в українській літературній мові відомою і вельми впливовою книжкою О. Курило, а далі догматично спрощених та узагальнених зусиллями всякого роду перекладачів, викладачів, коректорів та редакторів мови“¹⁾.

Націоналістична методологічна база, на якій стоять „Уваги“ О. Курило, обумовила й розв'язання багатьох синтаксичних питань, що їх розглядає авторка в своїй роботі.

Про революційні зрушення в сучасній, пожовтневій українській літературній мові — супроти мови дожовтневої — „Уваги“ говорять:

„Ні одна літературна мова, крім української, не зазнала в процесі свого розвитку такої раптової зміни в не що й довгий час, ба тільки від революції 1917 р.“²⁾.

І далі:

„Сучасна українська надніпрянська літературна мова — найбільше в спеціально-наукових та в популярно-наукових виданнях своєю складнею та фразеологією, почасти й словотвором, мало нагадує українську народну мову: вона намагається йти шляхом російської наукової мови з її здебільшого далеким від народного складом фрази“³⁾.

Думку про потребу для української літературної мови стояти на-грунті „народної мови“ і не сходити з цього „природного джерела“ „Уваги“ підкреслюють і далі:

„Але коли українська літературна мова, здебільшого наукова, заховуючи тільки свої фонетичні, морфологічні та лексичні особливості, усіма іншими сторонами відбігає свого природного джерела, народної підстави, де є інші психічні асоціації, і набігає чужої собі тропи, що нею йде російська літературна мова, то вона стає в такій же мірі неприродна і штучна, що перестає бути українською мовою“⁴⁾.

Такі думки висловлюють „Уваги“ про „природне“ джерело для сучасної української мови і про „чужу тропу“ — той шлях, яким йде російська

¹⁾ Б. Ткаченко, Реферати про українське словництво, „Шлях освіти“, 1926, № 7-8, с. 268.

²⁾ О. Курило, Уваги, 1925, вид. 3, с. 1.

³⁾ Ibid., с. 2.

⁴⁾ Ibid., сс. 2—3.

літературна мова, що теж „відбігла народної тропи“, але, як це прекрасно знають „Уваги“, не стала „неприродна й штучна“ і не перестала бути російською мовою, як це, на думку „Уваг“, стає чи має статися з українською літературною сучасною мовою.

Яке ж те „природне джерело“ і ті „психічні асоціації“, які мають дати базу для розвитку сучасної української літературної мови, мови пожовтневої? „Уваги“ кажуть про це так:

„Кожна мова виявляє своїми кращими представниками слова певну, властиву даній нації звичку думати, що витворилася як на даних оточення, як і на суб'єктивних авторових рисах у мові. Суб'єктивізм той кристалізує, шлякує, словом стилізує народну мову. Це і є лінгвістичний смак даної особи, її чуття мови. І те чуття мови йде в наших кращих представників слова здебільшого одним шляхом, воно висуває с в о е о д м і т в е (підкреслення автора). Так стилізували українську народну мову Квітка-Основ'яненко, Куліш, Марко Вовчок. Треба на оці мати й поширеність даного язикового факту. Це і є той шлях, що ним і надалі повинна йти українська літературна мова“¹⁾.

Отже „Уваги“ трактують питання про сучасну літературну мову не з погляду придатності її виконувати свою соціальну функцію в сучасному, в добу диктатури пролетаріату, а з погляду відповідності її до мови „стилізаторів“ „народної“ мови середини XIX століття, мови буржуазно-феодалних письменників — Квітки-Основ'яненка, Куліша, Марка Вовчка, цих, по рекомендації „Уваг“, „кращих представників слова“, а по нашому — представників царсько-хвалебницьких (Квітка-Основ'яненко) і буржуазно-фашистських (Куліш) „психічних асоціацій“ (класових поглядів).

Заперечуючи пореволюційну, пожовтневу літературну українську мову через невідповідність її до мови вказаних „стилізаторів“, до „народної“ мови, тобто „всенародної“ позакласової селянської мови середини минулого століття, і через відхилення від цієї „народної тропи“, „Уваги“ базують для сучасної літературної мови вважають мову письменників середини минулого століття і давню „народну“ мову. „Уваги“ кажуть:

„Українська літературна мова останніх років, найбільше наукова мова, ухилилася від того основного процесу, і треба докласти щонайбільшої праці, щоб ізнов наблизити її до народної, до мови класиків українського слова“²⁾.

Отже хоч як сучасна, пожовтнева літературна українська мова відійшла від того „зразка“, який найкраще, на думку „Уваг“, відбиває „дух“ мови, — від мови „стилізаторів“ народної мови, — проте „Уваги“ твердять, що сучасна літературна мова ще може (і повинна) досягти, чи, вірніше, ще може і повинна вернутися до того „зразка“. Про це „Уваги“ кажуть:

„Усталеної в широкому розумінні української наукової літературної мови ми ще не маємо і чи та неусталеність не стає їй (мові) десь у пригоді саме тим, що дає їй найширші можливості, а передусім можливість мати народну підставу і розвитком своїм йти за розвитком народної мови“³⁾.

Сприяти розвиткові сучасної літературної української мови в цьому напрямку і мають своїм завданням „Уваги“. Курило пише:

¹⁾ „Уваги“, с. 6.

²⁾ Ibid, с. 7.

³⁾ Ibid, с. 3.

„Поданими тут фактами я б рада прислужитися сучасній літературній мові тим, щоб допомогти їй вийти з російської підстави, набігти живої народної тропи, тієї, що йшла нею літературна мова давняшніх українських письменників, а відбігла її сучасна мова. Для української літературної мови є єдина можлива підстава — народна мова: елемент, що з його тепер твориться українська інтелігенція, це українське селянство, — тільки воно може дати обличчя українській літературній мові“¹⁾.

Так, заперечуючи сучасну літературну мову і всі явища в ній, які не відповідають „мові давняшніх письменників“ і становлять „відбій“ від „живої народної тропи“ (тобто від мови буржуазних письменників, від мови української буржуазії), „Уваги“ вказують і загальний практичний шлях „виправлення“ сучасної літературної.

„Як же наблизити українську літературну мову до народної, як зберегти її „дух“, її індивідуальні прикмети? Як навчитися думати по українському і не збиватися на чуже?“

— питають „Уваги“. І відповідають на це так:

„Треба уважно читати класиків українського слова, вважати на їх мову, відзначати в них своє, українське, найбільше синтаксичні та фразеологічні явища в мові. Так само треба й до етнографічних записів поставитися“²⁾.

Такий дають „Уваги“ загальний рецепт „виправлення“ сучасної української мови, рецепт, пройнятий повним відкиданням усього сучасного, усього поживтневого в сучасній літературній мові, пройнятий націоналістичними порадами.

Подані вище моменти із вступних частин „Уваг“ О. Курило (та окремих зауважень у кінці її праці) дають нам головні загальні методологічні настанови в трактуванні сучасної української літературної мови. Вони, ці настанови, побудовані цілком на засадах буржуазної лінгвістики, пройняті сугубо націоналістичними вимогами висувати „своє, одмітне“, „думати по українському і не збиватися на чуже“ і т. ін. „Уваги“ давали міцний ґрунт для націоналізму в українському мовознавстві. Ці настанови, як і вимога до сучасної української літературної мови розвиватися на ґрунті „народної мови“, яку „стилізували“ Квітка-Основ'яненко, Куліш і інші письменники, тобто фактично на ґрунті феодално-буржуазної мови віджилої доби, заперечували новий етап розвитку української літературної мови, етап творення поживтневої літературної української мови, мови пролетаріату і колгоспного селянства. Цим самим „Уваги“ намагалися загальмувати розвиток сучасної української літературної мови, спрямувати його на ворожий шлях.

Керуючись з'ясованими вище шкідницькими методологічними принципами і настановами, „Уваги“ О. Курило подавали свої поради і приписи до синтаксичних (а також стилістичних, фразеологічних, словотворчих) питань поживтневої мови. Ці поради й приписи, кажучи поданими вище словами Б. Ткаченка, стали на якийсь час „узаконеними“ в українській літературній мові. Самі методологічні принципи „Уваг“ і уґрунтовані на них поради и догми щодо багатьох синтаксичних явищ літературної мови широко підхоплювали інші автори, подаючи їх у своїх теоретичних і практичних працях з мови, іноді доповнюючи „Уваги“ такими ж буржуазними націоналістичними засадами

¹⁾ „Уваги“, с. 190.

²⁾ Ibid., с. 5.

і синтаксичними та фразеологічними й іншими правилами, порадами, „законами“ і т. д. української мови.

З дальших праць, що трактують питання синтакси сучасної української мови, спинимось на праці М. Сулими „Українська фраза“.

М. Сулима є яскравим представником українських буржуазних лінгвістів, які шлях розвитку сучасної української літературної мови бачать в „онародненні“ її. В своєму популярному начерку „З історії української мови“ він зазначає:

„Тільки ж не треба не помічати й того, що після Жовтневої революції й утворення УСРР українська газетно-журнальна й інтелігентська мова помітно повертає на той шлях, що він здавна ліг перед українським письменством,—цілковите онароднення літературної мови. Отже, відколи Жовтнева революція скинула національний гніт і в більшій частини українського народу, і з українського слова, увесь антинародний і зовсім зайвий намул „літературницький“ швидко гине, поступаючись і знічуючись перед масово-народними тенденціями“¹⁾.

Погляди акад. Кримського — „отак, як говорить простий нарід на Україні — так треба точка в точку й писати“²⁾, і О. Курило — „вона [українська літературна мова] ще має в собі можливість стати такою, якою б сам нарід заговорив...“³⁾ — цілком поділяє М. Сулима. Він пише:

„За часів робітничо-селянської епохи українська літературна мова й не може бути іншою, як не масовою, бо монополістом тої літературної мови на всіх ділянках життя (газета, підручник, белетристика, канцелярія, наука тощо) має бути маса, а не хтось інший“⁴⁾.

Це твердження М. Сулими, як влучно висловився Н. Каганович у статті «Проти „народництва“ в мовознавстві», є намагання підвести ідеологічну базу під погляд „лінгвістів-народників“⁵⁾. Під масовою мовою, як видно з наведених М. Сулимою прикладів і джерел в його праці „Українська фраза“, треба розуміти так звану народну мову. Алеж відомо, що пропагування „загальної народної мови“, звичайно, базується на теорії безбуржуазності української нації, теорії, що її виплекав український націоналізм.

Мовні елементи, як слова, звороти, фразеологія, що відбивають власницькі інтереси й ідеали, властиві ворожому для працюючих буржуазному класові, не можуть увійти до сучасної української літературної мови, мови пролетаріату й колгоспного селянства; всі такі „народні“ елементи мусять відмерти. Тому з цього погляду було б шкідливо орієнтувати сучасну українську літературну мову на цю „народну“ мову; бо це явно протирічить мовним потребам робітничо-селянських мас, що успішно будують соціалізм. Вимога М Сулими „цілковитого онароднення“ сучасної української літературної мови є явище регресивне, є назадництво. Ця вимога є по суті відбиття політичних прагнень української буржуазії в мовознавстві.

З метою нормувати сучасну українську літературну мову за принципом „онароднення“ її М. Сулима випускає книжку „Українська фраза. Коротенькі

¹⁾ М. Сулима, З історії української мови, 1927, с. 19.

²⁾ А. Кримський, Нариси з історії укр. мови, 1922, с. 115.

³⁾ „Уваги“, с. 4.

⁴⁾ М. Сулима, З історії укр. мови, с. 20.

⁵⁾ „Прапор марксизму“, 1930, № 1, с. 51.

начерки“ (Харків, 1928). В „Українській фразі“ він послідовно проводить цей принцип. Вся книжка рясніє висловом „народна мова“. Ось приклади з „Української фрази“:

„Раз-у-раз народна українська мова вживає ніякого роду“; „Є так звана мавстатна (звеличальна) множина. В народній мові вона зовсім незвана“; „в українській народній мові частенько ще трапляється така множина (замість однини), що нею виявляють чемність, пошану до якоїсь особи“; „у народній українській мові і в старших письменниках...“; „в народній українській мові такого типу звороти дуже раритетні“; „Можна бути певним, що невдовзі ці сурогати (прикметникові словотвори на *-чий,-ий,-тий*) зовсім зникнуть і українська літературна мова стане ще чистішою й правильнішою з народно-масового погляду“¹⁾.

Цей епітет „народна“ в „Українській фразі“ маємо дуже й дуже часто.

Всі ті форми української мови, яких не знайдено в народних говірках, пам'ятках чи в мові старіших дореволюційних письменників, М. Сулима вважає неукраїнськими, наявність же їх у сучасній мові пояснює впливом російської або польської мови і заперечує такі форми. Маємо, наприклад, такі характерні його зауваження в „Українській фразі“:

„При зв'язці *є (єсть)* наявній і незжитій орудній відмінок буває лише в мові тих, що йдуть за польською мовою... Говорити так не слід“; „в українській мові такого типу родовий відмінок становить собою або архаїзм, або росіянізм...“; „релятивно-сполучного постпозитивного *який* в українській народній мові майже не вживається, а коли й уживається, то не без впливу російської або польської мови“; „все це (вживання орудного дійової особи при дієслівних формах на *-но, -то*) результат наслідування російської літературної мови і — наслідування зовсім непотрібного“²⁾.

Ці твердження М. Сулими явно націоналістичні. На думку М. Сулими, все те, що є в сучасній українській літературній мові, що є фактом поживтневої літературної мови, не мусить мати місця в сучасній українській літературній мові, бо воно, на думку Сулими, постало як результат наслідування російської мови. Тільки націоналістичне засліплення може диктувати стати на такий шлях. Часто такого впливу, про який говорить М. Сулима, довести не можна, бо це й не є в більшості випадків вплив іншої мови, а явище, що постало в українській літературній мові шляхом звичайного мовного розвитку.

Констатацією того, що те чи інше явище в сучасній українській літературній мові з'явилося під впливом російської мови, М. Сулима не обмежується; такі форми він вважає „невластивими“ українській мові, і хоч вони поширені в сучасній українській літературній мові, рекомендує їх не вживати, рекомендує „очистити“ сучасну українську літературну мову від „росіянізмів“. Мотив заперечення різних таких форм у Сулими переважно один — „невластиві українській народній мові“.

М. Сулима не зважає на факти мови, а спирається на свої уподобання, забуває про те, що мова — відображення реальної дійсності; мовним фактом він вважає те, що йому до вподоби. Свої твердження М. Сулима подає в категоричній рецептурній формі. „З приводу мовних фактів, що про них говориться в цій книжці, я насмілюся трохи не раз-у-раз і завжди навмісне

¹⁾ М. Сулима, Українська фраза, сс. 16, 21, 76, 74.

²⁾ Ibid, сс. 41, 49, 58, 80.

подавати певні рецептурні висновки“, — каже М. Сулима в передмові до „Української фрази“. Скрізь у книжці розкидані такі характерні його вислови, як: „говорити так не слід“ (с. 41); „слід забракувати це слово...“ (с. 50); „переносити в українську синтаксу... не слід...“ (с. 55); „не слід заступати зворота...“ (с. 64); „при дієслівних формах-присудках на *-но* й *-то* у народній українській фразі не буває (це закон) орудного діяльника; він противний язиковим звичкам українського народу“ (с. 79) і т. п.

І дійсно, в багатьох випадках такі висновки М. Сулими є чистісінький його суб'єктивізм, бо навіть у мові обмеженого щодо часу кола письменників маємо ті чи інші, на погляд М. Сулими, „невластиві українській мові“ форми. Тут же він сам і наводить приклади цих форм. Зазначивши, що такі форми є вплив російської або польської мови, він рекомендує уникати їх; все це виходить з націоналістичної потреби замкнутися в рамках „народної“ мови, з потреби заперечувати нові явища в сучасній українській літературній мові. Цим самим М. Сулима протидіє розвитку сучасної мови, яка щоразу постійно мусить підноситись на вищий щабель, щоб дійсно бути фактором соціалістичного будівництва.

Для ствердження своїх рецептурних приписів „онароднення“ мови М. Сулима використовує твори дореволюційних письменників, народні приказки, пісні, оповідання, словник Б. Грінченка тощо; посилення ж на сучасних, пореволюційних письменників, на сучасну пресу — поодинокі явища. В „Українській фразі“ М. Сулима використав понад 100 різних джерел, вірніше різних видів джерел (вважаємо всі твори певного письменника за одне джерело і т. п.). Маємо такі, наприклад, посилення: 230 — на твори Т. Шевченка; від 85 до 66 — на твори Тесленка, Л. Українки, Глібова (кожного з них); 52 — на твори Хвильового; 45 — на словник Б. Грінченка; від 38 до 35 — на твори Тичини і Франка (кожного з них); від 31 до 21 — на Номиса, народні думи, народні пісні, П. Мирного, М. Вовчка, Олеся, Куліша, Чубинського (на кожне з цих джерел); від 18 до 13 — на Кв.-Основ'яненка, Коцюбинського, Неч.-Левицького, Котляревського, народні приказки, Черкасенка, Вороного (на кожне з цих джерел); посилення на „Вісті“ маємо 11, на різні газети — 5, на твори Чумака — 5, Кириленка — 5; по одному-два посилення — на твори Качури, Коцюби, Первомайського, Сенченка, Сосюри. Мова поштовтневих революційних письменників фігурує як джерело в дуже й дуже обмеженій кількості. Основне джерело для М. Сулими — твори дореволюційних письменників і дореволюційна народна творчість.

Не можна не відзначити також характеру прикладів, наведених в „Українській фразі“. Тут ми маємо такі слова й речення: „німота“ (с. 18), „татарва“ (с. 19), „ляхва“ (с. 19), „ляшок“ (с. 31), „бурсацтво“ (с. 19), „духівництво“ (с. 19), „казань“, „купіль“ (с. 5), „не плач, пане, ще хліба стане“ (Чуб.)“ (с. 31), „на столі лежала булава Брюховецького (П. Куліш)“ (с. 31), „у царя є дочка чудової вроди (Б. Грінченко)“ (с. 33), „він зрадив рідний край і віру (С. Черкасенко)“ (с. 37), „я свого пана коників пізнала (Чуб.)“.

На книжці є позначення, що Державний науково-методологічний комітет Наркомосвіти УСРР дозволив до вжитку „Українську фразу“ як посібник та підручник для профшкіл... Очевидно, не на таких прикладах слід виховувати молодь.

На позиціях розглянутих вище авторів — О. Курило і М. Сулими, — в теоретичних працях яких з питань сучасної української літературної мови яскраво виявляються методологічні настанови цілого націоналістичного лінгвістичного фронту щодо сучасної української літературної мови, стоїть М. Гладкий, що своїми працями — „Наша газетна мова“ (1928 р.) і „Мова сучасного українського письменства“ (1930 р.) мав чималий вплив на мовних практиків — редакторів мови, газетних робітників, викладачів мови тощо ¹⁾.

М. Гладкий, маскуючи свою націоналістичну пропаганду за буржуазну мову, трактує літературну мову як явище надкласове: він оперує такими висловами, як „загальнонаціональний язык“ ²⁾, „ствердити екстериторіальний літературний язык на культурну потребу всіх верств українського громадянства“ ³⁾, „літературна мова кожної нації є синонім до поняття культурного языка кожної нації, спільного всім освіченим людям, що розмовляють даною мовою“ ⁴⁾.

Розглядаючи явища сучасної української літературної мови, мови поживтневої, він (як це ми бачили в „Увагах“ О. Курило і в „Українській фразі“ М. Сулими) намагається не тільки „позакласово“ чи „надкласово“ їх констатувати, але пробує їх оцінити і нормалізувати: він намагається визначити норми сучасної літературної мови, на підставі яких треба, на його думку, прийняти чи засудити певне явище в сучасній мові і які він хоче покласти за основу для дальшого розвитку сучасної літературної мови. Які ж ці норми?

„За такі норми — пише автор — треба вважати насамперед узвичаєні досі в нашому попередньому письменстві і зафіксовані в відповідних наукових виданнях літературні традиції, а потім і ті норми українського культурного языка, що вже більш-менш яскраво позначилися в працях наших академічних установ і в окремих розвідках на мовні теми авторів-лінгвістів“ ⁵⁾.

Отже, для сучасної поживтневої української літературної мови М. Гладкий не хоче прийняти тих норм, що виробляються або виробилися в ній у сучасному на базі живої мови пролетарських і бідняцько-селянських мас, а шукає таких норм у минулому, „в попередньому письменстві“, а також „у працях академічних установ і в окремих розвідках на мовні теми авторів-лінгвістів“, маючи, безперечно, на увазі такі „праці“ мовознавчих академічних установ, як шкідницькі термінологічні словники Інституту наукової мови і такі „розвідки на мовні теми авторів-лінгвістів“, як „Уваги“ О. Курило, як праці Є. Тимченка і подібні до них. Які ж норми „попереднього письменства“, які ж норми, „що вже більш-менш яскраво позначилися в працях академічних установ і в окремих розвідках авторів-лінгвістів“, вважає М. Гладкий обов'язковими для сучасної української літературної мови в питаннях синтакси? — Ті норми, які відповідають „народній“ мові, бо — твердить автор, повторюючи О. Курило, — „на ґрунті народної фразеоло-

¹⁾ Далі спиняємось на праці „Мова сучасного українського письменства“ і не розглядаємо роботи „Наша газетна мова“, як праці про спеціальний жанр. Вона має такі самі методологічні настановлення, як перша.

²⁾ М. Г л а д к и й, Мова сучасного українського письменства, с. 8.

³⁾ Ibid., с. 137.

⁴⁾ Ibid., с. 153.

⁵⁾ Ibid., с. 9.

логії тільки й може розвиватися далі наш культурний явник¹⁾.

Автор стоїть на погляді „сталості синтаксичних форм“ у мові взагалі, причини якої „треба шукати—каже він—у властивостях людської психології“. Це невірні й сугубо ідеалістичні погляди, бо ніякої особливої „сталості синтаксичних форм“ супроти інших форм мови немає; а щодо „властивостей“ „людської психології“, то ми ж знаємо, що людська психологія постійно змінюється на основі суспільно-виробничих відносин.

Говорячи, зокрема, про синтаксичні явища української літературної мови, Гладкий пише:

„Синтаксичні норми української літературної мови ще не викристалізувалися остаточно, де́бто новітнє письменство ще не потрапило підперти їх сильною традицією своєї літературної форми; тим то ми постере́гаємо тут відхилення від синтакси народної мови, розходження з визначеними, здавалося, нормами переднішої літературної доби та, як наслідок усього цього, сильний вплив чужої синтакси, що часто відчувається в читацькій масі, як прикрий нелад у будові речення, як болісна перешкода в складному процесі сприймання письменницької думки й в утворенні свого власного комплексу уявлень“²⁾.

Отже М. Гладкий, бачачи в сучасній літературній мові такі явища, які не сходяться з т. зв. „народною“ мовою і з нормами „переднішої літературної доби“, не хоче визнавати нові явища сучасної української літературної мови на новому її етапі, а по суті по націоналістичному відкидає і заперечує їх, як ніби чужі, як „вплив чужої синтакси“, який, мовляв, „відчувається як болісна перешкода... в утворенні свого власного комплексу уявлень“.

Мова „переднішої літературної доби“, мова буржуазних дореволюційних письменників для М. Гладкого є ідеал, зразок для сучасного письменства.

„Старі класики—пише автор—гаравд розуміли всю вагу народних діалектів і обіруч черпали звідти все потрібне, не маючи ані попереднього досвіду, ані друкованих праць з обсягу мовознавства. По селах, ярмарках, по незрусифікованих ще передмістях шукали вони потрібних слів і зворотів і лишили нам багатенну спадщину“³⁾.

„Красу і гармонію“ цієї „багатенної спадщини“ порушили, на думку автора, „випадкові впливи чужої мовної стихії“⁴⁾.

„Процес цей—пише автор далі—особливо гостро виявився в добу Великої соціальної революції та широко відкрив браму різним чужомовним елементам, надто російським, що широким потоком почали були вливатися в лоно української літературної мови передреволюційного періоду. Саме під цей час постере́гаємо найбільші порушення граматичних, лексичних і семантичних норм та звичок у мові нашого письменства передреволюційної доби“⁴⁾.

Це звичайно так, що велика Жовтнева революція зробила великі зрушення в українській літературній мові. Це й повинно було статися, бо з Жовтня почався буйний розвиток літературної української мови, яка мала заперечити і відкинути, яка заперечила і відкинула багато „граматичних, фразеологічних,

¹⁾ М. Г л а д к и й, Мова сучасного укр. письменства, с. 159.

²⁾ Ibid., с. 27.

³⁾ Ibid., с. 156.

⁴⁾ Ibid., сс. 157—158.

семантичних“ і інших явищ буржуазної мови дожовтневого періоду і дала багато нових явищ, щоб стати найкращою зброєю класової боротьби пролетаріату, найкращим знаряддям соціалістичного будівництва, знаряддям творення пролетарської української культури. А М. Гладкий, як і інші буржуазні теоретики-лінгвісти, заперечує ці революційні зрушення, ці зміни в сучасній українській літературній мові, радить їх відкинути і йти шляхом дореволюційної мови, яка була заснована на ґрунті мови віджилої епохи, на ґрунті т. зв. „народної“ мови. М. Гладкий навіть висловлює думку, що на такий „шлях свого нормального розвитку“¹⁾ сучасна літературна мова вже й стає.

„Наші спостереження над мовою сучасного українського письменства доводять, — пише автор, — що навіть між мовою літературних творів 1925, 1926, 1927 і останніх років, надто коли рівняти до мови літературної продукції 1929 року, помічається не абиякий поступ“¹⁾.

Дійсно, в цьому автор по своєму правий: за цей час (з 1925 до 1929 року) широко хвилею розійшлися націоналістичні теорії і твердження таких творів, як „Уваги“ О. Курило, „Українська фраза“ М. Сулими, „Наша газетна мова“ М. Гладкого та інші праці, в яких встановлювалися і поширювалися „властиві народній українській мові“ правила і догми для сучасної літературної мови. Але всі вони звертали сучасну літературну мову на дореволюційний буржуазний шлях розвитку, всі вони гальмували здоровий розвиток сучасної літературної мови, як літературної мови пролетаріату і колгоспного селянства, як зброї класової боротьби пролетаріату; всі вони вносили в сучасну літературну мову, і зокрема в її синтаксу, елементи націоналізму, знесилювали мову як знаряддя творення пролетарської, соціалістичної змістом і національної формою культури.

Твердження й поради М. Гладкого так само мали на увазі підсилити поворот сучасної української літературної мови на дореволюційний буржуазний шлях розвитку. „На ґрунті народної фразеології тільки й може розвиватися наш культурний язик“²⁾, — каже Гладкий. А вихваляючи старших письменників, які „гаразд розуміли вагу народних діалектів, ...по селах, ярмарках, по незрусифікованих ще передмістях шукали потрібних слів і зворотів“³⁾, автор закидає сучасним письменникам, що „їхній мові ввагалі, а лексиці зокрема, бракує культури, закінченості, витонченості“³⁾.

Отож відсутність „культури, закінченості і витонченості“ в мові сучасних українських письменників і пояснюється, на думку автора, тим, що вони (сучасні письменники) не шукають потрібних слів і зворотів по найглухіших кутках („по незрусифікованих ще передмістях“ — за термінологією автора), а зокрема тим, що вони, як каже автор, „лінуються перегорнути кілька сторінок наших словників“³⁾. У цьому пункті М. Гладкий — супроти інших рецептантів української мови — вказує новий засіб „виправлення“ сучасної літературної мови — звертатися до словників: він, очевидно, має

¹⁾ М. Гладкий, Мова сучасного укр. письменства, с. 158.

²⁾ Ibid., с. 159.

³⁾ Ibid., с. 156.

на увазі (і в своїй праці частенько на них посилається) такі шкідницькі словники, як академічний „Російсько-український словник“ (т. I і т. III), який склався за проводом членів СВУ на чолі з Єфремовим, і різні словники термінологічні Інституту наукової мови, які склалися за проводом членів філіального відділу СВУ — членів ІНАРАК-у. Так М. Гладкий намагається встановити тут єдиний націоналістичний лінгвістичний фронт — встановити зв'язок між працями теоретиків-лінгвістів на зразок самого М. Гладкого і працею лінгвістів-практиків, зокрема словників, що на ґрунті тих самих буржуазних націоналістичних концепцій, теорій і поглядів на сучасну українську літературну мову до словників теж вносили націоналістичні перекручення і шкідництво, відкидаючи все сучасне і за всяку ціну просуваючи все „своє, одмітне“, дуже часто вибираючи його по найглухіших кутках України, в старих етнографічних матеріалах і т. ін.

Показані вище буржуазно-націоналістичні методологічні настанови праць розглянутих авторів спільні в більшій чи меншій мірі, як зазначено вище, чималому числу й інших авторів-лінгвістів (Є. Тимченко, М. Осипів, С. Смерчинський та ін.). Такі настанови покладені були в основу розв'язання багатьох питань граматики (синтакси, фразеології, стилістики) сучасної української літературної мови в теоретичних працях цих авторів, наслідком чого теоретичне освітлення і розв'язання багатьох питань української граматики, а таксамо і мовна практика в цій ділянці протягом років пройняті були націоналістичними приписами і правилами, шкідливими для розвитку сучасної української літературної мови. Про це так говориться в резолюції комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в справі граматичній:

„Відштовхуючися від пролетарських шляхів розвитку української літературної мови, ігноруючи й поборюючи все позитивне для цих шляхів, наддніпівські мовники, як теоретики-дослідники, так і практики, широко запроваджували й пропагували натомість свої власні граматичні, фразеологічні, стилістичні вигадки, видавали це власне робливо за „закони“ української мови, намагалися підносити й прищеплювати різні забобонні вигадки й свої вподобання, як непорушні кавони“¹⁾.

Радянське мовознавство розглядає і повинне розглядати сучасну українську літературну мову як мову пролетаріату і колгоспного селянства, мову, що має розвиватися на основі сучасної живої мови трудящих. Виходячи з цього, в оцінці явищ сучасної української мови і зокрема питань її синтакси ми повинні, стоячи на ґрунті марксоленінської лінгвістики і генеральної лінії партії щодо розвитку національно-культурного будівництва, боротися в мовознавстві за принцип єднання трудящих усього світу і трудящих нашого Союзу і братерської їх спілки на основі спільної боротьби їх в усіх ділянках соціалістичного будівництва. В розгляді явищ сучасної літературної мови і зокрема її синтакси ми повинні брати на увагу сучасну літературну практику і традиції літературної мови, критично оцінюючи цю практику і традиції з погляду їх прогресивності, з погляду їх прийнятності для сучасної літературної мови як класової мови пролетаріату в його боротьбі за соціалістичне будівництво і творення пролетарської культури.

Розгляньмо найважливіші з цих питань синтакси сучасної української літературної мови, в розв'язанні яких націоналісти-лінгвісти подавали і пропагували

¹⁾ А. Х в и л я, Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті, 1933, с. 126.

свої безпідставні, неприйнятні для сучасної української літературної мови, шкідливі для неї правила й рецепти.

Про звороти з орудним дійовою особи О. Курило говорить так:

„У сучасній літературній мові часто подибуємо конструкцію фрази, де інструменталь дійовою особи стоїть у залежності від пасивного присудка хоч у формі пасивного дієприкметника на *-ний, -тий*, хоч у формі пасивного дієприслівника на *-но, -то*, хоч у формі 3-ої особи однини чи множини пасивного дієслова на *-ся*: Головну увагу з вернуто мною. Це вже подано ним до відома. Злодій забитий міліціонером. Ним видаються книжки. — Така конструкція невластива українській мові. Треба казати: Головну увагу я звернув. Це вже він подав до відома. Злодій забитий від міліціонера. Він видає книжки“¹⁾.

М. Гладкий пише про це ширше:

„Слідом за російською літературною мовою, що підо впливом іще книжної церковно-слов'янської мови культивувала була пасивні звороти з орудним відмінком дійовою особи..., і в нашу літературну мову, навіть старших письменників, почали просякати невластиві народній мові пасивні звороти з орудним дійовою особи, як от відомі в Шевченка: „і навки прокленетесь своїми синами“, „дідами крадене добро“, „не нами дане“ тощо.

Тепер такі пасивні звороти — продовжує автор — з орудним дійовою занадто вже поширились у нашій газетній мові, а через неї і в мові сучасних письменників“²⁾.

Далі автор подає з сучасного письменства багато конструкцій з орудним відмінком дійовою особи при дієприкметниках пасивних. Всі такі конструкції, наведені на чотирьох сторінках (напр.: „Прозваний так хлоп'ятами нашої рудні“ — Л. Скрипника; „Пресу, рекомендовану ним самим до постави“ — В. Ярошенка; „у призначений ним час“ — О. Копиленка і т. д.), на думку автора, „треба, відповідно до народного“³⁾, переробити на конструкції з прийменником *від* плюс родовий відмінок або з активним зворотом.

М. Сулима пише:

„У декотрих старих навіть письменників (напр., у Т. Шевченка), не говорячи вже за пізніших, трапляється лише орудний дійовою особи при формах перемного стану“ [і далі приклади: „Дідами крадене добро“ та ін.]⁴⁾.

На тій же сторінці вище він каже:

„У народній українській мові і в старших письменників при формах перемного стану замість поширеного тепер (через російський літературний вплив) орудного відмінка дійовою особи раз-у-раз уживається конструкції *від* плюс родовий“.

Яким же конструкціям М. Сулима дає перевагу? Чи тим, що вживаються тепер і у теперішніх письменників, і „у декотрих старих навіть письменників (напр., у Т. Шевченка)“, чи тим, які є в „народній“ мові і у старих дореволюційних письменників? Автор на це дає таку відповідь:

„Ці письменницькі традиційні орудні назов дійових осіб слід би обмежити, їх не слід надуживати. Теперішній, минулий і майбутній час перемного стану слід би, де тільки можна, заступати конструкціями прямого стану, а при перемних дієприкметниках варто якнайчастіше вживати *від* плюс родовий відмінок (коли на це дозволяє лексичне значення дієслова)“⁵⁾.

1) О. Курило, Уваги, сс. 43—44.

2) М. Гладкий, Мова сучасного укр. письменства, сс. 46—47.

3) Ibid., с. 47.

4) М. Сулима, Українська фраза, с. 76.

5) Ibid., с. 77.

Як бачимо, в розгляданому питанні зійшлися О. Курило, М. Сулима, М. Гладкий. Такий же погляд висловлює С. Смеречинський, Є. Тимченко й ін.

Такі твердження — про „невластивість“ українській мові конструкцій з орудним відмінком дійової особи при пасивних дієприкметниках на *-ний, -тий* — і поради „віддавати“ їх конструкціями з прийменниками *від* плюс родовий відмінок дійової особи або активними зворотами, повторені багатьма іншими авторами і практичними підручниками для школи, були найшкідливішим націоналістичним перекрученням. Грунтуючись на тому, що такі конструкції ніби „українській мові невластиві“ і що „надто часто вживані“ вони сучасними письменниками під впливом російської мови, — ці твердження перекручували факти дожовтневої і пожовтневої літературної української мови, в якій ця конструкція стала щедалі більше поширюватися разом з розвитком української культури (маємо ці звороти у Шевченка, П. Мирного, Коцюбинського Франка, Головка та ін.)¹⁾.

Проф. Синявський про звороти з орудним дійової особи пише:

„Таким чином щодо літературної української мови, то можемо сказати, що вона знала конструкцію з орудним при дієприкметниках з найдавніших до найновіших часів в усіх стадіях своєї історії, як ніколи не переривану традицію“²⁾.

Зокрема треба звернути увагу, що велике поширення в сучасній літературній мові дієприкметників пасивних з орудним дійової особи тісно зв'язане з поширенням дієслівних іменників і конструкцій — дієслівний іменник плюс орудний відмінок. Напр., маємо: „Здійснення цих завдань нерозривне з опануванням техніки нашими господарчими кадрами“³⁾; „Репортуємо про повне виконання нашою групою свого плану“ (з усної мови). Цей зв'язок між конструкціями „опанування техніки кадрами“, „виконання плану групою“ і „опанована кадрами техніка“, „виконаний групою план“ і т. д. безумовний.

Отже поради і вимоги буржуазних пуристів не вживати зворотів з орудним відмінком дійової особи при пасивних дієприкметниках є виявлення націоналізму, є перекручення фактів української літературної мови, — ці поради спричиняються до знесилення сучасної літературної мови як знаряддя класової боротьби, примітивізують її, знижуючи до мови, нездатної користуватися складнішою синтаксичною будовою речення. Зокрема слід відзначити, що додержання порад націоналістичних пуристів не вживати орудного відмінка при дієприкметниках пасивних зробили б сучасну українську літературну мову нездатною передавати такий синтаксичний зв'язок, де дієприкметник з орудним дійової особи становить відокремлений член речення. Ми маємо, напр., такі речення у М. Коцюбинського: „Вигнаний батьком, Рустем навіть вкінці оселився у його“⁴⁾. Аналогічні приклади маємо з сучасних письменників: „Сам поет [Гейне] поневірився на чужині, вигнаний

¹⁾ Див. про конструкції з орудним дійової особи в праці О. Матвієнка „Стилістичні паралелі (проти пуризму)“, 1932.

²⁾ О. Синявський, Культура українського слова. — На синтаксичні теми, 1:31, с. 88.

³⁾ „Пролетарська правда“, 22. V 1932.

⁴⁾ М. Коцюбинський, Твори, вид. Книгоспілки, 1930, т. IV, с. 74.

німецьким урядом за непокірний талант світ за очі“¹⁾. „Блукав увесь час по місту [Варшаві], переслідований нахабним шпиком“²⁾. При заміні в таких реченнях конструкції з дієприкметником і орудним дійової особи (напр., в останньому реченні з І. Микитенка) на конструкцію дієслівну радикально міняється не тільки синтаксично-стилістичне оформлення думки, але і взаємний зв'язок понять, про які йде мова. Щодо конструкцій з прийменником *від*, які рекомендують націоналісти на заміну зворотів з орудним дійової особи, то вони дуже мало мають ґрунту в живій мові (а таксамо в сучасній літературній мові). Тимчасом приписи теоретиків, що забороняли звороти з орудним дійової особи і радили заміняти їх зворотами з *від* і родовим відмінком, приводили до повного перекручення думки. Наприклад: „зброя відібрана від ворога“ — тобто у ворога відібрали зброю, а не ворог відібрав зброю, як це мало б значити за приписом нацдемівців.

Тісно зв'язане з питанням про орудний дійової особи при дієприкметниках пасивних питання про пасивні дієслова (дієслова пасивного стану) і конструкції з орудним відмінком при цих дієсловах. Про ці дієслова і конструкції з ними „Уваги“ О. Курило дають окремий розділ „Звороти з пасивними дієсловами на -ся“. Тут читаємо:

„Незвичний до російської літературної мови українець трохи чи й зрозуміє як слід такі ото звороти, як: Зразки ґрунту брали ся... виготовленим приладдям. Зразок ділив ся потім на шари... Кожний шар досліджувався окремо... Діти розпускаються на два місяці та ін., — де таким дієсловам-присудкам на -ся.. надано невластивого їм у підметових фразах пасивного значення. Українські дієслова-присудки на -ся мають у підметових фразах здебільшого значення активне. І взагалі українські дієслова на -ся здебільшого активного, а не пасивного значення. Ділитися, розпускатися.. це не значить бути діленому, розпущеному, а самому ділитися, самому розпускатися“³⁾.

І хоч „Уваги“ дають далі чимало прикладів з дієсловами на -ся в пасивному значенні (з словника Грінченка, з Шевченка, Стороженка), але називають це „окремими випадками“. І тому „Уваги“ наостанку говорять:

„Не зможна, розуміється, річ у літературній мові обходитися без дієслів на -ся в їх пасивному значенні, як це здебільшого й має місце у народній мові; проте, де можна прикласти часто вживані народні конструкції, там нема потреби вживати мало, а то й зовсім невластивих народній мові конструкцій. Подані вище чужі українській мові звороти треба заміняти на: Зразки ґрунту брали (або активне — брали)...; Зразок ділено (або ділили) на шари...; Кожний шар досліджувано (або досліджували) окремо; Дітей розпускають на два місяці“⁴⁾.

До цього погляду приєднується М. Сулима. Висловлюючись проти орудного дійової особи при пасивних дієприкметниках, він далі констатує, що у деяких письменників орудний дійової особи вживається „при дієсловах на -ся напр.: І навіки прокленетесь (= будете прокляті) своїми синами (Т. Шевченко)“. Такі конструкції автор „Української фрази“ радить обминати:

¹⁾ І. Микитенко, Голуби мира, с. 7.

²⁾ Ibid., с. 225.

³⁾ Уваги, с. 73.

⁴⁾ Ibid., сс. 73—74.

„Ці письменницькі традиційні орудні назов живих осіб слід би обмежити, їх не слід надуживати. Теперішній, минулий і майбутній час переємного стану слід би, де тільки можна, заступати конструкціями прямого стану“¹⁾.

В другому місці Сулима пише:

„До орудного засобового стосується й той, що означає дійову особу при дієсловах переємного стану. Цей орудний становить собою книжне й чуже українській мові явище“²⁾.

Зокрема він, вихваляючи конструкції з прийменником *від* при пасивних формах (будеш битий від мене), каже:

„Це — органічні українські конструкції, і уникати їх не треба. Вони бувають і при дієсловах на *-ся*; напр.: Вони... в своїх розпорядках урядкувалися від гетьманів (О. Сто-роженко) й т. ін.“³⁾.

Виступає проти дієслів переємного стану з *-ся* і М. Гладкий. В „Мові сучасного українського письменства“ він пише:

„Насамперед треба відзначити, що письменники наші взагалі дають без ніякої потреби перевагу пасивним зворотам перед звичайними в нашій народній мові зворотами активними, наприклад: „Корови... ранніми хазяйками спроваджувалися на толоку“ (І. Ле) замість — „ранні хазяйки спроваджували корови на толоку“⁴⁾.

На с. 48 автор ще дає приклад з Копиленка: „святкується переможцями“. Отже ті матеріали, що подають самі борці проти дієслів пасивного або переємного стану на *-ся*, а таксамо проти орудного дійової особи при таких дієсловах, говорять проти них. Ми бачимо, що поживтнева сучасна мова (як і мова доживтнева) такі дієслова вживає, як уживає при таких дієсловах і орудного відмінка дійової особи (на зразок Шевченкового „проклетесь своїми синами“ або „святкується переможцями“ — Копиленка). Тобто — залежно від того, що ми висуваємо на чільне місце в реченні, — конструкція може бути активна або пасивна. „Корови... хазяйками спроваджувались на толоку“ — тут „корови“ — підмет; „Хазяйки спроваджували корови на толоку“ — тут „корови“ уже стало залежним словом; у кожній із таких конструкцій інший взаємний зв'язок між поданими в реченні поняттями. А коли маємо речення — „спроваджуються корови“, „спроваджують корови“ або „так тут обробляється земля“ і „так тут обробляють землю“ і т. п., то в реченнях із *-ся* зовсім нема визначення дійової особи (хто спроваджує, хто обробляє), а в других реченнях (безособових) уже виступає (у формі дієслова — обминають, [обробляють] дійова особа (люди).

З поданого вище розгляду думок націоналістичних лінгвістів-теоретиків про конструкції з орудним відмінком дійової особи ми бачили, що заперечення орудного дійової особи при пасивних дієприкметниках і пасивних дієсловах на *-ся* йде поруч із запереченням орудного дійової особи при дієслівних фор-

¹⁾ М. Сулима, Українська фраза, с. 77.

²⁾ Ibid., с. 39.

³⁾ Ibid., с. 73.

⁴⁾ М. Гладкий, Мова сучасного укр. письменства, с. 46.

мах на *-но, -то* (див. відповідне місце про це з „Уваг“ О. Курило). В „Українській фразі“ М. Сулими читаємо:

„При дієслівних формах на *-но* й *-то* у народній українській фразі не буває (це — закон!) орудного діяльника. Не можна по народному сказати, напр., так: „мною одержано листа“; треба: „я одержав листа“...¹⁾).

І там же:

„Чужомовний орудний діяльника, хоч він і противний язиковим звичкам українського народу, дехто з наших письменників і взагалі інтелігентів заводять у свою мову“.

І далі автор дає чимало прикладів таких зворотів, що хоч і „невластиві язиковим звичкам українського народу“, а проте вживаються досить часто в українській мові; от деякі з цих прикладів: Ще більше [перлів]... загублено нами (Чернявський); Що зроблено нами на місцях для розповсюдження газети („Вісті“); Студентом... зроблено замах на життя; Учили засуджено з'їздом („Плуг“) та ін.

Навівши ці приклади, М. Сулима пише:

„Все це — результат наслідування російської літературної мови, — наслідування зовсім непотрібного. Орудний діяльника рідко буває навіть у такій собі інтелігентській балачці, і дозволити його — це значить виявляти просто якийсь нерозбірливий лібералізм.

Тут же зазначу, що при присудках на *-но, -то* іноді буває в українській фразі конструкція „*від*“ плюс родовий... Отже, напр., замість говорити „Найголовніші правила правопису встановлено Академією Наук“, треба в згоді з народною традицією вжити зворота: „від Академії Наук“²⁾).

Так рішуче засуджує М. Сулима орудний дійової особи при дієслівних формах на *-но, -то*, посилаючись на „народну“ мову і т. ін. А тимчасом і в „народній“ мові є зафіксовані матеріали з орудним відмінком дійової особи при формах на *-но, -то* (див. „Збірник Секції граматики української мови“, 1930, 24). Такі конструкції знані і в дожовтневій українській літературній мові; приклади на це дає робота О. Матвієнка „Стилістичні паралелі“ з П. Куліша, П. Мирного. Такі звороти з'явилися в зв'язку з поширенням конструкцій з дієприкметником пасивним плюс орудний дійової особи і далеко ширше вживані в сучасній літературній мові (напр., „Та в русі кожному прочитано юрбою ті мислі й почуття, що він хова в спокої“ — М. Рильський [приклад з указаної вище праці О. Матвієнка; див. також наведені вище приклади, які подані в „Українській фразі“ М. Сулими]). Цей процес поширення такої конструкції, крім зв'язку його з конструкцією — дієприкметник пасивний плюс орудний дійової особи, — зв'язаний з розвитком самої літературної мови, що повинна була, відповідно до своїх завдань, передавати ускладненіші зв'язки понять, повинна була шукати й ускладненіші, нові засоби синтаксичних сполучень мовного матеріалу.

Характерною особливістю української літературної мови є безпідметові звороти з присудковими дієслівними формами на *-но, -то*. Називаючи ці звороти „улюбленими в нашій народній мові“, М. Гладкий каже:

„Звороти ці справедливо вважають за найвищий ступінь так званих „безсуб'єктних речень“ цілої європейської синтакси. Цінність їх є в тому, що вся увага наша скупчу-

¹⁾ М. Сулима, Українська фраза, с. 79.

²⁾ Ibid., с. 80.

ється на присудку, на вираженій у ній дії, і психічна енергія не відвертається ані на так званій „неправдивий підмет“ речення, ані на „займенникові слівця“ дійсні (французьке „он“, німецьке „man“) чи уявлювані („они“ в російських конструкціях типу „человека убили“¹⁾

Нормалізаторських замахів зазнали й ці звороти від лінгвістів-націоналістів. Крім заперечення вживання при цих зворотах орудного відмінка дійової особи, і О. Курило (в „Увагах“), і М. Гладкий, і М. Сулима, і С. Смеречинський, і інші твердять, що при них не повинно бути допоміжних *було, буде*. „Не розуміючи безпідметових активних зворотів з присудковими дієприслівниками на *-но, -то*, не відчуваючи в них минулого часу, письменники наші частенько додають до них без потреби за російським взірцем помічне дієслово *було*, — каже М. Гладкий²⁾. М. Сулима про це пише в „Українській фразі“ так: „Українській мові аж ніяк невластиві такі фрази, де до присудків на *-но, -то* бувають додаткові форми помічного дієслова *було й буде*“³⁾. Звороти на *-но, -то* з *було, буде* М. Сулима називає „калічними зворотами“⁴⁾. Слово *буде* при присудках на *-но, -то* він вважає „просто недоречним і максимально диким“⁴⁾.

Заперечуючи звороти з дієслівними формами на *-но, -то* плюс *було, буде*, націоналісти-мовознавці разом з тим наводять і приклади, що суперечать їх твердженням, здебільшого подають звороти на *-но, -то*, де є при них *було* чи *буде*. Пояснюють вони ці конструкції в українській мові впливом російської мови. Мабуть, тому це й неприпустимо в українській мові, на їх погляд! „Ці невластиві народній мові звороти з *було, буде* при формах на *-но, -то* знає літературна не без впливу, гадаю, російської літературної“, — пише Смеречинський⁵⁾.

Такої ж думки про вплив на ці звороти російської мови і М. Сулима.

Указуючи, що в російській мові цілком поправно ставити при дієприкметниках минулого часу переємного стану для дії в минулому часі *було* і для дії в майбутньому часі *буде*, ці автори зазначають, що такі звороти російської мови спричинилися до непоправного вживання в українській мові при формах на *-но, -то* допоміжних *було, буде*.

В російській мові дієприкметник минулого часу пасивного стану вживається в ролі присудка для визначення дії в теперішньому часі. В українській мові дієслівні форми на *-но, -то* вказують тільки на минулий час. А через те то й не можна, на думку вказаних авторів, при них ставити ні *було*, ні *буде*. „Загубивши нормальне чуття до укр., напр., „написано“, наші автори, коли їм треба означити минулість, і додають до того „написано“ недоречне „було“; на означення майбутності вживають при „написано“ недоречного „буде“, — читаємо в „Українській фразі“ М. Сулими⁶⁾.

Що ж говорять факти мови? Вони говорять про те, що звороти з *-но, -то* плюс *було, буде* є в українській мові. Самі автори, противники їх, наводять багато прикладів з такими конструкціями. Маємо в „Українській фразі“ М. Сулими: „Було о

¹⁾ М. Гладкий, Мова сучасного укр. письменства, с. 51.

²⁾ Ibid., с. 53.

³⁾ М. Сулима, Українська фраза, с. 80.

⁴⁾ Ibid., с. 81.

⁵⁾ С. Смеречинський, Нариси з української синтакси, с. 11.

⁶⁾ М. Сулима, Українська фраза, с. 81.

з а с і я н о десятину з чвертю землі (Ів. Шевченко). Батала... постановлено було послати в Червоні Козацтво (В. Кузьмич). Їй підсипано було чогось у питво (Ю. Будяк). У всіх установах організовано було гуртки українознавства („Вісті“) й ін.“¹⁾). Наводячи ці приклади, М. Сулима каже: „Іх (конструкцій з *було*) аж занадто рясно в сучасній інтелігентській мові, в газетах, в наукових та інших писаннях“²⁾). І далі: „У старших письменників такі звороти з *було* трапляються зрідка, та й то не в усіх“³⁾). Подає М. Сулима приклади і з *буде*. Ось вони: „Підойму буде зламано (П. Панч). Скоро буде закінчено перший радянський будинок (І. Кириленко). Хуліганів буде притягнуто до відповідальності (з газети) й т. ін.“⁴⁾). Наводить подібного характеру приклади й М. Гладкий в „Мові сучасного українського письменства“: На зборах було виявлено цілу низку хиб... (І. Литвин, Серед верстатів і металу, 13); Підчас стрілянини в темноті його було поранено (В. Ярошенко, Гробовище, 133)“. Подає такі приклади й С. Смеречинський: „Донесено було цю новину до короля—Кул., VI, Г., 76“⁴⁾). Чимало наводять прикладів, де присудок—дієслівна форма на *-но*, *-то* має *було*, проф. О. Синявський і О. Матвієнко. Укажемо деякі з них: „Купив син солі, скільки було сказано йому (Нар. прип.). Пішли вони далі в другий льох, де було зложено саме золото (Нар. казка). І навіть піднято було мене на сміх (М. Рильськ.). Не встигла й ніч настати, як було вже місто взято (Л. Українка)“⁵⁾). А ось деякі з прикладів, що подає О. Матвієнко в своїй праці „Стилістичні паралелі“: „Я вам хочу сказати одно: коли ви протягом найближчого тижня не складете іспитів і не почнете відвідувати лекцій, вас буде виключено з Інституту... (Ю. Шовкопляс). Згадав, що вже кілька місяців, як було дано Синявському наряди на шлюзи в тунелях, і разом ніби чогось злякався (Іван Ле). П'ятирічку буде виконано („Харк. пролет.“, 3.VI 1930 р.). Швидко друге селище закінчать... Це частину буде задоволено...— спокійно додав Віктор (І. Кириленко, Кучеряві дні, 56)“⁶⁾).

Сучасна українська літературна мова надзвичайно широко користується зворотами, де при присудках дієслівних формах на *-но*, *-то* є *було* чи *буде*. Досить взяти сучасну пресу, щоб переконатися в цьому. В ч. 232 „Пролетарської правди“ за 1933 рік маємо: „...в колгоспах справді буде створено радісне культурне, заможне життя“. В ч. 212 „Пр. пр.“ за той же 1933 рік читаємо: „Про день похорону буде оповіщено окремо“; „Це обвинувачення було висунуто потім“; „Голова перервав Танева, заявивши, що питання про політичну діяльність буде розглянуто пізніше“; „Наприкінці 1931 року його було заарештовано, але йому пощастило втекти“.

Всі наведені матеріали переконливо говорять, що *було*, *буде* при формах на *-но*, *-то* вживаються в українській мові, що це є незаперечний факт. Цей

¹⁾ М. Сулима, Українська фраза, с. 80.

²⁾ Ibid., с. 87.

³⁾ Ibid., с. 81.

⁴⁾ С. Смеречинський, Нариси з української синтакси, с. 11.

⁵⁾ О. Синявський, Норми української літературної мови, с. 206.

⁶⁾ О. Матвієнко, Стилістичні паралелі, с. 86.

Факт відкинути не можна. Відкидати його — значить гальмувати розвиток мови. Такі звороти потрібні в мові, вони дають можливість визначити складніші мовні нюанси, дають можливість визначити складніші життєві факти. Вірну думку висловив про це О. Матвієнко.

„Отже, на нашу думку, в реченнях примітивного типу, ...коли авторові не потрібно цю подію ув'язувати або зіставляти в часі з іншими подіями, дієслова *було, буде* зайві. А в реченнях складніших, де говориться разом про кілька подій, де треба відзначити якусь подію в перспективі минулого чи майбутнього часу, ці особові дієслова потрібні“¹⁾.

І якщо в мові людини примітивного стану, примітивного типу господарювання такі звороти були непотрібні, то в наш час, час потужного піднесення культурного, політичного й господарського життя, вони виконують корисну мовну функцію. Заперечувати і відкидати їх тільки тому, що ніби їх нема (скоріш вони рідко траплялися) в старій народній і дожовтневій літературній мові або тому, що вони нагадують певні форми в російській мові (чи хай би і виникли під впливом російської мови) шкідливо. Виганяти їх з мови — значить тягти мову назад і гальмувати її розвиток.

З не меншим запалом і завзяттям атакували націоналістичні теоретики (а їх твердження підхоплювали і поширювали практики мови) питання про віддієслівні іменники.

В „Увагах“ О. Курило про дієслівні іменники читаємо:

„У народній мові дієслівні речівники на *-ня* не мають того широкого застосування що в літературній. Це з багатьох причин зрозуміло, а надто в науковій термінології. Проте сучасну літературну мову треба очистити від деяких невластивих, чужих українській мові конструкцій з дієслівними речівниками: ті конструкції не засобляють мову а завечислюють її; народна мова знає відповідного значення інші конструкції“²⁾.

В інших місцях „Уваги“ дають докладні рецепти цього „очищення“ сучасної мови від „деяких невластивих, чужих українській мові конструкцій з дієслівними речівниками“.

„Дієприслівниками... — кажуть „Уваги“ — можна замінити невластиві українській народній мові звороти на означення часу, обставин, що виражені речівниками дієслівного походження на *-ня, -ття* в прийменниками *при, по, після* та ін. у фразах без граматичного підмету, де дійова особа стоїть у дативі: *При читанні йому здалося, що...* — треба замінити на: *читаючи йому здалося, що...*; замість: *По скінченню роботи треба їм додому їхати* — природніше: *скінчивши роботу, треба їм додому їхати*. Тут можна й ужити особових зворотів: *як він читав, (то) йому здалося, що...* як вони скінчать роботу, (то) треба їм додому їхати. Звороти з дієприслівниками надаються до лаконічного, енергійного стилю“³⁾.

Крім „очищення“ сучасної мови від дієслівних іменників зворотами з дієприслівниками і особовими дієслівними зворотами, „Уваги“ рекомендують ще один спосіб — конструкції з інфінітивом. Спираючись на твердження Є. Тимченка про те, що „генітив дієслівних на *-ня, -ття...* невластивий народній мові“, „Уваги“ кажуть:

¹⁾ О. Матвієнко, Стилiстичнi паралелi, с. 87.

²⁾ „Уваги“, с. 55.

³⁾ Ibid., с. 36.

„Такого роду інфінітивом можна заміняти дієслівні речівники на *-ння* у надто часто вживаній у сучасній літературній мові і мало в народній мові вживаній позиції генітива, що залежний від речівника. Замість: тіла, що мають властивість притягання — треба: тіла, що мають властивість притягати; замість: спосіб збирання матеріалів, спосіб швидкого піднесення продукції сала й м'яса — краще: спосіб збирати матеріали, спосіб швидше піднести продукцію сала й м'яса“¹⁾.

Підхоплює твердження „Уваг“ про дієслівні іменники й М. Гладкий. У своїй книжці „Наша газетна мова“ він пише:

„Невластива укр. мові тенденція „переводити“ в певній конструкції особові дієслівні форми, звороти з дієприслівниками та інфінітивами на дієслівний іменник відзначалася ще в „Увагах“ О. Курило. Гостро виявлена в рос. газетній мові тенденція ця дістала належну оцінку від авторів відомої книжки „Язык газеты“...“²⁾.

І далі автор використовує цю книжку („Язык газеты“) М. Гуса, Ю. Загорянського і Н. Кагановича (Москва, 1926) для нападу на дієслівні іменники. У пізнішій роботі „Мова сучасного укр. письменства“ Гладкий ніби продовжує:

„З канцелярського російського жаргону просякають у сучасну літературну мову, очевидно, через посередництво й за допомогою нашої газетної мови зовсім невластиві їй конструкції з віддієслівними іменниками“³⁾.

Далі автор подає багато прикладів конструкцій з дієслівними іменниками, які виправляє на дієслівні звороти; напр.: По закінченні музичної школи... одержав він... (з Гордієнка) замість — Закінчивши музичну школу..., одержав він...“⁴⁾. На цей же зразок виправляє М. Гладкий і конструкції з такими іменниками, як перехід, прихід, пропонуючи фрази: „По переході кордону лишився в свого приятеля“ (з Г. Коцюби); „З'явився до нього зараз по приході в установу“ (з В. Шовкопляса) — переробляти на: „Перейшовши кордон...“; „Прийшовши в установу...“

Такі погляди на конструкції з дієслівними іменниками і вимога заміняти їх дієслівними зворотами або іншими конструкціями (напр., прислівниковими), досить міцно прищепилися в різних авторів-лінгвістів. Навіть у праці, що вийшла 1931 р. — „Підвищений курс української мови“ за редакцією Л. Булаховського — маємо аналогічне освітлення цього питання. Взагалі не заперечуючи конструкцій з дієслівними іменниками, „Курс“ так говорить про конструкції з дієслівними іменниками з прийменниками, які (конструкції) стилістично паралельні до конструкцій з сполучниками *коли*, *як* та іншими при особових дієслівних формах:

„Не становлять в українській мові літературної норми з цими замісними функціями залежні дієслівні іменники на *-ння*, *-ття*, що мають велике поширення саме з цими замісними синтаксичними функціями в двох сусідніх мовах — російській та польській... В українській мові їх треба по вмові уникати. З таких конструкцій за нормативну править лише „дієслівний іменник на *-ння*, *-ття* + прийменник *на*, *за*, до в ролі заступників підрядного речення на означення мети та висказовості“, напр.: „На дослідження цього питання“... „Далеко ширше застосування — читаємо далі — мають

¹⁾ „Уваги“, с. 52.

²⁾ М. Гладкий, Наша газетна мова, сс. 60—61.

³⁾ М. Гладкий, Мова сучасного укр. письменства, сс. 54—55.

⁴⁾ Ibid., с. 55.

в українській мові в цій заміній функції відокремлені групи слів і головне відокремлені дієприслівникові конструкції. Вони можуть виступати як заміні синтаксичні засоби майже всіх підрядних частин складних речень (крім ділевих та висказових) відповідно до неукраїнських конструкцій: дієслівні іменники на *-ння, -ття* з прийменниками *при, по*, напр.: *Скінчивши середню школу, він... (коли скінчив)...*¹⁾.

Отже тут заперечуються дієслівні конструкції з прийменниками *при, по*.

Показані вище думки і твердження про „невластивість“ українській мові дієслівних іменників взагалі і зокрема про „неукраїнські конструкції“ — дієслівний іменник + прийменник *при, по* — науково неправильні і шкідливі. Звороти з дієслівними іменниками „створилися в українській мові — каже Н. Каганович — паралельно до всіх культурних мов, бо відбивають складний процес абстрагування дії, характерний саме для високорозвиненого мислення — особливо мислення діалектичного. Це мовне явище, загалом, є явище прогресивне. Зовсім інша справа, як і коли слід його (з стилістичних міркувань) припускати в художній мові, та це вже є питання стилістичне“²⁾. Отже в мові — залежно від мотивів стилістичних, а також від завдань і теми викладу (чи твору) — можуть бути паралельні конструкції — з дієслівною особовою формою (або інфінітивом), з дієприслівником і з дієслівним іменником без прийменника або з прийменником. (Коли він скінчив школу..., скінчивши школу... і по скінченні школи...).

У сучасній українській літературній мові конструкції з дієслівними іменниками і зокрема з дієслівними іменниками з прийменниками *при, по, після, без, для* та ін. щодамі поширюються і існування їх — незаперечний факт. Напр.: „Після закінчення війни...“³⁾; „Через два роки після написання статтів“⁴⁾; „Після закінчення промови з'їзд улаштував т. Калініну тривалу овацію“⁵⁾ — і багато ще можна подати інших прикладів.

Показані конструкції і їх поширення в сучасній мові не є „наслідок чужого впливу“ (а хоч би це й було іншомовним впливом, то ми не повинні його цуратися, коли він корисний для розвитку мови), а цілком закономірне і прогресивне явище, характерне для мови особливо на сучасному етапі її розвитку.

От коротенькі уривки з сучасної літературної мови, з дієслівними іменниками:

„Головне в наступі соціалізму, за наших сьогочасних умов, це — посилення темпу розвитку нашої промисловості, посилення темпу розвитку радгоспів і колгоспів, посилення темпу економічного витискування капіталістичних елементів міста й села, мобілізація мас навколо соціалістичного будівництва, мобілізація мас проти капіталізму...“

...Інші гадають, що наступ соціалізму є огульне просування вперед без відповідного підготування, без перегрупування сил у процесі

¹⁾ Підвищений курс української мови, с. 306.

²⁾ „Критика“, 1930, № 7-8, с. 219.

³⁾ І. Микитенко, Голуби мира, с. 159.

⁴⁾ „Пролетарська правда“, 17. IV 1931.

⁵⁾ „Комуніст“, 2. VI 1933.

наступу, без закріплення завойованих позицій, без використання резервів для розвитку успіхів...“¹⁾).

Коли б за порадами націоналістичних теоретиків сучасної літературної мови в цих уривках, замість дієслівних іменників, дати звороти з особовими дієслівними формами або дієприслівниками (чи це взагалі можливо?) — це позбавило б подані уривки їх виразності, рішучості і сили.

Тому вимога націоналістів, що, намагаючись оберегти сучасну мову від „невластивих“ їй дієслівних іменників, цих нібито „чужих впливів“ і т. д., є вимога шкідлива і реакційна: ця вимога, позбавляючи літературну мову засобу висловлювати думку конструкціями з дієслівними іменниками, засобу абстрактного мислення — тим самим обезкровлює мову, зводячи її до мови примітивної, придатної хібащо для певного мовного жанру, тим самим ослаблює її.

(Далі буде)

¹⁾ Сталін, Питання лєнінізму, вид. 4, 1932, с. 483.

Термінологічне шкідництво і його теоретичне коріння

Аналізуючи стан і шляхи розвитку української спеціальної термінології, виявляючи коріння націоналістичних перекручень на цій важливій ділянці, треба весь час пам'ятати, що термінологічне шкідництво провадилось одночасово і в Інституті української наукової мови і численними розсипаними по видавництвах тощо редакторами мови, перекладачами, викладачами і т. д.

Розпорошена „творчість“ численних націоналістичних мовотворців концентрувалася в теоретичному фокусі ІУНМ, звідки після відповідної трансформації поверталася назад в одязі націоналістичної „науковості“, логічних формулювань, надаючи своїм adeptам нових сил, нового творчого піднесення. „Уста народу“ і „матеріали до української термінології та номенклатури ВУАН“, популярні брошурки і спеціальні монографії, шкільні підручники і термінологічні словники, — усе це зворушливо об'єднувалося в теорії і на практиці. Націоналістичну термінологію утворював не лише ІУНМ: з меншою помпезністю, але не з меншою дійовістю утворювали її „невідомі солдати“ націоналізму, які виконували накази свого штабу — ІУНМ.

Якщо діяльність окремих термінологів, зокрема перекладачів, редакторів тощо, була до певної міри стихійна, якщо їх емпіризм, спираючись, звичайно, на певні тенденції та традиції, залишався все ж таки емпіризмом і йшов од випадка до випадка, то про ІУНМ цього сказати ніяк не можна. Від голого емпіризму ІУНМ відмовився і підвів під свою діяльність (а цим самим і під діяльність своїх однокумців) певну теоретичну базу. Ця теоретична база, яка впливала з націоналістичного характеру діяльності ІУНМ, діяльності до того планомірної й організованої, вислована у найвиразнішому вигляді у „Вісниках Інституту української наукової мови“ (вип. I — 1928 р., вип. II — 1930 р.). Програми та інструкції, статті та розвідки, рецензії та спогади всіх видатних і рядових співробітників Інституту — Холодного, Гладкого, Ф. Калиновича, Миколаєнка, Секунди і... — дають виразну картину тих ідеологічних поглядів, що їх поклала оця провідна націоналістична головка в основу своєї шкідницької діяльності.

Найповнішою і найвиразнішою є стаття інж. Тадея Секунди „Принципи складання української технічної термінології“¹⁾.

І хоч до неї додано підзаголовок „дискусійна“, але це „про люди“. По суті ніякої дискусії ІУНМ з цього приводу не відкривав і дискутувати не мав наміру. Це видно хоч би з того, що в цьому ж випускові ми не раз натрапляємо на посилання на цю саму статтю, а ще виразніше щодо цього

¹⁾ „Вісник ІУНМ“, вип. II, 1930, сс. 11—22.

перша таки зноска: „Цю розвідку писано ще в 1919 р., проте вона й досі не втратила ще актуальності“¹⁾).

Отже, якщо за 11 років ані автор, ані його одновірці не винайшли часу продискутувати ці основні для себе питання, то значить вони не хотіли ніякої дискусії, значить ніяких спірних питань для них тут не було і годі чекати цього від них далі; перед нами не так матеріал для дискусії, як повне виразне *credo* редакції — тобто ІУНМ-у, яким він керувався в своїй багаторічній роботі.

„Найбільший з перелічених впливів (інших термінологій на українську) буде безперечно вплив російської мови через те, що більшість українських техніків уживає її в щоденнім житті. Велика небезпека цього факта в тому, що російська термінологія має великі хиби, і хиби ці можуть дуже легко потрапити й до української технічної термінології...“²⁾.

Автор, отже, вважає, що в щоденному вжитку більшість українських техніків уживає російської мови і термінології. Нема чого й казати, що таке твердження є абсолютно невірне. Українські техніки (як дипломатично висловлюється наш інженер) вживають, звичайно, термінології не російської, а української. Для чого ж Секунда відмовляє їм у знанні рідної мови? А для того, щоб скомпромітувати спільні моменти в термінології українській і російській, для того, щоб розчистити ґрунт для своїх націоналістичних тверджень, для того, нарешті щоб китайським муром відгородити українську мову від російської. Але сказати це просто він не наважується і щоб виправдати своє незадоволення задалегідь кваліфікує російську термінологію як хибну, непридатну для використання. Отож побіжно, мимохідь, націоналістична теорія закладає свій перший камінь: російська термінологія (і спільна з нею частина української) відразу оголошується хибною й небезпечною. Ми не беремо на себе роль захисника російської термінології. Аджеж не секрет, що російська спеціальна термінологія, як і термінологія інших мов, потребує перегляду й удосконалення. Про це неодноразово знімалося питання в російській науковій літературі (див. Д. С. Лотте, Упорядочение технической терминологии, „Сорена“, 1932, № 3). Але від цих вимог до Секундиних тверджень дуже і дуже далеко. Секундою править націоналістична зненависть. Термінологію він оголошує небезпечною лише тому, що вона нагадує йому російську. Він навіть відмовляє їй у праві називатися українською, якою вона фактично є, і для нього нічого не важить її фактичне широке існування. Отак зігнорувавши мовний досвід українського робітництва і зробивши націоналістичний випад проти російської термінології, Секунда безпосередньо переходить до визначення своїх термінологічних критеріїв.

„На нашу думку, — каже він, — термінологія технічна (як, кінець-кінцем, і всяка інша) має відповідати цілій низці вимог, а саме — повинна бути:

- 1) легко зрозуміла, цебто вже самий звук кожного терміна мусить давати певне поняття про те, що даний термін означає;
- 2) точна своєю суттю, цебто даний термін має точно відповідати суті речі чи наукового об'єкту, цим терміном означеного;
- 3) недвозначна, цебто з кожним терміном має бути зв'язане тільки одне значення;

¹⁾ „Вісник ІУНМ“, вип. II, 1930, сс. 11—22.

²⁾ Ibid., с. 12; підкресл. мов — О. Ф.

- 4) гвучка, де́бто ко́жен термін має давати змогу легко творити від нього похідні терміни;
5) добровучна¹⁾.

Всі ці вимоги звучать ніби дуже мирно, об'єктивно і навіть нібито цілком науково. Але, як ми незабаром побачимо, ця науковість і об'єктивізм є лише дуже вмілий камуфляж, щоб приховати справжні свої бажання. За „мирними“ вимогами ховаються зовсім не мирні, а ворожі пролетаріатові тенденції.

Навмисне почну з найбезневиннішого, здавалося б, критерія, останнього — доброзвучність терміна. Не кажу вже, що суб'єктивний критерій естетичного гатунку взагалі не може бути покладений в основу термінологічної справи, бо хто береться визначити межі доброзвучності і на чому тут базуватися? Але вимога ця зовсім не така безневинна, як може на перший погляд здатися. Це не просто некритична вимога обивательсько-дилетантського характеру, а дещо набагато гірше. Які терміни Секунда кваліфікує, як недоброзвучні? Ті якраз, „що їх також неслухно називають інтернаціональними, що ввійшли до російської технічної термінології не знизу, з живої мови, але згори, через книжку, не припасувалися відповідно до духу російської мови і через те звучать іноді дуже недобре“²⁾.

Якщо взяти зразки недоброзвучних за Секундою термінів, то побачимо серед них такі: букса, шлак, штурвал, болт, рельс, тендер, танк, шпунт та багато інших³⁾.

Отже, тут уже естетика з тенденцією і до того ж ворожою. Терміни, що здавна вживаються по багатьох мовах, плямуються як недоброзвучні лише через своє неукраїнське походження, через те, точніше, що до української термінології вони, на думку Секунди, прийшли з російської. А для російської вони недоброзвучні тому, що вони „ненародні“. Тут естетика явно виставляє свої націоналістичні фашистські вуха.

Отак починає звучати лейтмотив націоналістичних термінологічних теорій: презирство до термінології „книжної“, закоханість у „дух народної мови“, зневага до термінології російської. Останнє йде під різними соусами: спочатку вона була просто хибною, тепер стала вже й недоброзвучною. Але це, як побачимо, ще не все.

Якщо пов'язати цю „естетичну“ вимогу з іншими, що їх виставляє Секунда за критерій, то побачимо їх кривну спорідненість.

Придивімось до пп. 1 і 2. Великої різниці між ними нема. Вимога, щоб „самий звук терміна давав повне поняття про те, що даний термін означає“, і має бути якраз вимогою, щоб „термін точно відповідав суті речі, ним означеної“. Отже ці два критерія нібито збігаються. І тут якраз собаку зарито.

Свої міркування автор починає з визначення „права громадянства в термінології інтернаціональних та чужомовних слів“ та з в'яснення відповідних понять.

¹⁾ „Вісник ІУНМ“, вип. II, 1930, с. 12.

²⁾ Ibid., с. 15.

³⁾ Ibid.

„За інтернаціональні терміни — каже він — можна вважати ті терміни, що їх уживають з тим самим значенням у більшості [підкресл. мов — *О. Ф.*] європейських, особливо висококультурних мов. За чужомовні терміни в широкому значенні можна вважати ті терміни, що їх увібрала в себе дана мова з якоїсь чужої...“¹⁾.

Розподіл цей явно націоналістичний. У скількох мовах (аджеж Секунда виставив критерій більшості мов) повинен вживатися термін, щоб його можна було вважати за інтернаціональний, а не за чужомовний? На це питання відповісти так само важко, як і на те, скільки треба мати на голові волосся, щоб бути лисим. Та Секунді відповідь непотрібна. Цей непевний критерій потрібний йому для одної-однісінької мети — заплямувати ще раз російську термінологію, довести, що вона засмічена невідповідними, недобровучними, ненародними, псевдоінтернаціональними, сліпо запозиченими, чужомовними термінами.

Висновки його такі:

„Російська технічна термінологія має силу-силенну чужомовних слів... Російські технічні терміни, що їх дехто вважає за інтернаціональні, можна поділити на три групи:

1. Не інтернаціональні, а тільки чужомовні... вживані в невідповідному значенні...
2. Не інтернаціональні, але чужомовні і вживані у властивому значенні.
3. Інтернаціональні...²⁾

...їхне існування, а особливо першого (гурту) з них... треба вважати за серйозну... хибу... Наше завдання було... вказати на невідповідність цих термінів у російській термінології та застерегти українських техніків перед уживанням цих слів. Щодо другого гурту чужих слів, то... вони дісталися до російської технічної термінології через книжки, не пройшовши крізь лембик³⁾ народної мови. Такі слова, на нашу думку, не повинні лишатися в мові... їх повинні заступити слова суто народні“⁴⁾.

Отже, першу групу треба викинути, а другу... замінити. Бідна російська технічна термінологія!

Розправившись із нею, автор із задоволенням розгортає свою диспозицію:

„Згадувані попереду хиби російської технічної термінології важко виправити, бо робота ця потребувала б багато енергії й часу. Проте, ми маємо змогу не заводити їх в українську термінологію, підшукуючи на їх місце відповідні народні або й інтернаціональні слова“⁵⁾.

Отже, одним ударом убито двох зайців: і викинуто за борт термінологію, спільну з російською, і широко відчинено двері для давно бажаної термінології „народної“, бо після софістичних обмежень для інтернаціональних термінів вага їх надзвичайно зменшилася.

Далі все йде дуже легко й просто:

„На нашу думку, — продовжує Секунда, — українська технічна термінологія повинна спиратися найперше на народні термінологічні матеріали“⁶⁾.

Природна річ, ні на одну хвилину ми не припускаємо думки, що творення української термінології можна здійснити шляхом перенесення до української

1) „Вісник ІУНМ“, вип. II, 1930, с. 12.

2) Ibid., с. 13.

3) Перегінний куб (*О. Ф.*).

4) „Вісник ІУНМ“, вип. II, 1930, с. 15.

5) Ibid., с. 17; підкресл. мов — *О. Ф.*

6) Ibid.; підкресл. мов — *О. Ф.*

мови вже готової термінології російської. Таке термінологічне ліквідаторство є великодержавний шовінізм найгіршого гатунку, і партія та радянська влада завжди давали і дають проявам його якнайрішучішу відсіч.

Але водночас щонайгострішої відсічі вимагає і та позиція, що її посів Секунда, позиція войовничого місцевого націоналізму, намагання спотворити українську термінологію (навіть відмовляючи їй у праві називатися українською) і бажання створити націоналістичну українську термінологію. Як засіб для цього виставляється так звана народна термінологія, як побачимо далі, фальсифікована й уявна. Така позиція абсолютно нехтує термінологічний досвід пролетаріату братніх республік і заперечує вагу термінів інтернаціональних.

Нема чого й казати, що цей шлях творення термінології є шлях націоналістичний, шлях ворожий, який гостро суперечить мовній політиці пролетаріату. Ми ще побачимо далі на кого орієнтувався ІУНМ, пропонуючи такі термінологічні шляхи. А покищо підкреслимо, що цей Секундин висновок щільно пов'язаний з основним критерієм, що визначений пп. 1-2, тобто, щоб вже „самий звук терміна давав поняття про його зміст“.

Секунда додає до цього такі пояснення:

„Дуже велику вагу має перша вимога, особливо з погляду демократизації науки. Для людини, що вчиться, науковий термін не повинен бути сам собою за об'єкт знання, не повинен сам собою викликати напруження мозку, а мусить бути тільки засобом для того, щоб полегшувати собі зрозуміння, або щоб легше передавати комусь якийсь процес чи взагалі якусь наукову думку“¹⁾.

Очевидно, та термінологія, якою фактично користується українське робітництво, „викликає напруження мозку“ і „недемократична“. Таким чином до всіх попередніх обвинувачень додається ще одне, і до Секундиних навантажень ще одне — бути адвокатом науковості. Панацеєю від усіх цих зол наш адвокат, звичайно, знаходить у термінології народній, уявна характеристика якої подана у відомих уже двох пунктах.

Щоб з'ясувати собі справжню суть справи, розглянемо міркування інших теоретиків націоналізму, бо димова заслona „демократичних“ слів стає у Секунди надто вже густою.

* * *

Критерій народності та самозрозумілості термінології вимагає від нас невеличкого екскурсу у бік загального мовознавства, бо тут треба сказати кілька слів про так звану внутрішню форму слова. Не розкривши і не усвідомивши цього поняття, ми не зможемо розкрити й усвідомити до кінця всю націоналістичну обмеженість і безперспективну замкненість вимоги, щоб уже „самий звук терміна давав поняття про те, що цей термін означає“.

Вчення про внутрішню форму було вперше висунуто у першій чверті XIX століття у творах відомого німецького вченого Вільгельма фон-Гумбольдта. Від учня його Штейнталя це вчення сприйняв О. О. Потєбня, який на російсько-українському ґрунті був першим найвидатнішим і найпопулярнішим провідником і популяризатором його.

¹⁾ „Вісник ІУНМ“, вип. II, 1930, с. 12.

За 100 років свого існування вчення про внутрішню форму слова зазнало багато змін і модифікацій. Діячі ІУНМ використали його вже як епігони епігонів, перекрутивши його філософську суть, вихопивши лише найпримітивніше прикладання його, але почувуючи ідеологічну свою спорідненість з цим витвором ідеалістичної німецької філософії.

У найстислішому вигляді вчення про внутрішню форму зводиться ось до чого.

Кожне слово складається з трьох елементів: 1) звукової (зовнішньої) форми; 2) значення і 3) знака значення, інакше репрезентанта значення, інакше внутрішньої форми, яка показує, через яку саме попередню значінньову ознаку певний комплекс звуків означає певне поняття.

Наприклад, комплекс звуків „місяць“ означає „небесне світило“ за допомогою внутрішньої форми (знака значення); „міряти“ (звідси „місяць“ як міра часу) лат. mensis — місяць; mensura — міра.

Те саме поняття „небесне світило“ у семітичних мовах, наприклад, означається lebana за допомогою внутрішньої форми lbn (білий), тобто за ознакою кольору.

Російське слово „луна“, як і латинське luna, утворене через внутрішню форму „світла“ (лат. lumen — світло).

Значення слова (поняття) по різних мовах є те саме (небесне світило), але внутрішні форми різні. Вони якраз, за вченням Гумбольдта-Потебні, залежать від національної своєрідності певного народу, вони висловлюють у мові „дух народу“. Різні ознаки, що ними позначається певне поняття по різних мовах, дають змогу теоретикам націоналізму використовувати їх для висновків щодо національного характеру носіїв цих мов.

„Теоретики“ з ІУНМ використали вчення про внутрішню форму слова в такий спосіб. Вони висунули вимогу, щоб термін був побудований так, щоб кожна його частина (якщо він складний) і весь він у цілому мали елементарне побутове значення. „Геділка“ висувалася замість „атома“ тому, що легко розкласти це слово на „не“ і „ділити“. „Промежок“ пропонувався замість „інтервал“ (ibid.) через слова „про“ і „між“. Отже, між поняттям і назвою прокладалися містки побутового слововживання, замикаючи таким чином термінологію у вузько національні межі.

Вимога перша і друга (за Секундою) й є якраз вимога, щоб українська технічна термінологія весь час орієнтувалася на прозору і спрощену внутрішню форму терміна. А примат народної термінології виставляється тому, що так звана народна термінологія й є здебільша якраз термінологія з оголеною внутрішньою формою (через свій збіг з побутовою лексикою).

Коли технічний словник Шелудька і Садовського пропонує терміни „відпружник“ (буфер), „порожня“ (вакуум), „сочка“ (лінза), „присінок“ (тамбур), „прискавка“ (форсунка), „порскач“ (жиллер) і т. д., то тут помічаємо потрібні тенденції: поперше, „терміни“ ці абсолютно своєрідні, не подібні ні до чужомовних, ні до засвоєних і зовсім не нагадують російських; подруге, ці „терміни“ мають ясну внутрішню форму: „порскачі“ порскають, „сочки“ подібні до сочевиці, „відпружники“ відпружують і т. ін. і, потрете, всі ці слова

„народні“, а по суті квазінародні (бо їх вигадано в ІУНМ, а не записано з живої мови).

Я зовсім не хочу цим сказати, що використання справді народної живої термінології є річ абсолютно заборонена. Натурально, викидати її не можна. Особливо такі галузі господарства, як рільництво, наприклад, або рибальство тощо, будуючи свою термінологію, не можуть не зважати на вже існуючу там термінологію. Але є „народна“ і народна, є „використання“ і використання. Основним критерієм тут повинна бути класова скерованість термінологічної практики. Але справа в тому, що вся діяльність ІУНМ була класововорожа пролетаріатові, була скерована на відрив української термінології від термінології російської, на буржуазно-націоналістичну замкненість і обмеженість. „Народність“ правила за бар'єр між пролетаріатом українським і пролетаріатом інших радянських республік. За „народністю“ цією крилася антинародність, бо „народність“ розумілася в ІУНМ суто по буржуазному. І найцікавішим, здається, є те, що, дбаючи про сувору науковість, ІУНМ фактично запроваджував термінологію вульгарну і неточну, тобто ненаукову.

Всі ці карти розкрито в статті Ф. Калиновича „Двома шляхами (з приводу нового видання білоруської математичної термінології)“¹⁾.

У передмові до першого видання білоруського словника 1922 р. читаємо:

„В основу математичної термінології покладено слова, що існують у живій народній мові... Але через абстрактність математичних понять таких частих термінів народна мова має надто мало. Для цього доводилося або утворювати неологізми, або брати чужомовні терміни.

Неологізми утворилися виключно на основі існуючих у живій мові слів, згідно з внутрішнім сенсом даного терміна і з законами білоруської мови...

У тих випадках, коли у народній мові не було відповідних слів, або коли утворені неологізми були дуже штучні, або, врешті, коли певний термін набув уже інтернаціонального забарвлення, — приймалося чужомовний термін... у деяких випадках (як компроміс при особливо спірних термінах) приймалося по два терміни: чужомовний і білоруський (неологізм)... Іноді у словнику зустрічається по два білоруські терміни на один російський. Це буває тоді, коли російський термін можна вживати в двох різних значеннях...“²⁾,

До цих слів Ф. Калинович робить таке радісне зауваження:

„Цими таки принципами керуємося й ми, утворюючи наші словники. Отже, видно, що шлях, який ми обрали в нашій роботі, єдино правильний, коли робітники на полі термінології іншої нації, без порозуміння з нами, дійшли тих самих думок“³⁾.

Ф. Калинович в одному має рацію: націоналісти різних націй без порозуміння між собою працюють однаковими методами і доходять тих самих думок. Але в даному разі Ф. Калинович зрадив трохи зарано: білоруські словники, як виявляється, образили словникаря українського.

1926 р. вийшло друге видання цього словника з деякими поправками. Як енергійно висловлюється Ф. Калинович, „тут у білорусів ми бачимо чималий регрес щодо білорусизації наукової термінології“. Що ж то за регрес?

¹⁾ „Вісник ІУНМ“, вип. II, 1930, сс. 34—38.

²⁾ Підкресл. мов — О. Ф.

³⁾ „Вісник ІУНМ“, вип. II, 1930, с. 34.

Було у першому виданні

Абвод
Куля
Кут кривазы
Мімасяреднік
Простастаўная (лінія)
Роўналежнасьцеўнік
Рознаасярадкавы
Супольнаасярадкавы

Виправлено у другому виданні

Перымэтр
Сфера
Кут вертыкальны
Эксцэнтрыцытэт
Перпендыкуляр
Паралелепіпэд
Концэнтрычны
Эксцэнтрычны і т. ін.

Спінёмось спочатку трохи на порівнянні термінів цих двох рядів. На думку Ф. Калиновича, правий ряд виявляє „чималий регрес“, тобто лівий прогресивніший, кращий. Чим же він кращий? Ясна річ, тим, що він істиннобілоруський, в дусі народної мови, з явною і повною внутрішньою формою в ІУНМ-івському її розумінні.

Візьмімо хоч би першу пару „абвод — перымэтр“. Означають вони те саме поняття — суму сторін многокутника. Але термін „периметр“ є словесне визначення лише цього поняття, визначення, яке має лише це значення і більше ніякого (бо жодний учень не пов'язує цієї назви ані з грецьким *περι* і *μετρον*, ані з термометром). Тимчасом термін „абвод“ (і відповідний український „обвід“ — „периметр“, див. „Словник виробничої термінології“ Шелудька І. М.) натомість чітко пов'язується з словом „обводити“. На думку Секунди, Калиновича Ф. та всіх інших ІУНМ-івців це є якраз стійність терміна: аджеж тут ми бачимо 1) визначення змісту назвою і 2) повну „народність“.

Отже нібито кожному ясно, що „обвід“ чи „абвод“ є якраз сума боків многокутника, бо їх „обвели“. А „периметр“, хто його знає, що це таке — може машина якась, чи прилад?

Та хіба обводити можна лише многокутник? Можна обвести коло і тоді російському терміну „окружность“ відповідатиме теж „обвід“. Пікантно навіть, що російсько-український словник ВУАН так і подає: „окружность“ — геом. „обвід“ (т. III, вип. 1). Та й взагалі чому обмежуватися лише геометричними поняттями? Обвести можна все, що має певні контури. І ось у словнику Ніковського знаходимо: „обвід“ — обводка, ободок. Обвід лица — овал лица“.

Не треба бути математиком, щоб сказати, що „периметр“, „окружность“, „ободок“ і „овал лица“ зовсім не те саме. Але треба бути запеклим, зоологічним націоналістом, щоб, знаючи все це, все ж таки вихваляти „абвод“ і називати зміну його на „перымэтр“ регресом.

Якщо проаналізувати інші терміни лівого ряду, то побачимо те саме: кожний з них викликає цілий ряд асоціацій і дає безліч додаткових значень, які мало що не допомагають вияснити суть терміна, а, навпаки, затьмарюють цю суть і відводять думку далеко у бік від належного річища. І справа тут зовсім не в гомонімі термінів, як декому може здатися, а в тому, що буржуазно-націоналістичне використання і спрощення вчення про внутрішню форму неминуче призводить і не може не призвести до цього термінологічного безладдя.

Це є наслідок того, що „самий звук кожного терміна мусить давати певне поняття про те, що даний термін означає“. Картина, як бачимо, зворотна:

замість ясності постає плутанина, націоналістичні теорії призводять до антинаукової неточності термінології, попри всі свої попередні, зовнішньо ніби об'єктивні і наукоподібні висловлення. Доводиться констатувати великий конфуз ІУНМ-івських теорій: вимога перша й друга (за Секундою) замість того, щоб збігатися, суперечить одна одній. Виконання першої призводить до касування другої і навпаки: намагаючись зберегти і вияснити другу — треба відмовитися від першої. Такого афронту Секунда, мабуть, не чекав.

* * *

Відхилення термінології від принципів „народності“ та „самозрозумілості“ діставали від ІУНМ жорстокої нагінки. Повернімося знов до білоруської математичної термінології. Як зазначено у передмові до 2-го видання „неповнота цього проекту, невдалість та штучність неологізмів, філологічна неправильність інших термінів, а також віддаленість їх від інтернаціональної математичної мови — викликали відповідну критику (на фіз.-мат. конференції у 1926 р., на вчительському з'їзді того ж року, а також у друку). Це примусило головну термінологічну комісію скласти у 1926 р. спеціальну математичну комісію для перегляду старої термінології і для опрацювання термінології вищої математики“.

Отже, коли білоруська пролетарська громадськість натиснула на термінологічних доморобів, їм довелося поступитися своїми „народницькими“ (а по суті націоналістичними) принципами, визнати невдалість і штучність своєї продукції і наблизитися до інтернаціональної математичної мови. Але проти такої легкодухості своїх білоруських колег, проти зробленого виправлення Ф. Калинович обурюється страшенно. Заплямувавши зроблені зміни як „чималий регрес“, він на цьому не заспокоюється, а переходить ще й до читання у серцях.

„Комісія—пише він — виклала ті мотиви, що змусили її так нещадно почистити словник... від білоруських слів... замінивши їх на самі тільки інтернаціональні. Але нам здається, що від цього навряд чи багато виграла білоруська наукова мова, якщо взяти на увагу хоч би нашу українську практику в цій справі.

Треба гадати, що крім згаданих мотивів так різко відмовитися від білорусизації термінології, був ще один, який ми й у нас дуже часто здбуємо, — це певна рутинна та острах перед усякою новиною. Люди, що звикли до так званої інтернаціональної російської термінології усяку спробу передавати термін народною мовою вважають за незручну або й шкідливу“¹⁾.

Тут теоретики націоналістичної термінології трохи не домовилися між собою. Секунда, аджеж, вважав російську термінологію не за інтернаціональну, а тільки за чужомовну, псевдоінтернаціональну і картав її за це. Ф. Калинович ототожнює російську термінологію з „так званою інтернаціональною“. Звичайно, вони псмиляються обоє. Але це для них дрібниця. Головне для них інше: перекрутити українську термінологію, скерувати її на хибні, назад-

¹⁾ О. С., с. 37; підкресл. мов — О. Ф.

ницькі ворожі шляхи, замінити її термінологією штучною, вигаданою, підробленою під так звану народну.

Зате пречудова інша думка Ф. Калиновича, неповторима просто своєю вишукано тонкою шкідливістю: націоналістична термінологія — це „новина“, а інтернаціональна виникає через „рутину та острах перед новиною“.

Отже для української мови „рупор“ і „антена“... це рутина, що викликає острах, а „говорило“, „ловичка“ та „перехоплювач“¹⁾ — це новина. Лише упередженість і бажання за всяку ціну визначити для української термінології „своєрідні“ шляхи розвитку й одгородити її від термінології інших республік Союзу можуть примусити людей піти на такі логічні викрутаси. Як бачимо, у цій упередженості націонал-термінологічний штаб абсолютно одноставний. Воістину — хоч гірше, та інше.

З такою самою одноставністю всі вони — і Секунда, і Калинович — з заздрістю і надією твердять, що „інші слов'янські народи стали на шлях націоналізації наукової термінології, не вбачаючи в цьому нічого шкідливого“ (Калинович).

Кому ж і чому заздять ІУНМ-івці?

На це дає відповідь Секунда:

„У чеській мові не ухвалено цілої низки інтернаціональних термінів і то не тільки для термінології, а й для щоденної мови. Сьогодні маємо в чеській мові замість „барометр“, „температура“, ба й замість „театр“, „офіцер“ тощо слова з суто чеським звуком tlakomeř, teplota, umernost tepla, divadlo, důstojník.

Щодо польської мови, то й у них останніми часами почали звертати увагу на чужі слова та викидати їх, замінюючи їх на суто польські. Поляки пішли в напрямі „чищення термінології“ так далеко, що викидають із технічної термінології навіть такі слова, як motor, замінюючи його словом silnik або silnica, а з математичної термінології викидають такі інтернаціональні терміни, як „диференціал“ та „інтеграл“, замінюючи їх на różniczka, całka, а також назви функцій кута (sin, cos, tg тощо), замінюючи їх на суто польські назви, як wstawa, dostawa, stycznа тощо“²⁾.

Отакий стан є для наших теоретиків лінією наближення, і це вони ретельно робили. Але вони забули одне: історичні обставини, за яких відбувся у чехів процес чехізації термінології. Чехізація виникла (XVIII—XIX ст.) як буржуазно-національна реакція проти онімечення чеської мови і була одним з проявів чеського національного самовизначення, звичайно у дусі буржуазному. Отже цей термінологічний стан характерний для певного історичного етапу розвитку чеської мови.

За інших умов це відбувається в польській мові — в ній це одверта фашизація мови, націоналістичний наступ реакційних класів.

ІУНМ-івські теоретики хочуть механічно відтворити таку саму операцію над українською мовою доби диктатури пролетаріату, псевдоісторичними довідками змазуючи класову суть своїх намагань. Але що ж таке ця їхня історична безневинність? — Це той самий камуфляж; якого вжито не раз. Ця безневинність є глибокий рейд класового ворога, є замаскований фашистський наступ націоналізму. Чим справді „стіжок“ (конус), „обнижник“ (бемоль), „злучник“ (муфта), „світлина“ (фотографія), „межигра“ (інтерлюдія),

¹⁾ Див. „Вісник ІУНМ“, с. 57, пит. 90—92.

²⁾ О. С., с. 17.

„загра“ (прелюдія) тощо гірші за styczna або catka? ¹⁾ Істиннопольська та істинночеська термінологія адм. Шишкових різних націй не дає їм спокійно спати. Зробити наукову термінологію мовою бабки Параски та бабки Палажки — ось їх мета. І, щоб виправдати її, годиться все: і заплямування російської термінології, і догана білорусам, і використання ідеалістичного мовознавства і вульгаризації його, і приклад сучасної мовно-фашистської практики, і погляди давно померлих буржуазних ідеологів українських.

Аджеж цікаво пригадати деякі історичні факти.

1861 р. в „Основі“ з'явилася невеличка „Заметка о русинской термінологии“ М. Левченка, де автор визначив свої вимоги до наукової термінології.

„Теперь — каже М. Левченко — наука делается общим достоянием, поэтому и терминология должна быть общепонятною. Русским писателям предстоит дело совершенно новое. Термины научные следует составлять в духе народного языка так, чтобы впоследствии они могли быть приняты самим народом“.

Як легко помітити, і демократичність і шляхи реалізації її, і навіть фразеологія у Левченка і Секунди однакові. А. Левченко ж і серед основ'янів був на правому крилі.

У Галичині між 1864 і 1879 рр. виходили „Початки до уложення номенклатури і термінології природописної народної“ Івана Верхратського. За оцінкою Холодного ²⁾

„ім'я Верхратського залишається назавжди ім'ям основоположника української термінологічної справи... Його праці особливо цінні тим, що вони підводять нас до самого джерела живої народної творчості“.

У похвальному слові Максимовичу (рос.-укр. ботанік-філолог 30—40-х рр.) Я. Лепченко ³⁾ відзначає, що Максимович мав на меті

„наблизити переклади з сухої латинської мови до мови народної, дати по змозі на кожну латинську назву не тільки точний, а ще й близький до мови народної переклад“,

а далі з піднесенням заявляє:

„Отже й ми, українські термінологи, маємо чим згадати Максимовича... Продовжуючи нитку Максимовичевих термінологічних шукань та йдучи при цьому Максимовичевим шляхом, шляхом наближення мови наукової до мови народу, ми певні, що стали на вірний шлях“ (підкреслення мов — О. Ф.).

Так перекликаються сучасні націоналісти з націоналістами попередніх поколінь з тою лише різницею, що сучасні ще реакційніші, ще небезпечніші, ще шкідливіші, ніж націонал-буржуазні ідеологи 60—70-х рр. минулого століття, бо вони хочуть затягти українську термінологію на ті шляхи, які були застарілими і класовобуржуазно обмеженими вже 70 років тому. Для цього годяться всі міркування: і естетичні, і історичні, романтичні і наклепницькі, і просто нелогічні.

¹⁾ Терміни технічні взяті з словника Шелудька „Практичний словник виробничої термінології“, а музичні — з словника музичної термінології (т. XX, 1930).

²⁾ Гр. Х о л о д н и й, До історії організації термінологічної справи на Україні, „Вісн. ІУНМ“, вип. I, с. 9.

³⁾ Ibid., сс. 37—39.

Отже, для нас тепер цілком ясні ті основи, на яких базувалася теорія і практика термінологічної справи ІУНМ та його послідовників. Ці основи можна сформулювати так:

1) Відривання розвитку української термінології від шляхів, спільних з термінологією інших братніх республік Союзу, і як основний засіб для цього — паплюження російської термінології як „хибної“ і „небезпечної“.

2) Перекручення фактично вживаної термінології, паплюження її як „неукраїнської“, чужої, тобто ігнорація мовних звичок українського робітництва, ігнорація його реальної свідомості.

3) Буржуазно-націоналістичне витлумачення вчення про внутрішню форму слова і використання цього вчення для утворення термінології національно замкненої, мовно обмеженої і приблизної, інакше кажучи, орієнтація на здогадку, а не на знання, тобто утворення термінології антинаукової. В ІУНМ-івському розумінні це має назву „народна“.

4) Наслідкування найгіршої шовіністичної термінологічної практики буржуазних країн, що теж для ІУНМ було синонімом „народності“.

5) Націоналістичне використання ідеології українського поміщництва й буржуазії (просвітянського народництва).

І кожний з цих пунктів окремо, і всі вони разом мають один класовий зміст, вони є прояв одної класової ідеології — буржуазної. Хоч би який з цих моментів ми взяли, кожний з них гостро суперечить мовній політиці пролетаріату, більше того — активно проти неї скерований. Перед нами витвір українського фашизму, отруйне знаряддя ворожої пролетаріатові думки і то тим шкідливіше, що воно прибране в шати наукової фразеології, демократичних висловлень, академічного тону.

Але нікого ця фразеологія на сьогодні вже не обдурить. Ідеологи куркульства на кожному кроці виказують справжню суть своїх бажань і замірів.

Отаке є коріння нацдемівських термінологічних творів. Придивімось тепер пильніше до їх практики.

* * *

Шкідливий і ворожий методології відповідала не менш ворожа і шкідлива практика. Треба було за всяку ціну довести, що вся складна і розвинена термінологія сучасної науки і техніки існує вже здавна в готовому вигляді в ужитку українського селянства і кустарів і навіть більше того — що вона милозвучніша, точніша, диференційованіша за ту термінологію, що її фактично вживають на наших фабриках і заводах, наукових установах і літературі.

І ось починаються розшуки. Треба знайти цю термінологію, треба показати, що вона відповідає (або може відповісти) всім потрібним умовам.

Та щоб не було на цьому шляху ніяких несподіванок, починається оброблення кореспондентів, добір об'єктів і тому подібні маніпуляції.

Навіть для теоретиків з ІУНМ ясно, що питання від кого зібрано матеріали має велику вагу, бо це визначає реальний обіг певного терміна, його соціальну вартість, його придатність. ІУНМ дуже розважливо утворює найсприятливіші для себе умови.

В „Інструкції“¹⁾ дано з цього приводу такі вказівки:

„Від кого збирати матеріал. Переважно це будуть люди, що, живучи по селах, зберегли досять чисту мову, люди, що зв'язані в своїй роботі з обставинами і потребами села: хлібороби, ганчарі, ковалі, слюсарі, теслярі, ткачі, рибалки, стрільці, машиністи тощо. Людей надто молодих, а найбільше тих, що не зв'язані своєю професією з селом, треба використовувати вельми обережно“.

Отже „чистих“ від „нечистих“ відокремлено дуже чітко. До числа перших віднесено всіх аборигенів села, які далі своєї господи нікуди ніколи не заглядали. Їх „добірنا“ мова і є бажаний термінологічний канон, їх дитячо-наївне називання ніколи небачених речей та нечуваних понять має складати наукову термінологію.

Навпаки, молодь, що працює на заводах, шахтах, фабриках („що не зв'язана своєю професією з селом“, як чемно висловлюється інструкція) виключається: її мовний досвід не є досвід, її термінологія підроблена, а тому — „вельми обережно“.

Якщо пригадати, як Секунда і інші кваліфікують ту термінологію, що її вживає в своїй щоденній мові „більшість українських техніків“ (як чемніше висловлюється він), то цілком зрозуміло стає — проти кого та проти якої термінології скеровані ці запобіжні заходи.

В цьому пункті інструкція для збирання термінології ні на йоту не відступає від старих програм для збирання говірок. Там теж пропонувалося звертати увагу на мову корінних мешканців села, „неграмотних стариков, баб, да отчасти детей лет 8—12“²⁾.

Підготувавши ґрунт, оточивши себе „корінними селянами, неписьменними дідами, бабами, а почасти дітьми років 8—12“, одсунувши молодь, одсунувши працездатний вік, ігноруючи мову трудящих села і міста, куркульські кореспонденти ІУНМ приступають до своєї роботи. Тут постає нова проблема — як треба питати співробітників, щоб здобути від них бажану відповідь. Інструкція передбачає це теж і подає зразки таких запитань.

Етнографічно підбраному середовищу пропонується ставити такі питання:

„Цегла або шматок цукру мокріє, коли одним кінцем встромити її в воду. Як вони мокріють? Як звуть ті ходи, що ними вода підіймається цеглою або цукром угору“³⁾?

Запитання має вияснити, як народна мова називає явища „капілярності“ (волосності). Природна річ, що на це питання або не буде ніякої відповіді, або після довгих пояснень та навідних питань якась відповідь *ad hoc*.

Або такі питання:

„16. Ось колиска — хоч і як її гойдай, а вона знову стає на своє місце. Як би на звати цю рівновагу?

17. Кола якусь річ трохи штовхнути, і вона впаде — як таку рівновагу назвати?

18. Ось вам гарбуз або кавун: хоч як його поклади, він лежить. Яка тут рівновага?“⁴⁾

Бажано, мабуть, дістати відповідь про стійку та хитку рівновагу. Але

¹⁾ Див. „Вісник ІУНМ“, вип. I, с. 50 і далі.

²⁾ Див. К. Михальчук и А. Кримский, Программы для собирання говоров малорусского наречия, „Сборн. Отд. рус. яз. и слов. Ак. Наук“, № 87, № 4, 1910, с. 3.

³⁾ „Вісник ІУНМ“, вип. I, с. 54.

⁴⁾ Ibid., с. 55.

знову таки всі питання в цілому аж до терміна „рівновага“ (яка там рівновага, коли річ падає) такі нові для спеціально підібраних об'єктів, що без підказу ІУНМ-івця ніякої відповіді не буде. Отже треба підказати, тобто сфальсифікувати відповідь.

Деякі питання таку неприховану відверто фальсифіковану відповідь мають. Ось, наприклад:

„84. Як звуть електричну лампу: лампа, банька, пухирець, чи може ще як?

... 91. Як би назвати антену: той дріт, що хапає, ловить хвилі, чи „ловичка“ або „перехоплювач“ чи ще як?

Чи є назва на циліндр і конус? Може на циліндр скажуть: вал, валок, валець, вібло, чи ялось інакше? Може фігуру конічної форми назвуть: шпіль, вістряк, стіжок, чи ще ялось?

Як звуть хвостаті зорі¹⁾?

Таких прикладів можна подати чимало. Та річ не в цьому. Характерно те, що всі ці запитання вже самою постановкою своєю компромітують загально-вживаний в науковій літературі, техніці та виробництві термін, а натомість підказують якусь місцеву відповідь.

Навіть без спеціальних анкет і експедицій відомо, що неписьменні, неосвічені люди здебільшого не знають терміна „циліндр“, а називають його ялось інакше. В російських народних діалектах, наприклад, на це слово (див. словник Даля) є такі паралельні назви: „блець“, „облик“, „халява“. Так хіба кому надумався вставляти в російську геометрію теорему про „объем облеца“, або говорити про „халявную проекцію“?

А ось у книжці П. Москаленка „Географічні карти“, що її державний науковий методкабінет НКО ухвалив до вжитку по робочій бібліотеці вчителя соцвиху та бібліотеках робфаку, на кожному кроці подибуємо: „вершковий мет“, „вальцевий мет“, „стіжковий мет“ (це значить: „зонітальна проекція“, „циліндрична проекція“, „конічна проекція“); „полуденник“ (меридіан); „рівник“ (екватор); „рівнолежник“ (тропік); „рисник“ (рейсфедер) тощо.

Все це ми подибуємо у підручнику, якого, за визнанням автора, „розраховано на викладачів і старшу молодь шкіл соцвиху“. Автор намагався якнайзручнішим простим викладом передати „юному читачеві те, що він поставив за мету“²⁾.

Очевидно, собі за мету автор поставив отруїти і скалічити українську наукову мову. Це він провів справді систематично і послідовно. Проте, він не є в цьому самотній. По інших підручниках знаходимо те саме, хоч уже в одязі не картографічному.

Так, наприклад, у перекладі „Початкової фізики“ Цінгера (ДВУ, 1928) знаходимо: „прямовисний напрям“ (вертикальний); „відосередня машина“ (центробіжна); „доосередня“ (центротяжна); „хлипавка“ (клапан) і т. ін.

У „Робочій книзі з математики“ Василенка, Гордон та Яновського (ДВУ, 1930) знаходимо: „обвід“ (периметр); „сучинник“ (коефіцієнт); „сторч“ (перпендикуляр); „косина“ (гіпотенуза); „прямки“ (катети) і т. ін.

¹⁾ „Вісник ІУНМ“, вип. 1, с. 61.

²⁾ Павло Москаленко, Географічні карти, ДВОУ, В-во „Радянська школа“, Харків-Одеса, 1931, с. 5.

Механіка тут дуже й дуже проста: спочатку всіляко компромітують звичайний термін, підсувають замість „антени“ — „ловичку“, замість „конуса“ — „стіжок“, замість „комети“ — „хвостату зорю“, а потім всенародно оголошується, що українській мові непритаманне слово „конус“, а тому треба вживати „стіжка“. Через Павлів Москаленок йде „стіжок“ до вчителів, по робфаках і школах, по підручниках і посібниках, отруюючи мову, насаджуючи у повсякденне життя чударнацькі мовні спотворення.

Як творилися ці спотворення, свідчать надруковані в першому випуску „Вісника ІУНМ“ враження одного з його співробітників, М. Миколаєнка, під назвою „По терміни“ у розділі „З народних уст“. Ось його власні слова:

„Звісна річ, назви речей, прості терміни з повсякденного вжитку я можу почути і в звичайній, діловій, навіть офіційній розмові з селянами. Але мені цього мало. Мені хочеться впухнути в саму гущу непротореної народної мови...“¹⁾

І як висновок з цього:

„Можливо, що... не було тих термінів, що їх ви хотіли б мати, як еквівалент знайомих вам назв з російської термінології, вате на вас посипляться інші—своєрідні, живі, влучні й образні, що до них відповідних може й не знайдеться серед російської термінології. Відчуєте в цій передачі своєрідність зворотів термінологічної фразеології. Може ці звороти, ця вся фразеологія для самого селянина є вже утертий шаблон, але для нас вони новина і мають всю свіжість і принаду новини“²⁾.

Ці свідчення чудово гармоніюють з усією методологією і практикою ІУНМ. Тут і зневага до простих термінів, і цурання російської термінології, і шукання етнографічної „непротореної народної мови“, і „свіжість і принада новини“.

Цю новину ми вже знаємо. Це якраз та сама „новина“, з остраху перед якою, як нас запевняв Ф. Калинович, білоруси замість „абводу“ стали вживати „периметр“. От на цю „новину“ їздив Миколаєнко, цю „новину“ штучно культивував ІУНМ через свої анкети, для цієї „новини“ спеціально ставилися запитання чударнацькі і заульні для своїх об'єктів, для цієї „новини“ обиралися відповідні об'єкти. Що ж дивного, що ця „новина“ зарясніла по словниках і підручниках?!

* * *

І все таки зібраного таким спеціальним способом матеріалу, очевидно, не вистачало, щоб заповнити ним словники. Тоді ІУНМ переходить на другу стадію „онароднення“ української спеціальної термінології, на стадію вигадництва, або, як це звалося в секціях ІУНМ — утворення неологізмів. Дуже легко переконатися, що ІУНМ-івська творчість неологізмів була класово-ворожа пролетаріатові.

Не по всіх словниках, правда, відзначено, що саме зібрано, а що утворено. Тому доводиться користуватися лише з тих словників, де слова, що їх утворила секція, яюсь позначені. Беру хоч би словник музичної термінології (т. XX, 1930 р.). Що ж ми тут знаходимо?

¹⁾ „Вісник ІУНМ“, с. 74; підкресл. мов — О. Ф.

²⁾ Ibid., с. 70; підкресл. мов — О. Ф.

Наводимо кілька найхарактерніших прикладів:

1. Апликатура — пальцепозначення, пальцеровподіл.
2. Аподжиатура — переднота.
3. Багатель — дрібничка.
4. Баркарола — човникова (пісня).
5. Гліссандо — поковзом.
6. Інтерлюдия — межигра.
7. Сольфеджио — нотоспів і т. ін.

Взагалі „онароднення“ музичної термінології переведено в цьому словнику дуже і дуже широко. Але у величезній кількості випадків упорядники заховались за спину інших мовотворців: Людкевича, Дрімцова, Лисенка та інших і таким чином знімають з себе честь винахідництва всіх термінів. Але те, що вони зробили самі, ніяк не випадає з загального річища.

Коли „баркарола“ передається як „човникова“, а „интерлюдия“ як „межигра“ (і паралельно „прелюдия“ — „загра“), то буквальный переклад, розкриваючи колишнє значення, губить все значення сучасне. „Баркарола“ давно вже відірвалася від тих пісень, що їх колись співали венеціанські гондольєри, та, здається, і гондольєрів замінили вже моторні човни; „прелюдия“ давно вже не є вступ до чогось іншого, а є цілком самостійна музична п'єса (пригадаймо прелюдію Шопена). „Аподжиатура“ або „форшлаг“ не є „переднота“ хоч би тому, що може складатися з кількох нот (звуків)¹⁾. „Гліссандо“ хоч і є італійський дієприслівник, але в музичній термінології вживається як термін-іменник; наприклад: „у нього чудове гліссандо“.

Отже давати термін-прислівник „поковзом“ насамперед означає обмежити вживання терміна.

Замінити „сольфеджио“ „нотоспівом“ — це значить зовсім загубити значення терміна: всякі співи по нотах є „нотоспіви“, тимчасом „сольфеджио“ — це спеціальні вправи і не лише для співаків, а для кожного, хто систематично вчиться музики. Отже бачимо, якщо взяти хоч би саму термінологічну суть, то й вона остаточно майже зникає в такій переробці. Адже основне не в цьому. Основне в тих тенденціях, які примусили упорядників словника вдатися до таких новотворів. А тенденції ці нам знайомі: відривання української термінології від загальноновживаної, відрив розвитку української мови від російської, культивування етнографізму, вигадництво. Чого варті після цього всі намагання видати таку термінологію за наукову, і кого може обдурити гіпернаукова фразеологія Секунди та інших.

Це ж просто таки інфантилізм — наслідувати мововживання людей, які, після кількогодинних пояснень про незнайоме явище, раптом вибухають самопояснювальним новотвором: та це ж „стіжок“, та це ж „ловичка“, та це ж „межигра“! Чого, проте, можна було чекати від людей, що в інструкції пишуть:

„не слід подавати зразу готового терміна, а треба повернути справу так, щоб слухач сам його подав або вигдав“²⁾.

От і повернулі!

¹⁾ Проте термін „нахшлаг“ чомусь так і залишився як „нахшляг“. Мабуть, не додивились...

²⁾ „Вісник ІУНМ“, с. 52.

Таку саме картину ми побачимо і в інших словниках. Беру словник „ділової мови“ (т. XVI), в передмові до якого сказано, що в ньому секція не намагалася „запровадити за всяку ціну замість інтернаціонального терміну український“ (с. 7). Тут зустрічаємо таке:

1. Анонс — передвістка.	4. Инструктор — навідник.
2. Регулирующий (аппарат)—правильний.	5. Корректурa — правля.
3. Бессистемность — безполадність.	6. Организационный — упорядний.
	7. Пенсионер — висулженець.
	8. Система — полад і т. ін.

Отже без „особливого намагання“ секції до словника потрапили терміни цього таки типу. І тут реалізовано бажання за всяку ціну переосмислити і без того ясне і цілком зрозуміле слово. Але наслідки цього переназивання найприкріші: замість загальноживаного абсолютно зрозумілого слова пропонується якась „заумь“, що без зворотної заміни ніяк її не зрозумієш. Всі ці „правні“, „навідники“, „висулженці“ — це українське видання колишніх архівних російських шишковських „умикующих черт“ (паралельні лінії), „подтягающих“ (хорд), „ости“ (центр), „носодавки“ (пенсне).

Політика відриву української мови від спільних шляхів розвитку з російською мовою епохи диктатури пролетаріату привела українських націоналістів до зворушливого єднання з реакційними російськими ідеологами доби конаючого феодалізму (Шишков, „Беседа любителей русского слова“) та з оскаженілими російськими чорносотенними „патріотами“ часів імперіалістичної війни, до єднання з тими якраз, хто забороняв і переслідував українську мову. Хіба не таку саму термінологію пропонували оці „патріоти“, хіба не на точнісінько таких принципах отакої потворної народності побудовані російські тогочасні термінологічні „новини“:

- Инженер — розмысл.
Нервы — чулье.
Телеграф — знакогон.
Телефон — звукогон.
Хирург — ручочинец¹⁾ і т. ін.

У своїй зненависті до пролетарських шляхів розвитку термінології українські буржуазні націоналісти радо об'єднуються з російськими буржуазними націоналістами, бо і ті і ті спільними зусиллями й однаковими засобами одривають одну мову від другої. Вони обопільно ллють воду на ті самі млини, хоч і під різними назвами. І ті, і ті замикають мову за ґрати національної обмеженості.

Тотожності своєї з таким русапетством ІУНМ-івці „не помічають“, зате дуже вони чутливі до „русизмів“ доби диктатури пролетаріату.

Поруч штучної гіпертрофії етнографічної бази „української“ термінології як шляхом колекціонерства, так і шляхом вигадки йшло таке саме звуження реальної термінологічної бази — термінів, спільних для мов української, російської та інших. Ця спільність термінології, яка на українському і російському ґрунті живилася часто-густо однаковими джерелами, обумовлена рядом історичних причин і на сьогодні вона вже є фактом української мови.

¹⁾ Анонімний словник 1916 р.

Та, як відомо, на це ІУНМ ніяк погодитися не може, бо для нього все ж це є „русизм“. Розпочато було систематичну чистку української мови від усіх термінів, які в українській мові такі, як і в російській, хай навіть походженням своїм і не російських. „Теорія“ Секунди дістала свого практичного прикладання, і ось її наслідки (користуюсь загальнотехнічним словником):

1. Балка — трям.	16. Насадка (в печі) — сльосник.
2. Бронза — спиж.	17. Подвал — сутереня.
3. Букса — осяниця.	18. Полотно дороги — тор.
4. Гайка — мутра.	19. Плечо — рамено.
5. Вентилятор — вітрогін.	20. Перегонный куб — лембик
6. Диск — кружало.	21. Поршень — толок.
7. Золотник — сувак.	22. Рубильник — мечик.
8. Каретка — візок.	23. Торец — івер.
9. Клапан — хлипак.	24. Тумба — бовванець.
10. Котлован — копань.	25. Фасад — чоло.
11. Кран — звід.	26. Холостой (ход) — яловий.
12. Лекало — кривуля.	27. Шпація — промешник.
13. Мотига — копаниця.	28. Цистерна — станва.
14. Номеровщик — значій.	29. Якорь (динамо) — витворець і т. д.
15. Наряд — виряд.	

Не будемо нагадувати знову сумнозвісних „виробню“, „електровню“, „кінарню“ тощо. Наведений матеріал не менш красномовний. Досить того, щоб будь-який термін був уживаний і в російській мові, як його нещадно викидалося з термінології української. Той — надто російський, той — псевдоінтернаціональний, той — недоброзвучний, той — недосить точний, — і з різних мотивів постають „суваки“, „хлипаки“, „промешники“, аж до „ялового ходу“, немов це неплідна корова. ІУНМ не гребував нічим. Хай буде чеське, польське, німецьке слово, хай буде неточне, хай буде потворне — аби ж не те, що в російській мові. Ця зоологічна зненависть і є основа всієї діяльності наших термінологів. А теоретичні міркування, історичні довідки, остаточні висловлення — все це словесна маска.

І ще одна характеристична риса кидається в очі, коли розглядаємо цю термінологію, і зокрема, коли маємо перед собою не окремі терміни, а всю сукупність їх. Це нечувана архаїзація, при чому не так архаїзація слів, як архаїзація уявлень. Слово є не тільки соціальний факт, а ще й соціальний фактор, який відповідним чином оформляє свідомість. І коли для доби соціалістичної реконструкції з її міцною індустріально-технічною базою, з її нечуваними темпами розвитку в усіх галузях техніки, науки, мистецтва пропонують отаку обчиржену, з „народних уст“ винайдену термінологію, то це є ворожий наклеп на нашу дійсність. У кривому дзеркалі цієї фальсифікованої термінології наша велика індустрія перетворюється на сільські кустарні заклади, адміністративний апарат — на повітових писарчуків, симфонія і опера — на музику троїсту.

Адже дуже показовий той факт, що його навів Н. А. Каганович: „Мені довелося чути від одного шкіряника таке: — колись я працював на г а р б а р н і, а тепер працюю на шкіряному заводі“¹⁾.

¹⁾ Див. „Кілька слів про словники“, „Прапор марксизму“, 1930, № 3, с. 24 (підкр. мов — О. Ф.).

Отже для цього робітника „гарбарня“ і „шкіряний завод“ викликають, і цілком правильно, неоднакові асоціації і дають різні соціально-економічні „обертони“. Ці обертони у творчості ІУНМ-івців свідомо і вперто архаїзовані і вульгаризовані. Термінологію, що виникла за однієї соціально-економічної формації, вони механічно переносили на зовсім іншу, на незрівнянно вищу, складнішу, і цим знижували і вихолощували її революційний розмах. Для них це було цілком послідовно: аджеж собі на честь вони ставили, що продовжують традиції Максимовича, Левченка і т. д. ІУНМ-івська термінологія, ігноруючи пролетарське „сьогодні“, яскраво зате відбиває те капіталістичне „вчора“, якого, не лише для мови, прагнув ІУНМ.

Отже, як бачимо, відриву практики від теорії ІУНМ закинути не можна. Навпаки, його практика щільно пов'язана з його теоріями. Послідовність — просто таки показова.

1. Спільність розвитку української термінології з російською запламувалася теоретично — її уникалося на практиці і створювався шкідливий розрив між термінологією українською й інших радянських республік.

2. Мовні звички українського робітника і селянства ігнорувалося теоретично — їх зневажено і на практиці, і на норму визначалося термінологія або відмерла, або фальсифікована.

3. Буржуазно-націоналістичне витлумачення вчення про внутрішню форму прокламувалося в теорії — це виконано і на практиці на шкоду точності і соціальній значимості термінології.

4. Наслідування буржуазно-націоналістичної термінології виставлялося в теорії — це здійснено і на практиці: порівняймо „загру“ або „промежник“ з „wstawa“ та „silnica“.

5. А якщо нагадати, що всі ці „луки“ (арки), „трыми“ (балки), „хлипаки“ (клапани) і т. ін. прийшли до ІУНМ-івських словників від словника Левченка тощо, то переконаємося, що використання ідеології українського поміщництва та буржуазії було не лише в теорії, а й на практиці.

* * *

Отака є теорія і практика буржуазного націоналізму в галузі термінології. Як ми бачили, тут була певна, планомірна закінчена система, щільно пов'язана з усією ідеологією українського націоналізму. Рішуча й успішна боротьба проти неї вимагає не лише виправлення та заміни відповідної продукції, а й викриття теоретичних його позицій.

Націоналізм в етимології

Дмитро Шелудько, *Німецькі елементи в українській мові*. Збірник Комісії для дослідження історії української мови, I. За редакцією акад. А. Кримського та проф. М. Драй-Хмара. У Києві, 1931. Всеукраїнська Академія Наук. Сс. 1—60.

Названа праця обіймає список понад 780 слів, визначених як німецькі елементи в українській мові, з деякими додатковими даними щодо їх звукового складу порівнюючи з польською мовою, щодо дати їх засвідчення в українських пам'ятках і щодо історії України того часу.

Редакція збірника відзначила, що „в цій статті поруч безперечних даних є чимало й спірного елемента, який може бути темою для дальших дискусій“ (с. 1). З редакційних ремарок ясно, що мова тут мовиться не за методологію праці, а, головню, за окремі етимології, хибні з погляду редакції. З принципів питань зачеплено тільки кількома словами твердження Шелудька про обов'язковість польського посередництва для з'явлення німецьких елементів в українській мові.

Редакція заперечує цю тезу (с. 60), згадуючи наявність німецьких колоній на Україні ще й перед польським пануванням і наводячи слово папістрах, що звуковим своїм складом далі стоїть від польського *capstrzyk*, *szapstrzyk*, ніж до німецького *carfenstreich*. Але й ця думка недостатньо розвинена й обгрунтована. Власне кажучи, нема чого тут дивуватися, бо редакція (А. Кримський, М. Драй-Хмара) стояла на тих самих методологічних засадах буржуазного націоналізму, що й автор статті.

Класова ворожість даного твору виявляється на кожному кроці. Самий добір слів яскравий тому доказ. Підібрані *архаїзми* типу кумгеравс — „виклик на диспут“, брайцари — „кільця, до яких прикріплений ремінь від шаблі“; *діалектизми*, як гбур — „селюк“, брусля — „короткий плащ без рукавів“, люсувати — „гасити“ тощо, а слова, вживані в сучасній літературній мові, свідомо обминаються, навіть як паралельні форми. Немає траур при „травр“, „травур“, кран при „крант“, гауптвахта при „абахта“, бакембарди при „бакомпарт“, каструля при „каструль“, шлюза при „слюза“, флейта при „флет“, цейхгауз при „цекавз“, „цехавз“, штемпель при „штем“, „штемп“, штольня при „штола“, „штоле“ тощо. Відсутні слова сучасної науки й техніки: бракує дрезини, масштаба, штифта, тигеля, шпальти, шрифта, рейсфедера, циферблата, бухгалтера, бухти, фірна, лавіни, нікеля, гнейса, пошти, марки, лейтмотива, фаху, плацкарти, форпоста і багатьох інших.

Інакше пояснити цей добір слів, як замилюванням українського емігранта в архаїчній та етнографічній мові буржуазної України, не можна.

Націоналістичною ідеологією автора пояснюється й виразна орієнтація його на фашистську Польщу та схиляння перед фашистською Німеччиною. Автор виставляє як постулат обов'язковість польського посередництва для кожного німецького елемента в українській мові. Це центральна думка автора, що пронизує весь твір, усі його твердження, саму конструкцію його праці. Висловлює він її безапеляційно:

„Німецькі слова потрапили до української мови в дійсності через польське посередництво, і їх треба розглядати безумовно як частину польського мовного впливу“ (с. 2).

„Ми мусимо, розглядаючи німецькі елементи в українській мові, виходити з założення, що вони прийшли до нас через польське посередництво, тобто їх ми мусимо розглядати як частину польського мовного впливу“ (с. 5).

Цю свою тезу Шелудько навіть не пробує доводити, — навпаки, з неї, як з аксіоми, виводить інші свої твердження. Так, читаємо:

„Немає сумніву, що й раніше були зв'язки політичні і торговельні галицького князівства з німцями. Але тривалий німецький вплив, при чому тільки через польське посередництво, неможливий був за часи української самостійності“ (с. 12).

„... при поясненні українських слів важать не німецькі форми і значення, а виключно польські“ (с. 3).

Отже тому він і датує початок німецько-польського впливу 1340 роком, роком завоювання Галичини Польщею.

В цьому питанні Шелудько цілком приєднується до польських учених-націоналістів. Так, Брюкнер у своїй рецензії на словник Міклошича ¹⁾ заявляє, що польська мова завжди була за посередника між німецькою та українською мовами і безпосередніх німецьких запозичень в українському немає, і в його етимологічному словнику слова завжди мандрують „od nas na Ruś“ ²⁾.

Проте, факти реальної дійсності заперечують і відкидають цю безапеляційність.

Автор, не з'ясовуючи по-марксистськи соціально-економічних причин жвавих стосунків українців і поляків того часу з німцями, метафізично змальовує вищість німецької культури супроти слов'янської. Слов'яни описані як пасивні сприймачі цієї вищої культури. „...Польща з культурного погляду, — каже автор, — не була самостійне діюче вогнище, а тільки інертне середовище, що через нього проходило проміння чужої культури“ (с. 18), а українці, за автором, це вже в квадраті й кубі інертні істоти, що, не зважаючи на безсумнівні (про що говорить сам автор — с. 12) безпосередні зв'язки з німцями, не зважаючи на „силу німецької людності“ (с. 13), не спромоглися безпосередньо засвоїти від німців жодного явища культури, зокрема жодного мовного елемента, і дозволяли собі це тільки через поляків. Тут перед нами розгорнена расова теорія індоєвропеїзму, для якої відносини між окремими народами (включаючи й мовні) є завжди відносини „вищої“ раси до „нижчої“.

Наводить Шелудько і деякі історичні дані. Так, він говорить про торговельні зв'язки, організацію ремісництва в цехи, міське самоврядування за

¹⁾ Archiv für Slawische Philologie, XI, 116.

²⁾ A. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków, 1927.

німецьким зразком, німецьку іміграцію, політичні зносини; до окремих етимологій додає він відомості такого типу, як „перша в Польщі друкарня заснована 1465 р.“, „в XVI в. фабрикація годинників засвідчена в Володимирі...“ тощо. Але з'ясовує Шелудько всі ці історичні факти з буржуазно-націоналістичних позицій.

Відомо, що тісні зв'язки українців, поляків, чехів того часу (XIV—XVII віки) з німцями й взагалі Західною Європою, і не абстрактних цих народів, а певних їх класів, не є випадкові або расово зумовлені, не викликані, нарешті, простим фактом сусідства, а є доконечний вислід даного ступеня розвитку суспільства, результат певних соціально-економічних фактів. Введення українських земель у склад польсько-литовської держави відповідало вимогам суспільного розвитку України на тому етапі, відповідало інтересам феодалів і міської верхівки. Ремісництво й торгівля потребували відповідного оформлення, зразки якого давала Західна Європа, в першу чергу німці, що раніш досягли того ж ступеня розвитку. Цехи, міське самоврядування, то були ті соціально-економічні форми, в яких найкраще могло розвиватися феодальне місто. Цікаво відзначити, що Шелудько цей факт характеризує типовим для ідеаліста висловом: „індустрія, що відповідно до духу часу [!—Н. Л.] концентрувалася в ремісничих організаціях“ (с. 14).

Проходячи одну стадію суспільного розвитку, українські й польські ремісники та купці (нагадуємо, що феодали вели широку торгівлю) однакові німецькі елементи вбирали в свою мову.

Ми підкреслюємо, що саме висування питання посередництва в лексикологічній праці є методологічно неправильне, бо воно є по суті другорядною справою. В першу чергу треба з'ясовувати суспільний розвиток даної мовної групи, тоді тільки буде ясно, в якому напрямку й чому саме йде мовний рух. Схрещення одної мови з іншими, засвоєння елементів інших мов, за новим вченням про мову, не є якимсь механічним стиканням різних мов, як це змальовувала індоевропеїстика, а входить органічно в процес саморуку мови. Так звані запозичення зовсім не є якісь інородні тіла, а елементи, витворені на єдиних засадах єдиного глотогонічного процесу з єдиного первісного звукового матеріалу, що тільки на даному етапі свого розвитку оформилися й озмістувалися в певній іншій мові, маючи в даному мовному осередку сприятливіший соціально-економічний ґрунт для свого виникнення.

Індоевропеїстське трактування цього факта ще тим є одіозне, що буржуазна наука розглядала „запозичення“ завжди як результат переваги „вищої“ раси над „нижчою“, останній бо нічого більше не лишається, на думку ідеологів капіталізму, як асимілюватися з вищою, розтанути в ній, цілком їй підпорядкуватися.

Але вже наведені нами історичні факти самі по собі руйнують це ваялозене твердження буржуазної лексикології. Безперечно, можливий агресивний натиск одної мови на іншу, але не з расової зумовленості чи метафізичної вищості, а в наслідок шовіністичної мовної політики буржуазного класу по відношенню до підлеглих народів, напр., німецької мови на полабську, що вимерла через це у XVIII в. Але ми водночас твердимо на базі певних історичних свідчень, що, може бути, і в даному випадку було інше співвідношення

сил. Слов'яни, певні класи їх суспільства, активно використовували німецьку мову певних класів німецького суспільства для розвитку своїх мов, згідно з новими суспільними потребами. І в цьому саме й полягає суть даного явища.

„Культурна німецька хвиля мусіла бути дуже велика і сильна, коли вона змогла не тільки заляати Польщу, але й перейти її кордони і докотитись геть аж на українські степи...“

— вигукує Шелудько (с. 17), абсолютно не розуміючи того мовного процесу, що він його досліджує.

Той факт, що його спостеріг і Шелудько, а саме, що українська мова засвоїла чимало слів для називання й тих предметів, що не прийшли з Заходу, а вивозилися з України, як футро, поташ, вапчос тощо, ми так само розглядаємо як вираз класової свідомості купецтва й ремісництва, що в німецьких елементах убачали в той час класову ознаку своєї мови. Цим пояснюється й те явище, що німецькі слова конкурували тоді з українськими словами й для означення здавна відомих понять, а інколи їх навіть витискували з ужитку. Так: дякувати при благодарити; маркувати при позначати; гандель при торгівля.

Історична ситуація зумовила те, що нове йшло через використання іншої мови ¹⁾.

Крім того, треба відзначити, що українці мали й безпосередні зв'язки з німцями, про що свідчать історичні документи: багато німців імігрувало на Україну, українці їздили з товарами до Німеччини тощо. За це говорять і лінгвістичні дані, тобто слова, що своїм значенням, будовою або звукоскладом яскраво свідчать про більшу близькість українських слів до німецької мови, ніж до польської, або до яких бракує польських паралелей. Назву хоча б з наведених Шелудьком слів такі:

Абахта, обакта < пол. obacht, odwach, hauptwach, < нім. Hauptwache f. (с. 20) ²⁾. Форма абахта, як бачимо, не має в польському паралелі з назвуковим а і відповідною кінцівкою, навіть обакта має інший наголос та іншу кінцівку. Тільки українське діалектичне одвах без сумніву з польської мови, а його Шелудько саме й не наводить.

Верстат своїм е точнісінько відає нім. е, свн. ³⁾ werestat. Під польським впливом існує ще паралель варстат, що її Шелудько не наводить.

Вірбель цілком відає нім. Wirbel, а в пол. werbel.

Дзигармайстер своїм трактуванням нім. Meister свідчить про безпосередність запозичення; не можна його вести через пол. zegarmistrz.

Кагла. Карл. ⁴⁾ правильно відзначає, що г могло з'явитися на українському, а не на польському ґрунті, і ця польська діалектична форма — з українського.

¹⁾ На це явище звертає увагу Л. Якубінський, „Несколько замечаний о словарном заимствовании“, Сб. „Язык и литература“, т. I, вип. 1-2, Л., 1926.

²⁾ Між іншим відзначаємо, що треба виставляти інше німецьке джерело, саме Hauptwacht, яке тільки й пояснює українське й польське t (див. Вейганд: Weigand, Deutsches Wörterbuch, 5 Aufl., hg. von H. Hirt, B. I—II, Giessen, 1909—1910, і А. Преображенський, Этимологический словарь русского языка, Москва, 1910 ff.

³⁾ Середньо-верхньо-німецьке.

⁴⁾ J. Karłowicz і інші, Słownik języka polskiego, т. I—VII, Warszawa, 1900—1927.

Лойтра (с. 37) безпосередньо зіставляється з діал. нім. loitr (Берн., 729)¹⁾, в польській мові немає форми цього слова з дифтонгом.

Матроз має нім. з — Matrose, в пол. с.

Обрихтунок не просто до рихтувати, пол. ruchtować з нім. richten, а з нім. Abvichtung. У польській мові не засвідчено цього слова.

Полірувати. Це слово просто з нім. polieren, а не через пол. polegować з його е. Засвідчена в ст.-укр. ще форма „полероваць“ — та з пол.

Проба. Просто з нім. Probe, бо в пол. ó: próba.

Рашпіль. Є форма нейтральна щодо посередництва. Але є ще рашпель, що зберігає німецьку кінцівку.

Ширмувати. Краще віддає нім. Schirmen, ніж пол. szermować.

Шпацір. Ближче до нім. Spazier (gang), ніж до пол. spacer.

Штраф. Шелудько веде через пол. sztraf, sztraf, рос. штраф з нім. Strafe. Польське посередництво приймати зайво, бо в польській мові панує форма з о — sztraf. Straf же — це говіркова форма, певно українська. Російське ж посередництво для XVI в. зайво приймати.

Штунда. Польське посередництво для Придніпрянської України — це просто нонсенс. Ця секта з'явилася на півдні колишньої російської держави в 60-х роках XIX віку.

Штуц. Точнісінько віддає нім. Stutz; вести його через пол. sztucek — натяжка.

Сам Шелудько повинен був подавати деякі слова (с. 29) як безпосередні запозичення, не знайшовши для них польських відповідників. Наприклад: вербецирка, вершлаг, гебанок, гедзунок, гезунд, грайзлерня, кумгеравс, файфа, ферділь та ін.

Шелудько пояснює відсутність польської перехідної ланки таким способом:

„Деякі з них прийшли з російської мови, інші виступають тільки в Желехівського, і можна б гадати, що це австрійський вплив XIX в., коли б не було підозріння, що вони потрапили до цього словника випадково і безпідставно — із уст тих елементів Галичини, що володіли й німецькою мовою. Окрім того, є декілька окремих випадків, де немає певності, чи є певні підстави наводити для них німецькі етимології. Але всі ці нечисленні винятки не мають жадної ваги при оцінці загальної маси німецьких елементів в українській мові; і твердження, що ці німецькі елементи прийшли до нас тільки через Польщу, залишається в повній силі“ (с. 3).

З цих слів ми бачимо, що Шелудько навіть для Галичини під австрійським пануванням ладен заперечити можливість безпосередніх українсько-німецьких зв'язків. Його слова про двомовність людей-джерел словника Желехівського нічого не важать, бо, звичайно, в мовних зв'язках ведуть перед двомовні люди. Крім того, сюди заведені слова з свн. або снн.²⁾ — як ферділь, або таке староукраїнське, тепер мертве слово, як кумгеравс, що їх до кінця XIX в. або XX в. не можна віднести. І взагалі, скільки б не було випадків безпосередньо вятих елементів, то всі ж вони заперечують Шелудькове твердження про обов'язковість польського посередництва.

¹⁾ E. Berneker, Slawisches etimologisches Wörterbuch, Heidelberg, 1908 ff.

²⁾ Середньо-нижньо-німецьке.

Для австрійської Галичини навіть наголос і вимова є достатні свідки можливості безпосередніх запозичень. Так, у словниках Желехівського й Кузеля-Чайківського знаходимо брúдершафт, бúмельцуг, глáспапір, лéйтмотив, нáхнаме, óберліхт і т. п., слова з наголосом на першому складі, невластивим польській мові; риф з нім. Riff при пол. ruf тощо.

Наведені приклади показують, що й, так би мовити, нейтральні щодо посередництва слова, як рашпіль, кучер тощо, де українські і польські форми однаково близькі до німецького первовзору, не можна механічно ставити на рахунок поляків, як це робить Шелудько, а треба відзначати саме як нейтральні, що завдячують своє з'явлення в українському умовам розвитку тодішнього українського міста в зв'язку з Німеччиною. Але, безперечно, існують факти мовного посередництва поляків, поскільки поляки раніше, ніж українці, зв'язалися з німцями і тісніші були їх зв'язки, поскільки українці більше мали справи з поляками, ніж з німцями. Ми протестуємо тільки проти безпідставного узагальнення. Інша річ, коли є відповідні історичні підстави. Так, терміни, що стосуються католицької церкви, як кляштор, мша і т. п., безперечно, перейшли з Польщі й Чехії; так само терміни, характерні для шляхти, як шляхта, лицар, бо саме польські і чеські феодали мали зв'язки з Західною Європою, а українські європеїзувалися, ополячуючись. Далі, урядові терміни, скільки вони були властиві державній владі, як гаківниця, рота, турма. Нарешті, слова староверхньонімецькі, як кухня, едваб, теж польсько-чеською дорогою прийшли на Україну, бо староверхньонімецька доба тривала до XI віку, а ближчі відносини українців з німцями засвідчені тільки пізніше.

Семантика слова, близькість значення теж свідок походження. Так, крапець — „край“, „кінець“, „вістря“ ведемо через пол. kraniec того ж значення, бо тільки в польській мові до XVI в. засвідчено значення „вінок“, властиве нім. Kranz. Жегнати — „прощатися з ким“ з пол. żegnać, яке має ще додаткове значення „благословляти кого“, як нім. segnen, свн. segenen. Укр. бинда — „стрічка“ вужче значенням, ніж пол. binda, нім. Binde — „всяка пов'язка“. Кількість вивідних слів теж промовляє за більшу або меншу акліматизацію слова. Так, укр. гадра — „з'їдлива жінка“ стоїть самітно, в пол. же є hadra, hadrować, hadrunek тощо.

Самий звукосклад теж часто є певним свідком, бо нарід, що засвоює слово, асимілює його, звичайно, своїм мовним звичкам. Так, наприклад, перехід нім. a > e, o > u, s (=z) > ż, наростка holz > les свідчать за польське посередництво, напр.: беля — bela з свн. balle; слюсар — ślusarz, ślósarz з свн. Sloser; люсувати — lusować з löschen; жегнати — żegnać з свн. segenen тощо.

Всі ці моменти конче мусіли бути розвинені в такій монографії, як її задумав Шелудько, а він відмахнувся від них.

У своєму захопленні Польщею Шелудько знехтував можливість інших мовних посередників. Згадує він тільки (с. 3), що самі поляки багато німецьких елементів прийняли від чехів. Справді, відомо, що в X—XV вв. поляки мали найтісніший контакт з чехами, алеж і українці мали безпосередні відносини з ними.

Далі, багато чого засвоїли від німців і угорці, які в своїх жвавих відношеннях з українцями могли їм передати й німецькі елементи. Про це в Шелудька ані звука.

Тільки мимохідь, де-не-де згадає Шелудько про російську мову, а тимчасом спільне життя українців і росіян мусіло вести й вело до спільного використання німецької мови.

Так, з слів, наведених у Шелудька:

Балка. Полякам не властиве тут і. Форма, подана у Шелудька, не засвідчена в словниках (пор. Карл.). Польське посередництво певно лише для діалектичної форми беляка, яку Шелудько не наводить.

Біржа саме з російської мови (Шелудько подає й польське і російське слова, як переходові до німецької ланки). В польській це слово говіркове, взяте з російської (Карл.).

Клевер не може бути з польської, а тільки з російської (що його Шелудько теж додає), бо в пол. *klewer* діалектична форма під впливом російської мови (Карл.).

Нари не з пол. *taгу*, а з рос. *нары*, яке, мабуть, з фінських мов (див. Преобр.).

Марширувати, безперечно, з рос. *маршировать*, а не з пол. *maszerować* (Шелудько виставляє обидві форми), з якого діал. *машерувати*, яке Шелудько і не наводить, і інші.

Далі посередником міг бути й був ідиш. Євреї, особливо в XVI в., займали велике місце в промисловості й торгівлі українських міст. Єврейсько-німецькі елементи не досить виразні тільки тому, що ідиш зріс теж на базі верхньонімецьких діалектів, і тому відповідні слова часто-густо збігаються в німецькій і єврейській мовах. Шелудько зовсім не звернув уваги на цей факт, а проте є на цю тему й спеціальні праці Вінера¹⁾ та уваги по інших етимологічних творах. Назву хоча б з прикладів Вінера.

Фанаберія. Схрещене слово: ідиш *fajneberjes* = *fajne* — „прекрасні“ (нім. *fein*) + ст.-євр. *berje* — „особи“ (Вінер, 622; Вінер, „Жив. ст.“, 67, К., 373)²⁾.

Відповідно рос. *фанаберія*, біл. *фанаберія*, пол. *fanaberja*.

Цімес — „присмак, рідкість“ (Куз.-Ч.) з ідиш *zimes* — „зварена на меду морква і пастернак“. Щодо тлумачення єврейського слова існує розходження. Вінер („Жив. ст.“, 68) веде з нім. *Inbis, Imbis*, франко-швабське *Immis, Immes*, Карл. — з нім. *Zugemüs* — „присмака“, власне *Zugemüse n. = zu* — „до“ + *Gemüse* — „городина“ (стн. *zuogemüse*). Пол. *сумес*, біл. *цымус*.

З ідиш і *фіра*, *фірман*, як побічні форми до *фура*, *фурман* тощо.

Переходячи до дальшої характеристики праці Шелудька, треба визнати за велику хибу ще відсутність найелементарніших кроків у напрямку до висвітлення стадіального розвитку мови. Так, розглядаючи в основному німецькі елементи XIV—XVII вв., він до того ж реєстру вписує слова типу *матроз*, *шильдкрет* тощо, які з'явилися в галицькій мові під австрійською

¹⁾ L. Wiener, Das jüdische Element im Polnischen, Archiv für Slavische Philologie, XX, 4, 1898, сс. 620—624; Л. В і н е р, Еврейско-немецкие слова в русских наречиях, „Живая старина“, изд. 5, вып. 1, 1895, сс. 57—70.

²⁾ G. Korbut, Wyrazy niemieckie w języku polskim, P. F. IV, II, Warszawa, 1893.

владою після розділу Польщі 1773 р. А це ж цілком окрема проблема, бо засвоєння німецьких елементів відбувалося тут у цілком іншій історичній ситуації, інші тут були чинники. Провідником німецького впливу в українську мову була тут буржуазна інтелігенція, яка, будши на послугах у німецького уряду й капіталу, засвоїла урядові терміни, назви атрибутів міської цивілізації, почасти наукові терміни. Змішувати цю проблему з попередньою не можна в жодній мірі.

Завів Шелудько до свого списку ще й слово штунда, що є слідом німецької колонізації південної України, яку провадила Катерина II. Це теж відрубне питання, що має свою специфіку.

Далі вплутав Шелудько до свого списку і деякі слов'янсько-германські елементи давньої доби. А тут знову окреме питання, бо на іншій соціально-економічній базі з'явилися ці елементи¹⁾. Так, броня не можна виривати з ряду інших слов'янських слів і вести його з свн., бо є ж ст.-сл. бр ѣ н ѣ, ст.-рос. бр ѣ н ѣ, броня тощо, засвідчене вже в Іпатському літопису під 1143 р. Мосяж не може бути з ним. Messing. Це давнє слов'янське слово. Деякі вчені (Шрадер²⁾, Ключе³⁾), навпаки, ведуть германське слово з слов'янського.

У розвитку німецької мови Шелудько не бере до уваги навіть цей найелементарніший поділ на старонімецький, середньонімецький, новонімецький періоди, що його визначила сама буржуазна наука. Майже скрізь він виставляє нововірхньонімецький зразок, не зважаючи ні на значення, ні на форму слова, ні на хронологію. З цим зв'язано нехтування діалектичною розгалуженістю німецької мови, що має, проте, величезне значення для даної проблеми, бож сучасна літературна німецька мова — результат утворення нації за капіталістичного ладу — почала виформовуватися тільки XV—XVI віків. Тому треба для наукової точності виставляти як першовзори для того періоду не усталені в сучасній німецькій літературній мові слова, а відповідні діалектичні форми, різні з огляду на соціальні групи мовлян, місцевість і час засвоєння. Так тільки й можна обминути зайвих і цілком ілюзорних міркувань для пояснення тих або тих розбіжностей слов'янських і німецьких слів. Наприклад, бавовна має своє „ба“ зовсім не з сучасного літературного слова Baumwolle, а з діал. нім. bawele, що його наводять Шаровольський і Бернекер; питель з свн. pintel, а паралельна форма bintel далі від неї стоїть тощо. В цьому відношенні праця Шелудька являє собою величезний крок назад і в буржуазній лексикології, напр., супроти праць Шаровольського й Бернекера, що відзначають різні доби німецької мови і подають діалектичні форми. Тільки науково-виробничі терміни пізніших часів, засвоєні через літературу, можна вести безпосередньо з державного німецького стандарту.

З цього погляду Шелудько подав невірно силу-силенну слів. Дозволю собі навести кілька прикладів, де хронологія, звукосклад свідчать за інше

¹⁾ Треба відзначити, що тільки палеонтологічний метод нового вчення про мову спроможний з'ясувати мовні відносини дописьменних часів, індоєвропейсти тут тільки гадають.

²⁾ Schrader, Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde, B. I-II; II Aufl., hg. von A. Nehrting, 1917—1929.

³⁾ F. Kluge, Etimologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, VII Aufl., Strasburg, 1910.

джерело: бавовна — засвідчена в українській мові вже на початку XIV в., а значить не може бути з новонімецької, а назвук свідчить за діалектичне, а не літературне джерело: алем. *bawele*; барма з *Barme*, але це нижньонімецька форма, а не верхньонімецька, де *Bärme* (Кл., Пауль¹); броварне з нвм. *Brauer*, а свн. *brouwer*, про що свідчить як звукосклад, так і хронологія, — броварництво в Польщі існує з XIII в.; брук з бавар. *bruck* з значенням „брук“, „міст“; нім. літер. *Brücke* тільки „міст“; варцаба не з нвн., а свн. *wurzfabel*, бо в нвн. це слово вийшло з ужитку; верстат з його вимовою „s“ перед „t“ як „с“, а не „ш“ свідчить, що воно з свн. *wercstat*, а не нвн. *Werkstatt*, при чому ткацькі організації відомі в Львові вже з XV в.; гуф не з нвн. *Haufe*, а свн. *hufe*; кервель не з нвн. *Kerbel*, а нн. *kervel* (Берн., 501); латер не з нвн. *Klafter*, а діал. *lafter, lahter* (Берн., 508); туз не з нвн. *Daus*, а свн. *Tús* тощо.

Не зважаючи на ряд історичних свідчень, наведених у праці Шелудька, вона лишається цілком формалістичною, як і всяке взагалі індоєвропейське етимологізування, яке гостро критикує акад. Марр, вказуючи на неможливість розв'язувати будьяке мовне питання поза його зв'язком з соціально-економічною базою. Голі звуки без насичення їх ідеологічним змістом нічого дати не можуть. Щоб уточнити це твердження, досить навести ті приклади, де буржуазні лексикологи перекидають один одному слова, щоб позбавитися безплідного труду пояснити їх склад. Так, Шел., Бр., К., Берн. (89), Мікл. (22)² ведуть бруква, бруков через пол. *brukwa, brukiew* з півн. *Bruke, Wruke*. А Вейганд, навпаки, виводить це новонімецьке слово з пол. *brukiew*, бо засвідчено воно в німецькій тільки у XVIII віці. Кінцівка *ie* — овластива найдавнішим слов'янським словам. Дрохва Шелудько веде з німецької, а в німецькій воно засвідчене лише з 1200 р. (Кл.), і німецькі вчені вважають його саме за запозичення з польської. Наприклад, Вейг. Берн 226—7. До них приєднуються Преобр. і Бр. Думку Шелудька поділяють Карл. і К. Дудек, дудка Шелудько веде через польську з нім. *Düftchen*, нн. *dütke*. А поскільки дане слово відоме тільки північному сходові Німеччини, то німці вважають, що це польське слово (Кл., 105), пояснюючи справу тим, що орла на монеті тут, куючи, прозвали *dudek, pl. dudki* — „вудвуд“ (див. ще Бр.). При чому в німецькій це слово засвідчене лише XVIII в. (Вейг.), а в українській уже XVII віку.

Оклій. Шелудько веде це слово через пол. *ukleja* з нім. *Ukelei*. Якраз навпаки, німецькі вчені запевняють, що це слово запозичено з польської або російської (Вейг.), бо в німецькій це слово засвідчене лише 1780 р., у польській же відоме вже XIV в. (Бр.). Ринок з нім. *Ring* ведуть Шелудько, Ш., К., Мікл., Бр., Карл., Гор., Огівенко, але німецькі вчені іншої гадки. Значення „базар“ має це слово тільки в Сілезії, Чехії і німецько-угорських містах. Як зазначає Грімм¹) (VIII, 994, 9), на німецькому ґрунті ледве чи могло повстати таке значення, бо „ринок“ у Німеччині завжди

¹) H. Paul, Deutsches Wörterbuch, III Aufl., Halle, 1921.

²) T. Miklosich, Etimologisches Wörterbuch der slawischen Sprachen, Wien, 1886.

³) J. u. W. Grimm, Deutsches Wörterbuch, Leipzig, 1854.

чотирикутний і на нього виходить чотири головних вулиці міста. Ring набуло значення базар саме під впливом слов'янських мов.

Ця сумна для науки гра в м'яча може бути припинена тільки тоді, коли історія слова з'ясуватиметься на базі вивчення історії відповідного поняття-відповідного явища дійсності. Без цього доказу список Шелудька лишається для нас порожнім, необгрунтованим набором близькозвучних українських і німецьких слів.

Підбиваючи підсумки, ми можемо сказати, що стаття Д. Шелудька „Німецькі елементи в українській мові“ написана з класововорожніх пролетарській науці позицій, про що свідчить:

1) Націоналізм, що виявляється передусім у доборі слів до поданого списку. Увага зосереджена на архаїзмах, діалектизмах, свідомо обмежується наведенням слів, що вживані в сучасній літературній мові.

2) З цього випливає другий важливий момент, а саме орієнтація на фашистську Польщу. Автор виставляє постулат про обов'язковість польського посередництва для кожного німецького елемента в українській мові, не зважаючи на історичні дані, що засвідчують певні безпосередні зв'язки українців з німцями на базі розвитку феодального міста, подруге, мовні дані — наявність ряду слів, що своїм значенням, будовою і звуком ближче стоять до німецької, ніж до польської мови. При чому він свідомо обминає інші можливі посередництва для німецьких елементів в українській мові, зокрема російське й єврейське.

3) Расове тлумачення зв'язків між різними мовами, як підлягання „нижчої“ культури „вищій“.

4) Буржуазний соціологізм, що, використовуючи певні історичні дані, ідеалістично розуміє суспільство, не дає класового його аналізу, не з'ясовує зумовленості явищ надбудови явищами бази.

5) Стадіальний розвиток мови таксамо не відбився на висвітленні матеріалу, не зроблено в цьому напрямі найелементарніших кроків.

Тому для нас праця Шелудька є по суті ворожа продукція, тенденційний набір близькозвучних українських і німецьких слів, справжнє відношення яких тільки чекає на своє висвітлення.

Г. Сабалдир

Історія форм в націоналістичному освітленні

Проф. М. Грунський та П. Ковальов, *Історія форм української мови*, „Радянська школа“, 1931.

Зважаючи на те, „що українське мовознавство тепер має велику потребу в підручниках з історії мови взагалі й форм зокрема“, автори зазначеної праці і взялися задовольнити цю потребу щодо історії форм української мови. Ближче ця праця повинна задовольнити „наше студентство“ і „обслуговувати масового педагога-філолога“; „він знайде в цій книзі в сконденсованій формі ввесь потрібний йому матеріал з історії українських форм“ (Передмова).

Отже автори поставили перед собою досить поважне завдання. Щоб задовольнити зазначених читачів, праця повинна бути і науково обгрунтована і разом з тим популярна, зважаючи на пересічний лінгвістичний рівень знань нашого студентства. Але що найголовніше — що ми на сьогодні маємо право вимагати — науково-популярна праця з мовознавства повинна бути побудована на марксоленінській методології, щоб і студент і рядовий педагог-лінгвіст могли не тільки сприйняти мовознавчу дисципліну на нових засадах, а й передати її своїм учням на цих же засадах. Та й крім того, подати „ввесь потрібний педагогові-філологові матеріал з історії українських форм“ — справа не легка. Ми знаємо, що велика кількість давніх пам'яток не тільки не досліджена в своїй морфологічній частині, а навіть не розмежована в своїх мовних особливостях. Не досліджені детально також і впливи інших слов'янських мов на мову українську. А складні мовні явища українського середньовіччя лежать іще майже непорушним облогом. Крім того, вивчати історію форм без докладного аналізу форм сьогочасних діалектів теж неможливо. А ми на сьогодні не можемо ще похвалитися докладним знанням морфології сьогочасних діалектів. І зваживши всі ці труднощі, можна сказати, що автор навіть популярного курсу історії українських форм повинен бути не тільки компілятором, а й дослідником. У дореволюційних дослідах мовні пам'ятки виступають мерцями, а треба, щоб вони виступали живими свідками минулого; треба знати, до якої соціальної і професійної групи належав автор пам'ятки. Цим підкреслюю, що, вивчаючи старі пам'ятки, треба неодмінно бути дослідником.

Розглядаючи названу вище працю, ми бачимо, що автори її не були дослідниками, а тільки компіляторами. Вони не внесли в українське мовознавство нічого нового. Вони не використали навіть готового, зібраного раніш мовного багату.

Правда, іноді автори намагалися подати якісь оригінальні твердження. Але ці твердження поверхові й необгрунтовані. Особливо це помітно там, де автори з'ясовують діалектичні українські форми впливами інших слов'янських мов.

В основному трактуванні історії українських форм автори з самого початку стали на хибний методологічний шлях та так уже не кидали його до кінця. От на цих методологічних хибках я й зупинюся спочатку.

Основна хиба є та, що автори, обминувши всі дискусії й шукання на мовознавчому фронті, відкинувши всі досягнення цього фронту, будують історію українських форм на засадах формалістичного порівняльного мовознавства, запроваджуючи цим самим згнилі основи буржуазного мовознавства в нашу школу. Та й справді, невже можна в наші дні, в дні глибокої і всебічної реконструкції бази, а з нею й надбудови, залишатися на старих позиціях буржуазного мовознавства? Головне ж, що ця книжка призначена для „нашого студентства“, для бійця на культурному фронті, якого треба озброїти не тільки технічно, а й методологічно. А озброїти його методологічно — це значить збудувати підручну для нього літературу на засадах марксоленінської методології.

Повстає питання: чому автори, вважаючи марксистську методологію за єдино правильну, ніде не користуються з цієї методології?

„Всім бо відомо вже, — пишуть вони, — що з погляду марксистської методології порівняльний принцип аж ніяк не може правити за критерій з'ясування тих чи інших фонетичних чи морфологічних явищ. Потрібний соціологічний підхід; не форма, а зміст, семасіологія — ось що головне. Форма обумовлюється змістом, а останній цілком залежить від соціально-економічних стосунків людства та виробничих процесів. Тільки за таким принципом будування (?) фонетичних та морфологічних „законів“ може дати правдиві наслідки“ (Післямова).

Отже правдиві наслідки можемо мати і в історії форм тільки тоді, коли застосуємо марксистську методологію. Авторі в своєму курсі навіть і натяку на цю методологію не зробили. Висновок ясний: праця проф. М. Грунського й П. Ковальова є яскравий приклад класововорожкої тактики, тактики протаскування на мовознавчому фронті ворожих марксизмові-ленінізмові мовознавчих теорій під прикриттям формального визнання марксистської методології. І коли ця праця побудована не за марксистською методологією, то, як визнають і самі автори, всі твердження їх неправдиві, бо збудовані на хибній методології. І само собою повстає питання: нащо автори друкували цілу книгу з неправдивими висновками? Невже для того, щоб методологічно й фактично заплутати студента й рядового педагога-лінгвіста?

Але трохи нижче на цій же сторінці автори „виправляють“ свої принципові позиції.

„Завдання й розмір цієї книги дозволяли нам покищо констатувати тільки факти, не поглиблюючись в соціологічний аналіз того чи іншого явища; це б утруднило читачеві скерувати увагу на самий процес розвитку форм“.

Найти ж соціологічні чинники —

„то вже справа ширших, окремих уже дослідів, побудованих на основі діалектичного матеріалізму“.

І знову якась принципова плутанина. Діалектичний метод в праці авторів тільки утруднить читача, — здавалося б навпаки, — а в інших окремих дослідках, певне, полегшить працю, бо автори не бояться відіпхнути цей метод в окремі дослідки. Перешкоджає запровадити діалектичний метод „завдання“

книги. Завдання ж цієї книги — обслуговувати масового читача, студентство, учительство, цебто ту групу читачів, де найпотрібніше показати діалектичний процес розвитку мовних форм і подати правильну оцінку мовних фактів. Якраз на перешкоді авторам стало те, чого треба було б з усією рішучістю домогтися.

Автори зовсім не використали даних нового вчення про мову, хоч у передмові і згадують про праці акад. Н. Марра. Оцінка, яку дають автори вченню акад. Марра, якнайкраще виявляє ідеологічне й методологічне спрямування авторів. В одній з своїх праць („О происхождении языка“) акад. Марр пише так:

„Да, не скрою: яфетическая теория, а вместе с нею и я, мы губим отжившее научное дело, индо-европейское языковедение в настоящей его постановке, давно зашедшее в тупик, и в этой погибели, когда она станет всем ясной (для нас она и теперь очевидна), спасение науки об языке“¹⁾.

Отже нова наука про мову в корені суперечить, нищить принципи індоєвропеїзму. Автори ж „Історії форм“ розглядають нове вчення про мову, як підтримку індоєвропеїзму, і навіть тільки в окремих питаннях. Вони зазначають, що

„широкі висновки й узагальнення, які робить акад. Марр про зв'язок з різними стадіями суспільства, вимагають ще дальшого мовного обґрунтування. Треба, проте, сказати, що теорія Марра в даному разі може йти на підтримку тим дослідникам індоєвропейського мовознавства, що говорили про три періоди розвитку мови — кореневий, аглютинативний та флективний“ (с. 8).

І на цій же сторінці:

„Марр, який дав підтримку для пояснення індоєвропейських відмінків“.

Отже акад. Марр каже, що він нищить „отжившее дело, индо-европейское языковедение“, автори „форм“ доводять нам, що він „підтримує“ дані цього мовознавства. Та треба зазначити, що автори „Форм“ не використали принципів нового вчення про мову і як „підтримки“ до свого формалістичного трактування історії форм; своїм читачам не рекомендують читати праць акад. Марра. У бібліографічному покажчику подано такі праці, що на сьогодні абсолютно ніякого значення не мають, або й такі, що їх треба розцінювати, як шкідливі, але жодної праці акад. Марра в покажчику немає. Це вже свідоме ігнорування праць видатного вченого.

Отакую ворожу методологічну настанову виявлено не тільки в передмові й післямові, а й в усьому курсі. Автори подають тільки морфологію, не пов'язуючи її не тільки з класовими угрупованнями суспільства і соціально-економічними змінами, а навіть із загальними особливостями даної пам'ятки, напр., з особливостями даного мовного жанру.

Автори висуюють ще одну перешкоду до запровадження соціологічного аналізу — це розмір книги. Гадаю, що розмір книги без найменшої шкоди можна було скоротити вдвоє, подавши той самий фактичний матеріал, що й в авторів.

З відзначеної основної хиби випливають і інші. Автори протягом усього курсу стежать переважно за формами давньослов'янськими, не відокремлюючи

¹⁾ Аптекарь, Вопросы языка в освещении яфетической теории, с. 112.

діалектних особливостей цих пам'яток, і ототожнюють їх з формами українськими. Майже кожен форму автори починають ілюструвати прикладами пам'яток староболгарських, старосербських — глаголичного й кирилівського письма — і якось непомітно переходять до пам'яток українських. Після цих ілюстрацій враження лишається таке, ніби українська мова, як щось одноманітне й послідовне, розпочалася на староболгарському ґрунті й поступово перейшла в мову грамот XIV—XV ст., а потім і в сучасну українську мову. Авторі ніде не підкреслюють, що і в давніх пам'ятках відбиті певні діалектні явища, що послідовності історичної треба шукати не в хронології пам'яток взагалі, а в хронології пам'яток, що відбивають одну якусь говірку. Коли, скажімо, одна пам'ятка писана в Галичині в XIII ст., має форми на *-ovi*, а друга в Чернігові в XIV ст. і має форми на *-u* для давального, то не можна робити висновку, що форми на *-ovi* замінюються формами на *-u*. Чернігівський діалект досі захуває форми на *-u*. Подаючи давні тексти, завжди треба мати на увазі не тільки діалектні особливості, а й мову якого літературного жанру вони репрезентують. У мові церковних книг староболгарські форми можна знайти навіть і в XX ст., хоча б форми аориста, тоді як у грамотах аориста ми не знайдемо вже в XV ст. Навіть в одній праці і на одній сторінці можна знайти різні мовні форми. Коли, напр., автор пам'ятки говорить від себе — одна мова й одні форми, коли він подає цитати з евангелії чи інших книг — інша мова. От це ті складні процеси, що їх повинен завжди мати на увазі дослідник форм. І без діалектичного підходу з цих процесів не можна зробити правдивих висновків, як це слушно зауважили й автори.

Через те ми й здибаємося з непевними висновками в авторів. Напр.: Займенник *ся* „займав у давній мові окреме місце, не зливаючись з дієсловом; але дуже рано *ся* починає зливатися з дієсловом. Ізб. 1073 р. На сьогодні маємо *ся* окремо й разом“ (с. 300). Коли б автори взяли тут до уваги діалекти давні й сучасні та походження історичних пам'яток, то й висновок був би не такий безпорадний. Як автори поєднують староболгарські, старосербські форми з українськими, може ілюструвати форма давального. Напр., форми на *-ovi* маємо в Клоц. збірнику (глагол.), Ассем. ев. (глагол.), Остр. ев., Мстисл. грам., Смол. грам., Літописах, в грамотах XIV—XV ст. і в сучасних говорах. Отже українські форми на *-ovi* засвідчені всіма зазначеними пам'ятками, а, значить, всі зазначені пам'ятки мають риси українські, і треба їх віднести до пам'яток українських. Протягом усього курсу автори ні словечком не відзначили, що не тільки в глаголичних пам'ятках чи кирилівських, писаних у Болгарії, а навіть у київських XI—XII вв. було дуже мало українського, а хоч і проривалося що українське, то його дуже й дуже уважно треба шукати. Літературна мова дотатарської Русі запозичена й досить уперто захуває південнослов'янські особливості.

Не підкреслено в авторів і те, що на українському вже ґрунті рівнобіжно йшли два процеси. Мова книжна — це мова переважно пануючої верхівки й далека від мови трудящих мас, і про цю мову не можна говорити на підставі старослов'янських пам'яток в цілому. У книжну мову діалектні елементи вривалися, як „помилки“ проти книжних норм. От у цих „помилках“ треба шукати українських діалектних форм. А що це форми українських діалек-

тів, повинні свідчити сьогочасні діалекти тих місцевостей (якщо там ще збережені відповідні форми), які відбиває історична пам'ятка. І було б раціональніше, коли б автори сьогочасні діалектні форми подавали не відокремлено від історичних, а рівнобіжно з ними. З'ясовуючи сьогочасні діалектні форми, автори майже завжди говорять про впливи інших слов'янських мов; а в пам'ятках історичних ніде не відокремлюють іншомовних впливів. Аджеж можна говорити про впливи білоруські, коли не в XIV, то в XV—XVI—XVII ст. В цей же час можна й треба говорити про впливи польські. І коли б ці всі впливи й боротьба мовних форм були подані, то перед нами повстала б картина мовної діалектики, і сам собою визначився б метод, якого автори так легко віддали іншим дослідникам. Без такого підходу ми немічуче втратимо історичну перспективу, а, подруге, прищеплюємо неправдиві відомості, ніби мова українська є щось одноманітне, що почалося й відбивалося в пам'ятках староболгарського письма і продовжується до сьогоднішнього дня.

Як приклад такої безперспективності, подаю схематично історію орудного відмінка. В цьому розділі спочатку подані форми орудного „праслов'янської“ мови. Далі зауваження:

„Старослов'янська мова в більшості пам'яток має переважно форми з *омь* відповідно до південнослов'янських мов — сербської і словінської...“

Ілюстровано це прикладами в Мар. ев., Ассем. ев., Клоц. збірника, Савв. книги, Унд. листк.

„Але вже рідше в Зогр. ев., Син. псалт., Супр. вир., Хіланд. лист. переважають форми з *ѣмь*. У західнослов. і староукраїн. переважають форм из *ѣмь*...“

— приклади з Остр. ев. і Мінеї 1095—96—97 рр., хоч до речі зазначити, що ні Остр. ев., ні Мінеї 1095—96—97 рр. не можуть ілюструвати староукраїнських форм. Як висновок з поданого матеріалу, автори приєднуються до думки акад. Ляпунова, що основна

„поширеніша форма за найдавнішої доби була *ѣмь*; форма *омь* новіша. Стверджує цю думку те, що в укр. *ом* не дає *ім*“.

Після цього автори переходять до сьогочасних діалектів, при чому жодного зв'язку між давніми формами й сьогочасними діалектами не встановлюють. Такі форми, як *конь о м*, виникли під впливом чехо-словацької мови; а в формах *сонцѣ м* на Холмщині „не обійшлося без впливу угорсько-руських говорів“ (с. 39).

Після цієї схеми ми маємо право запитати: де ж тут історія форм орудного відмінка? Для студента, як і учителя-практика, було б цікаво знати, коли з *ѣмь* почало поширюватися на українському ґрунті *омь*; далі — коли кінцівка *мь* почала змінюватися на *мъ*. А найголовніше — в яких саме пам'ятках і в яких синтаксичних сполуках почалася така зміна. Може, це дало б нам змогу встановити, що власне ніяких тут змін і не було, а тільки сталася заміна: форми староболгарські залишилися в текстах церковного письма, а форми нові, разом з новими соціально-економічними умовами, з'явилися в оригінальній мові автора. Та й факт ствердіння кінцівки *м* для нас теж має певне значення. Цікаво також було б відзначити, як довго животіла

форма *ѡмь*, в яких пам'ятках і в яких сполуках; як поступово її заміняла форма *омь*. Це була б історія форми.

Така історична безперспективність особливо впадає на очі під кінець книги. Напр., в розділах „Змішування дівідмін“ (с. 281), „Майбутній час“ (с. 288), „Перфект“ (с. 271), усі прикметникові форми і под.; словом, що ближче до кінця книжки, то менш історичної послідовності.

Ще одна методологічна помилка є та, якої допустився років 30 тому акад. Соболевський. Подаючи історію російської мови, він подав жужмом, як „руський язук“, мови великоруську, білоруську й українську. Але Соболевський мав великодержавницькі переконання, переконання буржуазного ідеолога, що примушували його говорити, всупереч науковим даним, про російську мову як про єдину державну мову. Але все ж таки він ніколи не забував, що є „наречія“ великоруське, білоруське й українське, і він завжди намагався розмежовувати форми кожного „наречія“, а також і писані пам'ятки, що характеризують їх. Автори рецензованої книги використовують майже всі приклади акад. Соболевського для характеристики форм української мови, — та більше того, навіть не розмежовують їх, як представників трьох „наречій“, а списують їх заспіль. Приклади для цього в книзі авторів численні. Подам деякі з них. Для ілюстрації форм давального відмінка в російській мові Соболевський подає такі приклади: Мстислав. грам. — Георгієви; Смол. грам. 1230 р. — богови, мастерови; Полоцька грам. — бровстови; друга Полоцька — купцѣви; Новг. літоп. — Драгуилови, Судилови, Андрєєви, Михалеви, отцєви, конєви; Іпат. літ. — Данилови, холмови, ледови, соньмови, Гюргеви, царєви. У авторів рецензованої праці для ілюстрації староруських і староукраїнських форм подано: Мстислав. грам. Георгієви; Смол. грам. 1230 р. — богови, мастерови; Полоцька 1300 р. — бровстови; Друга Полоцька 1331 р. — купцѣви; Нов. літ. — Драгуилови, Судилови, Андрєєви, Михалеви, отцєви, конєви; Іпат. літ. — Данилови, холмови, ледови, соньмови, Юрьєви, царєви і т. д. Правда, в цих прикладах автори посилаються на Соболевського. Але ж тут справа не в посиланні. Тут навіть і недосвідченому читачеві впадає на очі нелогічність. Не можна полоцькими, смоленськими й новгородськими літописами й грамотами з'ясовувати форми української мови. Цими ж самими фактами Соболевський ілюструє історію російської мови. Певне ж хтось помилився. Єдине, що може виправдати авторів, це термін „староруський“. Але передмова розбиває й цю надію. Там зазначено:

„Другим і перехідним етапом від мови праслов'янської до мови української є ґрунт усіх слов'янських мов; з них у найближчій стосунку є група східнослов'янська, чи за терміном Шахматова староруська мова“ (с. 12).

Отже староруська мова — це мова спільна східних слов'ян. Тут не місце розглядати питання, чи існувала така мова, але коли б піти за Шахматовим і припустити, що така мова існувала, то й тоді зазначені пам'ятки не можуть ілюструвати цю мову. Всупереч своєму твердженню в передмові автори іноді терміном „староруська“ називають мову XI, XII, XV, XVIII ст. Іноді мова зазначених століть фігурує під терміном „наша мова“, або „мова нашого письменства“. Напр., на с. 41 читаємо:

„В староруських і староукраїнських пам'ятках, напр., в Пролозі 1262 р. — на ари іє в е леду, въ пиру, въ торгу; в Парам. 1271 р. — въ гною; в Новгород. літоп. — По-бѣди на Бору Чюдъ“.

На с. 97:

„Найдавніші пам'ятки нашої мови про це [змішування] нам не дають майже ніяких відомостей. Соболевський форми на ов констатує лише для Дв. грамот. В запису Кирило-білоз. збірника читаємо...“ (далі цитата з лекції Соболевського).

На с. 304:

„Супини в нашій письменності існували до кінця XIV в. Отож у старих пам'ятках ми їх ще подибуємо; так в Арх. Єв. (1092). Смол. грам. — Немьчичю-нелъзъ позвати на полерусина бить ся. Договор Новг. с Тверью 1265 — Ъздити звери гонить і под.“

Найдивніше тут те, що під термінами „староруська“, „наша письменність“ подано всі приклади з лекцій проф. Соболевського, якими він ілюстрував історію форм російської мови. Часто просто безкритично перенесено цілком усе з лекцій Соболевського. Напр., для ілюстрації форм родового відмінка Соболевський подає такі приклади:

„Так, напри., мы читаем в Святосл. Избор. 1073 г. — Отъ льну; в Прологе 1262 г. — что и іє ще ієсть долгу; корчагу бобу мочена; своіє городу; в Новг. грамоте 1265 г. — Отъ лну; в Русской правде по списку ок. 1282 г. — солоду, гороху; в Полоцкой грамоте ок. 1331 г. — Отъ воску, отъ хмелю і под.“

У авторів на с. 24:

„Так, у збірнику Св. 1073 р. читаємо: отъ льну; в Пролозі 1262 р. — Что и еще есть долгу, корчагу бобу мочена: своего роду; в Новг. грамоте 1265 г. отъ лну; в Рус. Правде за сп. 1282 г. — солоду, гороху; в Полоц. грам. 1331 р.: отъ воску, отъ хмѣлю і под.“

Так протягом усього курсу автори використовують приклади Соболевського, не розмежовуючи, які з них мають мовні особливості білоруські, як смол. грам., полоцькі грамоти, а які великоруські. І в курс „Історії українських форм“ попали приклади з „Договору Семена Гордого“ (с. 41), „Духів. Ів. Калити“ (с. 61), з „Нов. грамот 1300, 1325 г.“, „Судебника 1550 г.“, „Домостроя“ (с. 79), „Нов. літоп. XV в.“ (с. 87), „Записок Котошихіна“ (с. 89), „Двінських грамот“ (с. 97), „Кирило-білоз. збірника“ (с. 97) і багато інших. Часто автори використовують не тільки приклади Соболевського, а навіть і його теоретичні міркування; при чому в таких запозиченнях посилань на автора немає. У Соболевського на с. 238 лекцій (3 вид.) читаємо:

„Мы не имеем возможности определить сточностью, когда исчезли эти [перфектні — Г. С.] формы; но в грамотах XVI, XVII вв. мы еще встречаем полные формы 1-го и 2-го лица нередко. Так, во вкладной 1567 г. мы читаем: далъ есми; в Новгородских грамотах 1577 г. — дали есмя; 1759 г. — продалъ есмь; 1614 г. — выручили есме; в Домострое по сп. XVI в. Ночевала есмь, а тамо есмь и не поспела...“

У авторів на с. 272 маємо:

„Важко напевне сказати, коли саме зникли зложені форми мин. часу, бо зникали вони, як бачимо, не одночасно [?—Г. С.]. Принаймні в грамотах XVI, XVII вв. ми ще стріваємо повні форми (I II ос.). В Домострої за сп. XVI в. — ночевала есмь, а тамо есмь и не поспела...“

Тут у праці й натяку немає на лекції Соболевського, але й найменшого сумніву не може бути в тому, що це списано з лекцій Соболевського. Оригінальність авторів виявлена в деяких пропусках і додатках, що затемнюють зміст фрази Соболевського. У Соболевського точно визначено, про які грамоти йде мова, а значить і чію мову вони відбивають. В авторів глухо сказано „в грамотах XVI і XVII ст.“ Можна подумати, що мова йдеться й про українські, коли б не взяти до уваги тексту Соболевського й прикладів з Домостроя. Додаток авторів проти тексту Соболевського виявлена в тому, що вони з певністю визначають, що форми перфекту зникли з мови „не одночасно“. Ніби це особливість тільки перфекту, а всі інші форми зникли „одночасно“. Увесь розділ „Перфект“ подано за Соболевським,—це переклад розділу з лекцій Соболевського. І дивно, чому тут автори не використали українських пам'яток і наукових розвідок, де подано силу-силенну прикладів на перфект з українських пам'яток. Історію української мови можна подавати тільки на підставі українських пам'яток, а не білоруських, польських, великоруських. Чому автори не використали українських матеріалів, а вдалися до Новгородських грамот, Домостроя, не трудно сказати. Як уже зазначено, автори на кожному кроці використовують теоретичні міркування й приклади з праці акад. Соболевського, жодним словом не викриваючи його пелікодержавницьких націоналістичних тенденцій. Цим самим вони, солідаризуючись з ним, просовують його погляди і в сьогоднішню науку про мову. Правда, в авторів „Форм“ є й невеличка відміна супроти Соболевського. Соболевський подавав факти великоруської, української й білоруської мови під назвою „русский язык“, відривляючи при цьому три „наречія“. Автори „Форм“ подають ці ж приклади, що й Соболевський, під назвою „українська мова“. По суті ж, хоч трохи й замасковано, протягуються погляди Соболевського. Подруге, в цьому змішуванні мовних фактів виявляється ще й іноді разюча необізнаність з українським мовноісторичним матеріалом. У передмові автори зазначають, що лекції Соболевського „незамінна до цього часу книга для студента-філолога“. Жаль, що автори не зазначили, коли саме незамінна: чи тоді, коли він вчить історію українських форм, чи може тоді, коли вчить форми російської мови. Але видно, що праця Соболевського „незамінна“ не тільки „для студента-філолога“.

Таксамо списано з лекцій Соболевського розділ „Супін“. У Соболевського читаємо:

„Формы так называемого супина на *тъ* в церковно-славянских и древне-русских памятниках употребляются при глаголах движения и встречаются довольно часто до самого конца XIV в. Смолен. грамота ок. 1230 г. — Немъчичю нельзѣ позвати на поле русина битъся; Договор Новг. с Тверью 1265 г. — ездити звери гонить; Рус. Правда по сп. ок. 1282 г. — Идетъ искать кунъ... Лавр. сп. — Идетъ учить“ і ін.

В авторів:

„Як же знати, чи то природний інфінітив, чи то колишній супін? А знати можемо з того, що супін вживався виключно при дієсловах руху... Супіни в нашій письменності існували до кінця XIV в. Отож у старих пам'ятках ми їх ще часто подибуємо. Так, в Арх. Ев. (1092) — Приде възискать (і възискати,) помолитъся. Смол. грамота

1230 р. — немьчичю нельзя позвати на поле русина биться (?) Догов. Нов. с Тверю 1235 р. — ездити звери гонить. Руська Прав. за сп. 1282 р. — Идеть искать кунь (?). Лавр. сп. літ. — Иде учить і т. д.

В кінці—посилання на Соболевського, тільки невідомо, чи воно стосується до прикладів, чи до всього розділу.

Правда, й тут є різниця в авторів супроти Соболевського. Поперше, вона виявлена ось у чому. Соболевський подає ці приклади і багато інших для ілюстрації форм „церковно-славянських и древнерусских“, а автори для ілюстрації форм „нашої письменності“. Ця „письменність“ за авторами відбита в новгородських, смоленських пам'ятках і виявлена в тому, що в характерних якраз формах автори зробили помилки. У Соболевського: позвати биться, и деть искать, а в авторів: позвати биться, и деть искать. От і хай „наше студентство“ добре, де тут буде супін!

Оцими прикладами й обмежусь, хоч їх можна подати ще декілька. Тут маємо не використання потрібних матеріалів-прикладів, а безкритичне списування чужої праці і списування непотрібне для історії українських форм. Іноді автори ніяк не могли підігнати тверджень Соболевського до історії українських форм, і тоді виходить щось таке, що йому немає ні початку, ні кінця. Напр., у згаданому вже розділі про перфект автори, йдучи за Соболевським, говорять: „важно напевне сказати, коли саме зникли форми минулого часу“ (у Соболевського: „мы не имеем возможности определить с точностью, когда исчезли эти формы“). А буквально через десять рядків читаємо: „Форми вигналисте, наготовалем ніщо інше, як злиті форми минулого зложеного. Ці форми існують і нині в українській мові“ (с. 272). Отже за Соболевським — „невідомо, коли зникли“, а за фактами мови „існують і нині“. А висновок: коли „існують і нині“, то як вони „невідомо, коли зникли“? Потім „існують злиті форми“, а в прикладах: „Не хотів естє ся раз ісхилити, казал есь ми, як ем чудо побачила, горівку степили“ маємо давні незлиті форми.

Як зазначено раніше, автори не розмежовують мови книжної, як мови владущого класу, і мови пригноблених трудящих мас, як мови, що ховала в собі, бодай, елементи сьогочасної української мови. Ця хиба тягне за собою наукові огріхи в курсі „Історії українських форм“. Подаючи форми книжної мови, що часто були невластиві живим говорам взагалі, а подруге, як ми бачили з поданих ілюстрацій, і взяті ці форми не з українських джерел, автори, підходячи до сьогочасних діалектів, зупиняються перед фактами живої мови, як перед чимсь незрозумілим, що зовсім не в'яжеться з книжною мовою і невідомо, де взялося. Мова книжна не дає змоги з'ясувати ці факти, а фактів сьогочасної мови не викинеш. Тоді, щоб з'ясувати їх, автори подають 3—5 прикладів з мови чеської або польської, подібних до українських діалектних форм, і з'ясовують українські форми впливами іншомовними, абсолютно не зважаючи на історію цих форм. І, здається, більшість українських діалектних форм з'ясовано іншомовними впливами. Іноді, як зауваження побіжне, маємо, що й українська мова мала для цього дані. Іноді ці „впливи“ аж надто сумнівні. Напр., у формах орудного відмінка чол. роду читаємо:

„В сучасній українській мові ми маємо відповідні рефлекси *ом і ем, ем* — для м'якої деклінації“ (с. 38)... „Проте, ще О. Огоновський, потім Михальчук вказали на досить помітний факт, що в галицьких говорах м'яка деклінація прийняла форму твердої в обох родах — *кра йом, корольом, коньом, земльою*“ (с. 39).

Ніби ясно: „м'яка деклінація прийняла форму твердої“ з палаталізацією попереднього приголосного, і маємо тут впливи однієї відміни на другу. Але далі через дев'ять рядків інакше:

„Треба думати, що форми *ьом, йом* в карпатських говорах виникли наслідком впливу чехо-словацької мови... А вже галицькі форми вплинули на подільські форми“ (с. 39)... „У говірці с. Москалівки, передмістя Браїлова Винницької округи, майже не чути форм з *ем*“.

Припустімо, що на „браїлівські форми“ вплинула чехо-словацька мова через галицьку, хоч у авторів і не доведено цих впливів. Алеж у формах орудного жін. роду аналогічне явище — *земльою, кульою, свиньою* і под. з'ясовують інакше:

„Перш над усе вкажемо на один із фактів — це вплив твердої деклінації цього відмінку на м'яку, тобто, замість м'якої кінцівки *ею (ею)*, виступає тверда *ою* з попереднім палатальним приголосним чи нескладовим *й*. Голоскевич констатує, що *Я*-пні приймають закінчення через аналогію від *А*-пнів: *долоньою*. Це ми можемо констатувати і для деяких сіл Вінн. округи — *свиньою, кульою* і под. (с. Москалівка, передмістя Браїлова)“ (с. 38).

Отже виходить, що в с. Москалівці, передмісті Браїлова, форми *коньом, учительом* і под. „виникли під впливом чехо-словацької мови, через посередництво галицької мови“. І в тій же самій Москалівці форми *земльою, кульою* і под. „виникли через аналогію від пнів *А*“. Неже автори вважають, що форми *коньом, тельом, земльою* і под. різного порядку явища? Чому тоді не подано, під чийм впливом виникли форми середнього роду *тельом*? Далі, чому автори оминули твердження Огоновського й Михальчука про вплив твердої відміни на м'яку й спинилися на несамостійному твердженні Голоскевича? Це все, що подає таке обгрунтування „впливів“.

У формах датива автори зазначають:

„... в українській мові маємо вже не одну, а дві кінцівки — *-у* і *-ові* уже пізнішого походження, що виникла під впливом *у*-пнів — *вовкові, синові*. Форма на *-ові*, дуже рано починає заступати давню форму *-у*“.

Для ілюстрації подано приклади з *Ост. Єв., Супр. виривків, Клоц. збірника, Ассем. Єв.*, як уже зазначено, з лекцій *Соболевського, з Галятовського, Білоруського кодексу* — словом, висвітлено це закінчення в пам'ятниках українських, великоруських і білоруських, хоч і віднесено це все до мови української. Далі, в сьогочасній мові ці форми поширені на Правобережжі й Лівобережжі, де більше, де менше. Отже, здавалося б, що форми сьогочасного датива українські, коли ми спостерігаємо їх протягом тисячоліття майже у всіх писаних пам'ятках і в сьогочасних говорах. В авторів маємо цілком несподіваний висновок:

„Як бачимо, ці невеличкі дані показують нам, що без стороннього впливу на українську мову не обійшлося. Безперечно, польський вплив великою мірою позначився на західноукраїнських говорах, а чехо-словацький — на карпатських“ (с. 33).

Як широко застосовують автори „впливи“ чеські й польські, можуть свідчити дані з розділу „Форми множини жі́н. роду“, якраз ті форми, де найменше помітно сторонні впливи. З'ясовуючи діалектні форми род. від. жі́н. роду множини — бабів, хатів, губів, торбов, плахтов (с. Блиставиця, Київщина), автори фоблять такий висновок:

„Оці особливості української мови переважають у тих діалектах, що в той чи інший спосіб були в стосунку з іншими слов'янськими мовами — чеською й польською: треба думати, що останні найбільше вплинули на українські діалекти“.

Але далі додають:

„Не без того, щоб і в самій нашій мові одночасно не відбувся процес упливу інших пнів, коли для цього створений був сприятливий ґрунт чесько-польським упливом“ (с. 115).

Тут ніби все навпаки. Іншомовні впливи, скажімо в с. Блиставиці на Київщині, створюють сприятливий ґрунт для впливу одних пнів на другі в своїй мові, а не навпаки — інша мова могла впливати тільки тоді, коли своя мова давала для цього сприятливий ґрунт, коли в своїй мові виявився вплив одних пнів на другі.

Але коли своя мова має ґрунт для впливу одних пнів на другі, то до чого тоді зводиться роль іншої мови? Крім того, щоб довести, що українські форми бабів, хатів і под. виникли під впливом чесько-польським, треба було б довести вперед, в якій мові такі форми з'явилися перші. Автори йшли іншою дорогою. Вони подали давні книжні форми, де таких закінчень не було. Пам'яток української мови XIV—XVI ст. вони не дослідили докладно, от діалектні форми й залишилися не пов'язані з книжними. Де ж вони взялися тоді? А певне під впливом інших слов'янських мов, бо там є подібні форми. Закінчення орудного множини є „новотвори, що виникли пізніше частково під впливом чеським і польським, частково через аналогію від інших пнів“ (с. 119). У місцевому формі на ох „безперечно є наслідок упливу сусідніх мов, бо панує вона в діалектах, що межують з мовами чехо-словацькою або польською“ (с. 122), і висновок до іменників жі́н. роду такий:

„Ми не можемо не відзначити того загального явища, властивого найбільше цій категорії іменників — внутрішньої аналогії. Коли пні *о*, *ю* мінялися коштом зовнішніх упливів, то *А* (*Я*)-пні навпаки: вони мінялися коштом внутрішніх упливів — змішуванням відмінків і деклінацій“ (с. 122).

Як бачимо, висновок не відповідає поданим раніш міркуванням, бо майже кожний відмінок в його діалектних формах з'ясовано іншомовними впливами.

В методі викладу маємо непослідовність і неясність. В розділі іменників автори досить широко розгорнули порівняльний метод викладу. В цьому розділі курс наближається швидше до порівняльної граматики слов'янських мов, ніж до історії форм української мови. Іншомовні ілюстрації подано в історичному освітленні, підкреслюються діалектні особливості. А чим далі до кінця, тим іншомовних прикладів менше й менше, іноді й зовсім немає. іноді просто не розумієш, для чого вони подані. Не зазначено, чи це форми діалектні, чи загальномовні. Та й подано їх петитом в кінці розділу. Наприклад, знахідний прикметників зовсім без іншомовних ілюстрацій. У третій особі (двоїні) — „сьогочасна українська мова таксамо не зберегла й цієї форми

двоїни“. „В сербо-лужицькій ті ж самі форми, що й у другій особі двоїни“ (с. 284) — цебто: таксамо не зберегла форм двоїни. У формах умовного способу: „чеська мова зберігає старі форми аориста — *bych nesl, bychom nesli*; для минулого — *bych byl nesl*“, а де це маємо — в літературній мові, чи в діалектах — не зазначено, як немає тут і історичної перспективи. Іноді подані приклади не дають ясного уявлення про іншомовні форми. Напр., „В старочеській мові на *у* поруч *е* — то є звичайне явище; кінцівка *у* переважає більше в формах від неживих понять — по языку, по свету й на свете; чловеце й човеку, о бозе й о богу“ (с. 42) — нібито обидві форми однаково вживані.

Правда, автори посилаються тут на граматику Я. Гебауера, але це ж мало дасть користі студентові, як і рядовому учителеві-лінгвістові. До речі зазначити, що коли починаєш перевіряти посилання авторів, то й зовсім втрачаєш ґрунт в міркуванні авторів. Напр., на с. 29 автори пишуть:

„В Остр. Єв. уже переважають форми на *тъ* (III ос. однини). Найдавніші ж пам'ятки мають взагалі *тъ*“.

І до цього виноска:

„На цій підставі Фортунатов робить висновки, що *тъ* було діалектичним явищем в старо-слов. говорах, відбившись і в старо-слов. пам'ятках. Зривн. Кульбакін ДЦСЯ 243“.

І коли зрівняєш ці рядки, то бачиш, що Кульбакін пише ось що:

„В главной части Остр. Ев., в общем сохраняющей без изменения черты ДЦС оригинала, лишь в нескольких случаях имеется в 3 лице ед. числа и в 3 лице множ. числа *тъ*, обычно же *тъ*. Из этого Фортунатов заключает, что *тъ* преобладало над *тъ* уже в ДЦС оригинале Остр. Ев. и, следовательно, было диалектическим явлением в старослав. говорах, отразившихся в ДЦ слав. памятниках“ (с. 169).

Кульбакін, подаючи міркування Фортунатова, посилається на його працю: „Старослав. *тъ* в 3 лице глаголов“, Изв., XIII, кн. 2—36. Автор не каже, звідки взяли гадку Фортунатова. Але тут є ще інший момент. У Фортунатова насамперед подано факти поширення в Остр. Єв. форми на *тъ*. З цього висновок: *тъ* було явище діалектне, що відбилось в письменстві. В авторів *тъ* явище діалектне, а тому воно й відбилось в письменстві. Ніби й те, але навиворіт, то вже й не буде фортунатівське.

З деяких неточностей і пропусків треба зазначити такі. Автор зовсім пропустили іменники середнього роду на *іје, је*. Для історії українських форм це явище важливе і потрібне для лінгвіста-практика. Коли всі іменники розподілені за давніми основами, то треба було б додержати цієї системи до кінця. А тому у пнях на приголосні називний відмінок основ *и-пнів, л-пнів, s-пнів, t-пнів, р-пнів* подано окремо для кожної групи. А форми інших відмінків — всі разом. Коли від називного *р* пнів переходиш до родового, то тут подано — *дни, имени, матери, любъве, церкве, небесе, крви, тѣла і под.* — цебто різні закінчення. Зміна закінчень кожної основи йшла іншим шляхом, це й вимагало окремого аналізу кожної основи. Розтягати цих форм непотрібно було на 36 сторінок, для кожної основи потрібно було 2-3 сторінки, і зупинитися треба було на тих формах, що на сьогодні найбільше зазнали змін.

„Місцевий відмінок“ жіп. роду починається з такого твердження: „Як і в інструменталі, тут так само всі пні мають кінцівку *ch* (с. 120); ніби форми місцевого так само, як і інструментала, мають кінцівку *ch*; тоді й інструменталь має кінцівку *ch*“. Очевидно, річ іде про те, що й у місцевому одна кінцівка для всіх пнів, як це маємо в інструменталі. Але для чого це порівняння взагалі? З'ясовуючи форми дієслів із *ся*, автори подають приклади, як і звичайно, переважно з лекцій Соболевського — Смол. грам., Новг. грамоти, а в кінці додають: „в пам'ятках руських та білоруських нарізне письмо *ся* тримається до XVI віку“, і безпосередньо після одного прикладу додано: „тепер ці форми збереглися в деяких укр. діалектах“ (с. 300). Це змішування і пам'яток, і трактувань їх аж ніяк не сприяє ясності й легкості змісту. У цьому ж розділі зазначено: „Іноді замість *ся* вживають *сі*“. І ні одним словом не говорять, що це за *сі*: ніби це так просто — було *ся*, а стало *сі*. Аджеж можна й тут було використати Соболевського лекції, 100-у сторінку.

У цьому ж розділі зазначено: „В інших діалектах панують форми на *ця* (III ос. однини й множини), надто в південнозахідних“ (3 ос.). А в дійменнику форми на *ця* зазначені для Київщини, с. Блиставиця. Чому автори так обмежили ці форми — невідомо. Неспоконшений читач може й залишитися з свідомістю, що форми *б'юця* і *б'юця* можна почути тільки в с. Блиставиці, а *г'іця*, *варіця* — на Поділлі й Волині. Здавалося б, коли подавати діалектні форми, то подавати не для того тільки, щоб показати, що такі форми є в мові, а визначити і їх поширеність. Крім того форми *б'юця*, *б'єця*, *б'єця*, певне, можуть бути там, де є й *биця*, *б'юця*, і розривати їх і показувати в різних кінцях України — недоцільно. Подаючи стягнені форми *п и т а ш, з н а ш і под.*, як форми властиві карпатським говорам, автори роблять зауваження про форму *х о ч*: „остання форма знана в деяких подільських говірках“ (с. 278). Цієї форми теж не можна обмежити тільки подільськими говірками, бо вона поширена по всіх українських діалектах, зокрема й східноукраїнських.

Є такі примітки, що нікого ні до чого не зобов'язують. Напр.: „Взагалі ж питання про походження закінчення [в сем'я — *Г. С.*] не з'ясовано. Треба тільки порівняти думки Мікколі, Вондрака, Педерсена, Трубецького, Мейє, щоб ясно це побачити“ (с. 169). Хто це повинен рівняти — студент-лінгвіст чи педагог-лінгвіст? Очевидно, ні для першого, ні для другого це зауваження нічого не дасть, хоч би вже й тому, що в зазначених учених не подані ні праці, де це можна знайти, ні сторінок цієї праці.

На с. 20 сказано:

„У Галятовського (Кл. Раз.) до твердої деклінації перейшли в даному разі майже цілком всі іменники на *ь*: *мытарь, царь, малярь, а також, мечь, плачь, товаришь*“.

У моїй студії над мовою „Ключа разум'їня“ Галятовського, „Морфологія Ключа разум'їня“ (рукопис цієї роботи був у авторів), сказано: „До твердої групи майже цілком перейшли всі іменники на *р*, а не на *ь*“. Сказано це про форми називного відмінка тільки, і далі додано: „але в інших відмінках ми спостерігаємо тільки змішування твердих і м'яких форм“. Тому в мене рівнобіжно подано тверді й м'які основи на *р*. Автори і слово *маляр* віднесли до м'якої відміни, бо подали його, як приклад, де ствердів приголосний *р*.

Гадаю, що на цьому можна обмежитись, щоб уявити собі загальний характер праці.

Праця ця є класоворожа; автори її намагаються з історичного погляду обґрунтувати орієнтацію розвитку української мови на фашистську Польщу, обумовлюючи безпідставно розвиток тих або інших форм української мови „впливами“ польської і чеської мови; праця ця з великодержавницькими, хоч і прихованими, тенденціями; зроблена вона недбалою й недосвідченою рукою, на науковість претендувати ніяк не може, бо використовує тільки чужий матеріал і чужі наукові твердження, а власні твердження авторів не можуть претендувати на науковість. Немає сумніву, що вона не може задовольнити бодай найнагальніші потреби нашого студентства й учительства.

У „Післямові“ автори зазначають, що „головне не форма, а зміст, семасіологія“, але протягом усього курсу ані словом не обізвалися про зміст і трактують тільки форму. Тут же зазначено: „потрібний соціологічний підхід, але в поясненні змін форм ми частенько вживали ще старих формул, що їх установило порівняльне мовознавство“. До цього мовознавства автори в післямові поставилися з погордою: „всі ці теорії здебільшого побудовані на індивідуалістичних домислах учених“. Алеж автори використали ці домисли на 100%, як використали й той же метод порівняльного мовознавства, й формалізм цього мовознавства. І їх особисті твердження ми маємо право розцінювати ще суворіше, ніж автори оцінили використаних ними старих буржуазних мовознавців.

Трибуна українського фашизму

„Рідна мова“, Науково-популярний місячник, рік видання I; січень 1933 р., ч. 1; березень 1933 р., ч. 3. Видається у Варшаві.

Пан проф. Огієнко, що разом з петлюрівською бандою запродував Україну гуртом і в роздріб, вигнаний українськими трудящими з Радянської України, знайшов гостинний притулок у фашистській Польщі. Запродавшись польському фашизмові, ставши разом з іншою контрреволюційною наволоччю його вірним прислужником, п. Огієнко розгортає свою „наукову філологічну“ роботу.

Активізація української контрреволюції за кордоном при безпосередній допомозі польського та гітлерівського фашизму висунула орган масової контрреволюційної мовної агітації — науково-популярний журнал „Рідна мова“. Шефом цього журналу є п. проф. Огієнко.

Ми переглянули 1-е і 3-є число цього фашистського органу, 2-го числа не пощастило дістати, і через те про деякі статті, що починаються в 2-му числі, а в 3-му продовжуються чи кінчаються, не можна сказати чогось вичерпного, але й цих двох чисел досить, щоб уявити собі характер, напрямок і наукову вартість журналу.

Завдання „Рідної мови“ так визначає фашистська редакція:

„Хочемо створити з „Р. М.“ загальноукраїнську трибуну¹⁾, де кожний заінтересований знайде потрібну йому відповідь на сумнівні питання чистоти й правильності нашої мови“ (від Ред., с. 2).

І далі:

„Нехай наша „Р. М.“ стане тим науковим центром, де кожний українець зможе добути хоч до певної міри авторитетну наукову відповідь на свої сумніви в справах рідної мови“ (с. 27).

Претензійність не мала. Як же вправляється журнал з цими голосномовними завданнями, що поставив перед собою? Що пропагує читачам ця „загальноукраїнська трибуна“, а насправді трибуна українського фашизму? Але найперше, на кого вона спирається, чиїм речником вона є?

Про це у вступній статті до 1-го числа редакція пише так:

„Хочемо оперти свій журнал хоч на нечисленній, але міцній духом групі правдивих прихильників культури рідної мови, що не пожалують ані гроша, ані труду на цю висококультурну ціль“ (с. 3).

¹⁾ Підкреслення скрізь мов — В. С.

В кінці кожного числа подаються прізвища цих прихильників. В 1-му числі читаємо:

„Зложили на фонд „Рідної Мови“: Блаженний Діонісій, Митрополіт Варшавський — 100 зл., Преосвященний Єпископ Йосафат Коциловський — 20 зл., Докторова Яр. Мандюкова — 20 зл., Проф. Х. Лебідь-Юрчик — 6 зл., о. Іван Губа — 4 зл., о. прот. П. Табінський — 5 зл.“ і т. д. (с. 32).

І в 3-му числі продовження:

„Вд. Гетьман Павло Скоропадський — 21 зл., свящ. Ол. Чубук-Подільський — 15 зл., свящ. Лещинин із Торонто — 7 зл.“ і т. д. (с. 112).

Цей список не потребує коментарів для радянського читача. „Вд. Гетьман“ Павло Скоропадський та й сам шеф — петлюрівський консул п. проф. Огієнко аж надто відомі радянському читачеві, а „преосвященні“ імена чудово доповнюють цю інтервенціоністську фашистсько-клерикальну зграю.

І ось з трибуни цих „правдивих прихильників культури рідної мови“ лунає:

„Знання мови необхідне кожному,.. добре знання й володіння мовою — це вже половина успіху в житті, ключ до щастя. А до того чиста правильна мова — найкраща музика, джерело високої насолоди“ (с. 11).

Яка солодка музика ката, гнобителя і ошуканця!

Життя й розвиток мови зовсім таки просто відбувається:

„Так, як кожне живе тіло перемінює старі зужиті клітини на нові, такий самий процес переміни матерії [тільки матерії? — В. С.] переходить і кожна жива мова. Старі зужиті архаїзми передають до музейних складів, а на їх місце входять інші нові“ (с. 3).

І далі:

„Слово зароджується, віки росте, множитья й потроху зникає. Як і все довкруги нас. Гей би тобі оте каміння“ (с. 102).

Отже мова росте собі й розвивається сама від себе, нічим не детермінована, без жодного зв'язку з соціальним буттям та класовою боротьбою. Просто рай на землі!

Самостійницький зоологічний націоналізм, войовничий фашизм просякає цілий журнал. Він водить рукою авторів і диктує мовну політику та мовні рецепти. На с. 3 читаємо:

„Чужа термінологія, якої нарід не може заступити своєю, віднімає нації право зачисляти себе до культурних народів“.

Це вже новина навіть для буржуазного світу. Бо яка ж з європейських націй погодиться зректися права називатися культурним народом від того, що банкова термінологія в них переважно італійська, морська — англійська тощо? Це вже припірає до „самоперів“ та „мордописців“.

В літературній мові на Наддніпрянській Україні панують прийменникові конструкції, відповідно до поширеного в західних говорах давального учасництва, типу: йому || у нього голова болить, помер йому || у нього батько. В статті „Давальний учасництва“ пан Огієнко констатує наявність обох цих паралельних зворотів, говорить про давність їх обох в українській мові, підпираючи це прикладами з давніх пам'яток, але рекомендує до вживання сам тільки давальний учасництва, бо прийменникова конструкція збігається з

російською. Момент історичної традиції у вживанні того чи іншого звороту дуже багато важить для пана Огієнка, але, коли йдеться про відрубність, „самобутність“, він без вагань жертвує цю традицію, захоче й фальсифікує історичні факти, гонячи з літературної мови прийменникову конструкцію, що має свою традицію, місце в історії й застосування в широких масах українських трудящих, тільки тому, що вона подібна до російської.

Далі на с. 98:

„Такі злучники як *й, та й*, то типові українські і тому слід їх уживати та звикати до них, як загалом до слів чи форм, що творять чисто самостійне обличчя нашої багатой і гарної мови“.

Автор дбає не про вдосконалення мови, а про її „самостійне обличчя“ (— архаїчне обличчя), і рекомендує він вживати злучники *й, та й* у всякому разі зовсім не через те, що, може, вони допомагають виразніше віддати мовою левні відтінки мислі. Ні. Такий шлях він обминає, бо він гостро повстає проти нього. І ще:

„Слово „спеціальний“ непотрібно шириться й засмічує нашу мову. В багатьох випадках легко оминати це чуже слово“.

Оголошується війна слову за те, що воно ніби чуже, хоч справді ні один українець, ні один найдосвідченіший український лінгвіст, не засліплений націоналізмом, не скаже, що для української мови слово „спеціальний“ є тепер слово чуже.

Натрапляємо в п. Огієнка й на термін „занечищення“, що прикладається до процесу змішання чи схрещення мов у тих місцевостях, де українці живуть з іншими народами всуміш. Тут з'являється новий чинник, що під його впливом мова розвивається трохи іншим шляхом, ніж у тих місцевостях, де цього чинника нема, а натомість існують інші, відсутні в даній місцевості. Незрозуміло, що ж власне занечищується і де та ідеальна чистість без жодних сторонніх впливів, з якою можна зіставляти цю занечищеність. Вже ж це не літературна мова, бо вона сама певною мірою штучна і складається з елементів різних говорів, і вже ж не трактує автор діалекти супроти літературної мови, як колись Лукашевич трактував усі мови світу як „почаромутіє“ церковно-слов'янської. Для слів, прийнятих з російської мови чи спільних з нею, є тільки термін „москалізми“, „московіями“.

Записувачам діалектологічного матеріалу, як і сто літ тому, рекомендується: „Записувати належить від осіб неписьмених, ліпше від жіноцтва“. Це тяжіння до відсталих несвідомих елементів села (діалектичний матеріал „Р.М.“ рекомендує збирати тільки на селі) не випадкове. Це не тільки гонитва за екзотикою примітиву, виловлювання того, що вже зникає, а це свідоме відтягання уваги від тих мовних процесів, що відбуваються в зв'язку з пробудженням класової свідомості і розгортанням класової боротьби на Західній Україні. Міський пролетаріат і свідоміша передова частина села виключені з об'єктів діалектичних дослідів. „Р. М.“ не ставить і не може ставити своїм завданням фіксацію теперішнього стану говорів, як вони є, не кажучи вже за вимогу фіксувати відмінності в мові різних соціальних груп, бо це є гостра зброя проти її фашистських настанов. „Р. М.“ намагається затерти ці

відмінності, пропагуючи „нарід“, як однородну масу без класових розширень.

Погляньмо ще, яку „авторитетну наукову“ відповідь подає журнал читачам на „їх сумніви“. Ось в „Граматичі малої Лесі“ дід Огій хоче пояснити „нашим молодшим“ етимологію слова *пир* і *пиріг* і відкриває Америку: „Булоколись у нас слово *пир* і визначало воно пшеницю... від цього слова *пир* пішли інші слова, що живуть ще й досі: *пиріг* — перше то був пшеничний хліб, *пир*, *пирувати* — перше визначало їсти пироги“ (с. 24). Досі ми знали, що слово *пиръ* то від дієслова *пити*, утворене з суфіксом *-го*, так само як *дар* від *дати*, *жир* від *жити*, а *пиріг* таки від *пир* о, що визначало, як правдиво каже дід Огій, пшеницю (санскр. *piras*, лит. *pirai*, гр *πῖρος* — так само *пиріг*), алеж яка підстава сполучати його з словом *пир*? Цю в російській мові маємо не *пирог*, а *пирог*, то ж на це дає відповідь Преображенський в „Етимологическом словаре“. Для автора ж не могли бути невідомими етимології слів *пир* і *пиріг*, подані хоч би в тому ж таки словнику Преображенського. І коли автор подає свою нову етимологію, то треба ж було хоч у примітках десь сказати про підстави своєї незгоди з існуючими в науці етимологіями.

В числі 3-му вмістив етимології двох слів — *осоружний* і *лохнути* Гр. Ільїнський. Не спиняючись на них, не можна, проте, обминути примітки до слова *лохнути* пана Огієнка. Бажаючи доповнити автора, він долучає, як спільні коренем *-loch-* із словом *лохнути*, ще й такі слова: *переполох*, *полох*, *полоханий*, *полошити*, *сполох*, *полохати* і т. д. вважаючи в цих словах, очевидно, *ло* за префіксальне. Алеж це слова, утворені зовсім від іншого кореня — *-rolchu* (*ло* — кореневе), що цілком закономірно перетворився в українській, російській та білоруській мовах в *-полох* (укр. *полох*, *сполохати*, рос. *полох*, *полошить*, білор. *полох*) і має собі відповідників і в інших слов'янських мовах: ст.-сл. *плах*, *плашити*, словінськ. *plach*, *plašiti*, болг. *плах*, *плаша*, серб. *plach*, чеськ. *plachy* *plašiti*, пол. *płoszyć*, верх-луж. *plōšić*, ниж-луж. *porłoch*, *plōšić*. Коли ж автор не погоджується з Miklosich-ем, то це теж якимось треба було угрунтувати, а не подавати читачам як безсумнівну наукову правду.

На с. 97 рекомендується читачеві „для милозвучності“ замінювати *злучник* і на *й*, *та*, *та й*, алеж *і* (*й*), *та*, *та й* нерівнозначні, а мають особні відтінки, надто *та й*.

В „Огляді нових праць для вивчення української мови“ з праць, що вийшли на Радянській Україні, заслужила на ласкаву увагу п. Огієнка лише невеличка замітка запеклого націоналіста члена СВУ Гр. Іваниці в інараківському „Віснику Інституту укр. наукової мови“. Справжні ж досягнення українського радянського мовознавства, здобуті під керівництвом комуністичної партії в боротьбі на два фронти, замовчані, бо вони б розкрили читачам класовий зміст націоналістичної псевдонауки панів Огієнків.

За єдине непохибне джерело для вивчення української мови „Р. М.“ вважає лише праці самого проф. Огієнка. Для докладнішого ознайомлення з будь-яким зачепленим в журналі питанням „Р. М.“ відсилає читача тільки до його праць, не згадуючи зовсім про інші, що трактують це саме питання.

В журналі панує нудно-солодкава націоналістична балаканина, попівщина („Я тихо йшла, повними очима споглядаючи на такий прекрасний, але скрізь загадковий світ Божий“ — с. 104).

Підсумовуючи все сказане, мусимо визнати, що на назву „науково-популярний“ „Р. М.“ аж ніяк не заслуговує; наукова безсилість журналу цілком очевидна. Але, як орган контрреволюційної мовної агітації, „Р. М.“ цілком себе виправдала. Вона чесно відробила злоті „Вд. Гетьмана“ Павла Скоропадського і підтримку польського фашизму. Скільки може вона затуманює мізки своїх читачів нацдемівством, зоологічним шовінізмом, закликаючись гавкає на все, що нагадує нанависний їй Радянський Союз і зокрема Радянську Україну. Вона є справжня трибуна українського фашизму.

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

Фонема

(Історичний нарис і спроба визначення поняття)

Термін „фонема“ ввів до мовознавства Ф. де-Соссюр 1879 р. у своєму творі „Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes“¹⁾. У цьому творі де-Соссюр часто користується словом „фонема“, але визначення цього поняття не дає. Є підстави думати, що він мав тут на увазі узагальнення кількох споріднених мовних звуків, узагальнення, зроблене в генетичному аспекті²⁾. Проте, подекуди слова „фонема“ й „звук“ вжито в цьому творі як синоніми³⁾.

Року 1897 де-Соссюр знову вжив термін „фонема“ в лекціях з „теорії складу“. Тут він надавав цьому слову такого значення:

„Фонема є сума акустичних вражень і артикуляційних рухів, єдності відчуті і єдності висловленої, де перша зумовлює другу“⁴⁾.

Отже за Соссюром фонема є явище акустико-фізіологічне, мінімальний урізок мовного процесу, який має свою, тільки йому властиву акустико-фізіологічну характеристику. Мовний звук за Соссюром є вже притаманна мові одиниця, що пов'язана з значенням. Але розрізнення обох термінів іноді стає в „Курсі“ невиразним⁵⁾.

Саме 1881—1882 рр. Бодуен-де-Куртене був у Парижі, Венеції і Лейпцигу в науковому відрядженні; тоді він міг познайомитися з де-Соссюром або принаймні обізнатися з його працею⁶⁾. У п'ятому томі „Русского филологического вестника“ за 1881 р. вміщено дві статті, де вперше в російській лінгвістичній літературі вжито термін „фонема“: розвідку Н. Крушевського „К вопросу о гуне“⁷⁾ і уривки з лекцій Бодуена-де-Куртене⁸⁾. За свідченням

¹⁾ Paris, F. Vieweg, Libraire-éditeur, 1887 (Reproduction autorisée par l'auteur, de l'édition de 1879); за поправкою Бодуена-де-Куртене перше видання „Mémoire“ з'явилося фактично 1878 р. [див. „Zarys historii językoznawstwa czyli lingwistyki (glottologii)“, „Dzieje Myśli“, т. II, зош. 2, Warszawa, 1909, с. 219].

²⁾ Пор. сс. 6, 7, 135, 280 і ін.

³⁾ Пор. сс. 19, 48.

⁴⁾ F. de Saussure, Cours de linguistique générale, Payot, Paris, 1922, pp. 63 і 65.

⁵⁾ Ibid., сс. 70, 71.

⁶⁾ Пор. Л. В. Щербач, И. А. Бодуэн-де-Куртене (Некролог), Академия Наук СССР, „Известия по русскому языку и словесности“, т. III, кн. I, с. 312.

⁷⁾ „К вопросу о гуне“ („Исследование в области старославянского вокализма“ Н. Крушевского), „Русск. филолог. вестник“, 1881, т. V, сс. 1—109.

⁸⁾ „Некоторые отделы сравнительной грамматики славянских языков“ (Отрывки из лекций И. А. Бодуэна-де-Куртене), ibid., сс. 265—344.

останнього, термін „фонема“ запозичено у Ф. де-Соссюра¹⁾. Н. Крушевський перший розрізняє окремих мовний звук і фонему, проте не цілком виразно²⁾. Приблизно його погляд на цю справу такий: звук є фізичне явище, акустично неподільна одиниця, у фонемі ж можна іноді розрізняти складові акустичні моменти, об'єднані певною морфологічною роллю фонемі.

Працю Н. Крушевського датовано груднем 1880 р., лекції Бодуена — січнем 1881 р. В своїх лекціях Бодуен-де-Куртене вперше виразно розрізняв терміни „мовний звук“³⁾ і „фонема“ (під впливом свого учня Н. Крушевського⁴⁾), даючи таке визначення останньої:

„Фонема є сума узагальнених антропофонічних властивостей певної фонетичної частини слова, неподільна при встановлюванні корелятивних⁵⁾ зв'язків у межах одної мови і кореспондентних⁶⁾ зв'язків у межах кількох мов“ (с. 333).

Але від такого розуміння фонемі Бодуен в дальших працях відійшов. Року 1895 Бодуен дав своє основне визначення фонемі, яке, очевидно, надалі лишилося незмінним; от воно:

„Фонема — суцільне, колу фонетичних явищ [der phonetischen Welt] притаманне уявлення, що виникає в душі в наслідок психічного з'єднання вражень, дістаних від вимови одного і того ж звуку — психічний еквівалент мовного звуку. З суцільним уявленням фонемі пов'язується (асоціюється) певна сума окремих антропофонічних уявлень, що є з одного боку артикуляційними уявленнями, тобто уявленнями виконаних чи виконуваних фізіологічних артикуляційних робіт, а з другого боку — акустичними уявленнями, тобто уявленнями відчутих чи відчуваних наслідків тих фізіологічних робіт“⁷⁾.

Що Бодуенові погляди на фонему в основному не змінилися у нього й надалі, про те свідчить виданий у Варшаві 1922 року „Zarys historii języka polskiego“⁸⁾. Взагалі поняттям „фонема“ Бодуен оперував часто. Його численні висловлення⁹⁾ про неї зводяться до того, що фонема є психічний еквівалент мовного звуку, творений у свідомості розмовника в наслідок синтезу антропофонічних і артикуляторних уявлень. Це розуміння фонемі тісно пов'язане з загальною лінгвістичною концепцією Бодуена (пор. його слова: „Мова існує лише в індивідуальних мозках, лише в душах, лише в психіці індивідів або особнів, що складають дане мовне суспільство“¹⁰⁾). Не можу погодитися тут з проф. Л. В. Щербую, який вважає, що психологізм неістотна риса в лінгвістичній системі його вчителя¹¹⁾. Бодуенові погляди ідеалістичні,

¹⁾ Ibid., с. 339.

²⁾ „К вопросу о гуне“. с. 108.

³⁾ Це термін чисто антропофонічний, на думку Бодуена.

⁴⁾ Пор. „Некоторые отделы сравнительной грамматики слав. языков“, с. 339, і „Versuch einer Theorie phonetischer Alternationen“, Strassburg, 1895, с. 7, прим. 1.

⁵⁾ Корелятиви, за Бодуеном, акустично і фізіологічно відмінні звуки, що мають спільне походження в межах одної мови.

⁶⁾ Кореспонденти — корелятивні явища в межах кількох мов.

⁷⁾ „Versuch einer Theorie phonetischer Alternationen“, Strassburg, 1895, с. 9.

⁸⁾ С. 156.

⁹⁾ Див. „Versuch“; „Zur Sonanten-Frage“, I. F., 1909, XXV, Heft I—V; „Zarys historii języka polskiego“, Warszawa, 1922, і інші.

¹⁰⁾ Стаття „Язык“, див. Энциклоп. сл. Брокгауза и Ефрона, СПб, 1904, т. 81, с. 531.

¹¹⁾ Л. В. Щербю, И. А. Бодуэн-де-Куртене (Некролог), Академия Наук СССР, „Известия по русскому языку и словесности“, т. III, кн. 1, Л., 1930, с. 315.

бо базуються на припущенні існування в індивідуальній свідомості розмовника психічних абстракцій¹⁾. Проте слід відзначити в інтересах правильного використання буржуазної лінгвістичної спадщини такі позитивні моменти на загальному індивідуалістичному і психологічному тлі Бодуенової системи: 1) розуміння звуку як засобу комунікації в людському суспільстві²⁾ і 2) відзначення зв'язку фонетичних фактів з морфологічними³⁾, а саме вивчення цього зв'язку є одною з найцікавіших проблем у фонетиці.

З викладеного бачимо, що самий термін „фонема“ з'являється спочатку у де-Соссюра (Mémoire, 1878), далі у Крушевського (1880), потім у Бодуена (1881 і 1895) і знов у де-Соссюра (1897). Наведена послідовність свідчить про ініціативу Соссюра в цьому питанні. Щодо трактування поняття, то ясно, що в останніх визначеннях Бодуена і де-Соссюра ми маємо з одного боку майже дослівний збіг (див. визначення де-Соссюра 1897 р. і другу частину визначення Бодуена 1895 р.); з другого боку, у Бодуена є цілком відмінна від де-Соссюра акцентація психологічної характеристики поняття.

До слов'янського мовознавства поняття фонем застосував Бодуен-де-Куртене; на багатьох наступних лінгвістичних дослідках позначився його вплив.

Безпосереднім продовженням Бодуенового вчення про мовний звук є праці проф. Л. В. Щерби, який дав повнішу дефініцію фонем. В його визначенні фонем розвинуто саме те, що до Бодуенової дефініції не ввійшло і в Бодуена лишилося тільки побіжним зауваженням, — важливий натяк на розуміння фонем як соціального явища. За Щербою, „фонемою зветься найкоротше загальне фонетичне уявлення даної мови, здатне асоціюватися з змістовими уявленнями [підкр. моє — / С.] і диференціювати слова, і яке можна виділити в мові, не покалічивши фонетичного складу слова“⁴⁾. І не лише в основному визначенні, а і в інших твердженнях⁵⁾ помітна авторова увага до семантичного аспекту в розумінні мовного звуку. Саме поняття „фонема“ вводиться для того, щоб „підкреслити їх (звуків) психічну природу і відрізнити їх від звуків у точному і прямому значенні слова...“⁶⁾. Отже від Бодуенового психологізму Щерба не відходить цілком, а втім значно конкретизує його. Фонема, за Щербою, має відтінки, але детальніше це питання Щерба не висвітлює. Один з пізніших послідовників Бодуена в трактуванні

¹⁾ Не можна погодитися з Г. Вінокуром, ніби Бодуенове психологічне тлумачення звуків можна змінити висловом „соціальний зміст звуку“ („Культура языка“, 1925, изд. 1, М., с. 16), бо підстав до цього Бодуенове визначення мовного звуку не дає. Не так категорично висловлено цю думку у другому виданні зазначеної праці Г. Вінокура, 1929, сс. 25—26.

²⁾ „Звук є засіб до взаємного порозуміння членів мовного суспільства, засіб до мовного впливу одних на одних, і, з другого боку, це засіб контролювати вірність і точність артикуляції, засіб контролювати фонаційну роботу“ („Из лекций по латинской фонетике“, Воронеж, 1893, с. 243, п. 6).

³⁾ Ibid., сс. 162—163, 214, 217, 242 і ін.; див. також Л. В. Щерба „Некролог И. А. Бодуена-де-Куртене“, с. 317.

⁴⁾ Л. В. Щерба, Русские гласные в качественном и количественном отношении, СПб. 1912, с. 14.

⁵⁾ Див., приміром, провізорне визначення, — Ibid., с. 8.

⁶⁾ Ibid., с. 7.

фонеме, Е. Д. Поліванов, уточнює це питання, розрізняючи два відмінки мовного звука — факультативний і комбінаторний¹⁾. В розумінні мовного звука Поліванов твердо стоїть на Бодуєновій позиції. Фонема для нього „психічна величина“ і „уявлення мовного звука“²⁾. Реальне існування звука-типу, отже, заперечується.

З наведених визначень найконкретніше визначення Щерби. Безперечно, воно ближче за інші до сучасних шукань в аналізі фонеме як соціального явища.

Традиція Бодуена-де-Куртене ще не пережита і на сьогодні в лінгвістиці. У поглядах на мовний звук цей учений і його школа виходять з молодогограматичного світогляду (хоч сам Бодуен згодом і намагався відійти від нього), згідно з яким існує лише індивідуальне мовлення, отже тільки воно є об'єктом фонетики. Молодограматизм репрезентує буржуазне мовознавство доби початку імперіалізму і загнивання капіталізму. Характерні риси молодогограматичного прямування — індивідуалізм і повзучий емпіризм, пов'язаний з психологізмом — позначилися в значній мірі на згаданих працях.

Вплив Бодуена-де-Куртене помітний і на західних лінгвістичних працях, але не слід його перебільшувати, бо деякі представники буржуазного мовознавства не вживають і терміна „фонема“, задовольняючись висловом „мовний звук“. Наведу приклади. Для Зіверса окремий мовний звук [Einzel-laut] є об'єднання певної кількості споріднених звуків в одній групі чи категорії. До такого узагальнення спричинюється неможливість розрізнити і усвідомлювати в процесі мовного спілкування всю безліч окремих звукових варіантів цієї мови; практичні потреби зумовлюють розподіл всіх звуків за невеликою кількістю виразно відмінних звукових категорій. Кожний представник такої виразно відмінної звукової категорії і є, за Зіверсом, „Einzel-laut“. Зіверсове розуміння мовного звука-типу — одне з найконкретніших у буржуазному мовознавстві, але з нашого погляду воно неправильне, бо в ньому не відзначено семантичної ролі звука. Не приділяють уваги семантичній функції звука і Пассі, Фієтор, Зюттерлін, Зібс. Інші (Руде, Вандрієс, Мейє) спрощено користуються терміном „фонема“, який для них є синонімом вислову „мовний звук“.

Одна з останніх праць, присвячених питанню про фонему і основоположних для буржуазного мовознавства — це четверта збірка Празького інтер-

¹⁾ „Ті відмінні види звуків, що можуть бути здійсненням (у світі фізичному, тобто у вимові) одної повної фонеме (психічної величини), звуться її відтінками. Відтінки фонеме, що залежать від комбінацій (тобто сполучення) з певними звуками або іншими фонетичними моментами (напр., наголосом), звуться комбінаторними відтінками. Відтінки необов'язкові, що можуть бути і не бути, звуться факультативними“ („Лекции по введению в языковедение и общей фонетике“, Берлин, 1923, с. 61). Термін „комбінаторний“ вживав Бодуен („Из лекц. по лат. фонет.“, с. 260; „Versuch einer Theorie phonetischer Alternationen“, S. 48; пор. також J. Vendryes, „Le Langage“, Paris, 1921, p. 62); термін „факультативний“ використовує поперед Поліванова Щерба („Восточнолушицкое наречие“, т. I, СПб, 1915, с. 74).

²⁾ Ibid., с. 61. Див. також збірник „За марксистское языковедение“, „Федерация“, М., 1930, с. 150. У двох статтях цього збірника є спроби з'ясувати соціально-економічні причини існування і змін відтінків фонем російської мови. Мала кількість і випадковий добір прикладів не переконують читача.

національного фонологічного об'єднання¹⁾. Вміщені тут статті здаються поглибленням бодуєнівських традицій, при чому саме в інтерпретації Щерби.

У багатьох статтях зустрічається спільна думка про те, що мовний звук є фонемою лише тоді, коли він може змінити значення слова. Коли такий мовний звук сприймається саме в аспекті його семантичної ролі (як „*sinnvolle Zeichen*“), він становить об'єкт фонології²⁾. Але мовний звук можна аналізувати і поза його семантичною вагою, можна розглядати „звуки в собі“ (*die Laute an sich*) як акустичне явище, і тоді мовний звук є об'єктом фонетики. З цього довідуємося і про те, як розуміють терміни „фонологія“ і „фонетика“ автори збірки³⁾. Увага їх в основному скерована в бік фонології, де, передбачаючи налагодити широку роботу, вони пропонують виділити новий розділ — „морфонологію“, що досліджуватиме лише морфологічну роль фонем (Трубецкой). Намічається аналіз і систематизація за семантичними ознаками окремих звукових комплексів („фонологічні пучки“). Часто підкреслюється на сторінках цієї книжки зумовленість фонем певною мовною системою. Збірка має в цілому з погляду ідеологічної спрямованості явно буржуазний характер. Відсутність основної синтетичної настанови в авторів збірки, розірваність (механістична і метафізична) понять і галузей лінгвістики (фонологія, фонетика і морфонологія) виявляє мікроскопію аналізу без синтетичних методологічних засад. В розумінні ж фонем, як бачимо, майже всі автори лишилися на позиції Бодуєна-Щерби. Із згаданих сучасних західних фонологів певний інтерес мають для нас розвідки В. Дорошевського. Він перший виразно заперечує суб'єктивний психологізм бодуєнівської школи; вбачаючи соціальну цінність фонем (за термінологією його останньої праці⁴⁾) — „фонетичних єдностей“, *unités phonétiques*) саме в їх функціональному виявленні в мові, Дорошевський вимагає одночасного студіювання фізіолого-акустичних і функціональних властивостей фонем. В його розвідці, присвяченій питанню про функціональне використання звуків польської мови, піддано критиці попереднє акустико-фізіологічне прямування в фонетиці.

Праці другого етапу у визначенні фонем часто хронологічно співіснують з розвідками, характерними для першого етапу.

Одна з перших дефініцій цього другого типу належить Р. Шор:

„У сучасній лінгвістиці заведено звати звуки (точніше — звукові типи), що існують у мовному колективі, що здатні служити знаками для значень і диференціювати слова, — фонемами — на відміну від конкретних звуків індивідуальної вимови“⁵⁾.

¹⁾ „Travaux du cercle Linguistique de Prague“, Réunion Phonologique Internationale, Tenue à Prague, 18—21. XII 1930, Прага, 1931.

²⁾ У „Проекті стандартизованої фонологічної термінології“, доданому до збірки, знаходимо таку дефініцію фонем: „Фонема — фонологічна єдність, неадатна розкладатися на простіші і менші одиниці“. На пояснення додано: „Фонема повинна диференціювати зміст слова“.

³⁾ У тому ж „Проекті“ (див. прим. 1) дано дефініцію фонології і фонетики: „Фонологія — частина лінгвістики, що вивчає звукові феномени з погляду їх функцій у мові“. „Фонетика — допоміжна лінгвістична дисципліна, що вивчає звукові феномени абстраговано від їх функцій в мові“.

⁴⁾ „Les sons du polonais et leur utilisation fonctionnelle“, par Witold Doroszewski, „Revue des études slaves“, tome douzième, fascicules 1 et 2, Paris, 1932. — Ця праця є першою відомою у нас розвідкою, що детально аналізує функції фонем певної мови.

⁵⁾ Р. Шор, Язык и общество, изд. 2, М., 1926, с. 51.

Це визначення свідчило б про справжній злам у розумінні фонем в напрямкові конкретизації поняття і відмежування від психологізму, алеж цього не можна сказати, бо далі ¹⁾ читаємо: „Фонема — звуковий тип, що існує в свідомості розмовників“. Отже Р. Шор лишилася в полоні бодуєнівської школи.

Року 1929 висловилися з приводу фонем в своїх працях О. Синявський і Я. Лоя. Визначення проф. О. Синявського такі (цитую з обох його праць: Спроба звукової характеристики літературної української мови, „Наук. зап. Харк. н.-д. каф. м-ва“, т. II, ДВУ, 1929, і — З української діалектології, „Укр. діалектологічний збірник“, кн. II, 1929):

„Фонема — це не просто звук людської мови, що їх у кожній мові безліч, а такий звук, краще сказати звуковий тип, звукова одиниця, мінімальний урізок звукового процесу, що здатний вносити диференціацію в значення слів, а таких звукових елементів завсіди обмежена кількість“ ²⁾.

У статті „З української діалектології“ (с. 247) автор каже:

„Приймаючи визначення фонем як мінімального звукового елементу, здатного вносити диференціацію в значення з погляду (власне розуміння) носіїв мови, ми цим з звукового моря живої мови зразу вирізняємо ті елементи первістки, що повинні стати опорним пунктом у фонетичних студіях“.

Обидва визначення характеризують фонему як мінімальний звуковий елемент, здатний міняти значення слова. Нового в цьому твердженні нема нічого. А проте автор хоче довести, що в його розумінні „фонема, як така, явище соціально-психологічне і національне“ З останніх слів і з змісту розвідок очевидно, поперше, те, що автор визнає і визначає фонему для національної мови, а припускає можливість застосувати визначення і до мов інших соціальних груп (напр., до різних діалектів). Виходить, що визначення є неповне, бо неясно, для мов яких соціальних груп може встановлювати дослідник фонематичний склад, користуючися даним визначенням. Подруге, за твердженням автора виходить, що серед величезної кількості звуків мовляни вирізняють передусім ті звукові одиниці, які вносять диференціацію в значення. Цим автор хоче довести соціальний бік фонем, але це твердження лишається недоробленим. Виразної характеристики і диференціації звука мови і фонем ми не знаходимо у проф. О. Синявського не тільки в його визначеннях, а й у практичному застосуванні їх у його працях. Отже є дві неясних, недороблених думки: а) неясно — для яких соціальних груп встановлена дефініція і б) невірними є співвідношення мовного звука й фонем.

Друга з названих праць проф. О. Синявського („З української діалектології“) рішуче критикує індивідуально-суб'єктивний (за термінологією автора) підхід до аналізу мовних фактів, зокрема до діалектологічних студій. Це правильна методологічна настанова, але в своїй практичній праці (див. „Спроба...“) проф. О. Синявський стає сам на суб'єктивно-ідеалістичний шлях. Фонематичний склад української мови і зміни цього складу на протязі останнього

¹⁾ Р. Шор, Язык и общество, изд. 2, М., 1926, с. 151.

²⁾ Спроба звукової характеристики літерат. укр. мови („Наук. зап. Харк. н.-д. каф. м-ва“, т. II, ДВУ, 1929), с. 6.

століття встановлені в розвідці на основі спостережень автора над власною вимовою при читанні різних текстів письменників. Тут дві помилки: одна полягає в тому, що за матеріал фонетичного досліду служать тексти. Це повторення методичних засад буржуазної компаративної лінгвістики. Друга є в тому, що автор, аналізуючи при встановленні фонем української мови свою вимову текстів, не перевіряв своїх висновків на вимові інших мовлян, отже є виразна суб'єктивно-ідеалістична розробка матеріалу. Ця настанова, властива націоналістичному ухилові в мовознавстві, поглиблюється тим, що в обох розвідках повторюється недиференційоване поняття „народної мови“.

Того ж 1929 року з'явилася друком праця Я. Лої¹⁾, де є матеріал до цікавого нам питання. І в Лої ми не знайдемо вичерпного визначення фонем, хоч він цілком поправно підкреслює конкретність існування фонем в мові²⁾. Фонема для Лої „соціально значущий (соціально цінний) звук мови“.

Н. Яковлев (1930) визначає „звук“ (фонему) як найкоротший соціально вирізняваний відрізок мови, або, що теж саме, як найкоротший граматично комбінований відрізок³⁾. По суті Яковлев перший відмежовується від попередніх традицій і дає практично придатну, хоч і не вичерпну, дефініцію.

Визначення фонем дав також С. М. Доброгаєв (основна його праця вийшла року 1929)⁴⁾. Він стоїть осторонь інших дослідників. Вихрдячи з даних рефлексології, Доброгаєв уважає, що „фонему“, як найпростіший звуковимовлюваний рефлекс мовної поведінки людини, передусім треба дослідити як анатомо-фізіологічну функцію роботи наших мозкових півкуль⁵⁾. До цієї основної настанови додається, що всі мовні рухи — явища соціального порядку.

Протягом своєї праці Доброгаєв наводить кілька провізорних визначень фонем⁶⁾ і потім підсумовує основні моменти наведених визначень. Ці підсумки у стислому вигляді такі: 1) фонема є виключно звуковимовлюваний рефлекс без міміко-жестикulatoryних елементів; 2) фонемі можуть бути наголошені, дякуючи чому диференціюється їх якість; 3) у сполученні з іншими фонемами фонема може виявляти властивість ритмічності; 4) „завжди сигналізує про свою належність до даної мови“; 5) автоматизується від частого повторювання (частково змінюючись); 6) „виховується“ протягом всього життя людини і 7) є звуковимовлюваним подразником для членів даної мовної групи.

Отже для Доброгаєва фонема є передусім явище анатомо-фізіологічне, рефлекс; соціального характеру фонемі Доброгаєв не показав, розчиняючи соціальне в біологічному.

Окремо розгляну статтю О. Курило «До поняття „фонема“»⁷⁾.

1) Против суб'єктивного идеализма в языковедении, „Языковедение и материализм“, ч. 1.

2) Це бачимо там же, на сс. 184—189.

3) Историко-материалистическая лингвистика и грамматика, „Р. яз. в сов. школе“, 1930. № 1, с. 30.

4) Фонема как физиологическое и социальное явление, сб. „Языковедение и материализм“, ч. 1.

5) Ibid., с. 82.

6) Ibid., сс. 88, 89, 90, 92, 104, 106 і ін.

7) „Збірник Секції граматики укр. мови“, кн. I, 1930.

Ця стаття є продовження методологічних настанов колишнього Інституту наукової мови, в ній виразно виявлені ворожі погляди українського націоналізму на мовному фронті.

Автор викладає свій матеріал в трьох планах: дає історію питання, критично аналізує працю проф. Синявського і визначає фонематичний склад української мови. Свое основне завдання — дати критичний аналіз праці проф. Синявського „Спроба звукової характеристики української мови“ („Наук. зап. Харк. н.-д. каф. м-ва“, т. II, ДВУ, 1929) автор не завершив, бо не назвав основної хиби цієї праці — її суб'єктивно-ідеалістичного настановлення. Це не випадково. Позиція суб'єктивного ідеалізму, що є одною з основних методологічних настанов націоналізму, виявилася повністю у праці О. Курило, особливо в тій частині, де вона наводить фонему української мови. Встановлення фонематичного складу української мови зроблене надзвичайно стисло; голосні навіть не супроводжуються прикладами; тут знаходимо раніше вже відзначений в інших працях суб'єктивно-ідеалістичний критерій для констатації мовних фактів — вимову самого автора.

У неповному нарисі історії поняття маємо повторення поглядів буржуазних мовознавців (напр., див. інтерпретацію Бодуенових поглядів — с. 218), ігноруються здобутки нового вчення про мову, бо навіть не згадано висловів акад. Марра про фонему.

У тій частині розвідки, де визначається поняття фонему і дається характеристика фонематичного складу української мови, ведучою методологічною лінією є, як вже згадувалося, суб'єктивний ідеалізм. О. Курило користується поняттям „фонема“ в значенні найкоротшого соціально-вирізнюваного відтинка мови, звукового типу, що існує в колективній свідомості членів певної мовної групи і що здатний диферувати значення слів¹⁾.

Еклектизм визначення очевидний: воно складається з висловлень Яковлева, Шор і Церби. Великою мірою позначився на визначенні і вплив Бодуена-де-Куртене, саме в тій частині, де фонема констатується як існуюча лише в свідомості мовлян.

З усієї статті не видно, яке співвідношення звуків мови і фонем; в трактуванні самого поняття „фонема“ відсутня історична перспектива; побіжно кинута, але не розроблена думка про властивість фонему руйнувати слово.

Тому висновок робимо такий: стаття висвітлює матеріал з методологічних позицій суб'єктивного ідеалізму, повторює думки буржуазних мовознавців, еклектично застосовує їх у своєму визначенні, яке нового матеріалу не дає і нехтує здобутками радянського мовознавства. Все це дає підстави уважати, що в даному разі ми маємо очевидний вияв ворожої націоналістичної ідеології.

Критично використовуючи деякий викладений матеріал, можна встановити, як незаперечні, такі риси фонему: 1) вона репрезентує певну кількість акустично й фізіологічно близьких між собою мовних звуків, 2) вона може спричинитися до зміни значення слова, 3) вона може зруйнувати слово.

Ці твердження повинні лишитися у визначенні фонему. У шуканнях методологічно правильного і практично корисного визначення я виходитиму

¹⁾ „Збірник Секції граматики укр. мови“, кн. I, 1930, с. 229.

з спостережень над співвідношенням мовних звуків і фонем. У цій роботі обмежуся метою показати взаємозв'язок мовного звука і фонемі і дати визначення фонемі. Наступна робота повинна показати застосування даного визначення на конкретному матеріалі певної мови у зв'язку з виробленням чіткої методики встановлення фонематичного складу певної мови. До підвідділів такої практичної праці повинні ввійти й два теоретичних параграфи: а) фонема і її відтінки і б) фонема і наголос.

Перейду до розробки наміченого в цій роботі завдання. У щоденній мовній практиці помічаємо відоме, звичайне явище: члени певного класового мовного колективу вживають у своїй мові величезну кількість різноманітних, більше і менше відмінних одна від одної звукових одиниць — мовних звуків. Кожна зміна (хоч і незначна) в артикуляції периферійного мовного апарату дає якісно відмінний акустичний результат. Тому мовний звук і можна розуміти передусім як акустичний результат певної артикуляції периферійного мовного апарату, артикуляції, відмінної від будьякої іншої артикуляції цього апарату.

Групуючи такі звукові одиниці за акустичною і артикуляторною їх подібністю, встановимо виразні, якісно відмінні, групи таких одиниць і, у зв'язку з цим, виразні звукові типи для окремих груп. Так, у кожного розмовника звук *a* буде залежати від властивостей його мовного апарату і буде трохи відмінний. Для мовного колективу це не має жодного значення. Важить те, що в усіх, хто належить до даного мовного колективу, буде однакове користування цим звуком в однакових випадках з спільними в основних рисах артикуляторними і акустичними властивостями. Розгляньмо цей приклад для сучасної української літературної мови. Для цього проаналізуємо не тільки ізольоване *a* у ряду мовлян, а й в окремих словах, напр., в словах „маса“, „ряд“. В кожному окремому випадку *a* має тут свої особливості: у слові „маса“ перше *a* є нелабіалізований задньопіднебінний голосний середнього підняття язика (з тенденцією до низького підняття); друге *a* в тому ж слові має характеристику, близьку до першої, але, порівнюючи з першим *a*, воно менш напружене і трохи коротше. У слові „ряд“ *a* у позиції після палаталізованого приголосного має трохи вищу й переднішу артикуляцію. Проте, хоч би які варіанти-звуки *a* були в українському мовному колективі, є основні спільні риси цих варіантів. Це — акустичні наслідки задньопіднебінної нелабіалізованої артикуляції голосного і певні семантичні функції цих варіантів: закінчення називного відмінка одн. жін. і сер. роду, родового одн. чол. роду, називний множ. сер. роду і т. д. Всі ці ще неповно перераховані властивості дають можливість усім, скажімо, мовлянам-українцям однаково сприймати, розуміти, використовувати і фіксувати на письмі найрізноманітніші в акустико-фізіологічних деталях звуку *a*. Соціальна суть і вага цього явища для мовного вжитку полягає в тому, що члени колективу однаково сприймають, в основному однаково відтворюють і використовують такі звукові типи, користуючись з них як з носіїв значення.

Пригадаймо слова Леніна:

„Отдельное не существует иначе как в той связи, которая ведет к общему. Общее существует лишь в отдельном, через отдельное. Всякое отдельное есть (так или иначе)

общее. Всякое общее есть частичка (или сторона или сущность) отдельного. Всякое общее лишь приблизительно охватывает все отдельные предметы¹⁾.

У мовному спілкуванні кожний член мовного колективу користується найрізноманітнішими звуками з усіма можливими особливостями своєї вимови, проте це не заважає сприймати саме однакові спільні властивості певної кількості якісно між собою схожих звуків, бо „мы отбрасываем ряд признаков, как случайные, мы отделяем существенное от являющегося и противопоставляем одно другому“²⁾.

Розробивши наведене твердження на прикладі одного звукового типу української мови, одної фонемі, — скористаюся тепер і цим терміном, фонемі *a*, — можна повторити ілюстрацію, напр., на звуках *t*. Хоч би які відмінні були мовні звуки *t* у вимові, а втім те, що *t* у кожного лишиться зубним звуком непридиховим (деталі опускаю) у ролі компонента суфікса інфінітиву (*-ти*), наказового способу множ. (*-те*) і т. д. — все це спричинюється до того, що ми встановлюємо один звуковий тип для даного ряду, одну фонему *t*.

Коли ж зіставимо подані приклади з фонемами інших мов, переконаємося, що 1) в кожній мові існують групи звуків з спільними акустико-фізіологічними рисами — групи, репрезентовані фонемами і 2) що встановлена фонема має в даній мовній системі даного мовного класового колективу свої специфічні функції. Наприклад, зіставивши фонемі *a* в українській і німецькій мовах, побачимо, що вони не тотожні. Так, українське слово „маса“ не змінить свого значення від того, чи довший, чи коротший час триватиме вимова його кореневого голосного, бо українська мова не розрізняє довгих і коротких голосних фонем. Інакше стоїть справа в німецькій мові. Там заміна довгого *a*, напр. в слові „Маße“ (дав. відм. одн. від „Маß“ — „міра“), на *a* коротке спричинить до зміни значення цього слова: матимемо „Masse“ — „маса“. Так само і з *t*. Крім того, що акустична і фізіологічна характеристика його буде інша в німецькій мові, у семантичній своїй ролі ця фонема дасть інший матеріал: *t* в німецькій мові суфікс дієслова у 3-ій ос. одн. тепер. часу, компонент наростка imperfekt-у і т. д.

Та чи та фонема, що увійшла до складу слова чи замінила в цьому слові іншу фонему, може змінити значення слова [напр., в нім. зміна *i*: на *a*: в „liegen“ і „lagen“ (Infinitiv і Imperfekt 3-ої ос. множ.) або в турецькій мові „defter“ (зошит), defteri — його зошит і т. д.]; проте, іноді в наслідок помилки у вимові (особливо часто це може статися в людей, що починають вивчати мову), чи помилки на письмі виникає така зміна в звуковому складі слова, що воно втрачає своє значення.

У цьому легко переконатися хоча б на такому прикладі: змінимо в німецькому слові „Winter“ або „Frühling“ початковий звук на *b* чи *g*; ці фонемі зруйнують наведені слова. Або згадаємо подібне явище руйнації слів початківцями в англійській мові, які, спокушені складним традиційним англійським правописом, часто неправильно вимовляють голосні того чи того слова.

¹⁾ „Ленинский сборник“, XII, изд. 2, М.-Л., 1931, с. 325.

²⁾ Ibid.

Звідси робимо висновок, що фонема має властивість не тільки диферувати слово, а й руйнувати його. Ці два моменти можна назвати позитивною і негативною роллю фонему в мовному процесі.

У наведених прикладах я використовувала матеріал національних мов. Ілюстрації можна було б навести і з різних соціальних і територіальних діалектів. На жаль, ми ще не маємо завершеного аналізу фонематичного складу мов окремих класів в межах тої чи тої національної мови. Проте, факти і приклади дають всі підстави шукати специфіку фонематичного складу в мовах окремих класів.

Тому, не зважаючи на те, що особливості фонематичного складу мов певного класу ще майже не розроблені, я готую моє визначення і для класової мови. Крім того, знаючи, що кожна національна мова чи територіальний діалект також є класове явище, зокрема генетично, я дозволяю собі всі згадані категорії окремих мов замінити у визначенні одним поняттям — „класова мова“.

Тепер можна дати визначення: фонема є соціально значущий тип — узагальнення для ряду акустично і фізіологічно близьких мовних звуків певної класової мови, узагальнення, що стосується до своїх окремих відповідників — окремих мовних звуків так, як кожне загальне до своїх окремих, і може диферувати або руйнувати значення слова ¹⁾.

Це визначення дійсне для мов флективних і аглютинативних. У кореневих мовах (маю на увазі китайську мову) роль фонему виконує склад, силабема, що є елементарною акустичною й семантичною одиницею.

Перейдімо до питання про генезу фонему. Можна думати, що, як елемент людської мови, фонема виділилася з аморфно-синтетичних звукових комплексів первісної мови в трудовому процесі. Акад. Марр висвітлює цей процес і аналізує поняття фонему саме в генетичному аспекті:

„У мові не звук, а фонема, відроблений [отработанный] людством членоподільний звук, який супроводжується працею мозкового апарату, що раніше впливав з тою ж метою на руку, звук, яким керує мислення, як раніше керувало воно рухом руки, жестом і мімікою лінійної мови“ ²⁾.

В іншому місці:

„Мовні звуки, так звані фонему, це наслідок особливої роботи людини, колективної праці її над виробництвом, їх одержано в наслідок суспільної роботи, видимо, з колективною чи хоровою піснею“ ³⁾.

У бакінському курсі ⁴⁾ акад. Марр детальніше описує процес виникнення фонему, встановлюючи приблизно таку наступність його стадій: кінетична (лінійна) мова — нечленоподільний звук, як можливий співучасник її — синтетичні звукові комплекси — виділення поодиноких звуків. В цілому ж хід розвитку фонему був, певно, такий: перше, ніж фонема в нашому сучасному її розумінні набула своєї специфічності, вона повинна була перейти довгий шлях свого усупільнення, віки і тисячоліття частого повторювання і вживання

¹⁾ Це визначення редакція вважає дискусійним. *Ред.*

²⁾ По этапам развития яфетической теории, 1926, сс. 319—320.

³⁾ Ibid., с. 271.

⁴⁾ Яфетическая теория, Баку, 1928.

з комунікативною метою, бо „організуючим фактором у глотогонічному процесі є соціальне оточення в його колективній праці“¹⁾.

Розкрити соціально-економічну базу виникнення, існування і змін кожної фонемі певної мови в більшій частині випадків покищо важко. Але й тоді, коли цей зв'язок можна встановити, не треба спрощувати питання, пам'ятаючи відомі слова Енгельса в листі до Й. Блоха:

„Ледве чи пощастить будькому, не викликавши сміху, пояснити економічно існування кожної маленької німецької держави в минулому й тепер, або пояснити економічно походження горішно-німецьких змін у голосівках [приголосних? — *I. С.*], які поділяють Німеччину (щодо діалекту), на дві половини, що посилюються ще географічно гірським пасмом від Судетів до Тавнуса“²⁾.

Шлях до розкриття соціальної суті окремої фонемі повинен іти через вивчення семантичної функції фонем даної мови.

Семантичні функції фонемі дуже різноманітні і найчастіше виявляються тоді, коли вона сполучена в слові з іншими мовними звуками; у фонемі, що вжита в реченні як окреме слово, виразніша її семантична насиченість [пор., напр., приєднання і сполучники української і російської мов, в турецькій мові *o* — займенник 3-ої ос. одн. для всіх трьох родів; у французькій мові *у* (там, тут, туди) тощо]³⁾. Іноді можна спостерігати певну послідовність у морфологічній ролі фонем (напр., *Ablauf* нім. дієслова; утворення множини деяких іменників в англійській мові типу *foot* — *feet* і баг. ін.).

Іноді легко спостерігати усвідомлювання мовних звуків; це часто відчувається, напр., в процесі аналогії (прим., нім. „*du fragst*“ зам. „*du fragst*“ виникає за аналогією з „*du trägst*“, при чому, очевидно, використовують *a* саме як ознаку 2-ої ос. одн.); про це свідчить також наведений у Есперсена⁴⁾ випадок поширення *s* родового відмінка в англійській і данській дитячій мові [приклад з англійської мови: замість „*your*“ (ваш) діти іноді кажуть „*you's*“, часто трапляються такі випадки „*I's*“ чи „*me's*“ зам. „*my*“ (мій) за зразком звичайних „*mother's*“ „*England's*“ і т. д.].

Компоненти фонемі (окремі мовні звуки) не повинні змінити значення слова, а то це вже будуть дві фонемі. Кожна фонема може мати безліч варіантів, але вони не одноцінні. Частина з них завжди показує, чи належить розмовник до даного мовного колективу, отже має соціальний характер. Здебільшого такі випадки зумовлені акомодациєю фонемі до інших компонентів мови і залежать від звукової системи даної мови; такі фонематичні варіанти заведено звати комбінаторними відтінками фонем (пор. характер вимови німецьких лабіалізованих переднього ряду *ü, ö* у вимові українця-початківця). Індивідуальні відхилення у вимові, так звані факультативні відтінки фонем, особливостями мовної системи не зумовлені.

Починаючи вивчати іншу мову, ми передусім засвоюємо й усвідомлюємо фонемі, і аж потім усвідомлюємо фонемі в їх комбінаторних відтінках:

¹⁾ Н. С. Державин, Слово-сигнал и слово-символ в процессе глотогонии, Сб. „Языковедение и материализм“, ч. II, с. 179.

²⁾ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані листи, ДВОУ, „Пролетар“, 1931, с. 266.

³⁾ Характерні приклади наводить Л. Я. Щербав „Русских гласных...“, с. 24.

⁴⁾ „Language“, 1928, p. 129.

Факультативні ж відтінки можуть напочатку лише гальмувати вивчення мови. І саме на початку ознайомлення з мовою усвідомлюється найвиразніше її фонематичний склад.

Може статися й так, що в двох різних мовах установимо фонему з дуже близькою акустичною і фізіологічною характеристикою, може збігтися й їх семантичне використання (пор., напр., суфікси давального відмінка однини в слов'янських мовах). У такому випадкові це будуть все ж дві, а не одна фонема, бо кожна з них взята з окремих систем національних мов. Можливий і такий випадок, коли дві фонему одної мови репрезентуються в іншій мові одною фонемою (пор. приклад на с. 122).

Наприкінці згадаємо ще про взаємини фонему і літери. Аналіз, свідоме регулювання і закріплення в часі фонематичного складу слів знаходимо при складанні алфавітів і реформах правопису. Літера є важливий доказ існування фонему, але звичайно фонематичний склад не має точної відповідності в алфавіті цієї мови ¹⁾. Так, передусім відомі в історії письма випадки, коли відсутні були літери для ряду фонем [напр., семітський алфавіт, що не мав літер для фіксації голосних (крім *a*)]. Трапляється також, що одна фонема має кілька літер, щоб її віддавати (пор. в нім. *f* і *ph*, *ss* і *ß*), і навпаки — різні фонему віддають одною літерою, як от відмінні голосні фонему в англійській мові. Іноді можна спостерігати, як при однаковому фонематичному складі літера вказує на зміну значення слова [пор. рос. „лес“ і „лез“ — минулий час 1, 3 ос. чол. роду однини від дієслова „лезть“ або, наприклад, *fiе* — imperf. дієсл. *fallen* (падати) і *viel* (багато), *Main* (ріка) і *mein* (мій) в нім. мові].

Сюди ж треба включити випадки паразитарного існування окремих літер з метою зберегти етимологію слова (ї у колишньому російському правописі).

Більша частина цих прикладів ілюструє часте розходження між фонематичним складом мови і її алфавітом. Звідси робимо висновок, яке величезне значення має для утворення алфавіту вивчення фонематичного складу мови. Зрозуміло, це не значить, що лише фонетичний принцип можна покласти в основу будьякого практичного алфавіту. Точне встановлення фонем є лише частина всієї роботи над мовою в таких випадках. Будова ж алфавіту в цілому, а звідси і орфографії, набагато складніший процес ²⁾.

На підставі всього цього робимо висновок, що не слід відокремлювати вивчення акустичних і фізіологічних властивостей мовних звуків від аналізу їх семантичної ролі в мові ³⁾.

¹⁾ Таке розходження алфавіту і фонематичного складу обумовлюють різні причини: класово обумовлена консервативність письма, порівнюючи з повсякчасною мінливістю мови (напр., ієрогліфи або сучасне англійське письмо); властиве багатьом мовам використання запозиченої абетки для своєї мови, що може спричинитися навіть до мовних змін (пор. вплив латинських літер *k* і *g* на новонаверхньонімецьку вимову); відсутність наукового аналізу мови за того часу, коли відбувалося застосування абетки до звуків цієї мови, і т. д.

²⁾ Пор. Н. Яковлев, Принципы построения орфографии в национальных языках, „Культура и письменность Востока“, кн. VII — VIII, М., 1931, с. 74.

³⁾ Елементарний приклад такого тісного взаємозв'язку фізіолого-акустичних і семантичних властивостей мовного звука спостерігаємо, напр., в гармонії голосних турецької мови.

Розривати вивчення єдиного мовного явища — припускати рівнобіжне існування двох галузей мовознавства — вивчення фізіології і акустики мовних звуків (як одну галузь) і аналіз семантичних функцій фонем (як другу) — значить гальмувати шлях до синтетичного сприймання мовного процесу.

Очевидно, що з поширенням завдань у галузі вивчення мовних звуків уже не задовольняє сама традиційна назва „фонетика“. Терміни „теорія фонем“ (Щерба) і „фонематика“ (Зарецький) теж невдалі: відділ мовознавства, що всебічно вивчає звуки тої чи тої мови, не може бути виключно теоретичним; термін „фонематика“ надто вузький, бо цей відділ мовознавства містить у собі, крім аналізу фонем, ритм, інтонацію і наголос складу, слова і речення.

Виходить, що з існуючих термінів лишається назва „фонологія“, при чому її слід розуміти ширше, ніж це запропоновано у „Проекті стандартизованої фонологічної термінології“¹⁾; треба включити до відділу фонології і фізіологічний і акустичний аналіз звуків. Практичний курс фонології окремої мови може бути в основному статичним з історичними екскурсами в поодиноких випадках. Але для вичерпного розуміння звукового складу мови потрібне фонологічне досліджування окремих стадій розвитку цієї мови.

¹⁾ Див. с. 117, прим. 2.

„Литературная энциклопедия“ про болгарську мову

Як зазначено в передмові до I тому, лінгвістичний матеріал в „Литературной энциклопедии“ подається лише в тому обсязі, в якому це потрібно для критичного сприймання основного літературознавчого матеріалу. Тому ми не можемо вимагати від автора статті „Болгарский язык“ (т. I, сс. 564—567) Г. К. Данілова повного охоплення всіх питань, що в тій чи іншій мірі зв'язані з його темою. Але ми, безперечно, маємо право ставити вимоги щодо: а) глибокої вичерпної обізнаності з тими фактами болгарської мови, що про них йдеться; б) застосування при розгляді та пояснюванні цих фактів засад марксистської лінгвістики і критичного ставлення до різних поглядів та теорій болгарських буржуазних мовознавців.

Ні того, ні другого в статті Данілова ми не знаходимо.

Починається стаття визначенням меж болгарської мови. Це питання має свою історію. Відомо, що до складу новоутвореного болгарського князівства (1878 р.) увійшла далеко не вся територія, що її населяли болгари. Історія болгарської людності, що залишилася поза політичними кордонами Болгарії (і так званої Східної Румелії, яка кілька років пізніше також увійшла до складу Болгарії), від 1878 р. й до останніх років свідчить про ряд випадків добровільних або вимушених переселень на територію Болгарії. Це — з одного боку, а з другого боку — процеси денаціоналізації та асиміляції, під які підпала ця людність, призводили до поступового звуження болгарської мовної території. А одночасно з цим болгарська буржуазна наука, зокрема мовознавство, в наслідок „об'єктивних“ дослідів незмінно ширила межі болгарської мови¹⁾. Так болгарське буржуазне мовознавство виконувало свою класову функцію, „науково“ обґрунтовуючи загарбницьку політику болгарської імперіалістичної буржуазії.

Данілов так визначає межі болгарської мови:

„На севере — Дунай от устья реки Тимока до Черного моря, на востоке — Черное море, на юге — извилистая линия от окрестностей Константинополя до Салоник и на западе — линия от Салоник по Тимоку до Дуная“.

Отже в територію болгарської мови включено всю Добруджу, не тільки так звану „нову“ (тобто чотирикутник Сілістра — Каварна — Балчик — Тутракан, що його захопила Румунія в 1913 р.), а й „стару“ Добруджу.

¹⁾ Пор., напр., межі болгарської мови у д-ра Іречка (История болгар, рос. переклад, Одесса, 1878) або у проф. Флорінського (Славянское племя, Киев, 1907) з тим, що дав Младенов (Geschichte der bulgarischen Sprache, 1929); навіть у того самого автора, проф. Цонева (Увод в историята на българский език“ у „Сборник за народни умотворения“ кн. XVІІІ, 1901 р. — з одного боку, а з другого — История на българский език, т. I, 1919).

Щодо „нової“ Добруджі, то її болгарська людність в перші роки після утворення болгарської держави (1878 р.) становила незначний процент (в адміністративних районах Добрича — 37%, Тутракана — 22%, Курт-Бунара — 13%, Ак-Кадинлара — менше, ніж 7%); тільки в районі Сілістри болгарська людність становила 67% та в районі Балічка — 51%)¹⁾. Щоправда, перед 1913 р. співвідношення між болгарською людністю та іншими національностями в „новій“ Добруджі змінилося на користь першій (через болгарську колонізацію земель, що залишилися після еміграції турецької людності); все ж таки і тоді болгари в „новій“ Добруджі становили менше як половину всієї людності (за офіційною болгарською статистикою). Від 1913 р., а особливо після імперіалістичної війни, нечуваний національний гніт, спеціальні закони румунської буржуазії проти добруджанського селянства, примусове його переселення в північні частини Румунії, колонізація звільнених земель, хвиля еміграції, що виникла на ґрунті виняткового режиму, — все це призвело до дальшого зменшення болгарської людності „нової“ Добруджі.

При такому стані немає підстав відносити цю частину Добруджі до території суцільної болгарської мови.

Ще менш підстав до включення в болгарську мовну територію дає „стара“ Добруджа, в якій болгарська людність живе невеликим островом у північній частині. Цікаво відзначити, що навіть на найновішій карті болгарської мови²⁾ „стара“ Добруджа залишається поза межами суцільної болгарської мовної території.

До території болгарської мови Данілов відносить і всю східну та західну Фракію. Проте, навіть перед балканською війною справжні межі болгарської мови включали тільки частину цих провінцій³⁾. „Національна“ політика грецької і турецької буржуазії після балканської та імперіалістичної воєн ще більше звузила ці межі, відкинувши їх на північ і наблизивши їх до політичних кордонів теперішньої Болгарії.

Отже в питанні про північну, східну та південну межі болгарської мови Данілов стоїть на позиціях болгарських буржуазних мовознавців, що відверто підтримують болгарську імперіалістичну буржуазію.

Щодо західної межі, то після слів Данілова залишається вражіння, ніби Солун лежить на річці Тімоку („линия от Салоник по Тимоку до Дуная“), дарма що найкоротше віддалення від Солуна до Тімока становить щось кілометрів 300. Але не в цьому справа. Головне в тому, що коли провести просту від Солуна до Тімока, то не тільки залишається нез'ясованим питання про так звані тимоцько-прізенські говірки, але поза межами болгарської мовної території залишиться вся західна й вся центральна Македонія.

Так кількома словами Данілов розв'язує македонське мовне питання, розв'язує його на користь великодержавницькій сербській ідеї. Щоправда, з інших місць статті Данілова можна зробити висновок про те, що Македонія становить частину болгарської мовної території. Так, наприклад, автор говорить

¹⁾ „Населението на княжество България“ М. К. Сарафова в „Периодическо списание...“, кн. XLIV, с. 230.

²⁾ Младенов, Geschichte der bulgarischen Sprache.

³⁾ Пор. зазначені вже праці Іречка та Флорінського.

про албанську людність на болгарській території „в Македонії“ (очевидно, мова йде про район Дебра-Прізірена, на крайньому заході Македонії), потім про появу м'яких *k i r* в Македонії в XIV ст. Ця плутанина пояснюється, мабуть, недостатньою обізнаністю Данілова з картою Балканського півострова. На цю думку наводить і той факт, що, включивши, як зазначено вище, всю Добруджу в болгарську територію, кількома рядками далі Данілов пише, що „значні маси болгар переселенців живуть також у Румунії (Добруджа)“, припускаючи, мабуть, що Добруджа знаходиться десь на півночі від Дуная.

Покінчивши в такий спосіб з територією болгарської мови, Данілов переходить до її історії.

Відомо, що сучасна болгарська мова у великій мірі відрізняється від тої болгарської мови, яка нам відома з писаних пам'яток X—XI ст. як своєю фонетикою, так і морфологією, синтаксою, лексикою. Особливу вагу має те, що нові, рівняючи з давньою болгарською мовою, риси сучасної болгарської мови, не маючи відповідних явищ в інших слов'янських мовах, збігаються з аналогічними рисами в балканських мовах — румунській, новогрецькій, албанській, турецькій (в меншій мірі).

Болгарські буржуазні мовознавці різно пояснюють походження цих нових рис болгарської мови. Коли не звертати уваги на окремі незначні відміни, можна в цьому питанні відзначити дві основні групи. Перша група, оберігаючи „чистоту“ болгарської мови, розглядає ці риси як ізольоване болгарське явище, як закономірний результат довгої еволюції болгарської мови. Для цього буржуазні мовознавці будують надзвичайно складні й далеко непереконливі повільні переходи одних звуків в інші, вдаються до необгрунтованих аналогій, посилаються на „праслов'янську мову“ тощо (школа проф. Мілетіча). Друга група цих мовознавців шукає причини нових рис сучасної болгарської мови у впливах інших діалектів та інших балканських мов (Міклошич, Ягіч, Щепкін і багато інших, з болгарських вчених — проф. Цонев).

Безумовно, деякі спільні риси балканських мов могли виникнути й розвинутися в кожній мові ізольовано, незалежно від інших мов, на базі однакових умов соціально-економічного життя балканських народів, але, взявши до уваги історично засвідчені факти спільного життя цих народів, навряд чи можна відкидати моменти взаємопроймання, взаємовпливу. В кожному разі говорити про мирну, повільну еволюцію балканських, в тому числі й болгарської, мов навряд чи доводиться.

У своїй статті Данілов виходить з такої саме еволюції.

„Значительная часть фонетических изменений болгарского языка очевидно была подготовлена его предшествующей эволюцией...”

„Коренные изменения в грамматическом строе болгарского языка... могут быть отчасти объяснены совпадением некоторых звуков, а следовательно и окончаний...”

Навіть такий важливий факт в історії болгарської літературної мови, як перехід від мови болгарських феодалів і духівництва на мову селянства (наприкінці XIV ст.), навіть він міг тільки „способствовать ускорению процесса“.

Щоправда, Данілов згадує також про впливи, але згадує для того тільки, щоб ці впливи відкинути.

„Эта эволюция могла быть поддержана отсутствием данных звуков в языках соседних народов...“

Отже за Даніловим основне — це фонетична еволюція; інші фактори могли тільки підтримати цю еволюцію.

„Другой причиной могло быть влияние соседящих языков, напр., влияние албанского, греческого и особенно румынского языка, в котором наблюдается та же картина. Влияния эти не были, однако, сильны, т. к. болгары этой эпохи согласно историческим свидетельствам, именно с румынами были менее всего связаны; большее значение могло иметь зато влияние турецкого языка, но последнее, за исключением, пожалуй, распространенного суффикса *лар* скавалось почти исключительно в лексике“.

Знову вплив міг бути, але фактично або був незначний, або позначився тільки на лексиці.

Замість базуватися на тих історично засвідчених соціально-економічних і культурних стосунках, що призвели до мовних спільностей болгарської та сусідніх мов, Данілов подає фактично невірні відомості. Таке твердження, наприклад, що в епоху, до якої відносяться основні морфологічні і синтаксичні зміни в болгарській мові, болгарини були найменше зв'язані з румунами, не відповідає дійсності. Насамперед, що це за епоха, — чи це дійсно XV—XVI ст. ст., як гадає Данілов? Ні, XV—XVI ст. ст. — це час, коли морфологічні і синтаксичні зміни болгарської мови знаходять більш-менш повне відбиття в писаних пам'ятках; але виникли вони значно раніше. Безсумнівні приклади членних форм трапляються ще в Супрасльській пам'ятці; приклади вживання загального відмінка — в Охридському апостолі XII ст. тощо.

При наявності таких фактів можна сказати, що основні зміни в морфології і синтаксисі болгарської мови виникли вже в XII ст. ¹⁾

Що в пам'ятках маємо тільки окремі приклади, а не систему, можна легко зрозуміти, згадавши, як суворо переписувачі додержували традиції, остерігаючись „грубої“ селянської мови.

А які були взаємини між болгаринами й румунами (волохами) в ті часи, можна дізнатися із слів тогочасного історика Нікити Акоміната: вони жили вперемішку між Дунаєм і Балканами, разом боролися проти Греції тощо. Можна навести ще титул Калояна в листах папи Інокентія III — *imperator Bulgarorum et Vlachorum*. Так називає себе й Калоян.

Таксамо не відповідає дійсності твердження Данілова про те, що турецький вплив позначився тільки на лексиці болгарської мови. Турецького походження є суфікси *-джия* (сметкаджия), *-лък* (войниклък), *-лия* (видинлия) тощо (поширений, за Даніловим, суфікс *-лар*, за допомогою якого в турецькій мові утворюються форми множини, болгарській мові зовсім невідомий). Проф. Цонев ²⁾ знаходить вплив турецької мови в семантиці болгарського дієслова (болгарські *пишел съм, пишел си...*, *писал съм, писал си...* з одного боку, турецькі *yazmışım, yazmışsin...* *yazdım, yazdın...* з другого).

¹⁾ Кульбакин, Охридская рукопись апостола, в „Български старини“, кн. III, с. СХІ; Щепкин, Рассуждение о языке Саввиной книги, с. ХІ; Флоринский, Лекции по славянскому языкознанию.

²⁾ Определени и неопределени форми в българский език, „Годишник на Соф. университет“, кн. VII, 1911.

Про сучасну болгарську літературну мову Данілов майже дослівно повторює те, що сказав у своєму підручнику Щепкін (Учебник болгарского языка, Москва, 1909).

У Щепкіна (с. 2, п. 3):

„Болгарский литературный язык возник во второй половине XIX века на основе восточного наречия, что представляло известные практические удобства, ибо в состав болгарского княжества вошли главным образом восточно-болгарские говоры. С самого конца XIX века в болгарском литературном языке сказываются перемены, сближающие его с западным и македонским наречиями. Отчасти это объясняется тем, что столица лежит на западной окраине государства, среди говоров, составляющих переход от западного наречия к македонским; отчасти мы имеем дело с сознательной деятельностью группы софийских филологов и литераторов...“

В „Литературной энциклопедии“ (т. I, с. 566):

„Литературный новоболгарский язык возник во второй половине XIX века в связи с ослаблением турецкой империи и растущей экономической и идеологической мощью болгарской торговой буржуазии, на основе восточных наречий, ибо в состав болгарского княжества входили главным образом восточно-болгарские говоры. С конца XIX века в литературном болгарском языке сказались перемены, сблизившие его с западным и македонскими наречиями. Это объясняется отчасти тем, что столица (София) лежит на западной окраине государства, где наблюдается переход от западных говоров к македонским, а отчасти сознательной деятельностью софийских лингвистов“.

Як видно, до слів Щепкіна Данілов додає „в связи с ослаблением турецкой империи и растущей экономической и идеологической мощью болгарской торговой буржуазии“, — всі інші відміни полягають у незначній стилістичній редакції.

Твердження Щепкіна (Данілова) викликають рішучі заперечення.

1) Відносити виникнення новоболгарської літературної мови до другої половини XIX ст. і зв'язувати це виникнення з часом утворення болгарської держави (1878 р.) може тільки той, хто ігнорує історичні факти ¹⁾. А ці факти доводять, що вже в середині XIX ст. сучасна болгарська літературна мова була мовою шкільного викладання (першу болгарську школу, організовану на європейський зразок, відкрито 1835 р., а протягом десяти років відкрито більше, як 50 таких шкіл), мовою досить численної та різноманітної змістом літератури, багатьох періодичних видань (в своєму „Български книгопис“ Теодоров-Балан налічує понад тисячу назв окремих книжок, журналів, газет, що вийшли до 1878 р.; серед них 56 букварів і хрестоматій для шкільного вжитку, 19 граматик болгарської мови, 35 журналів, 55 газет тощо). Цією мовою писані твори Каравелова, Петка Славейкова, революціонера Ботева, одного з найвидатніших болгарських поетів. Літературна діяльність Вазова розпочата також до 1878 р. Нарешті, правопис, що його вживано до 1921 р. був вироблений в своїх основних рисах ще до утворення болгарської держави.

2) Східноболгарський характер сучасної болгарської літературної мови Щепкін (Данілов) пояснює тим, що до складу новоутвореного болгарського князівства ввійшли, головне, східноболгарські говірки.

¹⁾ Це було зазначено ще в рецензії на „Учебник“ Щепкіна. Див. „Две български граматика за чужденци“ Б. Цонева, в „Списание на Българ. Академия на науките“, кн. I.

Після того, що сказано про час виникнення сучасної болгарської літературної мови, кількість східно- та західноболгарських говірок, що ввійшли до складу болгарської держави, втрачає будьяке значення.

Але варто зазначити, що твердження, ніби східноболгарські говірки переважали над західноболгарськими, фактично невірне.

Немає сумніву, що під словами „восточно-болгарские говоры“ Щепкін (Данілов) розуміє болгар, що розмовляли східноболгарським діалектом. Жодних статистичних відомостей про число болгар, які розмовляють східноболгарським або західноболгарським діалектом, і тепер нема. А в той час, коли була утворена болгарська держава, таких відомостей не могло навіть бути, бо межі західного та східного діалектів встановлено тільки на початку ХХ століття (хоча вперше згадується про ці діалекти ще 1848 р.). Але якщо прийняти ці межі і приблизно підрахувати, то з'ясується, що представників східного діалекту в Болгарії до 1885 р. було менше, ніж представників західного, хоч територіальне співвідношення було інше. Пояснюється це тим, що в східній частині болгарської держави жили значні маси турецької людності, яка по деяких районах становила 90% і навіть більше (пор. те, що сказано вище про Добруджу).

3) Але основна хиба Щепкіна (Данілова) полягає в тому, що він відкидає класовий момент в поясненні особливостей болгарської літературної мови, висуваючи натомість теорію „більшості“. Тимчасом класове походження болгарської літературної мови ясне.

У кінці ХVІІІ та початку ХІХ ст. можна спостерігати дуже швидке зростання болгарських міст центрального та східного Балкану. Це зростання відбувалося за рахунок переселенців, які під час довгих воєн Туреччини з Австрією та Росією, під час боротьби окремих турецьких феодалів з центральною владою шукали в нетрах Балкан рятунку від тяжких податків і від грабунків киржаліїв, яничарів тощо. Значну роль грали також привілеї, що ними здавна користувалися балканські міста. Ці міста (Панагюріште, Копріштіца, Габрово, Котел тощо) поволі зробилися центрами болгарської промисловості й торгівлі (назва Панагюріште від грецького *πανήγυρις* — базар, ярмарок). Продукти їх виробництва розповсюджувалися по всій турецькій імперії; балканські купці та ремісники засновували численні колонії в Константинополі, в багатьох містах Румунії, в Одесі.

Сучасна болгарська літературна мова своїм походженням є мова болгарської торговельної буржуазії першої половини ХІХ ст., територіально зв'язаної з східною Болгарією, точніше — з центральним та східним Балканом. Цим пояснюється східноболгарська фонетика і морфологія балканських говірок.

Тільки коли так трактувати питання, набувають змісту слова Данілова про роль болгарської торговельної буржуазії в утворенні літературної мови.

Правильно відзначає Щепкін (Данілов), що з початку ХХ ст. болгарська літературна мова зазнає деяких змін (мова йде, очевидно, про фонетичні і морфологічні зміни). Але навряд чи можна пояснити цей факт тим, що столиця лежить в західній частині країни; причини, очевидно, треба шукати в поширенні територіальної бази болгарської торговельної та промислової буржуазії. Щодо свідомої діяльності софійських лінгвістів, спрямованої на

зближення літературної мови з македонськими говірками, то слід було б зазначити, що ця діяльність відбивала й відбиває імперіалістичні прагнення болгарської буржуазії.

Останнє питання, на якому зупиняється Данілов у своїй статті, це питання про болгарський правопис. До того, що автор сказав у кількох рядках, треба подати чимало поправок.

1) Заміна слов'янської кирилиці російською гражданкою з відповідними змінами відноситься не до XVIII, а до XIX століття.

2) Реформу правопису за часів аграріїв проведено не 1920 р., а 1921—1922 рр. (першу постанову про новий правопис ухвалено 28.VI 1921 р., закон про правопис був надрукований 6. IV 1922 р.).

3) Реформа аграріїв, так званий правопис Омарчевського, не заміняє ж на ъ, а, навпаки, скрізь заміняє ъ на ж. Це дрібниця, але, з одного боку однією літерою ж правопис аграріїв відрізняється (в основному) від так званого академічного правопису, а з другого боку — навколо цієї літери ж точилася довга й завзята боротьба в газетах і журналах, на мітингах, навіть на вулицях. Річ у тому, що велика болгарська буржуазія й буржуазна інтелігенція, незадоволені з внутрішньої та зовнішньої політики аграріїв, висунули такі положення: найхарактерніший звук (і літера) для болгарської мови є звук (і літера) ъ: аграрії, відмовляючись від цієї літери і заміняючи її на ж, відмовляються цим від Македонії. Так реформу Омарчевського, зокрема літеру ж, використано для мобілізації націоналістичних елементів, в першу чергу з македонської еміграції, для боротьби проти уряду аграріїв. Відомо, що націоналістичні македонські елементи відіграли не абияку роль під час фашистського перевороту в червні 1923 р.

4) Політику фашистського уряду Цанкова в питаннях правопису освітлено невірно. Цанков не декретував старого правопису, а скасувавши правопис аграріїв, запровадив свій правопис. Цей правопис є регрес, рівняючи не тільки з правописом аграріїв, а й з старим правописом, що мав силу до 1921—1922 рр.¹⁾

Подана в статті бібліографія неповна, почасти застаріла й випадкова. Так, зазначено словник болгарської мови Дювернуа, *Bulgarisch-Deutsches Wörterbuch Weigand-a*, але немає словника болгарської мови Найдена Герова; або наведено підручник Щепкіна, граматику Лаврова, окремі старі статті Цонева, але немає його „История на българский език“ (т. I, София, 1919), немає „Geschichte der bulgarischen Sprache“ Младенова (1929), що подає підсумки всього зробленого в царині вивчення болгарської мови за 100 років (звичайно, в дусі індоєвропеїстики). Зазначено стару статтю Теодорова про болгарську літературну мову й правопис, але немає роботи Гечева, присвяченої правописові (1915), потім робіт того таки Теодорова (1921), Цонева (1925).

Багато літератури містить бібліографія з болгарської діалектології; ця література також застаріла й неповна. Наведено, наприклад, стару статтю Теодорова про родопський діалект, але немає „Rhodopemundarten“

¹⁾ Про це в брошурі проф. Цонева „Какъв е сегашния правописен речник на българския книжовен език“, София, 1925.

Мілетіча (Wien, 1912); зазначено статтю Теодорова про західні болгарські говірки, але немає книги Беліча (Дијалекти источне и јужне Србје, Београд, 1905).

Останнє, на чому слід було Данілову зупинитися — це болгарська мова в СРСР. На території СРСР живе понад 100 000 болгар, з них переважна більшість на Україні, далі в Кримській АСРР, в Казакстані й на Північному Кавказі ¹⁾. Для обслуговування культурних потреб цих болгар в СРСР болгарською мовою виходять газети й журнали, книжки з усіх галузей знання, народжується радянська болгарська художня література. Про це треба було сказати читачеві „Литературной енциклопедии“. Але Данілов про це не згадує. Єдине, на що він спромігся, це сказати, що болгари живуть також „на півдні СРСР (в Криму між Алуштою й Феодосією та в Херсонському окрузі)“. І знову доводиться говорити про недостатню поінформованість Данілова: за даними перепису 1926 року з 92 098 болгар, які жили на Україні, на Херсонський округ припадало всього 57 осіб.

* * *

В цілому стаття Данілова повторює такі твердження, які навіть для буржуазних мовознавців з'являються неприйнятними; до того автор виявляє неприпустиму байдужість до фактичної сторони справи.

Шкода від статті тим більша, що стаття надрукована в такому авторитетному виданні, як радянська „Литературная енциклопедия“.

¹⁾ Фонетика й морфологія більшості болгарських говірок на території УСРР і Кримської АСРР докладно описані Н. С. Державініч. Див. його „Болгарские колонии в России“, т. II, Язык, Петроград, 1915.

Анрі Фрей, *Граматика помилок*, Париж-Женева-Лейпціг, 1929, 317 сс.
 [Henri Frei, *La grammaire des fautes*, Paris-Genève-Leipzig, 1929, 317 pp.]

Одне з перших місць у сучасному буржуазному мовознавстві посідає так звана соціологічна школа. Вже самий факт належності її до буржуазної науки говорить про те, що в буржуазних „соціологів мови“ не може бути справжньої соціології, побудованої на наукових засадах — на засадах діалектичного матеріалізму. Ознайомлення з першим-ліпшим твором представників цього напрямку в індоєвропейському мовознавстві стверджує наш апріорний висновок. Замість розуміння суспільства як реальної сукупності людей, об'єднаних продукційними відносинами, що безнастанно змінюється залежно від зміни продуктивних сил, ми знаходимо там трактування суспільства як системи колективних уявлень; замість класової боротьби там висувається як рушійну силу історичного процесу, отже й мовного процесу, взаємодію різних уподобань колективу, одно слово, замість соціології ми бачимо колективну психологію, до того ж науково необґрунтовану, бо її не трактовано як надбудову над соціально-економічною базою суспільства. Буржуазна соціологія надає цій системі колективних уявлень позакласового сенсу, вважаючи, що вона в основному однакова у представників різних шарів суспільства. Отак буржуазний клас і в науці приховує своє панування маркою позакласовості. Кажучи ж про взаємодіяння уподобань колективу, невмотивованих класовими інтересами його членів, буржуазія і тут відкриває для себе шлях до примусового нав'язування підлеглим класам своїх вимог під прапором „спільних, позакласових“ інтересів.

Буржуазні учені накопичили величезний сировий матеріал, але справді науково обробити його, тим більше пояснити, вони не можуть. Жалюгідні їх спроби поширити свої наукові можливості: буржуазна психоідеологія, яку вони поділяють, заводять у безвихідь усі їх прагнення.

Одною з таких марних спроб глибше проаналізувати мовний процес є спроба А. Фрея побудувати функціональну лінгвістику. Фрей працює над улюбленим завданням школи де-Сосюра — будівництвом статичної лінгвістики. Згідно з Сосюром¹⁾, для свідомості розмовника мова є не змінний струмінь, а стан [état], система, де мовні елементи об'єднані певними взаєминами співіснування; поняття ж змінності в часі виключено з цього комплексу. Мета статичної, або, вживаючи ще іншого Сосюрівського терміна, синхронічної, лінгвістики, встановити конститутивні чинники такої системи. В застосуванні до якоїсь певної мови це значить встановити взаємини між її елементами й визначити вартість кожного з них.

Розуміння мови як системи становить досягнення Сосюрівської школи проти школи молодогограматичної, бо кладе край ізольованому вивчання окремих мовних елементів без уваги до їх взаємозв'язку, що було характерним для молодогограматичної школи. Проте, воно теж є хибне, бо в представників цього напрямку історію метафізично відірвано від сучасного моменту, мовну динаміку — від мовної „статички“. Діахронія і синхронія керуються, за Сосюром, цілком відмінними закономірностями, при чому історія мови зводиться до індивідуальних помилок — ухилив від загальної норми. Ці індивідуальні огріхи, що їх буржуазне мовознавство не спромоглося пояснити, нібито вдираються у струнку синхронічну систему і довільно порушують її.

¹⁾ F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*, II éd., Paris, 1922; Вступ, сс. 23—43, ч. I і ч. II, сс. 97—192.

Фрей і присвячує свою працю мовним помилкам. Помилки — каже автор у передмові — то перші провісники мовного майбутнього, прояви тих тенденцій, що криються в мовному процесі, приховані під нормалізацією.

При загальному підході до мовних змін, як до ухилів від попередньої норми, увага до помилок цілком природна. Ще Баллі¹⁾ підкреслював вагу вивчення мовних помилок для висвітлення мовних тенденцій. Отже й тут оригінальності Фрей не виявив, хоч він і певний цього, як про це він недвозначно говорить у своєму вступному слові (с. 9—12).

Безперечно, ті явища, що їх заведено звати „помилками“, в мові мають свої глибокі причини, з яких деякі можуть відповідати тенденціям мовного розвитку²⁾, безперечно, їх слід вивчати й висвітлювати. проте малювати розвиток мови, в основному як накопичення помилок — це значить давати карикатуру на дійсність, викрививши правдиву перспективу, замість основ і причин, висувуючи на передній план підрядні, другорядні моменти.

Фрей хоче внести певний сенс, певний глузд у цей, за Соссюром, безглуздий рух мови через помилки і шукає його в тих рисах, що характеризують формальний бік кожної, а не тільки мовної системи. Спираючись на Соссюра, Фрей відзначає, що знаки системи мусять бути, з одного боку, подібні між собою, мати щось спільне, а то їх не можна буде порівнювати й поєднувати в один комплекс; з другого ж боку, вони повинні виразно відрізнятися один від одного, а то не буде ясного розуміння. Правлячи за знаряддя людського спілкування, мовні елементи можуть бути стислі й по змозі незмінні, щоб заощаджувати час і зусилля розмовників або експресивні для того, щоб не тільки нейтрально сповіщати слухача або читача про щось, а й впливати на нього в певний спосіб. Відзначивши оді формальні моменти, Фрей підносить їх на щабель „основних потреб“ (besoins fondamentaux), що їх має задовольняти кожна мова (с. 12). На них він базує свою класифікацію мовних явищ. Згідно з Фреєм функція мовних елементів саме в тому й полягає, щоб задовольняти ці вимоги, а тому розгляд їх з цього погляду творить, за ним, нову лінгвістичну дисципліну — функціональну лінгвістику. Теорію її Фрей подає в окремому розділі своєї книжки — вступі до функціональної лінгвістики (с. 17—39). „Єдиний і справжній об'єкт функціональної лінгвістики — каже він там — це мова як система засобів, організована з огляду на потреби, що вона їх має задовольняти“ (с. 39). Пояснення кожного мовного факта має полягати в тому, щоб встановити, яка з означених потреб його викликає. Останні є, так би мовити, константи, сталі величини, їх боротьба між собою є „основний“ чинник мовного розвитку; кожний даний мовний стан є вислідна паралелограма цих потреб.

Як бачимо, автор неправильно вживає терміни „функція“ і „потреба“. Основним моментом у функції мови як суспільного явища, а також основним моментом тої суспільної потреби, що створила мову в суспільстві й для суспільства, є призначення мови реалізувати суспільну свідомість і спілкування між членами суспільства, об'єднаними певними виробничими відносинами. „Язык... есть практическое, существующее и для других людей, и лишь тем самым существующее также и для меня самого действительное сознание, и подобно сознанию, язык возникает лишь из потребности, из настоятельной нужды в общении с другими людьми“, — як сказали Маркс і Енгельс³⁾. Отож своє пояснення мовна система може знайти лише в тому причинovому зв'язку, що з'єднує кожную суспільну надбудову з базою суспільства; діалектична одність продуктивних сил і виробничих відносин в їх конкретно-історичному існуванні в певних суспільно-економічних формаціях — ось що визначає кінець-кінцем мовний процес, його закони й характер усіх окремих мовних систем. Виконуючи це своє призначення, задовольняючи одню потребу суспільства, мовні системи й мусять формуватися досконали, бути виразними, точними, ясними і т. ін., і т. ін. Ці прикмети залежать від конкретних потреб, зв'язаних з мовною практикою, а не навпаки. За основу ж взяти їх, як це робить Фрей, абсолютно неприпустимо. Відірвавши ці формальні елементи від їх ґрунту, Фрей наділав їх просто якимсь метафізичним існуванням; надавши підрядним формальним рисам кожного висловлювання, як знаряддя комунікації, значення русійних сил мовного процесу, він дійшов вищого ступеня формально-ідеалістичного перекручування дійсності. Досить тут подати кілька прикладів. Ось

¹⁾ Ch. Bailly, Le langage et la vie, Paris, 1926, сс. 51—53.

²⁾ Про неправильне розуміння цих тенденцій в автора див. нижче.

³⁾ К. Маркс и Ф. Энгельс, Немецкая идеология, Соч. IV, 1933, сс. 18—21.

Фрей наводить, як доказ існування диференціаційної тенденції відокремлення через добір звуків *rotte* — „яблуко“ від *rotte* — „рулька лійки“, бо останнє перетворилося на *raute*. Справді в... *raute* — *rotte* ми бачимо диференціацію, але, очевидно, що говорити тут про задоволення абстрактної потреби диференціювати, як це робить автор, ніяк не можна. Диференціація слів хоча зв'язана з відповідними конкретними умовами, в даному разі з потребою розрізнити самі речі, які у виробничій діяльності даного колективу мають певну виробничу вартість.

І інші явища вимагають відмінного пояснення.

Так, на нашу думку, процес типу: *tous jours* > *toujours* являє собою діалектичний стрибок, перехід кількісно-якісний, зумовлений потребами ускладненого мислення, залежними від певних соціальних відносин, а для Фрея — це задоволення формальної погони в стислості; так само тільки на розвиток мислення можна спертися пояснення стирання форм роду, особи, числа, що автор зводить на потребу в незмінності. Треба проаналізувати й соціальні зрушення, що відбуваються в мові, пройшовши крізь призму суспільної психіки. Так, зникнення специфічних форм граматичного роду відбуває, між іншим, і зміни в становищі чоловіка й жінки в суспільстві. Безперечно, на шлях такого пояснення треба ступати дуже обережно, щоб не зійти на вульгарний механістичний матеріалізм, треба пам'ятати про всі посередні ланки між базою й надбудовою й про зворотний вплив надбудови на базу.

Навіть ці короткі зауваження достатньо доводять, що претензія автора на те, ніби його принцип пояснення висвітлює мовні явища, виявляє суть мовних змін, є цілком безпідставна. Автор же певний, що він відкриває нову еру в лінгвістиці, що, нарешті, знайдено так довго шукані причини мовного розвитку. Він відзначає, що інші соціологи-мовознавці трактували мовні елементи в погляді їх значення, а він, Фрей, дає новий підхід, виходячи з їх функцій. Так, Ш. Баллі¹⁾, приміром, студіював мовні явища, як вислови почуттів, а Ф. Брюно²⁾ — як передавців думки. Оригінальність Фрея сумнівна, бо відзначені ним моменти вже висвітлювано давніше, щоправда не як основні чинники мовного процесу, а як критерії для оцінки поступу в мові³⁾; проте, очевидно, що для того, щоб перейти від першого до другого, досить зробити один і дуже невеликий крок.

Для нас ясно, що кожний вислів для адекватного відображення дійсності повинен бути одночасно і стислим, і експресивним, і ясним тощо, повинен мати всі ці властивості, а у Фрея, навпаки, всі наведені в нього намагання до досконалого вислову розірвані й кинуті в безглузду боротьбу між собою. Це зрозуміло для буржуазного вченого, бо буржуазне слово часто-густо навмисно неясне й неекспресивне, щоб змазати, приховати класову політику буржуазії. На двох кінцевих сторінках своєї праці Фрей, щоправда, хоче з'ясувати „соціальну“ зумовленість відзначених „потреб мовного процесу“ і доручає виконати це так званій зовнішній лінгвістиці, мета якої, за Соссюром, полягає у висвітленні відносин між мовою і історією відповідного народу. Тільки буржуазна наука може відірвати це завдання від студій над мовними елементами, принципи й характер яких начебто не залежать від соціальних чинників, що їх спричинили. Шкода й згадувати, бо цей погляд не витримує ніякої критики; адже розгляд явищ незалежно від причин їх виникнення й розвитку перетворює науку на безперспективний опис. Єдине, що спромігся сказати автор, це те, що задоволення „основних потреб“ визначає поширення даної мови. Так, у мовах „*de petite communication*“, тобто малого вжитку, наприклад, вимерлих індоєвропейських культур або у професійних колах, на перший план висувається потреба в диференціації. У них розгалужена лексика й складна граматична система. В мовах же „*de grande communication*“, приміром, у сучасних індоєвропейських, превалує момент економії, тобто стислості і незмінності, які супроводить збідніння лексики, зменшення граматичних категорій, монослабів тощо. І цей висновок робиться без уваги до специфічних мовних особливостей різних соціальних класів.

Виходить, продовжимо ми його думку, що чим більше світове значення матиме мова, тим менше вона відповідатиме вимогам суспільного поступу, бо стане бідною, невиразною,

¹⁾ Le langage et la vie, Paris, 1926, i Traité de stylistique française, Heidelberg, 1929.

²⁾ F. Brunot, La pensée et la langue, Paris, 1922.

³⁾ З поглядами індоєвропейського мовознавства на це питання можна ознайомитися з праці Л. Булаховського, Походження та розвиток мови, Перекл. Щербаненка, „Червоний шлях“, 1925, сс. 47—95.

яєсною і т. д. Безглуздість такого висновку зрозуміла без коментарів і свідчить ще раз про всю хибність буржуазної методології.

Роблячи такі закиди, не можна заперечувати того, що мовні явища треба розглядати і з погляду їх, сказати б, технічної досконалості. Кожний суспільний клас виконує свою мову як зваряддя, як зброю, регулює її в своїх інтересах, проте треба і мовну техніку з'ясовувати як продукт певних суспільних явищ, у класовому суспільстві, як продукт класової боротьби. Конкретний зміст і ідеологічне настановлення в кожного класу своє. А Фрей, беручи за матеріал до своєї праці помилки проти норм французької літературної мови, призбирані з листів малописьменних, зразки розмовної французької мови, що відбігає від писемної, нарешті французьку пресу, як найменш зв'язаний традиційними нормами жанр писемної мови, і не порушує питання про класову диференціацію свого матеріалу. Єдине протиставлення, яке він робить, то протиставлення „освічених верств французької нації“, як носіїв норми, „народові“ — джерелу всіх ухилів і огріхів проти цієї норми. Цим він позбавив вартості і свої ілюстрації, і свої висновки. Так, мова селянства й робітництва має явища відмінні проти літературної мови, що в сучасній Франції є мовою буржуазного класу, має свої норми, свої зразки, а Фрей їх перемішує з помилками проти фактів літературної мови, з невдалими спробами взяти літературну мову, наприклад, коли замість „hypnotisme“ вимовляють „hypoptisme“. Так, він подає як уникання єїатусу форму: *j'ai — v-eu < j'ai eu* під аналогістичним впливом „*j'ai vu*“ — „я бачив“. А це цілком нормальна форма для певних французьких говірок, цих решток селянських мов феодальної формації — саме причасник „*eu*“¹⁾.

Ми бачимо, що автор не визнає ніякої іншої мовної системи у Франції, крім системи буржуазної, яку він трактує як спільну, надкласову. Тому він і вживає термін „помилка“ в застосуванні до мовних фактів інших класів. Це не випадковий огріх проти науки, а свідомий вияв сучасної мовної політики буржуазного класу, що у фашизмі шукає рятунку від неминучої загибелі. Справді, ідеологія Фреєва виразно фашистська. В його книжці не збереглося ніяких „демократичних“ ілюзій, навіть щодо деяких прав т. зв. „народної“ мови, які досі визнавала частина буржуазних лінгвістів, наприклад, той же Мейє. Фрей визнає лише одну мовну систему — систему буржуазну, і край, — буржуазний гніт не замасковано вже нічим.

В цілому Фреєва розвідка є типовий зразок буржуазної наукової роботи, яскраве свідчення про те, що буржуазна наука безсила опанувати нагромаджені нею факти і справді науково їх висвітлити.

Н. Ліперовська

¹⁾ С. 146 рецензії А. Мейє в „Bulletin de la société linguistique de Paris“, Tome 30, fasc. 3 (№ 91), Paris, 1930, pp. 145—149. Мейє робить Фреєві кілька товариських закидів щодо нечіткого оброблення матеріалу.

Відділ української літературної мови

Націоналістичне шкідництво і перекручення в галузі українського мовознавства виявилось в усіх ділянках мови — в термінології, синтаксі, правописі тощо. Інститут мовознавства у другій половині минулого року широким фронтом став до знешкодження націоналістичної продукції в галузі термінології і викриття націоналістичних тверджень і концепцій в інших ділянках українського мовознавства.

При перегляді словникової продукції виявилось велике націоналістичне шкідництво в питаннях словотвору української мови.

Відділ літературної мови, в контакті з Словниковим відділом віддав багато уваги на дослідження питань словотвору, питань суфіксології української мови, пов'язуючи цю роботу з безпосереднім переглядом і знешкодженням попередньої словникової продукції.

Протягом другої половини 1933 р. відділ розглянув понад 15 питань українського словотвору, з приводу яких були прочитані доповіді робітниками інституту. З цих доповідей найголовніші такі:

1) Прикметники з суфіксами *-овий, -ний* (Сабалдир Гр.).

Доповідь з'ясує, що в термінологічних словниках, а так само і в пресі, часто маємо безпідставне, всупереч живій мові трудящих, поширення прикметників з суфіксом *-овий*, замість суфікса *-ний* (предметовий, позакласовий, машинний, високовольтовий, мільйоновий і т. д. — замість: предметний, позакласний, машинний, мільйонний...). Крім того, в деяких термінологічних словниках навіть подається в словах з суфіксом *-овий* тенденційно наголос на *о* (*-обвий*); напр., у Техн. сл. маємо: атраментовий, карболівий, касторовий, каолінівий, кашміровий, лямповий і т. д.

Таким штучним протаскуванням прикметників на *-овий* (при наявності прикметників на *-ний*) і наголосом на *о*, *-обвий*, націоналістичні елементи намагалися в словниковій роботі провести шкідливу тенденцію — відривати українську літературну мову від мови працюючих, орієнтувати її в напрямку до колонізації.

2) Іменники жін. роду на *-ка, -ча* із значенням процесу.

Проти вживання іменників жін. роду на *-ка, -ча* із значенням процесу була як теорія, що називала їх „невластивими українській мові“ („Уваги“ О. Курило), так і практика (найрізніші нові словники — термінологічні і живомовні, шкільні підручники тощо). Тимчасом факти української мови — сучасної, поживотної, а так само і мови доживотної — показують, що українська мова має слова на *-ка* і *-ча* із значенням дії, процесу. Це potwierджує сучасна мова (розробка, поставка, очистка і т. д.) і матеріал давніший, — напр., у словнику Б. Грінченка вид. 1906 р., де маємо *посилка* (= посылание); *перебірка* (= переборка, сортировка); *підсипка* (= подсыпание); *передача*, *віддача* і т. п. Отже боротьба проти слів на *-ка, -ча* жін. роду з значенням процесу становить собою фальшування української мови і націоналістичне відкидання тих явищ її, що фактично є в ній і були.

3) Іменники чол. роду з суфіксами *-щик, -чик* (Горецький П.).

Так само, як безпідставно заперечувались в українській мові іменники жін. роду на *-ка, -ча* із значенням процесу — заперечувались у ній як ніби „невластиві“, як ніби „русизми“ і іменники чол. роду з суфіксами *-щик, -чик*. Здійснюючи націоналістичні приписи „теоретиків“, обмиляли ці слова упорядники словників, шкільні підручники тощо. Звертаючись, проте, до мовних матеріалів, ми знаходимо в українській мові слова з суфіксами *-щик, -чик*; маємо їх у словнику Б. Грінченка (лямщик, засольщик, зміничик, доказчик і ін.); в рос.-укр. словнику Уманця (отдатчик, підводчик, майданщик, ровнощик, мурівщик тощо), а так само і в сучасній мові —

в мові літературній (підводчик, збірщик, покажчик) і в живій мові трудящих (постановщик, барабанщик, зціпщик, пильщик тощо). Отже заперечення і заборона слів з суфіксами *-щик, -чик* (коли такі слова існують у мові) було продиктоване націоналістичним відмежуванням української мови від російської і становить перекручення існуючих фактів української мови.

4) І в шомовні слова на *-иза, -іза, -еза* (Кириченко І.).

Такі слова (грецького і латинського походження) в галицькому словнику Кузелі подані і в чол. і в жін. роді. У живій українській сучасній мові такі слова вживані в чол. роді (гіпноз, анабіоз, наркоз, аналіз, синтез..). Але в термінологічних словниках (а за ними і в наукових працях) маємо ці слова у формі жін. роду: гіпноза, анабіоза і т. д. Намагання прищепити таким словам жін. рід суперечить живій мові і отже націоналістичне, шкідливе.

5) Слова з префіксами *обез-* і *зне-* (Горецький П.).

Націоналістичне перекручення фактів української мови, намагання знищити в ній схожі з російською мовою явища виявилось і в цьому пункті — в питанні про префікси *обез-* і *зне-*. Як відомо, в українській мові є чимало слів (особливо дієслів) з складними префіксами *зне-* (знешкодити, знесилити, знеславити і т. ін.), з префіксом *обез-* (іноді *збез-*) (обезгодувати, обезчестити, обезлюдити, обеззубити тощо — приклади з словника Грінченка). Префікс *зне-* дуже близький до *обез-*, але не завжди він рівнозначний з ним, так само, як і не завжди він є відповідний до російського префікса *обез-* (обеззброїти — але не „знезброїти“, обезголовити — але не „знеголовити“ і т. ін.).

Але деякі словники, опрацьовані за націоналістичними настановами, або обминають префікс *обез-*, або роблять префікс *зне-* майже монопольним для подавання відповідників до російських дієслів з префіксом *обез-* (*обес-*). Напр., в III т. Рос.-укр. словника (1927 р.) на рос. „обезглавить“ не дано обезголовити (є в сл. Грінченка і загальноживане), а дано стинати голову; на „обесчестить“ — дано збезчестити та інші (але не дано обезчестити, що є в сл. Грінченка).

А словник Загально-технічний (1928 р.) з націоналістичною метою відповідно до російських слів з префіксом *обез-* дає українські слова виключно з префіксом *зне-*: „обезвоживать“ — зневоднювати; „обессеривать“ — знесірчувати і т. ін. У Медичному словнику (1931 р.) відповідно до російського слова „обезволят“ дано українське зневолити, що означає „зробити невільним“, а не „зробити безвільним!“ (до речі — такі слова, як „зневоднювати“, „знесірчувати“ та ін., які ми маємо у великому числі в сл. Загально-технічному, вигадані, а не взяті з живої мови).

Отже обминання в українській мові слів з префіксом *обез-* [відповідно до рос. *обез-* (*обес-*)], коли такі слова існують у мові, є націоналістичне шкідництво. Звичайно, що це не виключає існування в українській мові слів з префіксом *зне-* (знеосібка, знешкодити тощо) або з іншими суфіксами, які семантично відповідають російським словам з префіксом *обез-* (напр., забезпечити — „обеспечить“).

6) Іменники дієслівного походження на *-ування, -овання* (О. Ізюмов).

Питання про *-ування, -овання* забрало три засідання і викликало гарячі суперечки двох течій: перша — за форми на *-ування* у значенні процесу і *-овання* у значенні субстанціональному (наслідок, річ, час, місце) і друга — проти форм на *-овання*.

Друга група доводила, що форми на *-овання* стали культивуватися тільки з 1928 р. і за джерело собі мали український правопис 1928 р. („малювання = дія і малювання = малюнки — тільки з таким значенням“, с. 25). Фактично ж цього розрізнення жива мова не знала і не знає, і форма з *-овання* залежить лише від наголосу, а не зв'язана з різним значенням, через що в сучасній мові маємо на кожному кроці змішування форм з *-ування* і *-овання*: під час опрацювання; закінчив опрацювання; витрати на доустановлення залізниці; перші асигнування включаються в бюджет. покидають Лондон з розчаруванням і т. ін. (приклади з „Комуніста“ 1933 р.). Інші матеріали, як словник Грінченка, теж не дають підстав розрізняти *-ування* = процес і *-овання* = наслідок: напр., малювання в словнику Грінченка означає і дію і малюнки, а ристування означає: 1) „леса“ і 2) „постройка лесов“.

В наслідок обговорення питання ухвалена резолюція: Вважати основними формами літературної мови дієслівні іменники (від дієслів на *-увати*) на означення дії і наслідку на *-ування*.

З іменників на *-овання* із значенням наслідку залишаються тільки ті, які в теперішній практиці набули широкого вжитку (напр., рихтовання, угруповання, спростовання).

7) Відповідники до російських прикметників з складниками *-подобный, -образный, -видный* (Ярошенко В. — Сабадир Г.).

Дуже важливе і складне питання про українські відповідники (особливо в термінології) до російських слів із складниками *-подобный, -образный* і *-видный*. В термінологічних словниках майже завжди відповідно до російських слів із цими складниками подаються українські прикметники з суфіксами *-уватий* (-юватий), або *-астий* (-ястий), *-истий*. Тільки в деяких випадках, де суфікс *-уватий* (чи інший) ніяк не може бути, дається відповідно до російських слів з *-подобный* (-образный, -видный) український прикметник з *-подібний*; напр., у словнику Загально-технічному: „М-образный“ — М-п о д і б н и й; „Z-образный“ — Z-п о д і б н и й тощо.

Але суфіксами *-уватий, -астий* можуть творитися прикметники з подвійним значенням — значенням рясноти і подібності (д у г у в а т и й — подібний до дуги; к у щ у в а т и й — кустистий); отже прикметники з цими суфіксами навіть у зв'язному тексті можуть дати різне розуміння і тому вони неаручні, особливо в термінології.

Слова з складником *-подібний* обминалися в словниках, очевидно, не без певної націоналістичної тенденції відмежуватися від схожості з російською мовою і культивувати „своє одмітне“.

Відділ ухвалив не обминати в українській мові слів із складником *-подібний*, дослідивши глибше питання про слова з *-подібний* і *-видний* в новій українській літературній мові, ліквідувати надмірне поширення суфікса *-уватий*, залишивши його як основний відповідник до російського суфікса *-оватий*.

8) Прикметники з суфіксами *-аль, -оз* (Ліперовська Н.).

Доповідь з'ясує, що в мовній практиці (особливо словникової) у багатьох випадках можна помітити шкідливе обминання іншомовних прикметників з суфіксами *-аль(ний), -оз(ний)* і заміну прикметників з цими суфіксами штучно утвореними „українськими“ прикметниками без цих суфіксів („пірамідний“ або „пірамідовий“ зам. п і р а м і д а л ь н и й, „артерійний“ зам. а р т е р і а л ь н и й, „тифовий“ зам. т и ф о з н и й тощо).

Така лінія — обминання прикметників з суфіксами *-альний, -озний* і заміна їх навмисно утвореними прикметниками без цих суфіксів — спрямована на шкідливий націоналістичний відрив літературної української мови і української термінології від живої української мови трудящих, а таксамо від мов інших народів Союзу, і мови російської зокрема.

9) Прикметники від іменників жіночого роду на *-ка* (Горецький П.).

Щодо іменників жіночого роду на *-ка* з попереднім приголосним (як „барка“, „байка“ і т. д.), то висловлювався погляд (у М. Гладкого), що прикметники від таких слів ні в якому разі не можуть творитися суфіксом *-ний*, тобто не можуть мати закінчення *-очний*, а творяться лише суфіксом *-овий*. Цей погляд здійснювався і в практичній праці, зокрема в словниках, які обминали прикметники на *-очний*, як слова з „неукраїнським наростком“.

Тимчасом факти мови говорять: від іменників жіночого роду на *-ка* з попереднім приголосним найчастіше маємо прикметники на *-овий* (спілка — спілковий, довідка — довідковий, річка — річковий...), рідко на *-аний* (копійка — копійчаний), але іноді маємо й прикметники на *-ний*. Доводи на це дає і сучасна мова, і матеріал давнішої мови, як напр.: баночний цех („Комуніст“), стрілочний пост та ін.; у словнику Грінченка маємо: з і р о ч н и й (від „зірка“), к а р н а в о ч н и й, к о п і я ш н и й, л ю л е ш н и й (за нашим правописом треба: копівчаний, люлечний), у словнику Уманця: б а р о ч н и й (від „барка“), я т о ш н и й (= яточний — від „ятка“), ч а р о ч н и й та ін.

Отже погляд, що суфікс *-очний* (у прикметниках від іменників жіночого роду на *-ка*) є „неукраїнський“, і практика штучного, всупереч фактам живої української мови, обминання прикметників із суфіксом *-очний* становлять по суті націоналістичне перекручення української мови.

Маючи в українській мові переважно творення прикметників від іменників на *-ка* суфіксом *-овий*, і рідше *-ний*, треба зазначити, що іноді маємо від того самого слова прикметники з обома суфіксами; напр., чарка — ч а р о ч н и й і ч а р к о в и й; голка — г о л о ч н и й і г о л к о в и й; посадка — п о с а д о ч н и й і п о с а д к о в и й та ін.

10) Іншомовні дієслова з префіксом *з-* і без нього (Горецький П.).

В термінологічних словниках (а за ними часто і в наукових виданнях) відповідно до російських дієслів іншомовного походження даються в українській частині дієслова двох видів — доконаного і недоконаного (з префіксом *з-*); напр.: „мобілізувати“ — мобілізувати, змобілізувати; „організувати“ — організувати, зорганізувати. Цим додаванням форм з префіксом *з-* до дієслів непрефіксованих на визначення доконаного виду дається думка, ніби в українській мові безпрефіксові форми мають лише значення недоконаного виду і що значення доконаного виду в українській мові може передати тільки форма з префіксом *з-*. Такою здебільшого стала словникова практика і навіть спрямована на це теорія (див. „Бюлетень УРЕ“, № 1, с. 35).

Доповідь доводить хибність цього погляду і практики: в українській мові в дієсловах іншомовного походження може з'явитися для визначення доконаного виду префікс *з-* (мобілізувати — змобілізувати; редагувати і зредагувати), як це є часом і в російській мові (конструировать — сконструировать), але це не означає, що дієслова іншомовні без префікса *з-* мають лише значення недоконаного виду: вони зберігають двовидове значення. Тому безоглядне подавання (в словниках) відповідно до російських іншомовних безпрефіксових дієслів двох українських — безпрефіксового і з префіксом *з-* (для доконаного виду) безпідставне, механічне і по суті тенденційно викривляє факти мови.

11) Іменники на *-івник* і прикметники на *-івний* (Якимів).

Доповідь на тему про іменники з суфіксом *-івник* показує, що в термінологічній роботі (а таксамо і в теорії — напр., „Бюлетень УРЕ“, № 1, с. 36) пропагуються іменники з цим суфіксом — часто навіть супроти популярніших іменників на *-альник* та інших, як маємо це в указаному „Бюлетені УРЕ“ (напр.: шліфівник, штампівник, зам. — шліфувальник, штампувальник, лампівник, зам. — ламповик тощо).

Аналогічне явище маємо з прикметниками на *-івний*. І тут словникова практика дуже часто дає штучно утворені прикметники на *-івний*, замість прикметників на *-увальний* (напр., „шліфівний“ зам. шліфувальний; „паківний“ зам. пакувальний, „шеретівний“ зам. шеретувальний); крім того, прикметники на *-івний* у багатьох словниках стали штучно вживатися для обминання дієприкметникових форм на *-учий*, *-ачий* (відповідно до російських прикметників активних тепер. часу). Треба боротися з обома явищами — штучним культивуванням прикметників з суфіксом *-івник* супроти існуючих прикметників з іншими суфіксами (*-альник*, *-ик* тощо), а таксамо з штучним утворенням прикметників з суфіксом *-івний* (замість *-увальний* та ін.). Зокрема прикметники на *івний* ні в якому разі не можуть бути відповідниками до російських дієприкметників активних тепер. часу на *-учий*.

Крім доповідей на вказані вище питання, були ще розглянуті: 1) прикметники з суфіксами *-астий*, *-истий* (скелястий — скелястий); 2) слова з складниками *багато-*, *много-*; 3) складені слова з *верхньо-*, *нижньо-* і *горішньо-*, *-долішньо-*, з *товсто-*, *грубо-* тощо.

Крім розгляду словотворчих питань (розв'язання їх у великій мірі сприяло правильному розв'язанню питань термінології і знешкодження словників), відділ розглядав новий правопис 1934 р. (до його надрукування) і дала на нього 86 зауважень (цей розгляд забрав чотири засідання).

Таксамо відділ розглядав і дав свої зауваження до ухваленої НКО географічної, математичної і фізичної термінології для стабільних підручників (два засідання).

Відділ протягом 1934 р. мав 34 засідання.

За перший квартал 1934 р. у відділі української літературної мови прочитані доповіді:

1) Націоналістичне шкідництво в синтаксі української літературної мови (т. Горещький П. і Кириченко І.).

2) Націоналістичне шкідництво в українському правописі (т. Губаржевський І. і Лоюк).

3) Про укладання Академічного Словника української мови (т. Синявський О.).

4) Рецenzія на „Курс української мови для Педвшів“ (рукопис) О. Синявського (бригада з тт. Бабака В., Василевського Ст., Горещького П., Грищенка І., Сабалдира Гр.).

5) Мова українських перекладів творів Леніна (т. Рудницький Є.).

Відділ мови і мислення

Відділ мови і мислення утворено з початку 1934 р. як нову наукову одиницю в складі Інституту мовознавства. Праця відділу спрямовується на піднесення рівня науково-теоретичної роботи Інституту мовознавства, на нещадне викорінення буржуазно-націоналістичних концепцій в теорії і в практиці мовознавства, зокрема наслідків націоналістичного шкідництва на українському мовному фронті. В основу науково-дослідної роботи в галузі мовознавства відділ ставить методологію марксизму-ленінізму, детальне вивчення висловлень Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна про мову й мислення. Спрямовуючи мовознавчі дослідження також на якнайбільше використання і застосування на конкретному мовному матеріалі досягнень нового вчення про мову акад. М. Я. Марра, відділ ставить своїм завданням вивчення проблем мови й мислення в нерозривному зв'язку з історією суспільних форм та форм матеріального виробництва.

На своїх наукових засіданнях відділ заслухав такі доповіді:

- 1) Ленін і Сталін про мову й мислення (Грищенко І. Я.).
- 2) Палеонтологічний аналіз язика (аналітична транскрипція) (Сугак М. М.).
- 3) Фонематична структура язика і семантика (Сугак М. М.).

Протягом 1934 р., крім тем, що їх виконують наукові робітники Інституту мовознавства, заплановано ряд тем, які опрацьовуються для відділу мови й мислення науковими робітниками Інституту язика і мислення Академії Наук СРСР, а саме:

- 1) Проблема класифікації мов в світлі нового вчення про мову (акад. І. Мещанінов).
- 2) Мова й мислення родового суспільства (акад. І. І. Мещанінов).
- 3) Боротьба за історизм в ділянці українського і російського мовознавства (наук. роб. О. М. Безкровний).
- 4) Питання абрєвіатур і процес їх створення (т. Зборовський).

Словниковий відділ

Словниковий відділ Інституту мовознавства впродовж другої половини 1933 р., виконуючи ухвали мовної комісії НКО, працював над переглядом цілого ряду термінологічних словників. За цей час переглядено такі словники: практичний виробничий, загально-технічний, практичний, медичний, біологічний, ботанічний, фізичний, три математичних, сільськогосподарський, ділової мови, електротехнічний, слові станції, керамічний.

Надзвичайна складність цієї роботи у зв'язку з величезним засміченням словників націоналістичною термінологією, потреба погодити термінологію в усіх словниках, щоб ліквідувати розбіжності, забезпечити єдину методологію, не дозволила Інституту вразу здати до друку всю виготовлену продукцію. Тому тепер у друкові лише виправлення до словників: медичного, трьох математичних, ботанічного, біологічного, фізичного, практичного виробничого, загально-технічного. Усі інші мають бути здані до друку найближчим часом.

Переглядаючи словники, Інститут налагодив в основному контакт з Харківським інститутом мовознавства і деякими видавництвами („Радшкола“, Медвидав).

З 1934 р. словниковий відділ став до опрацювання ряду термінологічних і загально-мовних словників.

Протягом 1934 р. Інститут має здати до друку такі словники:

- 1) Російсько-український загальномовний словник, т. IV (від Р до Я) 100 арк.
- 2) Правописний словник 100 „
- 3) Англо-український загальномовний 50 „
- 4) Французько-український загальномовний 50 „
- 5) Німецько-український загальномовний 50 „
- 6) Практичний медичний 15 „
- 7) Фізичної географії 15 „
- 8) Зоологічної термінології 30 „
- 9) Лісової термінології 15 „
- 10) Ветеринарно-зоотехнічної термінології 25 „

Виробничий план відділу чималий. І він безумовно буде виконаний. Для того є всі умови. Колектив наукових робітників, переглядаючи словники, борючись з націоналізмом в термінології, значно ідеологічно виріс. А це є основна передумова успішного виконання нашого плану, основна передумова для того, щоб дати дійсно радянські українські словники нашому культурному фронтові, щоб остаточно добити націоналізм в українському мовознавстві і зокрема в термінології.

Лексичне бюро

Доручаючи кореспондентам записувати на місцях ті чи ті назви, слова, шкідники мовознавчого фронту намагалися спрямувати увагу кореспондента переважно на вишукування й подання архаїчних елементів лексики, таких слів, що їх у мові робітника, колгоспника не було.

Якщо націоналістичне, шкідницьке керівництво й не підказувало іноді просто своєму кореспондентові запис старого, вже відмерлого слова, то часто просто пропонувало записати від осіб, які не знали, не бачили й не чули про певну річ, виробничий процес, назву цієї речі, процесу.

Це призводило до того, що до речей практики соціалістичного будівництва прикладали замість тих назв, що фактично існували в мові робітника, колгоспника, якісь вигадані чи знову таки старі, що існували на позначення не знярядь, процесів реконструйованого соціалістичного виробництва, а знярядь, робіт попередньої примітивної практики. Спеціально добирали шкідники й людей, від яких записували слова (куркулів, куркуленків, попів, ворожі пролетаріатові елементи з „решток“).

Відповідно до цих настанов „наукової“ (?) роботи комплектували й склад кореспондентів лексичного бюро Інституту української наукової мови.

Попереднє керівництво Інституту мовознавства, як відомо, продовжувало реалізацію ганебної націоналістичної традиції ІУНМ. Це було основною причиною того, що справа лексичного дослідження в НДІМ за попереднього керівництва була в прориві.

На 19. X 1933 р. 76 кореспондентів лексичного бюро НДІМ зовсім не мали анкет, 15 кореспондентів не мали засвідчених анкет.

Борючись з місцевим націоналізмом — головною небезпекою тепер на Україні — та з великодержавництвом у науковій роботі над словом, Інститут мовознавства ВУАН нині спирається на дослід справжньої, а не фальсифікованої мови (різних жанрів) українського пролетаря, колгоспника, трудової інтелігенції.

Лексичне бюро НДІМ, кардинально змінюючи на основі вказівок науки Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна засади лексичного дослідження, вважало за свій перший обов'язок налагодити роботу з кореспондентом, пильно перевіряючи соціально-політичне обличчя кореспондента, очистити мережу дописувачів від усяких націоналістів, класововорожих елементів (Кузьомських та ін.).

Документальну перевірку кореспондентів та вивчення кореспондента в процесі роботи лексичне бюро запровадило в щоденну практику, вживаючи заходів на активізацію праці цінних кореспондентів, залучення нових кореспондентських кадрів з лав трудящих.

Загальна кількість кореспондентів лексичного бюро НДІМ на 28. IV 1934 р. — 201, з них комсомольців, партійців — 68, юних піонерів — 9.

Усі кореспонденти, що з ними лексичне бюро провадить листування, мають засвідчені анкети.

Актив дописувачів лексичного бюро (з загальної кількості — 201) — 94.

Діставши ганебну спадщину — невпорядковану й необроблену наукову картотеку, лексичне бюро, виділивши матеріали, здобуті вже в наслідок праці лексичного бюро після реорганізації, виконавши відповідну роботу, має зазбетковану картотеку, придатну для використання в науковій праці.

Прагнучи забезпечити єдність теорії й практики в світлі постанов XVII партз'їзду, лексичне бюро, як складова частина словникового відділу НДІМ, провадить працю відповідно до вимог плану відділу на 1934 р.

* * *

Інститут мовознавства виготовив до друку I том половецькомовних документів Київського центрального архіву давніх актів, що за них бралося Московське археологічне т-во ще у 1894 р. (див. прот. „Восточной комиссии“ № 44, „Древности восточные“, т. II, в. 1, М., 1896, с. 124) і про які згадував французький турколог Ж. Дені на засіданні паризького „Société Asiatique“ в червні 1921 р. (див. „Journal Asiatique“, 1921, juillet-sept., р. 135).

До цього тому входять судові акти Кам'янець-Подільської колонії тюркомовних вірмен, що датовані серединою XVI ст. До транскрибованих текстів додається переклад, необхідні коментарі й фонетичний та морфологічний нарис мови у порівнянні з мовою „Cod. Cumanicus'a“ і сучасними живими тюркськими мвами.

ЗМІСТ

Акад. І. І. Мещанінов. Кілька зауважень про ручну мову	3
А. Г. Кобахідзе. Ручна мова <i>hagspevag</i> жінок б. Кавказського пов. (РСР Вірменії)	7
П. Горецький, І. Кириченко. Націоналістичне шкідництво в синтаксі сучасної української літературної мови	39
О. М. Фінкель. Термінологічне шкідництво і його теоретичне коріння	63
Н. Ліперовська. Націоналізм в етимології	83
Г. Сабалдир. Історія форм в націоналістичному освітленні	93
В. Ставниста. Трибуна українського фашизму.	107
І. Сунцова. Фонема (Історичний нарис і спроба визначення поняття)	113
Д. Дрінов. „Литературная енциклопедия“ про болгарську мову	127
Рецензії	135—138
Н. Ліперовська. Анрі Фрей, Граматика помилок	135
Хроніка НДІМ	139—145
Відділ української літературної мови (с. 139). Відділ мови й мислення (с. 143). Словниковий відділ (с. 143). Лексичне бюро (с. 144).	

ОРИЕНТОВНИЙ ЗМІСТ „МОВОЗНАВСТВА“ № 3:

Євг. Рудницький. Про мову українських перекладів творів Леніна.

Вол. Масальський. На аванпостах художнього слова.

В. Бабак. Мова куркульських „Усмішок“.

Вол. Масальський. За культуру мови в середній школі.

П. Горецький, І. Кириченко. Націоналістичне шкідництво в синтаксі сучасної української літературної мови (продовження).

Т. Грунін. Етапи розвитку турецької літературної мови.

Т. Грунін. Новий правопис в Узбекистані.

Digitized by Google

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

Movoznavstvo

МОВОЗНАВСТВО

№ 3—4

405
M869
no.3-4
1935

КИЇВ

1935

ВИДАВНИЦТВО ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

Бібліографічний опис цього видання зміщено
в „Літопису Українського Друку“, „Картковому
репертуарі“ та інших покажчиках Української
Книжкової Палати.

Відповід. редактор П. Мусяца
Відпов. секретар Ст. Василевський
Учений коректор І. Кириченко

Друкується з розпорядження Всеукраїнської Академії Наук.
Неодмінний секретар акад. О. В. Паладій.

З друкарні-літографії Всеукраїнської Академії Наук у Києві.

ПОМІЧЕНІ ПОМИЛКИ

Сторінка	Рядок	Надруковано	Треба
18	14-й згори	сполохи	спалахи
25	4-й "	України	Україні
31	1-й знизу	напрямком спільні, проте їхні шляхи	їхні шляхи напрямком спільні, проте
32	13-й згори	щодо	щодо
44	1-й "	"Він —с. 191) синтаксична структура	Він —с. 191—синтаксичну структуру
50	12-й знизу	урочисто-епічного оповідання, чатача	урочисто-епічного оповідання) читача
51	20-й "	"дихтур"	"дохтур"
57	17-й згори	дружнього	дружнього
69	17-й "	напр., Задачник по стилістиці. Сост. препод. рабфака М. И. Т. А. М. Земский... М. — Л., 1930) та	(видань 1934, 1935 р.р., рекомендованих НКО),
69	19-й "	при потребі	, при потребі,
73	1-й "	каутськіанців й інших класових ворогів, проти тверджень,	проти тверджень каутськіанців і інших класових ворогів,
81	7-й знизу	Memorisle	Memoriile
82	21-й "	(am schitat aiurea cadrul ei general). Reamintim...	(am schitat aiurea cadrul ei general), reamintim.
84	4-й "	создани	созидани
84	2-й "	eonstatons	constatons
85	2-й "	ee	ce
87	17-й "	Англїї	Англїї
97	20-й згори	plétra	piétra
99	13 "	rozbat	râzbat
99	17 "	il este	el este
100	7 знизу	eilestârîneau	ei le stârîneau
104	29 згори	найдавнішвїх	найдавніших
106	16 "	принципові	принципі
110	13 "	"фондові шати"	"фондові шари"
115	20 "	в Туреччині	серед турків
127	7 "	1308 р.	1308 р. хиджри
128	9 знизу	ne kimsen var	ne kımsem var
128	12 "	Ođlum her,	Ođlum, her
142	1 згори	на О7 — q	на О7 — g
145	18 "	пáндерник, броневік	броневік, пáндерник
145	19 "	пáндер, брoнѧ	брoнѧ, пáндер
149	9 знизу	этапы	Этапы
151	4 "	Этапам	этапам
156	1 "	124	154
157	2 "	119	149
159	11 "	"Фоноскоп"	"Фоноскоп"
163	19 "	.За коммунистическое	.За коммунистическое

Forster

Сергій Миронович Кіров

УРЯДОВЕ ПОВІДОМЛЕННЯ

1 грудня о 16 годині 30 хвилини у місті Ленінграді в будинку Ленінградської Ради (колишній Смольний) від руки вбивці, підсланого ворогами робітничого класу, загинув секретар Центрального і Ленінградського Комітетів ВКП(б) і член президії ЦВК СРСР товариш Сергій Миронович Кіров.

Того, що стріляв, затримано. Особа його з'ясовується.

ВІД ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

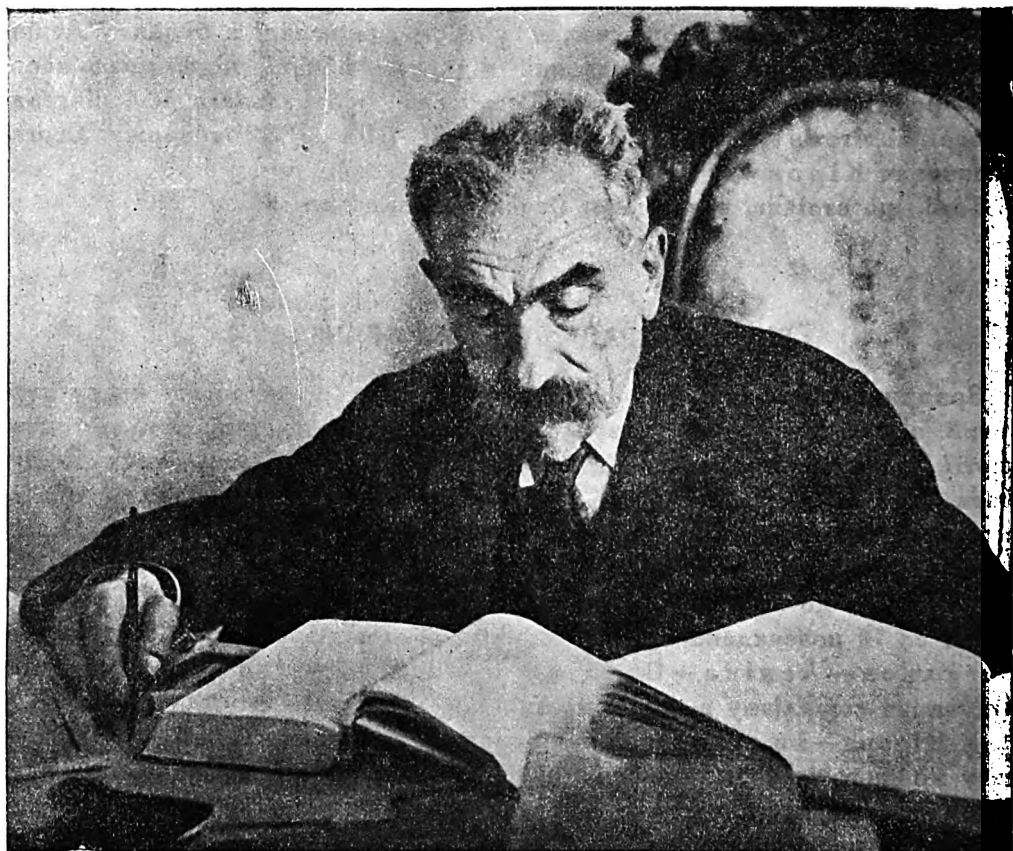
Зрадинською кулею ворога великої справи робітничого класу вирваний з лав будівників комунізму краший син великої комуністичної партії більшовиків, видатний, твердокаменний більшовик — член Політбюра ЦК ВКП(б), секретар ЦК ВКП(б), секретар Ленінградського обласного комітету партії, любимий керівник пролетарів міста Леніна — Сергій Миронович Кіров.

Кіров, — це яскравий, відчekanений образ більшовика, який втілює на ділі в свій повсякденній роботі єдність революційної теорії Маркса — Енгельса — Леніна — Сталіна і революційної практики епохи побудування соціалізму в нашій країні.

У Кірова — ми, академіки і працівники Всеукраїнської Академії Наук, — як у кращого лєнінца і одного з найближчих соратників нашого великого Сталіна, черпаємо зразки для свого служіння справі боротьби пролетаріату за перемогу соціалізму, за комунізм.

На підлу спробу озвірілого класового ворога перешкодити переможному рухові робітничого класу, колгоспників і трудящих мас нашої соціалістичної батьківщини ми, у великому сумі схиляючи голови перед труною тов. Кірова, ще тісніше, ще невненіше згуртувавши свої лави навколо комуністичної партії, її бойового штабу і геніального вождя Сталіна, відповімо ще впертішою, наполегливішою боротьбою сил наукового фронту разом з пролетаріатом, колгоспниками, трудящими масами за дальше зміцнення нашої великої квітучої соціалістичної батьківщини.

ПРЕЗИДІЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

Акад. Микола Яковлевич Марр.

ІНСТИТУТ МОВИ Й МИСЛЕННЯ АКАДЕМІЇ НАУК СРСР

Ленінград

Дирекція та співробітники Науково-Дослідного Інституту Мовознавства Всеукраїнської Академії Наук висловлюють глибоке співчуття з приводу втрати великого вченого, основоположника нового вчення про мову, академіка Миколи Яковлевича Марра

Вчення академіка Марра — нова ера в науці про мову — увійде в віки, як одна з найяскравіших сторінок розвитку людської думки. Трудящі України, як і всі трудящі раніш пригноблених царизмом національностей, звільнених Великим Жовтнем, не забудуть заслуг, які мав перед нами борець за пролетарські шляхи розвитку національних мов і письмен академік-комуніст Микола Яковлевич Марр. Наш Інститут буде продовжувати розробку питань, геніально намічених академіком Марром.

Директор Інституту, член-кореспондент ВУАН професор *Кіпанович*.

Наукові співробітники: проф. *Калинович, Ізюмов, Грумін, Дрінов, Мустяца, Пригожий, Василевський, Бабак, Леві, Масальський, Рак, Грищенко, Сулак* та інші.

Націоналістичні перекручення в українських перекладах творів Леніна

(До питання про синонімію)

Перше видання українського перекладу творів Леніна, що його редагував М. Скрипник, спотворене і перекручене націоналістами. Перекладачі-націоналісти з підтримки Скрипника провадили курс на відрубність української мови, на штучне її обмеження, курс на мову німецьких і польських фашистів. Зміст творів Леніна сфальсифікований, спотворений і брутално перекручений.

У цій „роботі“ мовознавці-націоналісти спиралися на формалістичний підхід до перекладу, підхід, що живить буржуазну мовознавчу практику, зокрема шкідницьку практику українських буржуазних націоналістів.

До чого ця буржуазно-націоналістична „теорія“ та практика привели у перекладах творів Леніна, ми проаналізуємо на підході до перекладу синонімії.

Як підійти до аналізу синонімії в лєнінових творах? Це — надзвичайно складне питання. У лінгвістичній літературі досі нема спеціальних робіт, присвячених дослідженню синонімії в стилі письменників або публіцистів.

У спеціальних монографічних працях на синонімії дослідники зовсім не зупинялися. Навіть у детальній монографічній праці І. Мандельштама „О характере Гоголевского стиля“ (Гельсінґфорс, 1902) питанням синонімії присвячено лише декілька окремих уваг, що мають випадковий, побіжний характер. Коли ж візьмемо теоретичні праці з стилістики, то синонімія розглядається в них лише в аспекті визначення загальних понять і місця синонімії в науці про стиль.

Ch. Bally, що в своїй „*Traité de stylistique française*“ найбільше уваги присвятив питанням синонімії, не дає матеріалу щодо конкретного дослідження синонімії певного автора, не кажучи вже про те, що й питання розглядається в позиції буржуазного соціологізму. Б. Ткаченко в своєму „Нарисі української стилістики“ (вид. бюро заочного навчання НКО), базуючися на Байі, дав лише загальні формалістичні уваги відповідно до українського матеріалу. Ніякої закінченої класифікації синонімічних явищ у цих працях нема, а та, що є, аж ніяк не може нас задовольнити, бо є суто формалістична й абстрактна. Б. Ткаченко, як і Байі, бере абстрактні синонімічні ряди й класифікує їх за варіаціями кількості, якості й под., виходячи при цьому з ідеалістичних позицій. Ця класифікація по суті нічого не дає, бо призводить до розгляду семантики слів, як сталої категорії.

Зрозуміло, що стоячи на марксистських позиціях, не можна брати слова ізольовано, а слід їх розглядати в конкретному вжитку в залежності від тієї ідеології, що в них відбивається. А коли так, то не можна підходити до

синонімічних рядів так, як це роблять буржуазні мовознавці, як це констатують буржуазні словники.

Візьмемо, наприклад, „Учебный словарь синонимов“ Павлова-Шишкіна і Стефановського, виданий 1930 р. в-вом „Мир“. Словник цей, хоча й виданий в СРСР, є суто буржуазний і контрреволюційний характером своїм. У цьому словнику подані, наприклад, „синоніми“: городской — полицейский — держиморда — милиционер (с. 38). Чи можна у підході до синонімії брати в основу подібні словники? Аж ніяк. Бо ці словники по-буржуазному перекручують справжній зміст слів і наближають слова так, як це є в інтересах буржуазії. Крім того, ці словники подають слова ізольовано від тексту, а тимчасом лише в тексті, лише в залежності від його ідейної настанови слово набуває свого справжнього значення.

Підійти до аналізу синонімії, а надто лєнінової, користуючись рецептами буржуазного мовознавства, означає лише перекручувати справжній зміст розглядуваних явищ.

Справді, спробуємо, як це робить Ткаченко і інші, взяти якийсь ряд синонімів, що їх зустрічаємо лише в Лєніна, й охарактеризувати його. Насамперед, постане питання, що розуміти під синонімами? Коли ми візьмемо марксистську літературу, зокрема твори Лєніна, то зустрінемо такий синонімічний ряд: капіталістична система господарства є анархічна система господарства.

У першому томі російського академічного словника, виданого 1891 р., слово „анархія“ пояснено так: безначалие, безвластие, такое состояние общества, в котором нет законного правления для охранения порядка (с. 43). Ясно, що буржуазні словники виразу „капіталістична анархія“ не подадуть.

Лєнін характеризував дрібного буржуа синонімічними епітетами: хазяйновитий — економний — притискуватий (хозяйственный, экономный, прижимистый). Вірна марксистська характеристика натури дрібного буржуа цілковито зумовлює епітет „притискуватий“ як синонім до „хазяйновитий“, бо сама „хазяйновитість“ дрібного буржуа є „притискувата“. А словник Павлова-Шишкіна і Стефановського подає лише такий ряд синонімів: „хозяйственный, домовитый, запасливый, распорядительный, умеющий вести хозяйство, опытный (в ведении хозяйства)“ (с. 234).

Спираючись на цьому мовознавець — формаліст скаже, що „прижимистый“ не можна розглядати як синонім до „хозяйственный“. Але в лєніновому контексті це безумовно синоніми. Отже ні в якому разі не можна, підходячи до аналізу синонімії, базуватися на якихось вічних сталих синонімічних категоріях, а треба ці синонімічні категорії виявляти у конкретному контексті в залежності від ідейної настанови твору.

Аналіз лєнінових творів свідчить, що в залежності від тих змін, що відбувалися в процесі класової боротьби, Лєнін відкривав на кожному новому етапі нові й нові моменти в характеристиці руху трудящих мас, в розташуванні класових сил, а це, звичайно, призводило до руйнації старих синонімічних рядів і створення нових.

Не було б нічого хибнішого, як підійти до лєнінової синоніміки з формалістичним методом абстрактної класифікації й рубрикації синонімічних рядів.

Ленінові синоніми не можна розглядати поза конкретною настановою того твору, де їх вжито, не можна розглядати, не маючи на увазі історичного етапу, що в цьому творі відбитий. На аналізі творів Леніна можна найкраще переконатися, як змінюється значення слів залежно від суспільних змін.

Ряд слів, що на одному етапі визначають близькі поняття, на іншому етапі починають означати різне і навіть протилежне.

Отже, ми мусимо відкинути формалістичну класифікацію синонімічних явищ і стати на шлях іншої класифікації, нерозривно зв'язаної з розглядом тих функцій, що їх відіграє синонімія в ленінових творах. А коли так, то не можна ставати на шлях абстрактного переліку й констатації тих синонімічних рядів, що їх ми зустрічаємо в творах Леніна, бо справа не в констатації кількості цих рядів, а в розгляді найхарактерніших явищ, зв'язаних з ними. Крім того, настанова нашого аналізу вимагає викриття тих типових перекручень, що мали місце в попередньому перекладі творів Леніна і боротьби з ними. Аналіз матеріалу свідчить, що причина цих перекручень полягала в націоналістичному підході до перекладу творів Леніна. Виходили не з змісту творів Леніна, а намагалися підпорядкувати зміст шкідницьким націоналістичним „нормам“, намагалися будь-що відштовхнутися від усього, що є спільного з російською мовою, перекручували слова й вирази, лише б вони були максимально віддалені від оригіналу.

А цим самим перекручували зміст і спотворювали твори Леніна.

Щоб викрити оце націоналістичне спотворення, покажемо спочатку, як слід було підійти до мови Леніна, підійти так, як цього вимагав сам Ленін.

1902 року в своїх увагах на другий проект програми РСДРП, Ленін чітко сформулював принцип партійності стилю пролетарської публіцистики.

„І з погляду стилю небажані ці слова „збільшення значення й звуження ролі“ замість „витискування“. — Це — не мова революційної партії, а мова газети „Русские Ведомости“. Це — не термін соціалістичної проповіді, а термін статистичного збірника. Ці слова віби навмисно підібрані на те, щоб читач дістав враження нібито характеризований процес є процес не гострий, процес, що не закінчується нічим певним, процес безболісний. А що в дійсності справа стоїть якраз навпаки, то остільки ці слова просто неслухні. Ми не можемо й не повинні вибирати найабстрактніші формулювання, бо ми пишемо не статтю проти критиків, а програму бойової партії, що звертається до маси кустарів і селян. Звертаючись до них, ми повинні сказати klar und klar, що капітал „робить з них слуг і данників“, „руйнує і витискує“ їх у лави пролетаріату. Тільки таке формулювання буде правдивим змалюванням того, до чого тисячі прикладів знає кожний кустар і кожний селянин. І лише з такого формулювання буде випливати не-м-н-у-ч-е висновок: єдиний рятунок для нас — пристати до партії пролетаріату“¹⁾.

Цей принцип партійності пронизує як стиль самого Леніна, так і його підхід до редагування та критики літературних творів.

Ленін розцінював кожне слово, не кажучи про стиль в цілому, з погляду того, наскільки точно й виразно, наскільки правильно передає воно зміст, чи не перекручується вірний комуністичний підхід до визначення явищ, чи не затушковується класова суть явищ. Ленінові вимоги до мови — не просто ясність та виразність, а така ясність і виразність, що найкраще забезпечує агітацію, пропаганду і організацію трудящих мас. Ленін категорично заперечує

¹⁾ Ленін, т. V, с. 21.

чував найменшу невизначеність, найменше перекозчення справжнього змісту явищ, вимагаючи добору таких словесних засобів, що характеризували б явище з вірних пролетарських позицій. Простежити крок за кроком роботу Леніна як редактора — найкраща школа партійного підходу до аналізу стилю.

Подаємо ряд характерних прикладів з лєнінових уваг до проектів програми РСДРП.

У першому проекті програми Плєханов, описуючи кризу, писав:

Текст Плєханова:

...Ще дужче збільшує залежність найманої праці від капіталу і ще швидше веде до відносного, а подекуди й до абсолютного, погіршення становища пролетаріату й дрібних виробників...

Уваги Леніна:

...Найманої „праці“? Чи не краще робітників?

...Наслідки кризи відносного й абсолютного погіршення становища. Чи не краще вквати просто: безробіття, влидні робітників і дрібних виробників, (Лєнін, т. V, с. 5).

Боротьба з абстрактними формулюваннями, боротьба за конкретність мови — одна з основних вимог, що їх Ленін ставив перед пролетарською публіцистикою.

Лєнін послідовно виступав проти всяких слів і зворотів, що створюють можливість кривотлумачень. В увагах на комісійний проект програми РСДРП Лєнін застерігає проти такого викладу.

„Взагалі § 5 особливо рельєфно показує загальну ваду проекту; довгоги й небажану розтяглість викладу. Між іншим, це призводить до того, що Енгельс назвав у критиці Ерфуртського проекту *Schiefe Nebenbedeutung* (можливість кривотлумачень). Наприклад, виходить начебто зріст застосування жіночої і дитячої праці зумовлюється лише „оберненням“ дрібних самостійних виробників у пролетарів, а це не так, це буває й перед таким „оберненням“ (Лєнін, т. V, с. 36).

У критиці „Економіки переходної доби“ Бухаріна маємо розгорнуту систему лєнінових принципів у підході до мови.

Які вимоги ставив Лєнін щодо лексики і термінології?

Поперше, кожне слово, кожний термін, мусить точно, по-марксистському вірно відбивати зміст.

Текст Бухаріна:

Основой всякого развитого и обусловленного товарным обменом разделения труда является разграничение между городом и деревней.

Уваги Леніна:

не то слово. Разделение (от)

(XI Лєн. сборник, с. 364)

Логически это связано с непониманием того, что производственные отношения капиталистического общества суть в то же время и отношения социально-классовые и технически — трудовые.

Как раз терминология и неверна: не бывает классовых не социальных. Надо бы сказать проще и вернее (теоретически): забыл классовую борьбу.

(Ibid., с. 368)

(87—88)... И прочность всякого структурного равновесия, т. е. между различными общественно-людскими группировками, людскими элементами общественной системы...

(Ibid., с. 371)

Эта терминология, умышленная замена классов группировками и т. п. не есть ли шаг назад к „социологии“ в кавычках?

Ленін підкреслював величезну небезпеку, що криється в некритичному вживанні термінології, запозиченої від буржуазних ідеологів.

...Бухарін взяв „терміни“ в тому значенні, в якому вони вживаються тов. А. Богдановим.. і не подумав, що і терміни, і значення їх у Богданова „фундовані“ (х. й пробачить мені академік-автор це смішне гелертерське слово) його філософією, філософією ідеалізму й еклєктизму. Тому дуже часто, надто часто автор впадає в протирічний діалектичному матеріалізмові (тобто маркєизмові) схоластицизм термінів (агностичний юмівсько-кантівський, за філософськими основами, в ідеалізм) „логіка“, „точка зору“ і т. ін. поза усвідомленням їх вивідності від матерії, від об'єктивної дійсності і т. п. Звідси ряд саме теоретичних (навіщо було претендувати на „загальну теорію“) невірностей, вченого сміття, академічних благодурниць“ (XI Лен. збірник, сс. 400—401).

Ленін зривав маски з буржуазних ідеологів, викривав їхнє намагання прикрити туманними фразами й абстрактними формулюваннями класову буржуазну суть їхніх міркувань, доводив, що буржуазні ідеологи перекручують справжнє значення слів, щоб обдурювати й ошукувати маси.

Слідом за Марксом, що називав пишномовні фрази буржуазних ідеологів про „рівність“, „свободу“ і „братерство“ буржуазною міфологією, Ленін викривав, який зміст ховається за подібними „солодкими“ словами.

„Ви називаєте себе партією народної свободи? — писав Ленін про кадетів. — Підіть геть! Ви — партія міщанської омани народної свободи, партія міщанських ілюзій з приводу народної свободи. Ви — партія свободи, бо ви хочете підпорядковувати свободу монархові і верхній, поміщицькій палаті“ (Ленін, т. IX, 3-я вид., сс. 96—97).

„Кадетські професори, що торгують наукою за рахунок Дубасових, доходили до того (г. Кізенетер, член ЦК кадетів і кандидат до думи), що перекладали слово „диктатура“ словом „посилена охорона“. „Люди науки“ навіть свою гімназичну латинь перекручували, щоб прийняти революційну боротьбу“ (Ibid., сс. 94—95).

Ленін провадив найрішучішу боротьбу з буржуазною і опортуністичною фразеологією, з усяким замазуванням туманними і пишномовними словами класової суті явищ.

Так, характеризуючи угодовця, Ленін викрив і його „словесні засоби“.

„Переможний страйк був „славетний“. Переможені страйки були безглуздя, розгулом стихії, варварством, нісенітницею. Одне слово, політична совість і політичний розум „угодовця“ полягає в тому, щоб плазувати перед тим, хто тепер сильніший, щоб плутатися в ногах у тих, хто бореться, і заважати то одній, то іншій стороні, пригупляти боротьбу й отупляти революційну свідомість народу, що веде відважну боротьбу за свободу“ (Ibid., с. 95).

Боротьба Леніна з опортуністичною фразеологією — тема великої дослідної роботи. Твори Леніна дають для цього величезний матеріал. Ленін подав вичерпну характеристику фразеології опортунізму різних гатунків.

Ленін підкреслював, що до мови слід підходити як до гострої зброї класової боротьби, що користуватися з мовних засобів слід так, щоб кожне слово найвиразніше передавало пролетарський зміст, найкраще мобілізувало читача на виконання завдань партії.

Вивчення роботи Леніна, як редактора, а насамперед вивчення власного ленінового стилю дає великий матеріал про те, які вимоги ставив Ленін перед пролетарським публіцистом, письменником в підході до стилю.

Насамперед, жодного захоплення формою ради форми, жодної гонитви за зовнішньою стилістичною красою: слово, зворот, образ, синтаксична конструкція мусять бути цілком підпорядковані змістові, ідейній настанові твору, завданням партійного виховання читача.

Але саме цей принцип партійності й створює найширші можливості до найкращого, найвиразнішого мовного оформлення твору. Глибина діалектично-матеріалістичного методу, глибина марксистського аналізу зумовлює й вживання надзвичайно різнобарвних мовних засобів. Принципіально-партійний підхід до явищ, розгляд їх з бойових позицій партії пролетаріату зумовлює образність, загостреність стилю, найширше користування з художніх засобів — з порівнянь, метафор, іронії тощо. Не вдаючись тут в детальну характеристику стилю Леніна, визначимо лише ті явища, що пов'язані з нашою темою — синонімією.

Вивчення ленінової синонімії дає великий матеріал для побудови вірного марксистського підходу до мови. Ось кілька прикладів:

Подаючи, як синоніми, слова „революціонер, бунтівник, змовник“, і т. п., буржуазні ідеологи цим самим намагалися надати поняттю „революціонер“ того характеру осуду, що його вони надають поняттям „змовник“, „бунтівник“. „Револуція“ в буржуазних словниках витлумачується як „безпорядок“, як „незаконний“ виступ проти „законної“ влади. Ленін розкривав класову діалектику слів:

„Державне втручання в аграрні відносини мало місце в Росії постійно. Коли це було втручання на користь вищих класів, тоді це поліційною мовою називалося „порядком“; коли втручання починається знизу, тоді говорять про „безпорядки“ (Ленін, т. VII, с. 214).

Руйнуючи буржуазні семантичні ряди, розкриваючи справжню суть, що ховається за цією „синонімією“, Ленін давав слова в їхній вірній класовій суті.

Вірний, пролетарський підхід до явищ, розглядання їх в аспекті класової боротьби, призвів до створення Леніним нових синонімічних рядів. Так, виходячи з єдиної вірної марксистської оцінки класової суті царського уряду, Ленін створив великий синонімічний ряд: царський уряд, поміщицько-чиновницький уряд, уряд Миколи Кривавого, уряд Миколи Обманова і т. п.

Вибираючи з синонімічного ряду слово для характеристики певного поняття, Ленін ніколи не клав в основу зовнішнього ефекту. Він ніколи не намагався блиснути „дзвінким“ словом, вразити нагромадженням різнобарвних слів. Навпаки, Ленін іноді повторював якесь слово. Вживання синонімів у Леніна завжди підпорядковане змістові. Через це маємо й великі синонімічні ряди, бо Ленін зважав на всі відтінки, на всі характерні особливості кожного описуваного явища, кожного пояснюваного факту, підкреслюючи його відмінність від інших явищ того ж таки порядку. Ось чому, описуючи, скажімо, революційний рух, Ленін вживав „безпорядки“, „волнення“, абож „мятеж“, „бунт“ і т. п. не випадково, а підкреслюючи кожного окремого разу

характер руху і те, як до нього ставиться буржуазія і як ставиться до цього руху пролетаріат, підкреслюючи масштаб руху, його значення для пролетарської справи.

Візьмемо, наприклад, отаке місце з брошури „К деревенской бедноте“:

„Многие крестьяне уже слышали, вероятно, о рабочих волнениях в городах. Некоторые сами бывали в столицах и на фабриках и видывали тамошние бунты, как их называет полиция“ (Ленин, т. V, с. 265).

Цей приклад яскраво свідчить, як Ленін підходив до визначення явищ. Він розкривав справжню суть поміщицько-буржуазної синонімії, що ототожнювала поняття „бунт“ та „революція“, „чернь“ та „пролетаріат“, „законная власть“ та „царизм“ і т. п.

Ленін, руйнуючи оцю буржуазну „синонімію“, викриваючи її класову суть, розкривав ту справжню близькість, що існує між суспільними явищами, близькість, зумовлену процесами класової боротьби, розташуванням класових сил, роллю різних партій у боротьбі. Такий підхід, а він є єдино вірний, неминуче призводить до порушення багатьох синонімічних рядів, характерних для мовної практики буржуазії, а разом з тим до створення таких синонімічних рядів, що правильно відзначають близькість понять.

„Зручності“ оспіваної п. Струве розпливчастої організації — конституційно-демократичної (читай: монархічної) партії не загаяли виявитися на ділі дуже швидко“ (Ленін, т. VII, с. 354).

Це слід мати на увазі, підходячи до аналізу лєнінового стилю. І саме в силу цього, виходячи з потреб максимально чіткого охарактеризування явищ, Ленін часто повторював підряд те саме слово, хоч мав можливості добрати відповідні синоніми. Так, у брошурі „До сільської бідноти“, писаний перед революцією 1905 р., Ленін, характеризуючи стан селян, увесь час користується з слова „кабала“, не замінюючи його словом „неволя“, бо підкреслював надто важкий стан селянства, а для цього більше підходить з відповідного синонімічного ряду саме слово „кабала“.

„Вони (партія Н. К.) хочуть відразу же, негайно обмежити барську кабалу, кріпосницьку кабалу мужика. В Росії по селах залишалося багато ще особливо злої кабали, якої нема в інших країнах...“ (Ленін, т. V, с. 304).

Як свідчить наведений приклад, Ленін повторив кілька разів слово „кабала“, бо лише воно найвірніше віддає характер селянського закріпачення, що існувало за царату. Разом з цим Ленін подав ряд синонімічних епітетів: барська кабала, кріпосницька кабала...

Отже, підходячи до перекладу творів Леніна, слід керуватися тим принципом, що його визначив і запроваджував сам Ленін. Завдання полягає не в тому, щоб привабити читача великою кількістю „дзвінких“ слів, різнобарвних синонімів, пишних епітетів, а в тому, щоб з ряду слів, які віддають певне поняття, вибрати саме те, яке правильно розкриває зміст поняття перед читачем. Саме через те Ленін часто повторював якийсь слово, хоч до нього й є ряд синонімів.

Але разом з цим і саме через те, що Ленін надзвичайно глибоко підходив до оцінки кожного явища, розкриваючи усі його відтінки, він водночас користувався з великої кількості синонімів для характеристики певного явища. Подивимось, наприклад, яку безліч синонімів вживав Ленін для характеристики політичних партій.

„Партія кадетів — ефемерна безживна партія... партія чорнявого справжнього, реального капіталу. Історична роль кадетів — переходова, хвилинна роль... Вони повдують в собі — балакучу, чванливу, самовдоволену, обмежену боягузливу буржуазну інтелігенцію, контрреволюційного поміщика, що бажає за вигідну ціну відкупитися від революції, і нарешті, твердого, хазяйновитого, економного й утискуватого дрібного буржуа.

Кадети — партія мрій про біленьке, чистеньке, впорядковане буржуазне суспільство (Ленін, т. IX, сс. 98—99).

Абож:

„Російським Тьерам, звичайно, подобаються салонно-гречні, парламентсько-бездоганні опортуністичні фрази справжніх Тьєрів“ (Ленін, т. V, с. 256).

Кожний синонім має своє певне місце й служить для підкреслення відмінних рис даного явища від близьких до нього. Отже, при перекладі аж ніяк не можна стати на шлях формального добору, а треба добирати синоніми, глибоко вдумуючись у текст.

Перекручення змісту через перекручений добір синонімів

А що ми бачимо у першому виданні українського перекладу творів Леніна?

У наслідок націоналістичного добору українських синонімів, протилежних змістом до російського тексту, перекладачі перекручували зміст лєнінового контексту. Часто-густо гостре лєнінове слово виступає в перекладі спотворенням оригіналу, абсолютно не віддаючи того відтінку, що воно його має в лєніновому контексті.

Формально нібито все гаразд, бо перекладач може послатися на те, що в словнику на те чи те російське слово дано кілька українських синонімів, з яких один взято. Але ж завдання саме в тому й полягає, щоб підшукати те слово, що найточніше віддає зміст перекладу, а перекладачі робили навпаки, а до того й шкідницькі словники добре цьому служили.

Через це маємо такі неприпустимі викривлення лєнінового змісту:

Російський текст:

...Будем готовиться к тому, чтобы на всякое поругание сколько-нибудь честной земщины царским правительством пролетариат мог ответить демонстрациями (Ленін, т. V, с. 80).

Український текст:

...Готуймося до того, щоб на всяку зневагу бодай трохи чесноі земщини від царського уряду пролетаріат міг відповісти демонстраціями (Ленін, т. V, с. 74).

У цьому випадкові переклад абсолютно не віддає лєнінового тексту, а перекручує його. Ленін говорить про наругу, а перекладач вживає такого безболісного слова як „зневага“. Цілком очевидно, що тут треба було вжити слова „наруга“. Ще яскравіший приклад:

Російський текст:

Голос одинокого человека теряется в этой темной чаще, душитя в полицейском застенке (Ленин, т. V, с. 269, „К деревенской бедноте“).

Слово „заглушается“ заглушує значення слова „душитя“, що його вжив Ленін, підкреслюючи нечуваний гніт, що існував у царській Росії. Тут конче слід було перекласти „душитя“ „задушуетя“.

У наслідок націоналістичного перекручення тексту лєнінова лексика обезбарвлена й „лібералізована“. Так оцей приклад є вияв найбрутальнішого перекручення змісту:

Російський текст:

...Царь тут же обещает строго пресекать всякие уклонения (Ленин, т. V, с. 251, „Самодержавие колеблется“).

Справді, словники подають на слово „пресекать“ серед інших синонімів і „спиняти“, але в цьому випадкові ні в якому разі не можна було цього слова вжити, бо виходить що цар, як „м'якосердий батько“ спиняв „нерозумні вчинки“ і т. п. Ленін тут словом „пресекать“ точно характеризував, як поводився царський уряд з революційним рухом. Отже, слід неодмінно було перекласти тут „пересікати“.

У дальшому прикладі спостерігаємо послаблення бойової настанови лєнінового контексту:

Російський текст:

Своей глупой и преступной колониальной авантюрой, самодержавие завело себя в такой тупик, из которого может высвободиться только сам народ и только ценой разгрома царизма (Ленин, т. VII, с. 47).

З тексту видно, що тут Ленін підкреслював потребу зруйнувати царат, а не лише повалити його. Отже, слід було в перекладі вжити слово зруйнування, щоб не послаблювати зміст.

Російський текст:

...Все эти факты обязан знать каждый, кто хочет бороться против дезорганизации за партию, кто не хочет оказаться окончательно одураченным (Ленин, т. VII, с. 43).

Тут слід було перекласти остаточно, бо цілком немає того відтінку вивершення, що „окончательно“.

Російський текст:

Почему Петербургский комитет не побоялся о привлечении рабочих и погубил этим начатое им же предприятие (Ленин, т. VII, с. 40).

2. Мовознавство. 1022.

Український текст:

Голос окремої людини гине в цій темній гушавині, заглушається в поліційному застінку (Ленін, т. V, с. 243).

Український текст:

...Цар тут таки й обцяє суворо спиняти всякі ухили (Ленін, т. V, с. 226).

Український текст:

Свою дурною й злочинною колониальною авантюрою, самодержавство завело себе в таку безвихідь, що в неї може виволитись тільки сам народ і тільки ціною повалення царату (Ленін, т. VII, с. 40).

Український текст:

Всі ці факти повинен знати кожний... хто не хоче бути цілком обдурений (Ленін, т. VII, с. 36).

Український текст:

Чому Петербурзький комітет не подбав про те, щоб притягнути робітників і занести в цим почату від нього справу (Ленін, т. VII, с. 32).

Слід було перекласти погубив, бо „занапастив“ означає, що дещо зроблено, хоча й дуже погано, тоді, коли в тексті підкреслено, що справу погублено.

Поруч з перекрученням змісту через послаблення різкості лєнінових ви-значень, маємо таксамо неприпустиме посилення в тексті, посилення, що порушують вірну лєнінову оцінку тих чи тих подій.

Так, характеризуючи наростання революції 1905 року, Лєнін писав:

„В этот момент одна из тех вспышек, которые все чаще повторяются то здесь то там, поведет к громадному народному движению“ (Лєнін, т. VII, с. 34).

А в перекладі маємо:

„В цей момент один із тих вибухів, що чимраз частіше повторюються то тут, то там, приведе до величезного народного руху (Лєнін, т. V, с. 27).

Ясна річ, що в цьому конкретному випадку аж ніяк не можна було вжити слова „вибухів“, бо йшлося покищо тільки про „сполохи“.

Так українські буржуазні націоналісти, що пробралися за підтримкою Скрипника до найвідповідальнішої справи — перекладу творів Лєніна, приклали тут свою шкідницьку лапу.

Перейдемо до інших методів „роботи“ націоналістів.

Звуження синонімічного ряду

Ми вже відзначали, що, підходячи до перекладу, слід продумувати, який зміст віддає Лєнін тим чи тим словом, що саме він їм характеризував. Перекладач мусить вибирати з відповідного українського синонімічного ряду такі слова, які передають ті самі відтінки значення, що їх підкреслював Лєнін. Слід намагатися по змозі віддавати російські синоніми українськими синонімами. Візьмемо синонімічний ряд, що часто зустрічається в лєнінових творах, а саме слова „беспорядки“, „волнения“, „брожение“ и т. п. Як стоїть справа з вживанням цих синонімів в лєніновому тексті та з їхнім перекладом?

Російський текст:

1. Студенческие „беспорядки“ этого года начинаются при довольно благоприятных предзнаменованиях (Лєнін, т. V, с. 54).

2. Но каков бы ни был этот исход, одно остается несомненным: возобновление общестуденческих беспорядков после столь короткого периода спокойствия является признаком политического банкротства современного строя (Ibid).

3. Буржуазные газеты, по-старому говорящие о бунте, мятеже, беспорядках, не могут не видеть однако их обще-национального, даже международного значения (Лєнін, т. VII, с. 82).

4. ... Правительство ... вместо „умиротворения“ получает характер общего пожара „беспорядков“, окватившего снова все учебные заведения (Лєнін, т. V, с. 52).

Український текст:

1. Студентські „заколоты“ цього року починаються за доволі добрих знамен (Лєнін, т. V, с. 50).

2. Але хоч який буде цей вислід, одне залишається безсумнівним: відновлення студентських розрухів... (Ibid.).

3. Буржуазні газети, що по-старому говорять про бунти, заколот, розрухи, не можуть не добачати... (Лєнін, VII, с. 73).

4. ...дістає картину загальної пожежі „заколотів“... (Лєнін, т. V, с. 48).

5. Отчего ничего не слышно об его (общества — *Н. К.*) протестах, об его активной поддержке возобновившихся волнений (Ibid., с. 54).

6. Многие крестьяне уже слышали, вероятно, о рабочих волнениях в городах (Ibid., с. 260).

7. Некоторые сами бывали в столицах и на фабриках и видели тамошние бунты, как их называет полиция (Ibid.).

8. Военный крах неизбежен, и вместе с ним неизбежно и удешевление недовольства, брожения и возмущения (Ленин, т. VII, с. 34).

9. В широких кругах пролетариата, среди городской и деревенской бедноты явно усиливается глухое брожение (Ibid., с. 26).

10. Война далеко еще не кончена, но всякий шаг в ее продолжении расширяет необъятное брожение и возмущение в русском народе (Ibid., с. 49).

11. Царь говорит (опять таки с фиговым листком) о революционном движении, жалуясь на то, что „смута“ мешает работе над улучшением народного благосостояния (Ленин, т. V, с. 250).

12. Вспыхнул мятеж в Риге, манифестируют рабочие в Лодзи, готовится востание Варшавы, происходят демонстрации пролетариата в Гольсингфорсе, в Баку, Одессе, Киеве, Харькове, Ковне и Вильне, растет брожение рабочих и ширится забастовка (Ленин, т. VII, с. 80).

Тут скрізь йдеться про революційний рух перед 1905 р. і про революцію 1905 року. Ленін з надзвичайною чіткістю визначав відтинки руху на різних етапах і в різних районах. Коли проаналізуємо, як Ленін скористався тут з наведених синонімів, то побачимо, що він підкреслював, що бунтом, наприклад, називала страйки та взагалі революційний рух поліція та царат. Ленін же сам говорив про студентські та робітничі „волнения“, „разрастание брожения“, а далі вже про революцію. До речі в наведених прикладах підкреслено, яка різниця між бунтом, мятежом революцією, і т. д. Перекладачі ігнорували ленінський текст і в наслідок цього маємо ряд порушень змісту. Слово „беспорядки“ в 1-му і 4-му прикладах перекладено „заколоти“, у 2-му і 3-му „розрухи“. Слово „волнения“ — теж „розрухи“. „Брожение“ в 8-му, 10-му та 12-му прикладах віддано як „заколот“ в 9-му „заворушення“. Крім того словом „заколот“ віддані ще „мятеж“ та „смута“. Що ж ми бачимо? Замість чіткого розрізнення ознак кожного з цих слів, що характерне для даного ленінового тексту, в перекладі маємо ототожнення слів „беспорядки“, „мятеж“, „брожение“ и „смута“. Можна було б, як це буває в практиці нашої преси, віддати тут слово „беспорядки“ українським „безпорядки“. У даному контексті слід було б конче розрізнити в перекладі

5. Чому нічого не чути... за його активну підтримку відновлених розрухів (Ibid., с. 50).

6. Багато селян вже чули, мабуть, про робітничі розрухи в містах (Ibid., с. 239).

7. Деякі самі бували в столицях і на фабриках і бачили не раз тамтешні бунти, як їх називав поліція (Ibid.).

8. ... збільшаться незадоволення, заколоти й обурення (Ленін, т. VII, с. 27).

9. ... явно посилюється глухе заворушення (Ibid., с. 22).

10. ... розширює неосяжний заколот... (Ibid., с. 42).

11. .. цар... скаржитесь на те, що „заколот“ заважає роботі... (Ленін, т. VII, с. 226).

12. Спалахнув заколот у Ризі... в Баку, Одесі, Києві... зростає заколот... (Ленін, т. VII, с. 71).

„мятеж“ і „брожение“, бо в 12 прикладі події в Ризі схарактеризовані зовсім інакше, ніж події в Одесі, Києві й под. Але ж це не відповідало б націоналістичній настанові. Отже націоналісти скористалися з нагоди, щоб заплутати читача, не дати йому вірно сприйняти зміст.

Візьмемо інший синонімічний ряд. Слова „уловка“, „увертка“, „ухищрениє“.

Російський текст:

Многие либералы считают верхом такта и мудрости раздавать революционерам аттестаты на мужество, третируя в то же время их программу: ... По нашему это не так — и не мудрость, а недостойная увертка (Ленин, V, с. 263).

Да ведь это не что иное, как новая увертка от разбора вопроса по существу (Ibid., с. 257).

Николай II предпочитает прикрывать свое заявление маленьким фиговым листком и стыдливо ссылаться на незабвенного родителя. Бессмысленная и презренная уловка (Ibid., с. 250).

Революционная энергия и революционный инстинкт рабочего класса прорвались с неудержимой силой вопреки всяким политическим уловкам и ухищрениям (Ленин, т. VII, с. 85).

Аналізуючи цей синонімічний ряд в залежності від змісту, ми бачимо, що Ленін політику царського уряду характеризував словами „уловка“, „ухищрениє“, а дії лібералів словом „увертка“. Це розрізнення можна було зберегти в перекладі. До слова „уловка“ могли б підійти і „виверт“ і „маневр“ і „махінація“.

Звуження синонімічного ряду тут призводить до затушкування важливих відтінків змісту. Та потреби не було в цьому звуженні, бо в українській мові є досить засобів для розрізнення цих відтінків. Але націоналісти навмисне збіднювали українську мову.

Розширення синонімічного ряду

а) Послаблення відтінків

Наведені вище приклади свідчать про те, що в перекладі звужувався ряд лєнінових синонімів, а через це порушувалися відтінки слів. Поруч цього спостерігаємо і інші явища: розширення лєнінових синонімічних рядів, передачу синонімами слів, що їх Ленін повторював. Ми вже визначали, що Ленін часто повторював слова не через те, що не мав в своєму розпорядженні синонімів до них, а через те, що тільки певне слово найвірніше характеризує якийсь поняття. Ось чому в таких випадках не можна передавати одні слова різними синонімами, бо це призводить до порушення змісту.

Український текст:

... на нашу думку, це не такт і не мудрість, а негідний викрут (Лєнін, т. V с. 232).

Адже це не що інше, як нове відмикування від розгляду питання по суті (Ibid., сс. 232—233).

... безглуздий і нікчемний викрут (Ibid., с. 226).

... всупереч усяким політичним викрутасам і хитрощам (Лєнін, т. VII, с. 76)

Наведемо приклади:

Огласим нову пощечину царям Обмановим. Эта пощечина тем интереснее, чем солиднее люди, ее дающие (Ленин т. V, с. 79).

Опубликованный на днях приказ Николая II есть прямая пощечина либералам (Ленин, т. VII, с. 26).

В обох випадках, як свідчить відповідний текст, Ленін з усією різкістю підкреслював характер виступу; через те не було потреби в першому прикладі перекладати слово „пощечина“ інакше, ніж в другому, тим більше, що слово „поличник“ не має того різкого відтінку, що слово „ляпас“. Тимчасом з тексту видно, що Ленін підкреслював гостроту і різкість характеризованих явищ.

Описуючи в брошурі „До сільської бідноти“ становище селянства за царату, Ленін користався словом „кабала“, повторюючи це слово і підкреслюючи цим надто важкий стан трудящого селянства, що був тоді. Перекладачі навмисне зігнували причини цього повторення і віддали слово „кабала“ синонімами.

Они хотят сейчас же, немедленно ограничить барскую кабалу, крепостную кабалу мужика (Ленин, т. V, с. 304).

Все это мы называем крепостнической кабалой (Ibid).

Очевидно, що скрізь тут треба було віддавати словом „кабала“, бо слово „неволя“ не має того значення абсолютного пригноблення, що „кабала“.

Как крестьяне были рабами помещиков, так русский народ остается до сих пор рабом чиновников (Ibid., с. 267).

Так само, як „кабала“, слово „раб“ підкреслює важкий стан пригноблених, а слово „невільник“ послаблює важкість цього пригноблення. Отже слід було в обох випадках вжити слово „раб“.

Политическая свобода нужна поэтому всему народу, кроме кучки придворных и имеющих доступ ко двору тузов и сановников (Ibid., с. 291).

Краще було б вжити слово „туз“, бо і в українській мові, як і в багатьох інших, ця метафора (від „туза“ — карти) поширена, слово ж „багатій“ не віддає того значення, що „туз“, бо останнє визначає не просто багатія, а орударів і заправил, особливу категорію цих багатіїв.

Нарешті ще приклад:

И только люди, которые все позабыли и ровно ничему не научились, могли решить „наоборот“, договорившись до баснословной, вопиющей нелепости (Ibid., с. 149).

Оголосим нового поличника царям Обмановим. Этот поличник тем интересный, что статечниши люди, что його дают (Ленин, т. V, с. 73).

Опубликованный днями указ Николая II — это прямой ляпас либералам (Ленин, т. VII, с. 22).

Вони хочуть зараз же, негайно, обмежити панську кабалу, кріпацьку неволю мужика (Ленин, т. V, сс. 275—276).

Оце ми й звемо кріпацькою неволею (Ibid).

Як селяни були невільниками дідичів, так російський народ і досі ще раб чиновників (Ibid., с. 241).

... крім купки царедворців та допущених до двору багатіїв і сановників (Ibid., с. 264).

... добалакавшись до нечуваного, явного безглуздя (Ibid., с. 135).

Тут слід було перекласти „кричуща“, бо слово „явний“ має інше значення і, крім того, значно послаблює характер безглуздя.

б) Кривотлумачення.

Часто-густо маємо в перекладі розходження у відданні того самого слова, при чому в гонитві нібито за синонімами перекладачі вживають слова, що мають зовсім інше значення.

Дезорганизацiонская виходка петербургских меньшевиков не случайна, а обдуманый шаг к расколу комитета (Ленин, т. VII, с. 43).

Эго во-первых раскол между революционной социал-демократией и оппортунизмом (Ленин, т. V, с. 146).

По мнению же соц-революционеров раскол существует „даже у немцев“ раскол да разброд, так нам, россиянам, и сам бог велел (Ibid., с. 147).

У цих випадках слід було послідовно перекладати „розкол“, бо воно точно передає зміст, а слово „розлам“ відповідає ще російському „разлом“. Слово „розкол“ в українській мові існує давно, а тут націоналісти відкинули його тільки тому, що воно близьке до рос. „раскол“.

І, ясна річ, оминання поширених українських слів і заміна їх іншими тільки через те, що зовнішньо ці слова нагадують російські, є націоналізмом найгіршого гатунку. У перекладах за редакцією Скрипника це оминання — система. Ось приклад. Як відомо, українські історичні матеріали та й жива мовна практика стверджують існування в українській мові поруч з словом „воля“ менш вживаного слова „свобода“. Це слово зустрічаємо і в матеріалах Номиса і Чубинського і в публіцистичних матеріалах, і в словнику Грніченка та інш. Отже можна в певних випадках віддавати російське слово „свобода“ українським же словом „свобода“, що виступає паралельно до слова „воля“. Іноді це потрібно, коли вживання слова „воля“ і в значенні російського „свобода“ і в значенні російського „воля“ може призвести до кривотлумачень, як у цих прикладах:

Царь просто утверждает волю нескольких десятков самых крупных и самых знатных чиновников (Ленин, т. V, 268).

Царь не имеет никакой возможности идти против воли этой кучки сановитых дворян (Ibid.).

Русские с.-д. добиваются прежде всего политической свободы (Ibid., с. 266).

... а обміркований крок до розламу комітету (Ленин, т. VII, с. 36).

... це поперше розлам (Ленин, т. V, с. 131).

... скоро існує „навіть у німців“ розлам та розлад... (Ibid., с. 132).

Цар просто стверджує волю... (Ленин, т. V, с. 242).

У царя немає ніякої змоги йти проти волі кучки сановитих дворян (Ibid.).

Російські с.-д. добиваються насамперед політичної волі (Ibid., с. 240).

Усі ці приклади взяті з одного твору „До сільської бідноти“ і з безпосередньо пов'язаних між собою абзаців. А як свідчить переклад в 3-му прикладі слово „воля“ означає зовсім інше, ніж у перших двох прикладах. Тут можна було б перекласти „свобода“, тоді б не було кривотлумачення. Звичайна річ, вживання менш вживаних слів можливе тільки в таких випадках. Але це не дає підстави відкидати слова типу „свобода“.

Порушення градації

Ленін часто користувався з градації. Глибоко аналізуючи явища, відзначаючи всі деталі, всі їхні особливості, Ленін часто користувався з нагромадження слів, з яких кожне відкривало новий якийсь відтінок, нову рису в характеризованому явищі. Ось приклади:

Логіка класового становища пролетаріату виявилася сильнішою за помилки наївності та ілюзії Гапона (Ленін, т. V, с. 80).

Не часто доводиться чути з уст коронованик осіб таке виразне признання потвердження і проголошення вини (Ibid., с. 177).

І відкрите визнання вини дуже добрий засіб проти.. політиканства, себто спроб затушкувати, обійти, загасити війну (Ibid.).

З боку влади це свідоме загравання, підкуп і розбещування. Одне слово — система, прозвана „зубатовщиною“ (Ibid.).

У таких випадках слід добирати слів, які б по змозі точно передавали не лише зміст, а й ступінь посилення та всю суму нюансів, що нагромажені слова мають.

Надто велика відповідальність падає на перекладачів творів Леніна, бо тут нагромадження вжите не для стилістичної гри, а в наслідок потреби підкреслити всі відтінки явищ. Аналіз першого видання перекладу творів Леніна свідчить, що в таких випадках послідовно порушували змістову і стилістичну настанову ленінового контексту.

Завидное молчаніе. Но не чувствуют ли г.г. Сипягины, что это спокойствие чрезвычайно напоминает затишье перед грозой? (Ленін, т. V, с. 56).

Завидне мовчання. Але чи не почують панове Сипягини, що цей спокій надзвичайно нагадує спокій перед грозою? (Ленін, т. V, с. 52).

Виразна градація „молчаніе — спокойствие — затишье“ у перекладі порушена, при чому в такий спосіб, що в одній фразі повторюється слово „спокій“. Тим часом, саме зміст вимагав, щоб „затишье“ переклали словом „тиша“, що точно віддає російське „затишье“ перед грозою, тобто „безветрие“.

Ще виразний приклад:

Мы переживаем бурные времена: подвоятся итоги полу столетию пореформенной эпохи, закладываются камни для социально-политических построек, которые будут долго-долго определять судьбу всей страны... направления, имеющие солидные основания в классовом строе такой быстро развивающейся капиталистической страны, как Россия, находят почти сразу свою „почку“ и нащупывают родственные им классы...

... Закладаються підвалини для соціально-політичних будов.. напрямів в соціальними основами в класовому устрої..

„Шумим, братец, „шумим“, таков доуниг многих революционно-настроенных личностей, увлеченных вихрем событий и не имеющих ни теоретических, ни социальных устоев (Ленін, т. V, с. 145).

.. таке гасло.. осіб.. позбавлених теоретичних і соціальних основ (Ленін, т. V, с. 131).

Ряд: камни (построек) — основания — устои можна віддати українською мовою, не повторюючи двічі слова „основа“. Таксамо не було ніякої

потреби замінювати слово „камни“ словом „підвалини“, коли можна було вжити слово „каміння“, що дуже пасувало б до „будов“. Для слова „основание“ можна було б дібрати і „підвалини“ і „основи“; щодо слова „устой“, то воно теж має кілька відповідних слів („підпора“ і т. п.) в українській мові: Отже тут не було потреби порушувати лєнінів ряд.

Часто у перекладі градація порушена, хоча перекладачі нібито і користуються з різних слів, не змішуючи синонімів..

И чем скорее удастся вооружить пролетариат... тем больше найдется среди солдат людей... которые станут на сторону народа против извергов, против тирана, против убийц безоружных рабочих, их жен и детей (Ленин, т. VII, с 80).

.. які стануть на бік народу проти катів, проти тирана, проти вбійників... (Лєнін, т. VII, с. 71).

У лєніновому контексті маємо наростання „извергов — тирана — убийц“. Переклавши „извергов“ словом „катів“, перекладач відразу подав слово, що означає поняття тотожне з „вбивцею“. „Кат“ і „вбійник“ не мають між собою тих нюансів, що „изверг“ та „убийца“. Тут порушено наростання. Тимчасом слово „изверг“ можна було перекласти українськими „нелюд“ або „недолюд“, що тут пасували б.

Тут наведено лише невеличкий матеріал. Показано тільки, якими „методами“ користувалися націоналісти для перекручування творів Лєніна в одній галузі — синонімії. Автор навмисне взяв таку спеціальну галузь, бо тут шкідницька діяльність виступала у прихованій, замаскованій формі. Щодо більш одвертих форм мовного шкідництва, то в нашій пресі вони вже викриті. На цю ж сторону ми, здається, звертаємо увагу громадськості вперше. Гадаємо, що з наших уваг практично скористаються наші видавництва, підвищивши пильність до перекладів.

Наведений матеріал свідчить, що в першому виданні перекладу творів Лєніна націоналісти перекрутили й спотворили зміст. За ці перекручення відповідальність ніс М. Скрипник, бо робилося це з його настанов.

Поданий матеріал свідчить, що сучасний стан української літературної мови дає цілковиту змогу дати добрий переклад творів Лєніна. В усіх випадках, як ми показали, можна було підібрати українські слова, які точно передали б зміст. Нема сумніву, що тепер, після розстроєння націоналістичного шкідництва, ми матимемо твори Лєніна в доброму перекладі, що вірно віддає зміст.

На аванпостах художнього слова

Величезні досягнення соціалістичного будівництва в Рад. Союзі, зокрема на Рад. Україні зобов'язують як письменника, так і критика, відповідно до вимог даного творчого етапу посилити боротьбу за високу ідейну, мистецьку якість художнього слова. У цій ділянці, як і в інших, тепер ми вже маємо чималі досягнення.

Під проводом комуністичної партії в основному викрито і розтрощено ворожу пролетаріатові „теорію“ і практику українських націоналістів і великодержавників в літературі, мовознавстві.

Завдання сьогодення дня на основі вказівок XVII партз'їзду закріпити й поглибити цю перемогу творчим зростанням, добити класового ворога.

„Соціалістичний реалізм — основний метод радянської літератури. Поезія має перебудуватися так, щоб розгорнути нові, великі полотна на основі цього методу. А для цього, передусім, потрібно зліквідувати ті зриви, які ми спостерігаємо на поетичному фронті“.

„За проводом ЦК КП(б)У, зміцнюючи Інтернаціональні зв'язки з братньою нам радянською російською літературою та радянськими літературами інших національностей СРСР — українська радянська поезія заспіває могутньою, прекрасною піснею, в якій яскраво й велично, мовою мільйонів українських трудящих блисне гармонія чудових фарб і створиться картина того, що робить країна Рад під проводом Леніна—Сталіна“¹⁾.

Сказане тов. Хвилею про українську поезію цілком стосується і художньої прози.

Обов'язок радянських мовознавців, що не словами, а ділом борються за здійснення директив партії в культурному будівництві, правдивим стилістичним аналізом творів художньої літератури допомагати радянському письменникові на висхідних шляхах його творчого піднесення.

Звісно, тільки марксистська методологія в лінгвістично-стилістичному аналізі може забезпечити ефективність цієї допомоги.

Автор статті цілком свідомий цього, як і не менше він усвідомлює величезну відповідальність, що її покладає пролетарська громадскість на дослідника.

Автор вважав за потрібне провадити оцінку мови письменника і персонажів у художньому творі в аспекті виявлення і для виявлення, насамперед, ідейної спрямованості даного твору.

Досліджуючи „Аванпости“ і критичне слово про цей твір, його мову (Я. Цапир. Нотатки про „Аванпости“ Ів. Кириленка. „За марксоленінську критику“, 1933, № 10, сс. 80—84; Л. Бард. Сардонічний погляд; Д. Леві.

¹⁾ А. Хвилія, Українська радянська поезія та її мова, „Комуніст“, 20. V 1934 р., № 116.

Про „огрядну“ мову. „Літ. газ“, 1934, № 10), автор у визначенні завдань лінгвістичного вивчення зважав на конкретні завдання даного етапу боротьби з основною небезпекою на Україні — місцевим націоналізмом і боротьби за мистецьку техніку письменника.

Об'єктами стилістичного досліду в даній статті є зміст, політичне спрямування і форма в мові в їхній діалектичній нерозривній єдності.

Практикою стилістичного аналізу автор прагнув категорично заперечити формалістичний стилістичний аналіз мови художнього твору і мови взагалі.

Проф. Пешковський, як відомо, зміст художнього твору тлумачив, як „психічний наслідок“, що ніби не може бути виявлений словом.

„Даже если бы условились считать „содержанием“ только основную мысль произведения или основное чувство, им выражаемое, то и то, попытавшись выразить его в словах, мы неизбежно внесли бы элементы формы в нашу формулировку, поскольку мы бы захотели отразить индивидуальные особенности данной основной мысли по сравнению с однородными основными мыслями других произведений“¹⁾.

Проф. Пешковський вважав, що зміст, хоч і існує, але може бути виявлений тільки формою, а тому вивчатися не може.

„Завзятих матеріалістів“ (??) проф. Пешковський вважав спіритуалістами, а формалізм усвідомлював, як послідовний матеріалізм слова.

Ці формалістичні позиції кардинально протилежні поглядам автора даної статті на зміст і форму в художньому творі, в мові.

Зміст — це не якийсь загадковий „психічний наслідок“, а ідеологічне спрямування твору чи певної його частини, фрагменту в їхніх зв'язках з ціленаправленістю цілого твору.

А саме тому, що зміст завжди діалектично пов'язаний з формою, тому, що, не нехтуючи індивідуальне в стилі, ми завжди розглядаємо соціальне й індивідуальне також в їхніх діалектичних зв'язках, треба виходити в лінгвістичному досліді з соціального, також досліджувати і зміст, і форму.

Додержання марксоленінських настанов щодо взаємостосунку часткового і загального в мові забезпечує дослідника від усяких механістичних збочень.

Як не можемо в стилістичному досліді йти від відокремлених елементів (окреме вивчаємо, але в його зв'язках) — ізольовано, абстрактно трактованих частин будьякої схеми лінгвістичного аналізу мови (ідеологічний стрижень — основне), так не можемо дослід мови ні розпочинати, ні провадити „со стороны звучания, не связанной с содержанием“²⁾.

Застосувати догму формалістів у вивчанні мови — значить безнадійно, і це в кращому випадку, поплутати „певчих птиц“ (Пешковський) з людиною — носієм у класовому суспільстві класової ідеології, завжди — свідомості.

Ів. Кириленко в „Аванпостах“ правдиво розповідає про боротьбу на селі за здійснення генеральної лінії партії, за індустріалізацію, за виховання нової людини, боротьбу за ліквідацію куркуля як класу, боротьбу за хліб і заможне колгоспне життя.

Автор розповідає про те, як партія очолює цей процес, як люди, наді-

¹⁾ Проф. Пешковський, Принципы и приемы стилистического анализа и оценки художественной прозы „Вопросы“... ГИЗ, 30, с. 159.

²⁾ Ibid., с. 135.

слані партією на місяць, самовіддано працюють. Одним з центральних персонажів оповідання є Марко Обушний — уповноважений ЦК.

Лінгвістично-стилістичний аналіз показує, що автор вдало користується різноманітними художньо-мовними засобами, щоб дати не спрощену схему якоїсь односторонньої людини, а живу постать самовідданого комуніста, що вміє поєднувати, як правильно це вже підкреслено в критичному нарисі про твір (Я. Цапир), громадське і особисте.

„Та ти, брат, он який — з ніжним здивованням сказав сивовусий, — стішки читаєш. Мо, чого доброго, й сочинив сам?“ (с. 8, підкр. наше. — В. М.)

Так літній, вже сивий комунар говорить про ліричний настрій Марка Обушного — секретаря партколективу механоскладального цеху тракторного заводу, що з доручення партії рушає на боротьбу за хліб, за більшовицький колгосп, а інтонаційне забарвлення слів комунара („...з ніжним здивованням сказав сивовусий“) свідчить про те, що автор оповідання знайшов мовний засіб на підкреслення справжньої більшовицької чулості, людяності не тільки Обушного, а всієї партії.

Особисте Обушного органічно з'єднано з ширшим, значнішим — боротьбою за нову людину.

Образно віддає автор настрої Марка Обушного під час від'їзду, спостереження проводів і зустрічей на вокзалі:

„Тоді сильніше стукало серце, і думки ставали м'якими, як вата, як перший пухнастий сніг, як цвіт яблуні тихого травневого вечора“ (с. 12).

З погляду лінгвістично-стилістичного аналізу цікаво дослідити діалог Гавриша — секретаря райпаркому і Марка Обушного (с. 43), а також промову уповноваженого на зборах активу Петрівки (сс. 74, 5). Мова Гавриша і Обушного типowo реалістична, витримана в жанрі ділової мови, без будь-яких штучних прикрас.

Розмовляючи з Гавришем, Обушний послідовно ставить тільки короткі конкретні питання (— А хліб, хліб як? — І в наслідок?) і, вислухавши Гавриша, задумано відповідає: „Я розумію“.

І думає.

Досить зіставити перше питання Обушного („А хліб, хліб як?“), що виявляє вміння уповноваженого близько відчувати не тільки особисте, а й громадське (це в мові відзначено синтаксичною структурою фрази — повторенням словарного наголосу), дальше коротке: „І в наслідок?“, задумане „Я розумію“ і кінцеву інтерпретацію думок уповноваженого, щоб усвідомити одну з його основних характеристичних рис — вірність партії і вдумливість.

Синтаксичне оформлення пояснень Гавриша („Давали неточні відомості“..., його попередні і наступні речення без підметів у цьому діалозі) додає ще одну важливу рису — без дальших пояснень секретареві партколективу механоскладального цеху тракторного заводу ясно, що мова йде про куркульський опір. Обушний має досвід боротьби і недаремно партія йому доручає відповідальну справу.

Все це підтверджує і стиль його промови на зборах активу Петрівки: чіткість аналізу, диференціація питань, влучність констатації, конкретність аргументу, логічність висновків, конкретність і точність мови. Репліки активістів

Петрівки до окремих кульмінаційних місць промови підсилюють її ефективність.

Мова ентузіаста соціалістичного будівництва — Марка Обушного, її характер, вказує як на ідеологічну класову витриманість уповноваженого партії на селі, так і на діалектичну його тактику в керівництві рухом колгоспної маси за заможне життя і його основу — виконання зобов'язань перед державою.

Обушний привітний з колгоспниками і суворий, категоричний з переродженцем Довбнею („— Добрий день, товариші! — привітно сказав Марко і круто повернувся спиною до голови сільради“ (с. 94).

Мова Обушного проста, зрозуміла. У кожному його реченні відчувається свідомість відповідальності за доручену йому ділянку соцбудівництва і більше того — органічне злиття з колективом у всіх роботах на всіх ділянках творчої праці.

Обушний розпитує колгоспників про їхнє життя, їхню працю:

„— Х а з я й н у є м о, товариші колгоспники?“ (с. 96, підкр. наше — *В. М.*).

„Х а з я й н у є м о“ питає Обушний, а не „х а з я й н у є т е“, бо він відчуває себе учасником усіх творчих будівних робіт на всьому просторі Рад. Союзу.

Як уміє Обушний поставитися чуло до колективу, так само просто і недвозначно він ставить питання про відповідальність кожного, про класову пильність:

„— А де ж люди, люди що роблять?.. Де відповідальність кожного за певну кількість коней?..“ (с. 38).

Мова Обушного не безбарвна, вона емоційно насичена і поряд з елементами звичайно ділової мови („за певну кількість“) віддає хвилювання і глибоку зацікавленість справою.

Не абстрактно-філософський риторичний зміст вкладає Обушний у слово „люди“, дане повторно в хвилюючому запитанні („... Люди, люди що роблять?“).

Люди — це ті, хто чесно працює на користь соціалістичного будівництва.

Образна система мови, дана в творі на окреслення образу Обушного — багатогранна, як різноманітні й способи її структурного оформлення (від стислих, неповних, безприсудкових речень оповідально-вольового спрямування — до помірно поширених і складних кількоелементних).

У світлі завдань переробки людини, індустріалізації [„Вони (букви) спахували каскадами бесемерівських вогнів, гуркотіли тракторними колонами, цокотіли підковами червоної прикордонної сторожі“, с. 114] соціальним ліризмом перейнято перспективно-реалістичні образи підкореної новій людині природи:

„У степу розкішний сад. Цвітуть липи, соками наливаються груші, яблука, сливи. Зелений квітчастий килим прослався в саду. Шумлять верховіттям молоді тополі. По саду, в лощинах стоять світлі, білі будинки (не „хати“ — всг. наша — *В. М.*). Довгі цегляні комори, стайні..“

Поруч саду починаються лани. Розлогі, широкі, скільки око схопить. Як море, хвилюються золоті жита, дозріває пшениця.

„...За гущавини дерев виїзять комбайни. На комбайнах, на тракторах молоді хлопці, дівчата. Веселі, міцні...“ (с. 100).

Стилістична оцінка слова в художньому тексті звичайно провадиться з погляду відповідності його тому ідеологічному настановленню, що його має в творі, згідно з задумом автора, даний контекст.

Тому не сама собою образність слова цінна, а його ідеологічно-художня, сказати б так, органічність і виправданість з погляду наростання образності й емоціональності в цілому контексті, — як спосіб словесно-образного, художнього виображення ідеї.

Мовне оформлення спогадів Обушного про минулі часи капіталістичної експлуатації стверджує правильність саме такої оцінки слова в художньому тексті:

„Вугіль ішов на-гора до сонця. Вугіль потім давав тепло й світло мільйонам людей, а коні знову поверталися за повними вагонетками у вогу темряву штрека і, аж до смерті сліпі й покірні, поволі розвозили вагонетками рештки своїх недоїджених днів. Відтоді любить Марко коней. Вони нагадують йому важку далеку юність, повну невичерпної снаги, неясних поривань і надлюдської ненависті до тих, хто загнав у підземелля і людей, і коней, щоб висмоктати з них кров, яка потім золотом текла в кишені власника шахт“ (с. 117).

Синтаксична структура і лексика цього оповідання цілком витримані в стилі прямої, правдивої мови Обушного. Ідеологічної заостреності і наростання емоціональності тут досягнуто не накопиченням системи надуманих метафор чи метафоричних виразів, — і не риторизмом, — а правдиво реалістичною інтерпретацією контрастного до соціалістичного сьогодні ганебного минулого капіталістичних часів.

Два слова про зриви. По суті ідеологічно правильно спрямовану думку Обушного про ледарів вульгаризують невдало автором дібрані, зіставлені ніби для підкреслення, емоційні метафоричні слова „дудлити“, „пузирити“ у реченні:

„— О, їм далеко приємніше сидіти в жарко натопленій (відзначаємо й позитивне — добір лексики: не по-нацдемівському обов'язково „напаленій“, а „натопленій“ — В. М.) хаті і дудлити горілку, а в кращому разі пузирити (навіть без лапок дано — В. М.) у „хвильки“ (с. 97).

„Дудлити“ справді віддає потрібний зміст, а „пузирити у хвильки“, „пузирити“ без лапок навіть — хто ж скаже крім тих, що справді „пузирять“ у „хвильки“? А якщо так, то чому не сказати б: „дудлити горілку...“, „грати у „хвильки“?

Зайва також, вважаємо, натуралізація нетипового й окремого в репліці комунара („Стішки“ — „мо“ — „сочинив“.)

Мова не всіх персонажів позитивного плану достатньо індивідуалізована автором. Зокрема — це можна сказати про Сукача.

Цікавий за задумом автора персонаж проходить в оповіданні тільки окремими епізодами (промова — сс. 53,54, діалог Сукача і Павла Мотори, с. 29 тощо).

В ряді важливіших персонажів оповідання — постать самовідданого комсомольця, одного з активних бійців на аванпостах, бійця за соціалістичну перебудову села, за хліб, за нову людину, — Павла Мотори.

Його ідеологічний профіль — почуття глибокої відповідальності перед пролетарською державою за найменше доручене йому діло — автор виявляє словами, переказаними читачеві дідом Корнієм Івановичем, черговим виконавцем Петрівської сільради:

„Недарма ж Павлушка говорив звечора:

— Ми, діду, тепер вроді як (підкр. наше — *В. М.*) господарі на селі. Відповідаємо за все“ (с. 14).

Намагаючись виразніше індивідуалізувати портрет, автор вводить в мову Павла Мотори й типово-розмовні відхилення від літературної синтакси, які ми справді можемо часом спостерігати в мові окремих осіб.

Емоціональні елементи лексики — епітети завжди нерозривно поєднані з ідеологічним планом. Тому вони і в словах автора, поданих для окреслення образу певного персонажу, повинні гармоніювати з іншими засобами виявлення світосприймання даного героя.

„Може кохана дівчина прийшла до хлопця уві сні і шепоче йому на вухо золоті слова любові“ (с. 16; підкр. наше — *В. М.*).

Чи конче потрібно було авторові вжити підкреслений епітет („золоті“), щоб ввести індивідуальне в характеристиці відданого пролетарській справі Павла Мотори.

Чи не маємо в даному випадку справу з „традицією“, несуголосною ні з ідеологічним профілем автора, ні з світосприйманням молодого, чесного комсомольця?

Відповідно до ідеологічного профіля Павла дані в творі його репліки в діалозі з Сукачем („Я зараз же з твого дозволу беру на стайні коня й їду; поїду негайно. Все одно, я вартую, а віхола — пусте“, с. 29) і на зборах під час виступу Довбні („— Брешеш! — стукнув долонею по столі Павло. Це ти, мабуть, над чаркою пережавкнув!“ — до Довбні, с. 52).

Варвара Нежурбіда — алегоричне прізвисько дібрав для Варвари автор.

Варвара — стійка комсомолка, з бідняцької сім'ї, з тих багатіх сімей, що, будучи експлуатовані куркулем, усвідомили потребу боротьби з ним, знаходили енергію боротися з глитаєм за керівництвом пролетаріату, боротися за радянську владу.

В творі автор розповідає про те, як Варвара, продовжуючи славні незаможницькі традиції, бере активну участь у ліквідації решток капіталістичних елементів на селі.

Громадський інтерес Варвари відображає тематика її запитань до Довбні на зборах (с. 54; виступи — с. 52).

Про її активну участь у боротьбі з перших сторінок розповідає автор.

„Я хочу тільки запитати голову, — обізвалася Варвара. — Яких заходів ужив він до тих, хто цю ніч самоправно молів у Кривулиному млині? А друге запитання, чому на збори активу ніколи не запрошували дядька Миколоюка, тітки Христі та інших кращих ударників у колгоспі? Чому жінок-ударниць ніколи не притягали до громадської роботи? — з при-

тиском закінчила Варвара і зашарілася від стриманого хвилювання“ (с. 54).

Стиль її мови — стиль комсомольського активіста села.

Як показує й поданий вище уривок, мова її насичена новою лексикою.

Не підпорядковуючи громадське індивідуальному, Варвара у виображенні автора проте окреслена, як це виявляє і її звертання до Павла Мотори, живою людиною.

Глибоко схвилювана й ображена сумнівом, який посіяли куркульські пройдисвіти в думці Павла щодо неї, вона все ж, не припиняючи боротьби проти Кривулі і його компанії, вірить, що Павло Мотора кінець-кінцем не піддасться на куркульську провокацію:

— Ой, Павлику! Та це ж неправда, неправда, чуєш! — не сказала, а зойкнула крізь сльози дівчина“ (с. 145).

Не зовсім вдало, вважаємо, вводить автор гумористичне емоційне забарвлення, „учуднення“ тону, користуючись для цього хватким, але шаблонним виразом в одному з перших епізодів, де знайомить читача з Варварою:

„Вона рішуче вхопила хлопця за плечі й трусоннула його з силою, яка б зробила честь першому-ліпшому парубкові“ (с. 17; підкр. наше — *В. М.*)

„— І сибірки на тебе, анциболота, немає! Ось кинь мені їржати, бо доїржешся, доки я не візьму чаплію та як не усвиріплю по озаддю, то й родичів не впізнаєш...“

— Го-го-го! — відповів з печі молодий голос. — Це ще не велика біда, родичів не впізнавати. Про мене й зовсім їх не бачити, от щоб я вмер...“ (с. 68).

Таким „енергійним“ діалогом Ганни і Андрія Миколюків розпочинає третій розділ твору автор.

Діалог, у цій частині й далі (сс. 69, 70), відповідає в основному задумові автора дати якнайяскравіше образ молодого, веселого, ще недостатньо, правда, дисциплінованого, але в майбутньому — активного, відданого партії, пролетарській справі комсомольця. І треба сказати, що авторові пощастило віддати в мові Андрія Миколюка безпосередність, одвертість юнацьку, прямоту і юнацький запал.

Форма пошанної множини (звертання до матері під час сперечання: „Підждіть, мемо, ви за одним замахом...“, с. 69) в устах Андрія Миколюка має зовсім одмінну, ніж то було в Кривулі, стилістичну функцію.

Зберігаючи все ж своє архаїчне забарвлення, вона, поряд з іншими новими, сучасними елементами в мові Андрія Миколюка („...беру слово по вашій коротенькій доповіді“; „принципові питання“, с. 69) говорить про те, що, хоч у родині Миколюків ще є чимало дідівського, але злам відбувся і дальший шлях, як старих колгоспників Миколюків, так і Андрія, є шлях зростання, висхідний — до заможного колгоспного життя.

При чому — автор не спокусився тут ідилічним, але мало переконливим, засобом накреслити спрощено висхідний шлях для всієї родини Миколюків.

Навпаки — мова Ганни Миколюк і Андрія говорить про те, що, хоч мета в обох персонажів і одна, напрямком спільні, проте їхні шляхи щодо

ступеню і темпу зростання в ідеологічному плані ці персонажі відповідно автором індивідуалізовані.

Мова Андрія має чимало вже нового, сучасного, як і в лексиці, так і у фразі (— Не перебивайте оратора! — с. 69), хоч ще й Андрієві, якому Жовтнева революція дала право користуватися силою розуму, треба цю силу як слід опанувати, щоб думка була по-більшовицькому гостра й щоб слів ви-старчало розповісти про перемоги нового життя. Тоді й Андрій позбудеться свого надокучливого повторення: „От щоб я вмер“, яке з'являється в його мові тимчасом завжди тоді, коли бракує нових, кращих слів. Андрій Миколюк під керівництвом комсомолу вже робить справжнє, потрібне революційне діло на селі — активно бореться з куркульнею. Молодий ентузіаст ще чимало буде вчитися в мудрого керівника — комуністичної партії.

„Він і працює й пожартувати вміє.

Молодість!..

— Скажіть, хлопці, ви друзі мені?

— Самі справжні, — коротко запевнив Лука.

— Приєднуюсь до попереднього промовця. Єдність комсомольських лав Петрівки перш за все.

Полюбляв Андрійко високий штиль“ (с. 153).

Мова Ганни Миколюк ще рясніє надто старими елементами слова, локалізмами тощо. При чому, нам здається, що, проводячи правильну лінію на контрастність мови Ганни Миколюк і Андрія, автор все ж щодо першої надто захопився лексично-синтаксичним фотографуванням (тут і „сibirка“, і „анциболот“, і „усвиріплю“, і „озаддя“, і „лобуряка“; таксамо й щодо синтакси), а щодо другого — нанизуванням „дотепу“ („Про мене й зовсім їх не бачити (родичів); „сова не виведе сокола, а все буде совиня“ — с. 69. „Будь ласка вирахуйте, скільки відер молока я виссав“ — с. 69) та додаванням на одній, сторінці по кілька разів повторень: „От щоб я вмер!“ (див. с.с. 68, 69, 70 та інші).

Це вже, безперечно, занадто.

Пародійно-натуралістичне і нанизування автором у мові комсомольця Андрія Миколюка, щоб віддати швидку зміну думок, неповних, паралельних речень з вставними словами. Цей синтаксичний засіб тут, здається, невдало застосований автором. Замість юнацької безпосередності він віддає тут якусь неприродну розкиданість думок. І це суперечить творчому задумові автора:

„ — Мамо, давайте вечеряти.. Товариш Обушний, оце наш гармоніст. Після вашої доповіді у сельбуді грав. Пригадуєте? О, наварили кулішу... Носом чую... А хлопець він з бідних, наш... Ану, вшквар, Луко, однієї, доки я нові чоботи натягну... Тату, тютюну немає зайвого, бо товкти ніколи. У сельбуді, мабуть, уже чекають на нас... Мамо, сипте, бо без вечері піду... От щоб я вмер!“ (с. 115).

Наведений уривок — приклад невдалого, непомірного, неадекватного застосування в художній тканині розмовної мови.

Розмовна мова потрібна в художній тканині, але, не в пародійно-натуралістичному застосуванні, надто коли це суперечить цілеспрямованню автора в характеристиці персонажа.

Менше індивідуалізовано в творі мову комсомольця Луки-гармоніста. Окремі запозичення і перенесення в мові Луки („Не дівчина, а гвоздь сезона“ — Лука про Варвару — с. 155), окремі натуралізовані вставки, підтвердження з ритмічним подовженням на підкреслення розважності („Да-а“ — с. 155) та інші окремі репліки Луки в творі все ж, на нашу думку, ще не дають принаймні характеристики основних індивідуальних рис цього персонажа.

„Не ламай цикорію, старий, — гуде він. — Доки з тобою п'є партизан Мотора, — ніхто тебе не зачепить... Я психію людей знаю“ (с. 24).

Загальний колорит типово-побутового розмовного жанру (один з його елементів — субстантивований прикметник — „старий“) наведеної репліки партизана Мотори автор індивідуалізує вставкою окремих одиниць лексичної тематики („цикорію“, „психію“ — хоч і в нелітературному оформленні), яка говорить про ширший життєвий досвід бувалого партизана.

Партизан Мотора, хоч і любить випити і не завжди розбирає з ким п'є, проте цілковито протилежна Сутузї людина. Мотора — одверта людина, він не вміє і не хоче „тримати язика за зубами“. Це підтверджують його слова („Не ламай цикорію, старий“ — Що думає, те й каже). Так про нього міркує навіть і класовий ворог Кривуля.

Категоричність інтонації мови Мотори („Доки з тобою... Мотора, — ніхто тебе не зачепить“) виявляє не індивідуалізм, а упевненість у собі, упертість.

Справді, вмів Мотора уперто, до перемоги боротися з класовим ворогом на фронтах, а ось на будівничому фронті ще не зовсім зорієнтувався.

Тому то ще брентить тут у його мові нотка якогось безцільного, абстрактно-філософського заступництва.

Проте аргументація категоричного твердження Мотори („Я психію людей знаю“) криє в собі заперечення самого твердження, хоч цього сам Мотора ще не помічає.

Справді, знає Мотора, що його шанують незаможники.

Знає й за що його шанують. Пишається своїми колишніми бойовими днями партизан Мотора.

А тому й тепер — раніше чи пізніше — піде за вказівкою партії проти класового ворога — проти куркуля Кривулі та ін.

І інша, категорична мова до куркуля партизана Мотори, коли починає прокидатись в нього класова свідомість.

„— Розвійдись, гади, я ваш бог! — не кричить, а реве Мотора, і руки його злітають в повітря, готові трошити все, що під них підскачить“ (с. 27. 32).

Його пропозиція („в конверт!“) конкретна, рішуча, образна і стисла.

„— Голову сільради в конверт! Членів управи, Кривулю, Сутугу та Балуту, так само в конверт! Тоді перевернути догори ногами все село, і план виконаємо! — переконував Обушного гарячий Мотора“ (с. 106).

Корній Іванович — поважний свідомий колгоспник, що, хоч ще й інтуїтивно, але на основі свого життєвого досвіду, вже усвідомив в правдивість колгоспного шляху.

Про нього дуже коротка мова в автора.

Проте, індивідуалізуючи й цей портрет, автор окремими рисами в індивідуальному прагне чітко виявити соціальне, класове.

Мова Корнія Івановича нескладна — це переважно прості речення. І в цих реченнях діалектично відображено часто окреме, не цілком опосередковане й разом — вже силуети усвідомлення причини і наслідку, виявлені часто в недосказаному, різними засобами, часто підкреслені емоціональністю, ритмом тощо.

„— Отак - о! (Ритмо-мелодійна фігура посилення звуку на підкреслення сили емоції, певності — *В. М.*). Тепер зручніше буде. Шапка в мене вовняста, тепла. Куди твоїй подушці!“ (Неповне речення, підкреслене — *В. М.*) с. 16.

Любить сьогодні молодість дід, але, щоб любити, треба вміти ненавидіти, — і ненавидить він тих, що передчасно відібрали колись у нього молодість.

Про це синонімічним перефразом поглиблюючи думку (див. 1, 2, 3) і підкреслюючи її зворушливо-емоціональним ритмічно-відокремленим посиленням реченням, розповідає читачеві автор:

„Корній Іванович згадає свою далеку молодість, розгублену по економіях (1), по чорних нивах (2), коло чужого добра (3). — Ех, та й паруб'яга був колись з діда Корнія!“ (с. 16).

Немало літ прожив дід Корній Іванович, тому в його мові є й літні ходові вислови („— Отуди к лихій годині!“ — с. 17).

Про це також не забуває автор.

Мову Корнія Івановича автор, переважно, витримує в природнорозмовному простому жанрі („От тобі й нема“... „Млинок, бач, ворухиться“), але влучність фрази діда Корнія зважди виявляє його прямоту, докір куркульським підспівувачам.

„От тобі й нема хліба, — подумав Корній Іванович, залишившись самотнім у сільраді. — А млинок, бач, ворухиться“ (с. 18).

„— Драстуйте, діду-у-у-у! — гукнула вона (Марія — *В. М.*) на піч.

— Вору-у-у-шимося?“ (с. 88).

Активістка колгоспниця Марія шанує працю. Її мова до старого діда, який працював усе своє життя для того, щоб інші, хто ніколи не працював, без праці могли добре жити, перейнята теплим ліризмом.

Автор знаходить засоби (подовження звуку, підкреслення, ритм) відтворення справді живої розмови, яку чує читач.

Дає Ів. Кириленко в „Аванпостах“ і показ класового ворога — зрадника і куркуля, що діє „тихою сапою“.

„— Може з дороги відпочити б, попоїсти? То я в два щота квартиру вам у гарного дядька влаштую“ (с. 44).

Не просто питає Довбня Обушного, чи хоче він відпочити, поїсти, а в запитанні (реченні з недосказаною частиною присудка, — з недосказаним додатком — „відпочити б вам треба“) запобігливо хоче в прозоро за-тушкованій формі обов'язково тут же підкреслити, як він, Довбня, думає щодо цього.

Цілком імпонує загальному тонові запитання Довбні це „попоїсти“ замість „поїсти“. Його особлива стилістична функція визначається тут загальним колоритом мови Довбні.

Не чекаючи відповіді, Довбня упередливо додає: „То я в два щота“.. (штампований вираз, фонетично стилізований, як засіб категорично приєднати себе до людей, готових до всяких послуг).

„Знак запитання відділився від лоба і повис у повітрі над столом, трохи випроставшись і злегка похитуючись“ (с. 44).

Метонімічно-символічний знак запитання — штрих у цілій характеристиці, даній у творі обмеженому переродженцеві Довбні.

„У всякому разі, — в напруженій тиші голова вів далі: — я должен сказати, що врожай у нас нікудишній, а план великий, потому, конешно, нам його тяжко виконати. Може товариш уповноважений з Харкова допоможе, тоді подивимось, а так самі нічого не вдіємо...“ (с. 51).

Якоюсь пародійно-мішаною, синтаксично-поплутаною, претензійною мовою, живляючи двозначні вирази („Може товариш.. допоможе, тоді подивимось...“), викладає на зборах опортуніст і зрадник Довбня свої „думки“.

„— Колгоспники і ви, індуси, — нарешті, заговорив тоном, яким читають маніфести. — Ми должны закончить хлібозаготівку! Понятно? Ну от. Значить, закончить на сто процентів. А сьогодні треба заготовить сорок центнерів. Понятно? Ну от. Значить масовою роботою..“

Далі, щось згадавши, гримнув по столу кулаком так несподівано, що кілька присутніх здригнуло.

— План риалний! Канайте! — гримнув на всю хату Довбня. — Чого ж ви дивитесь!? Канайте!

Гуркнув і, задоволений, що вжив чужого слова „риалний“, обвів очима присутніх“.

„Ледве помітна усмішка задоволення промайнула на Кривулинім обличчі і розтанула в гостренькій чорній борідці.“

— Чого ж ви „не канаєте“? Га? — знову гримнув голова“ (с. 30).

„— Не кричи, самашедший!

Це Марія доярка, не стрималася.

— Що? — хитнувся всім тілом голова. Але його погрозливе запитання потонуло важким цвяхом у зливні різких жіночих вигуків. Напружена мовчанка вибухнула тепер вихором голосів. Марія вела перед. Вона, випускаючи на хвилину щонайменше півтисячі слів, схопилася на ноги, і очі їй заблищали лютим обуренням. Лушпиння з пелени сповзло на долівку..

— Що це тобі, старий режим? Розкричався як на батька! Не страшно, не таке бачили. Ти б краще дивився, чи вітряки вночі мелють, а не кричати. Ми літо й зиму робимо як прокляті, а він прийде і по-людському не заговорить. Не дуже стрибай, прийде й на тебе власть!

У Маріїну гарячу проповідь вкликалися десятки нових голосів. Наче прорвало нетривку греблю, що стримувала цей бурхливий словесний струмінь.

— Бере, бере вовк, та й вовка візьмуть!

— Хай його за живіт візьме!

— Та воно й візьме!

Заткніть глотку, жіяки! — гукнув солідний чоловічий бас.

— Не заткнете.

— Канайте, канайте! Щоб тебе лиха година сканала! Чи в тебе других слів для людей нема? Тільки гиркаєш та баньками водиш!

— А вона таки сканає!

— Хто?

— Та лиха ж година.

— А ну-да. Ну-да... То така, що скана. А кого ж, сестричко?

— Та голову ж отого набундюченого. Ба, як насупився!

— Всі сконаємо, люди добрі, всі, — поважно кинув Кривуля. — Чоловік не винуват. Йому прикізують, а він з нас требує... На те влада...“

Свою бездіяльність і потакання куркулям Довбня намагається замаскувати „директивною“ фразою („Понятно? Ну от.“ — с. 90), безпеліційним тоном і повторюванням того, що всім відомо („Ми повинні закончить хлібозаготівку!“ — с. 90).

Проте він нездатний, не вміє і не хоче розповісти колгоспникам, що для цього треба викрити й вигнати класового ворога. Він тільки повторює: „Понятно? Ну от.“; „Значить, закончить...“; „значить мосовою роботою“, „план риалний“ (хоч це й без нього знають колгоспники, яким відомо про крадіжку й приховування хліба куркулями) та несамовито вигукує своє, на куркульський лад перелицьоване „виконуйте“, „канайте!“. Але свідомі колгоспники знають, що не таке справжнє більшовицьке слово.

І тільки задоволений такою „масовою“ (??) роботою куркуль і злодій Кривуля („усмішка промайнула на Кривулинім обличчі і розтанула в гостренькій чорній борідці“ — влучна метафорична вставка автора — с. 90), сподівачись за спиною безголового голови ще „поорудувати“.

Коли ображені поведінкою Довбні збори виявляють своє обурення, слово на захист „голови“ забирає той же Кривуля („Всі сконаємо...“ — „Чоловік не винуват, йому приказують“ — с. 91). Він говорить з своїх ідеологічних позицій.

Він пускає в хід давно випробовану експлуататорами проповідь символічного пророцтва і християнського лицемірства, щоб обурення проти Довбні використати, агітуючи проти радвлади.

Як бачимо, мова і Довбні, і Кривулі, відображаючи індивідуальні риси цих класових ворогів, цілком характеристична для куркуля, підкуркульника.

Знайшов автор відповідний ідеологічний тон оповідальної рамки для мови цих „персонажів“.

Проте — потрібно було б, на нашу думку, дати чіткіше показ відображення в мові колективу наростання нової, вже соціалістичної свідомості.

Замість цього автор, на жаль, дав за натуралістичним методом окремі репліки (сс. 91, 92).

Один з драматичних, кульмінаційних моментів сутички дано автором правильно:

„Напружена мовчанка вибухнула... Марія вела перед...“

Але далі, несподівано, зриваючись з тону, автор жартівливо-іронічно продовжує:

„...Вона, випускаючи на хвилину щонайменше півтисячі слів...“ (с. 91).
Ця гіпербола і жартівливо-іронічний тон тут не пасують.

Також зайве, на нашу думку, в характеристиці Довбні якість експериментальне, хоч і на момент припущене, порівняння Довбні і Пушкіна, чи точніше — гадання про те, як подумав би Довбня, коли б читав Пушкіна. („Ех, важка ти шапка Мономаха!“ — напевне б подумав Довбня, коли б читав Пушкіна. Але він знав лише:...“ — с. 93).

Правильно, що Довбня „правив“ по суті (а не головував, бо головують ті, що чесно виконують директиви комуністичної партії, працюють) так, як, очевидно, колись „правили“ Мономахи.

Але Довбня і згадка про Пушкіна — нехудожнє спрощенство. Авторам М. Горький радив більше критично вивчати й літературу попередніх часів, щоб навчитися добирати точні слова, застосовуючи їх у нових асоціаціях, вже не в дворянському чи буржуазному реалізмі, а в новому стилі соціалістичного реалізму.

А про Довбню тут образною мовою треба було сказати інше.

Треба було б сказати, що коли б Довбня був чесним комуністом, вивчав і застосовував директиви партії, а не продавався куркулям, коли б він позбувся своєї обмеженості, він думав би і поведився інакше, він допоміг би колгоспникам викрити куркуля і виконати справді реальний, даний радвладою, план хлібозаготівлі.

Перші слова автора про „активіста“ (?) Кривулю такі:

„Наливав розважний, нехапкий Кривуля. Він цілком законно почував себе за господаря в млині. До цього було дві причини. Поперше, він як член управи колгоспу „Жовтень“ мав, так би мовити, громадську перевагу над іншими, а подруге, цей млин колись належав йому, і дивно було б, коли б хтось інший почав порядкувати в ньому. Становищу господаря імпувала гостра, чорна борідка клинцем, сива парубоцька смушева шапка, просторий, добротного сукна кобеняк. Спід кобеняка видно було шкіряну тужурку. Від довгого вжитку вона вилискувала неприродним блиском. Чорні сукняні штани, заправлені у високі халяви хромових чобіт, доповнювали зовнішній портрет цієї людини. У всякому разі, кожний, хто вперше зустрічався з Кривулею, без довгого вагання визнав би у ньому запеклого сільського активіста, ба навіть члена партії. Принаймні зовнішність і одяг не лишали щодо цього жодних сумнівів“ (сс. 22—23).

Класовий ворог діє „тихою сапою“. Він наливає, розважний і нехапкий. Жодного зайвого слова в цій характеристиці. Автор знайшов потрібні слова, щоб розповісти про Кривулю — його тактику в нових обставинах.

Кривуля тепер „законно“ (?) шукає „громадської переваги“ (?), бо не хоче хижак повернути неможливім те, що колись у них пограбував.

Небагатьма словами, стисло автор, переказуючи думки Кривулі, окреслює його ідеологію і далі — його зовнішні засоби мімікрії.

Економність мови автора робить її тут особливо виразною: просте речення, просте, поширене однорядними додатками з влучним реалістичним епітетом („гостра, чорна борідка клинцем“..), вставними словами („поперше“, „подруге“..., „так би мовити“, „принаймні“), які разом з підрядним у складеному реченні („хто вперше зустрічався з Кривулею“...) не тільки окреслюють, а й викривають ворожу, шкідницьку практику куркуля.

Таке спрямування й цього „законно“ в лапках (хоч лапок автор не ставить — і так очевидно) з погляду автора й „законно“ без лапок — з погляду хижака-куркуля; таке ж спрямування і стилізованого „почував себе за господаря“.

Не зовсім ясно, чому наприкінці абзацу характеристики автор вжив форму „жодних сумнівів“.

Вважаємо, що це недогляд автора.

...„Чарка все на світі робить“... — думає Кривуля“... (с. 24).

Застосовуючи нову тактику, Кривуля вірний своїй давнішній філософії глитая. Це найкраще виявляє архаїчна формула куркульського прислів'я.

Маскуючи абстрактно-філософським метикуванням свою конкретну шкідницьку практику, виявляє свою спостережливість Кривуля.

Нелітературне усвідомлення слова, специфічної фонетичної огласовки („замечтався“ замість „замислився“) підкреслюють прагнення куркуля розмовляти з його погляду „вченою“ мовою.

„Замечтався, Хведоре Микитовичу? Облиш, минеться!“ (с. 27).

— Добрий вечір, Павлику... люб'язно сказав Кривуля. — А старий сплять?“ (с. 66).

Зовнішню лагідність і традиційно-хижацьку ввічливість, — з ким треба, — влучно підкреслює так звана пошанна множина й запитання Кривулі про партизана Мотору.

В такому ж критичному плані, широко використовуючи іронію... („...не прості собі люди...“; „теж член (?) управи“, „він просто собі любить випити, вміє тримати язика за зубами“, „підтакує Кривулі“; „непогана людина й рахівник“, „... „де походить... там...“), дає автор і характеристики Сутуги Івана й Балуги:

„Правда, і решта гостей не прості собі люди. От хоча б Сутуга Іван. Теж член управи колгоспу, але в нього ніколи не було млина, він просто собі любить випити, вміє тримати язика за зубами і завжди на засіданнях управи підтакує Кривулі. Крім того, він має доброго неусуспільненого коня, а при їхнім спільнім ділі до міста доводиться їздити частенько.

Непогана людина й рахівник. Хитрий достобіса і діла вивершує тонко. Де вже походить його, Балугина, рука, там комар носа не підточить“ (с. 23).

Тут мова автора наближається до розмовного жанру. Автор використовує неповні речення („От хоча б Сутуга Іван. Теж член управи...“), елементи побутової лексики („хоча б“, „достобіса“), побутові ходові метафоричні й метонімічні вирази („тримати язика за зубами“; „де вже походить його... рука, там комар носа не підточить“) — все це поживляє оповідання, конкретизує портрет.

Запроданець Сутуга багато не говорить. Його фраза уривчаста — часом на одне, два слова. Це індивідуальна особливість даного персонажа. Але в цих двох словах через пародійноштамповане мудрування, підкреслене елементарною лагідністю, яскраво виявлена ідеологія підкуркульника.

— Свої, помиритеся, — лагідно і вкрадливим (так автор політично кваліфікує „скромність“ Сутуги — В. М.) голосом заспокоює Сутуга“ (с. 27).

— „Не знаємо, до того не приставлені, — взявся відповідати за обох Балута.

— Язиком усього можна намолоти — не дотримав тону Сутуга, але раптом стямився, що заїхав не туди, і вже з жартівливими нотками в голосі запитав:

— А хіба хто пробував уночі молоти? От люди! Віхола така була, що добрий хазяїн собаки з хати не вижене, а воно, бач, до млина добралося.

— Порушення закону і більш нічого, — вставив Балута“.

Характеристичне, індивідуальне в діалозі двох шкідників. Обидва цинічно брехливі політичні шкідники. Проте кожен по-своєму замітає сліди. Бюро крат Балута, заядлий петлюрівець, шахрай, формальною, відрубною фразою-намагається відбити обвинувачення. Для цього до його послуг і відповідна лексика („не приставлені“), що відображає в контексті певні поняття. Він не хоче ніби й знати ні про що, до чого він „не приставлений“.

Проте він не від того, щоб козирнути категоричністю й офіційною фразою („Порушення закону“).

Не дотримує цього тону через свою особисту вдачу Сутуга. Він або лаконічний у притакуванні іншим куркулям, або вже надто балакливий.

Тоді його мова розхристано-емоційна, неврівноважена: роблене, ніби жартівливе, здивовання, невдоволення, виявлене, на перший погляд, абстрактним твердженням, але без особливої розбірливості щодо добору лексики („язиком усього можна намолоти“) і тону, ритмічне посилення робленого здивовання („От люди!“), розволіклий виклад (з використанням прислів'я) відомого всім факту і поряд — типово анонімний, удавано презирливий вираз („а воно... добралося“), типові вставні слова, частки („бач, от“). Такий індивідуальний профіль Сутуги і його мови.

Мова автора „Аванпостів“ в основному є одним з дійових засобів ідейно-витриманого і динамічно-мистецького розгортання сюжету оповідання.

Формалістичний аналіз лінгвістичного факту, зокрема й епітету, намагання дати ширший висновок до якісної оцінки, ідеологічної функції й природи художнього образу і мовних засобів його реалізації без виявлення діалектичного взаємостосунку часткового й загального безперспективні.

Щоб усвідомити, як лінгвістичними засобами автор подає епізоди боротьби за підкорення природи та переробку людини, окреслює ідейне спрямування твору, треба вийти з системи автора і в світлі цієї системи виявити стилістичні функції конкретних мовних елементів.

„Глу па, осіння ніч“...

„Вітер шалено гонить перекотиполе, з корінням вириває потемнілі кущі кураю і примушує їх стрибати й мчати в ніч химерними тваринами“...

...„Іноді опівночі в далеких лісових хащів вихопиться в степ зграя голодних вовків...“ (с. 9).

Але „приходять люди... озброєні волею свого класу...“ (с. 3).

„Стуговить під їхніми ударами затужавіла цілинна земля“...

„...Ростуть тракторні велетні, запалюються нові домни“... „лягають... блискучі рейки залізниць“.

„...Мільйони рук“... „творять некрушимо підмурки соціалізму“... (с. 10).

Контрастність дібраних на характеристику старого і нового епітетів говорить сама за себе.

Темою цитованого фрагменту, як бачимо, є тематична лінія й цілого твору. Сюжет цього фрагменту-зачину — контрастне зіставлення (послідовне) двох образів — старого і нового. Поряд з образним виразом в аспекті розкриття ідеологічного спрямування використано тут і епітет, що зовсім не має метафоричного значення („глупа ніч“; „блискучі рейки“).

Але придивіться, як цей епітет дано. Тоді вам стане ясно, що тема, сюжет і мова даного уривку становлять єдність, а метафоричність лексики і виразу, дані ощадно, тільки заглиблюють, підсилюють думку, висловлену найпростішими словами.

Це й є справжня образність слова!

Для створення художнього образу автор в зачині другого епізоду („2. Коли хурделить метелиця...“ — с. 13) вдало користується метафорою, побудованою на введенні слів, які відображають вже нову індустріалізовану працю („Могутніми повітряними свердлами в'їдається вітер у пухнасті пагорки...“, с. 13).

Один з засобів синтаксичної синоніміки — вільний порядок слів.

За допомогою певного порядку слів автор прагне конкретизувати художній образ, підкреслює широчінь просторів Союзу, на яких провадиться переможна боротьба за створення нового соціалістичного суспільства, нової людини („Засніженими степами“... „вітер“, с. 13).

Проте треба сказати, що в мовній системі зазначеного зачину є ідеологічно-стилістичні зриви.

Істотною хибкою є нецілковита витриманість з погляду реалізації основного ідеологічного настановлення твору елементів двох — в основному — в даному зачині художніх контрастних образів — старого, гнилого минулого і нового.

Недодержання, поплутання ідеологічної лінії в емоціональному забарвленні позитивного образу нового просто шкодить.

Для чого, справді, авторові було потрібно це „скаженіє (?? чому?) вітер“? Спробуймо застосувати стилістичний експеримент.

„Засніженими степами гуляє вітер“.

Заміна слова тут, очевидно, вирівняла б фразу відповідно до цілеспрямованості образу.

Таксамо, нам здається, зовсім непотрібна в зачині синтаксична фігура, яка містить докірливе звертання до вітру:

„О, вітре, ти надто знахабнів цієї зими! Ти замітаєш стежки й дороги, ти приковуєш людей до теплих закутків, ти зовсім безкарно награвеш давніх мелодій на телефонних дротах“ (с. 13).

Несуголосною з мовним стилем цього твору є манера, так широко в свій час культивована, патетично-символічної персоніфікації, звертання до явищ природи, як до живих істот („О, вітре, ти...“, „Невже тебе, вітре...?“).

Ми б запитали автора, до чого в загальній мовній тканині, що окреслює образи „вітра“ і „принишклих селянських хаток“ (с. 13), запитання:

„Невже тебе, вітре, дратують чорні мовчазні вітряки?“ (с. 13).

Вважаємо, що в зачині є й надмірна гіперболізація природного явища, накопичування, неощадність образних елементів:

„Вітер“... „примчав“... „Він і сміється, і плаче, і завиває, немов згряя“... „вовків“... (с. 13).

Стає „метушливим, в'юнким і гострим, як вогонь“ (с. 13).

Ще приклад невдалого, просто неможливого образного оформлення (з зачину):

„Вітер“... „хапає невидимими жменями оберемки (?) срібних іскор і без жалю жбурляє (!) їх на всі боки (!)“ (с. 13).

Як це можна „невидимими жменями хапати оберемки“?

Нарешті, про заголовок: „2. Коли хурделить метелиця“... (с. 13).

Етнорграфізована („хурделить“¹) синтаксична фігура — відрубне, неакінчене речення в заголовку, хоч і може інтригувати читача, але, нам здається, дещо скидається на сенсаційні-таємничі заголовки поверхово-пригодицького фрагменту.

Хотілося б ще щодо цього перевірити нашу думку, але, сподіваємося, що наша оцінка не суб'єктивна.

В цілому — дозволимо собі твердити, що простіше і тим конкретніше оформлення куди яскравіше підкреслювало б і реалізувало ідейне спрямування цілого твору і в його органічній частині — зачині другого епізоду.

„Залізний дах сільради аж лопотів від скаженого шарпання вітру. Здавалося, ніби по даху витанцьовує щонайменше сотня юних невгомних пустунів“ (с. 15).

Що найпростіший образ, то він більше дійовий і майстерніший: вітер — сотня юних невгомних пустунів. Це непогано. Особливо — коли б „лопотів“ не було шаблонно застосованим словом у різних місцях тексту („...у трубі лопотять відгомін... голосу“ — с. 21; на подібні повторення авторіві вже вказувала критика) і коли б словарна ощадність була використана як засіб чіткішого окреслення художнього образу. У даному прикладі, вважаємо, зайві „ніби“ і „щонайменше“.

Як синоніми в реченні, так і перефразування в абзаці є не повторення попереднього, а спосіб поглиблювати думки, поширювати картину тощо.

Але цих стилістичних засобів, корисних, якщо автор їх правильно застосує, ніяк не слід змішувати з надокучливим і неефективним перефразуванням художнього образу:

„...Награєш дивних мелодій на телефонних дротах“ (с. 13).

„...Телефонні драти мчать свої пісні“ (с. 19).

„... — до телефонних пісень“ уважно прислухаються“ (с. 19).

Таке надокучливе перефразування псує художню цілість.

„Причались, принишкли рівні вулиці невеликого колись повітового міста“ (с. 19).

¹) Хурделити, -лю, -иш, гл. о вѣтрѣ: крутить, неровно дугь, мести. Вітер хурделить. Капєв. у. Хурделитця, -ці ж. Мятель, Черк. у. — Словарь української мови, зібрала редакція журналу „Киевская старина“. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко у Києві, 1909 р., т. IV.

Тут вдалим добром і послідовним сполученням двох синонімів автор уточнює образ і досягає картинності.

• Автор запроваджує в порівняннях виробничу лексику:

„Його гнучка, породиста спина, кольору перепаленої цегли“ (с. 33).

Пейзаж у творі — органічний елемент у розгортанні сюжету, його ідейних ліній.

„— Ну й кляті ж морози, коли вже вони пересядуться? Ще як віхола, — то нічого. А вже, коли вгамується вона, — тоді мороз стає надивовижу лютим. Ніби він, мороз, оголосив змагання віхолі: хто дужче дошкулить людям. Іскряться на сонці блакитні брили снігу, а дерева наче обсіпані срібними цяточками. Стоять, пишаються празниковим убранням. Присадкуваті хатки визирають зва заметів узористими віконцями. Терпко рипить сніг під ногами, з присвистом скавучить під полозками саней. З дверей хлівів, ставь валує пара: там у стайнях, хлівах стоїть худоба, тремтить з голоду, чекає на турботливого доглядача, що полегшить холодну долю без'язикових істот“ (с. 33).

Викоренити те, що дошкуляє людям, старе, мертво, дідівське, щоб побудувати нове соціалістичне, колгоспне життя.

Ось ідейний лейтмотив твору.

У першому фрагменті даного уривку, що в цілому змальовує конкретні обставини перших етапів боротьби, автор, застосовуючи розмовний жанр оповідання, дає образ змагання морозу і віхоли.

Реалізм тут і в системі мовних засобів: прозаїчний епітет („кляті морози“), звичайна лексика („пересядуться“) поряд з новою („оголосив змагання“), синтакса розмови („Ще як... то...“; „А вже коли..., тоді мороз...“), вставний суб'єкт („Ніби він, мороз, оголосив“).

Відоме особливе значення першого і останнього місця в словопоеднанні: як перше, так і останнє місце часто використовується як стилістичний засіб для підкреслення словарного наголосу цілого речення чи словосполучення.

Динамічність пейзажу дальшої частини уривку, виявлена предикатами на перших місцях у ряді суміжних речень, утворює контрастну рамку, крізь яку „присадкуваті хатки визирають (тут вже предикат на другому місці) ...узорчастими віконцями“.

„Іскряться... брили снігу“...

„Стоять, пишаються“ (дерев)...

„Рипить сніг“...

„Хатки визирають“.

Стилістичний експеримент доводить цілеспрямованість мовної системи автора. Спробуйте замінити „визирають“ на „виглядають“ і ви матимете, безперечно, гірший варіант (звісно, тільки з погляду вимог, що їх треба поставити до добору лексики зачину, даного для змальовування обставин саме на початку боротьби за утворення заможного колгоспного життя).

„Визирають“ — це про тих, що тільки но починають усвідомлювати переваги колгоспної, колективної праці.

„Присадкуваті хатки визирають... узористими віконцями“.

Чимало треба ще попрацювати партійному керівництву, колгоспному активі.

Про це говорить третя частина уривку.

А втім уривок весь — це ж тільки зачин. Далі в творі автор розповідає про те, як під проводом партії, за допомогою комсомолу кращі колгоспники-ударники ростуть самі, підносять свідомість колгоспної маси, організують одноосібника — незаможного і середняка, викривають куркульське шкідництво.

Подаємо ще один приклад мови пейзажу в творі: „На Петрівку спадав дзвінкий передвесінній вечір. Хай ще тиждень-другий справляє свавілля мороз, але вже повітря напоєне сподіванням весни. Хай ще хрумкотить під ногами сніг, але небо таке ясне, блакитне та чисте, а повітря пахне так весняно, ніби ось-ось не сьогодні-завтра у високому небі прокуруликають журавлі“ (с. 168).

Відомо, що кращі представники критичного реалізму інколи непогано оформлювали пейзаж як оповідальний елемент твору, вводячи в текст пейзажу ліричні вставки, часом тільки мовним оформленням самого пейзажу надаючи йому символічного забарвлення. Але в системі розпливчатих думок, езопівських фраз, хибної методологічної основи самого автора, ліричні вставки соціального забарвлення такого пейзажу, хоч інколи й завуальовували більш-менш радикальні окремі думки, проте частіше виявляли поплутаність і двоякісність ідеологічних позицій автора — опозиційно-настрогового представника загниваючого класу буржуазії.

Ідилічний пейзаж дворянського письменника Тургенєва, „співця дворянських гнізд“ (= осиних гнізд) був спрямований на те, щоб замаскувати класові протиріччя, крайню експлуатацію біднішого селянства в період шукання поміщиком-лібералом нових форм експлуатації за доби переходу до капіталістичного ладу.

Інакше — послідовно-пролетарську ідеологічно витриману функцію мають фрагменти загострено-цілевого спрямування в пейзажі („Хай ще хрумкотить під ногами сніг“... „але... ось-ось не сьогодні-завтра...“ „прокуруликають журавлі“ — с. 168) нашого радянського письменника, що критично вивчає літературну спадщину, що стоїть на шляхах до опанування стилю соціалістичного реалізму.

Автор запроваджує елементи лексики, знані в живій мові.

„Розмашисто (не тільки „розгонисто“, як обов'язково сказав би український націоналіст, уважаючи „розмашисто“ за „русизм“, — і не „розмашно“ навіть; підкреслюємо орієнтацію автора на живу форму — *В. М.*)... вертяться крила“ (с. 14).

„Невеличке віконце на темному фоні (не — „тлі“) млина“ (с. 14).

„Блимає вогник тривожно (а не „неспокійно“ чи „турботно“; підкр. і вст. наші — *МВ.*) — сс. 14.

„Безумно — сміливі вчинки“ (с. 23; автор — про Мотору; — підкр. наше — *В. М.*).

Фольклорні елементи в мові персонажів [„Молоділи та в парі не сиділи“, — відповів він (Мотора — *В. М.*)

— „А на старість подуріли“, — закінчив прислів'я Миколок“ — с. 188], а також і в оповідальних частинах твору („Як запрягали коней удосвіта, вітрець

повівав“ — с. 191) синтаксична структура урочисто-епічного оповідання, автор підпорядковує, як службові засоби, ідеологічній направленості основних ліній розгортання теми, сюжету „Аванпостів“.

Епічного характеру набуває мова автора в тих місцях твору, де послідовна система образів, часто пов'язаних сполучником і, підкреслює поступово різні обставини, факти, за яких відбувається довгий час, хоч і в різних формах, одна тривала дія („думають“).

„І знову мозчать, і знову палять самосад, і знову лускотить насіння. І знову думають, і невідомо, куди стремить думка кожного“ (с. 88).

Так автор змальовує настрої присутніх на зборах, коли зборами керує Довбня.

Замість спрощеного повторення дії, віддавання її у кожному новому словосполученні, об'єднаному міцним словарним наголосом, автор послідовно подає тільки нову обставину дії, називаючи саму дію тільки в одному з елементів даної системи.

Ось як виглядало б спрощене повторення:

...„Мовчать і думають“...

„Палять самосад і думають“...

„Лускотять насіння і думають“...

Чи можна ж обстоювати художність цієї редакції? Думаємо, що ні.

Авторові не бракує фарб:

„Навкруги світлосині снігові дюни“ (с. 14, підкр. наше — В. М.)

„Сиве небо нагадувало димчастий мармур“.

„Співали солов'ї своїх золотих весняних пісень“ (с. 62).

„Грайливий, гуркотливий сміх злетів над аудиторією“ (с. 9; підкр. наше — В. М.).

Застосовує автор і спосіб звуковимовного наслідування, використовуючи для цього випадкові звукові збіги; також на посилення картинності — випадкові звуковзбіги в суміжних образних елементах лексики (епітетах, наприклад):

...„Світло від лампи стало тьмяним і тягучим як мед“ (с. 14; підкр. наше — В. М.)

„Без хліба не можна далі зміцнювати обороноспроможність нашої країни!

...„Ми хочемо, щоб з кожним днем міцніли й ширилися фортеці соціалізму на селі — машинотракторні станції, радгоспи, щоб глибше лемеші вгрузали в старе тіло землі, щоб буйніше шелестіли жита й пшениці важким остистим колоссям...

Нам треба взяти хліб, щоб дати складні дорогі машини на наші поля!“ (с. 10).

Глибоким ліризмом перейнято художню фразу, що розкриває ідею єднання міста і села.

Ця фраза — в рамці двох лозунгів енергійно-підсиленого ритму:

„...зміцнювати обороноспроможність нашої країни!“

„...дати складні дорогі машини на наші поля!“

Її градація побудована на способі перефразування основної думки, кожний новий дальший елемент якого не тільки синонімічний з погляду розкриття суті основного палкого бажання могутньої волі класу будувати соціалізм, але водночас і поширює картинність.

„...щоб буйніше шелестіли жита й пшениці важким остистим колоссям...“

„...щоб глибше лемеші вгрузалися в старе тіло землі..“

„...Ми хочемо, щоб з кожним днем міцніли й ширилися фортеці соціалізму на селі — машинотракторні станції, радгоспи.

І в кінцевому звені („щоб буйніше“...) чути шелест безмежної ниви заможного колгоспника („... шелестіли... пшениці“...)

Використовування звукового оформлення мови, звуконаслідування, випадкових для самої мови звукозбігів, звуковий символізм — не з сьгоднішнього дня відомі як способи художнього слова.

Але дійовий засіб мови в письменника дожовтневої доби — буржуа символіста перетворювався в плані безоглядного формалістичного експерименту на своє ж заперечення („Бесшумно шуршат камуши“ — Бальмонт).

Інакше, як ми це бачили, вже як службовий — на підкреслення ідейного спрямування — бренть цей засіб у системі художньої словесної тканини кращих пролетарських письменників.

Вище ми докладно спинилися на ряді в основному позитивних моментів художньої мовної системи оповідання автора, лише епізодично вказуючи на поодинокі стилістичні недоліки.

Наприкінці — ще кілька слів про хиби.

Надолужування метафорою, де можна б і слід сказати простіше, точніше, а тому й образніше, відчувається в такому реченні автора:

„Марко всотував у себе не лише голі факти, а й тон, яким говорилося, і вираз обличчя, і жести авторів цих коротких імпровізованих промов“ (с. 97; підкр. скрізь наше — В. М.).

Чи на місці тут це „всотував“? „Всотувати“ факти, тон, вираз обличчя (??), жести (?)?

Хіба ми не вдумуємося в факти, а всотуємо?

Хіба ми не спостерігаємо вираз обличчя, чи вивчаємо, а всотуємо?

А далі...: „Жести авторів цих коротких імпровізованих промов“.

Чи це не зайва „високопарність“?

Чому не простіше — „жести промовців“?

Не передає враження, не викликає образу, примітивно, нам здається, поєднує словесну гаму: „дивування, цікавість і пошана“ метафоричне „сплелися“.

„Дивування, цікавість і пошана сплелися навкруги цього оригінального партизанського послання (Керзона)“ (с. 38).

...„Погляд його (Корн. Іван.) впав на шапку, що вже не відіграла ролі подушки“... (с. 18; підкр. наше — В. М.).

Можна чути, як зовсім не до речі вживають часом люди, що не дбають про культуру мови, не хочуть замислитися над питанням, як зробити свою мову тонкішим знаряддям думки, оце „відіграє роль“. Недозволене таке в мові письменника!

„Але люди не знали, що саме спричинилося до такої демократичної поведінки голови“ (с. 73).

Відчувається якась абстрактність даного виразу автора через відірваність від конкретно-мовної бази („Спричинилися до такої демократичної поведінки“ — простіше треба б сказати це) тих, про кого мова.

Якщо типове в мові персонажа, коли воно не замінене натуралістичним відображенням дріб'язку, чіткіше окреслює літературний портрет, — то примітивізація в якомусь спрощено розмовному жанрі мови автора зовсім не потрібна.

Читач здивований, чому це автор, справді „зиркає“, а не „дивиться“, „поглядає“ чи як...

„Корній Іванович вдесьте зиркає (?) на стіл“ (с. 14).

„...зиркає на годинника“ (с. 15).

„За весь час свого головування Довбня вперше низився, щоб ото самому ходити й загадувати на збори“ (с. 72).

Чому не „кликати“ на збори?

Перенесення розмовно-побутової лексики в мову автора в даному випадку невиправдане — це непотрібний натуралізм, спрощенство.

Позбутися треба авторові „улюблених“ слів. На це вказували й попередні статті про мову „Аванпостів“.

„Стугонить... затужавіла цілинна земля...“ (с. 10).

„Стугонять у млині... нековані жорна“ (с. 14).

„...В двері хтось стугонить“ (с. 16; підкр. скрізь наше — В. М.).

Є в творі й ряд інших нехудожніх повторень (бубонить, лупотить та ін.).

Конче потрібно авторові рішуче позбутися надолужування синтаксичного звороту з давальним відмінком типу:

„Груди йому налиті великою жагою любові й боротьби“ (с. 29).

„...Перед очима партизанові стоять дві картини...“ (с. 30).

„Мотора... погладив собаці голову“ (с. 33).

„На лобі йому виступили краплі поту“ (с. 53).

„...Вікна йому (?) були взяті на прогоничі“ (с. 63).

„Батько розуміє, що синові (?) гарячка“ (с. 21).

„Підвівши юнакові голову“ (с. 16).

„Очі йому лишалися серйозними...“ (с. 9).

„Тоді обличчя людям яснішають, зморшки над бровами тануть разом з сніжинками, а люди мчать сірими сковзькими тротуарами, на ходу перекидаючись куцями, обрубаними фразами“ (сс. 5, 6; підкр. скрізь наше — В. М.)

Безнастанно повторюваний цей зворот стає в системі одіозним, архаїзує мову автора.

З погляду стилістичного „Груди йому налиті великою жагою любові й боротьби“ і „Вікна йому (?) були взяті на прогоничі“ чи „Батько розуміє, що синові (?) гарячка“ — далеко не рівноцінні. Є й інші прикрі недогляди в мові автора:

„Стара Миколучиха ставить рогач у кочерги“ (с. 114).

Трапляються — неправильні конструкції складнопідрядних речень з сполучним „що“.

Приклад:

„Поїзд, що н им мав виїхати Марко Обушний, відходив о другій вночі, і треба було за три години, що лишилося йому, владнати низку невідкладних справ“ (с. 11).

В цілому ж лінгвістично-стилістичний аналіз мови оповідання дає все ж право твердити, що, хоч і в мові твору Ів. Кириленка — „Аванпости“ окремі стилістичні огріхи, яких авторві конче потрібно позбутися, проте в основному твір і його мова свідчать про зростання автора, сумлінну працю автора на аванпостах художнього слова, сприяють дальшому піднесенню української соціалістичної культури.

1924

... ..

*

•

Мова куркульських „усмішок“

„Візьмім, нарешті, художню літературу. Не треба особливо довго копатись, щоб знайти там виняткові по своїй вухвалості і оголеності націоналістичні твори, що заповнювали протягом ряду років наші бібліотеки і полиці книгарень, отруюючи ядом шовінізму окремі групи робітників і колгоспних мас України“.

П. П. Постишев.

[З виступу на листопадовому пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У]

Українська радянська література, позбуваючись націоналістичного мотлоху, викрила ворожий зміст бездарних „усмішок“ блазня куркульської контрреволюції — Остапа Вишні. Зірвано машкару з петлюрівського пройдисвіта, що, користуючись послабленням класової пильності, на протязі довгого часу якнайзухваліше глузував з радянської дійсності, обпльовуючи її отруйною слиною своїх куркульських дотепів. Буржуазні націоналісти — Хвильові, Річицькі, Пилипенки — в свій час немало доклали зусиль, щоб створити популярність цьому співцеві куркульсько-хуторянського зоологічного націоналізму. Вони висували блюзнірські „усмішки“, як неперевершений зразок „сверідно-українського гумору“; вони оберігали свого контрреволюційного блазня від радянської критики. Цілком солідаризуючись з відвертою пропагандою куркульської ідеології в писаннях О. Вишні, буржуазний націоналіст М. Хвильовий недарма так полюбив „усмішки“:

„за те, що вони запашні, за те, що вони ніжні, за те, що вони жорстокі, за те, що вони смішні¹⁾“.

Справді, „Усмішки“ О. Вишні були „запашні“, бо від них несло виразним куркульським духом, вони були „ніжні“ тільки для ворогів соціалістичної України, апологетів хуторянської обмеженості і зоологічного націоналізму. Звичайно, цим панам не могло не подобатись відверте глузування з радянської України, оспівування петлюрівських „вишневих“ мрій про Україну, де б куркулеві „вільно сіялось і віялось, молотилось, мололось“, де не було ненависної їм радянської влади і більшовицьких колгоспів.

Буржуазні націоналісти, що пролізли на керівні посади до видавництв і редакцій радянських літературних видань, створювали якнайсприятливіший

¹⁾ Пролітфронт. № 4, 1930, с. 305.

ґрунт, щоб штучно роздмухати популярність О. Вишні. Колосальні масові тиражі всяких „усмішок“ і „реп'яшків“ і, нарешті, чотиритомна збірка „творів“ поширювались на українському книжковому ринку, розповсюджуючи націоналістичну отруту.

Радянська літературна критика в основному вже викрила націоналістичну суть і цілковиту антихудожність, антикультурність тих літературних засобів, що ними користувався цей бездарний куркульський писака, якого буржуазні націоналісти висували вчителі нашій письменницькій молоді¹⁾. Проте варто зупинитися докладніше також і на характеристиці мови куркульських „усмішок“, бо мовна практика О. Вишні ще яскравіше доповнює класову характеристику його контрреволюційної „творчості“.

Насамперед треба відзначити, що „усмішки“ знайшли свого популяризатора і „дослідника“ також і в таборі буржуазно-націоналістичного мовознавства. М. Осипів присвятив їм навіть цілу націоналістичну „розвідку“, не шкодуючи фарб, щоб розмалювати О. Вишню, як „хорошого знавця народної української мови, з величезним мовно-українським багажем“²⁾.

Цю націоналістичну легенду про „глибоко-народну“ мову куркульських „усмішок“ треба рішуче відкинути. Найконсервативніші мовні елементи, що збереглися ще подекуди по глухих сільських закутках, мова базарних перекупок і блатний жаргон, що ними широко оперує О. Вишня в своїх „гуморесках“, — все це не було ніколи і не може бути справді народною мовою нашої сучасності. Народна українська мова — це мова трудящих мас радянської України, що, будуючи нове соціалістичне життя, збагачують свою мову, так само як і інші братні народи великого Радянського Союзу, використовуючи найкращу мовну спадщину, позбуваючись непотрібного архаїчного мотлоху в лексиці, щоразу набуваючи нових слів і зворотів, які породжуються нашою радянською дійсністю.

Глузуючи з розвитку радянської, інтернаціональної змістом і національної формою, соціалістичної культури, куркульський блазень навмисне вишукував такі мовні засоби, щоб якнайогидніше спотворювати, обстрікувати радянське будівництво.

Дуже характерні з цього погляду т. зв. „русизми“ у мові О. Вишні.

Копирсаючись у мовному багні „Вишневих усмішок“, буржуазний націоналіст М. Осипів відшукував там „перли“ українського художнього слова, що нібито допомагали українізувати „міського російського чатача“. Розмалювавши О. Вишню, як великого знавця української народної мови, який „володіє великим арсеналом слів, уміє доречно вживати складних синонімічних слів, старанно розрізняючи найтонші нюанси лексичних форм“, — М. Осипів дуже невдоволений лише з того, що в мові О. Вишні „на тлі багатющої кількості лексичних форм можна зустрінути не аби яку кількість чужих запозичень, здебільшого з російської мови, без чого б мова О. Вишні виглядала куди краще“³⁾. Націоналіст М. Осипів виступає проти цього,

¹⁾ Див. ст. О. Полторацького, Що таке Остап Вишня, „Рад. Літ.“, № 4, 1934 р., а також ст. М. Агуфа, Усмішки глитайського блазня, „Комуніст“, 6. IV 1934 р.

²⁾ М. Осипів, Мова фейлетонів Остапа Вишні, „Черв. Шлях“, № 9-10, 1929, с. 120.

³⁾ Ibid., с. 118.

звичайно, не тому, що хоче показати убогість і халтурність мовного багажу куркульського блазня, який спотворював мову українських трудящих мас. Він тільки докоряє О. Вишні, що той, нібито, „забруднює“ питомо-народну мову „русизмами“.

Куркульські усмішки О. Вишні, справді, надзвичайно засмічені найпотворнішим мовним мотлохом, але цей мотлох, що його характеризує М. Осипов, як „русизми“, абсолютно нічого спільного не має ні з справжньою російською, ні з справжньою українською мовою. Це є блатний жаргон, свідоме перекручення мови трудящих мас, густо приперчене, в багатьох місцях, брутальною, нецензурною похабщиною. Куркульськими очима дивлячись на радянське село, оббріхуючи й обпльовуючи радянську дійсність, контрреволюційний блазень, О. Вишня, навмисне змальовує широкі маси українського селянства, як неписьменних придуркуватих „дядьків“, що „обработки требуют“. Для повноти картини він вкладає в їх мову безглуздо спотворені слова і звороти, додаючи до цього смачний асортимент брудної лайки. Ось, наприклад, типовий опис мови селянина-незаможника, діда Матвія.

Дуже „круто“ дід Матвій каже... Взагалі дід Матвій говорить дуже „лущеряво“, і за кожним висловом і за кожним словом дід Матвій „загинає“ і „загинає“ так, що ніхто навкруги так „загнути“ не може.

• Великий дід у цій справі архітектор: у його стільки поверхів з такими карнизами, з такими візерунками, що не балачка в діда Матвія, а мережево, „богом“, „душею“ „христом-богом“ і „матір'ю“ вимережене... („Усмішки“, т. I, с. 232)¹⁾.

Дід Матвій не тільки „загинає“, а й взагалі говорить дуже спотвореною мовою. Так, наприклад, він вживає безглузду вигадку „шехпалка“ замість слова „шеф“, а також перекручує майже кожне слово на зразок: „тольки“, „скольки“, „усьо“, „ніззя“, „дольжно“, „ето“, „ндравиться“, „подойдоть“, „ув ответ“, „панімайте“, „лазурет“, „дихтур“, „новостьов каких нема?“ і т. ін. і т. ін.

Під таким юродським, фіглярським кривлянням куркульський блазень приховує класо-воворожий маневр. Цілком виразно проглядає в куркульських „усмішках“ той факт, що скаліченою, забрудненою мовою розмовляє переважно сільський актив або й звичайний селянин, коли справа йде про радянське будівництво, і ніколи не вживає її куркуль, що виступає у Вишні, як „культурний хазяїн“.

Важко вигадати щось більш огидне й брехливе, ніж та мова, що нею характеризує О. Вишня представників радянської влади на селі. Промову голови сільради він навмисне подає як суцільну брудну лайку (II—112), а його поведження з селянами змальовує якнайбрутальнішими виразами („сволоч“, „сукин син“, „не пріться в присутственне місто, як приміром свиня в хлів“ і т. ін.

Нахабство куркульського писаки доходить тут крайньої межі. Взагалі для переважної більшості куркульських „усмішок“ О. Вишні характерне подавання узагальнених негативних типів, що нібито становлять правило для радянського будівництва. Це, між іншим, є один з тих засобів, що допома-

¹⁾ Посилаюсь на видання „Усмішок“ 1930 р., ДВУ. Надалі скрізь позначатиму: том—римського цифрою, сторінку — арабською.

гають йому приховувати свій справжній куркульський світогляд під машкарою „моментального популяризатора всіх заходів радянської влади“, яким його змальовував буржуазний націоналіст Хвильовий. Мову голови сільради О. Вишня так спотворив зовсім недаремно. Цим він хоче виставити його як тип „чужий“, неприродний для села. Дуже яскраво це помітно, коли зіставити мову сільського активу в „усмішках“ з блатною мовою міського уркана в цинічній міщанській гуморесці „Нравственная работа“.

— А-а-а! Так отакоє безобразіє? І в обчественому месті? Та як вам не стыдно? Тут люди ходять, свежим воздухом, можна сказать, дышуть?! Отакая, можна сказать, нравственность?! Ходім, ходім у кантору!.. Притыкол надо составить. Пожалуйте!

Ну, тут вони, канешно, в смущенні:

— Та, товаришу, та що ви? Та ми нічого?!

А я їм:

— Який я вам товариш, коли ви такі безнравствінні? Ходім у кантору!..
(III—189 - 190).

Від такого жаргону нічим принципіально не відрізняється і куркульська карикатура на розмову в сільському кооперативі, що її подав цей „глибокий знавець народної української мови“, свідомо перекручуючи справжню народну мову, якою розмовляє сучасне українське селянство.

Зовсім не даремно вдається куркульський блазень до такої безглуздо перекрученої мови. Класово-ворожий мотив досить прозоро проглядає тут.

Окремі помилки і перекручення в роботі на селі, з якими комуністична партія і радянська влада нещадно борються, за участю мільйонних мас трудового селянства, викриваючи агентів класового ворога, що пролазять часом до радянського апарату, — куркульський блазень навмисне виставляє, як загальне правило. По-куркульському висвітлюючи ці окремі хиби на селі, він глузує взагалі з усіх заходів радянської влади. Саме тому О. Вишня в своїх численних „усмішках“ про роботу кооперації намагається показати, що вона постачає замість потрібного краму „французькі герсети“, або й зовсім замкнена стоїть. Таксамо змальовує він і роботу сільради, яка існує ніби для того тільки, щоб „уведомлять“ про виконання адміністративних наказів, що їх надсилають з міста, пропонуючи голові сільради відповідати „на протяженні 24 часов“, бо „в противном случае вы будете арестованы“ (I—91).

Під проводом комуністичної партії пролетаріат міста в спілці з трудовим селянством успішно в корені перебудовує сільську економіку, знищує одвічну сільську темряву, спрямувавши на соціалістичний шлях розвиток сільського господарства. Цілком зрозуміло тому, що куркульський літературний оспівувач О. Вишня так шалено ненавидить пролетарське місто. Щоб підсилити свої брехливі куркульські наклепи, він використовує також і мову. Подаючи всі ці т. зв. „русизми“ серед нібито „питомо-української“ лексики, О. Вишня своєю мовною практикою підпирає націоналістичну тезу про те, що з міста поширюється „русифікація“. Протиставляючи місто селу, він намагається довести, що там зовсім не розмовляють українською мовою, а коли й розмовляють, то „засмічують“ її „русизмами“. Саме тому і заводить він у мову своїх персонажів спотворену російську лексику, щоб підкреслити цим, ніби справжня культура української мови йде тільки з села

і варто селянинові зіткнутися з міською культурою, як він підпадає т. зв. „російській асиміляції“.

Саме так, наприклад, подає О. Вишня мову сільського майстра, кровельника Гната Порфіровича, що виступає у нього, очевидно, як представник міської культури на селі:

„Чи-лі какая, примерно, „бешиха“, чи там „глаз“, чи „пристріт“, чи „сояшниця“, — баба етая, ну, как ото рукою знімаєть. Такая ото баба... Уп'ять-же таки.: „зуби“, „переполох“, „простуда“, чи-лі какой небудь вас „огник“ поприщить, — усьо ето баба Палажка достоменно проівоишла й на все еті болісті йї просто тѣжи вроді наплювать...“ (I—67).

Зовсім інших мовних засобів добирає Остап Вишня, змальовуючи „культурного хазяїна“ в усмішці „Коли в голові лій“, де в неприхованій формі він агітує за куркульське господарство. Не шкодуючи фарб, розмальовує О. Вишня і зовнішній вигляд куркуля Рудя: „лагідні блакитні розумні очі, полотняна мережана сорочка, засмалене обличчя і натруджені бронзові руки“ (I—152); і всю ідилію „мирного“ куркульського господарювання, коли „хазяїство має двадцять щось десятин землі“, „корови отакі, що хоч в молоці купайся“, „хліб добрий, завжди, бо працюють біля землі не як бог приказав а як у книзі сказано“ (I—153).

Мову куркуля Рудя О. Вишня хоче показати такою ж „культурною“, як і його хазяїство, і тому зовсім не спотворює її, як у раніше наведених прикладах. Оповідання Рудя про свою пасіку, чи про кукурудзу і натяку не має на всі оті „тольки“ і „скільки“, „пойдють“ — „прийдють“, що ними так рясно пересипає О. Вишня мову незаможника діда Матвія, який за кожним словом „загинає“, чи Митра Хведоровича, який „обработки требует“, як і його незорана земля (I—38), або Дем'яна Федоровича, на думку якого землеустрій провадиться „пошти што й здря“ (I—191).

Водночас, мову куркуля Рудя О. Вишня виставляє як „широ“ народну мову, відповідно стилістично її зафарблюючи.

„— З батьком, знаєте, сперечатися, що рямкова краща, коли вони все своє життя в дуплянках провозились... — Ми й не напосідаємо... — Хай... — Ото, як бачите, потроху заводимо... — То вже наші, молодих... А батько, вони не дуже до рямкових — хай...“ (I—153).

Характерна для цього прикладу т. зв. пошанна множина, яку О. Вишня дуже часто використовує в своїх „усмішках“, виставляючи її, „як самобутну“ рису народної мови. Наприклад: „мама корову видоять“ (I—120); „батько з луки прийшли, на призьбі сидять“ (I—129); „ще його покійний дід в Олексівці на ярмарку купили“ (I—35). М. Осипів, між іншим, наводячи такі приклади, дуже прихильно до них ставиться, підсилюючи цим характеристику О. Вишні, як глибокого „знавця“ народної мови. Без сумніву, така форма може мати місце в літературних творах, як певний стилістичний засіб, але в цього аж ніяк не впливає, що вона повинна існувати, „доки існують в нашому суспільстві елементи ввічливості“¹⁾, як говорить про це М. Осипів. Ця пошанна множина є яскравим відбитком патріархальних стосунків на селі, і до прогресивних елементів у мові залічувати її жодних підстав немає.

¹⁾ М. Осипів, Мова фейлетонів Остапа Вишні, с. 112.

Не спотворює О. Вишня мову і в гуморесці „Он воно як“ про куркуля Петра Федоровича Трактора, що спромігся сам собі трактор купити.

Ці приклади яскраво свідчать про те, що, змальовуючи своїх „культурних хазяїв“, куркульський агітатор О. Вишня намагається показати, що їх мова „культурніша“ від мови маси, що вона не „забруднена“,—як каже буржуазний націоналіст М. Осипів, — міськими „русизмами“.

І ця заскоружла лексика, що відбиває патріархальний побут, консерватизм, релігійність і затурканість дореволюційного села, лексика, позбавлена так званих „чужих запозичень“, лексика, де й натяку немає на нові радянські форми життя на селі,—культивувався буржуазними націоналістами і в науковій термінології, і в художній літературі; культивувався вона і Остапом Вишнею, що свої куркульські мовні уподобання підсилює недвозначною заявою такого змісту:

„Хто вивершив мову? Робота. Робота і вказівки А. Є. Кримського та Модеста Пилиповича Левицького, що з ними я мав щасливу нагоду працювати і про яких я завжди згадую з почуттям глибокої подяки“ (1—17. Автобіографія).

Тут куркульському блазневі не можна відмовити в щирості, бо, справді таки, він послідовно запроваджував у мові своїх „усмішок“ ті націоналістичні перекручення, що їх проповідували Кримські і Левицькі.

В куркульських „усмішках“ Остапа Вишні і натяку немає на розвиток радянської культури на селі, на руйнування старого патріархального побуту і збагачення на цій основі мови. Навпаки, він намагається здискредитувати, заплямувати все нове, все радянське на селі і, поруч з цим, виразно просуває брехливу куркульську ідейку про те, що революція нібито нічого іншого не принесла в мову українського селянства, крім „засмічення“ її „росіянізмами“. Ця ідейка іноді старанно замасковується під зовнішньо-радянську форму викладу, а іноді зухвало випирає з дурнувятих жартів куркульського блазня. Вище ми вже зупинялися на тому, що уявляють собою оці т. зв. „русизми“ в мові О. Вишні, показавши, що це є ні більш, ні менш, як один з класово-ворожих засобів його куркульської писанини.

Не обминає він в своїх наклепницьких, контрреволюційних „усмішках“ і такого засобу, як навмисне спотворення назв радянських установ чи організацій, що працюють на селі. Таке спотворення, звичайно, теж не випадкове, бо подає О. Вишня ці назви, знов таки, як т. зв. „русизми“, намагаючись підкреслити цим, що вони ідуть з міста, так ненависного куркулеві.

Типовий приклад — слово „сільрада“, що його ніби не вживають на селі, як про це безсоромно бреше куркульський блазень.

Не менш показове, з цього погляду, і слово „стребилівка“, замість — „кооператив“.

По-куркульському показуючи роботу радянської кооперації на селі, Остап Вишня вдається тут до такого дешевого методу, як перекручення самої назви, перетворюючи „кооператив“ на „стребилівку“. Цим він зайвий раз виявляє класово-ворожу тенденційність своїх блюзнірських „усмішок“, бо радянська кооперація, звичайно, не може не сидіти „в печінках“ куркулеві. Не відмовляє собі О. Вишня і в антисемітському вибрикові, натякаючи на те,

що „до слободи Мордух торгував“, а українська куркульня так ніби й не мала до „слободи“ своїх крамниць на селі.

Звичайно, не можна заперечувати наявності застарілих елементів, чи неправильного вживання нових для села термінів, в мові окремих прошарків сільського населення, алеж такі випадки зовсім не становлять найхарактернішої ознаки мови колгоспного селянства. Ця мова збагатилася після революції і повсякденно збагачується новою українською, радянською лексикою, що її буржуазні націоналісти намагалися відносити до не властивих „питомо-українській“ народній мові. Саме цю українську радянську лексику хотів показати в кривому куркульському дзеркалі петлюрівець О. Вишня, навмисне спотворюючи її, змальовуючи її незрозумілою, чужою для селянства.

Контрреволюційний, петлюрівський наклеп про „русифікацію“, що „збруднює“ „ширу“ українську мову більш ніж очевидний.

„Комуністична партія організувала мільйони народних мас на боротьбу проти капіталізму за захоплення влади — ясною, зрозумілою широким масам мовою. І тепер, провадячи велетенське соціалістичне будівництво, комуністична партія організовує мільйони трудящих мас для боїв на господарському і культурному фронті ясним, зрозумілим словом агітації й пропаганди“¹⁾.

Зовсім в іншому, в куркульському освітленні хоче показати цей факт О. Вишня, і тому у нього представники радянської влади на селі говорять блатним жаргоном, а широкі маси селянства звуть „сільраду“ — „спалкомом“ та „розправою“, „кооператив“ — „стребилівкою“. Подібних прикладів у куркульських „усмішках“ дуже багато. Ще яскравіше виглядають куркульські вуха О. Вишні в тих випадках, коли він в своїх зовнішньо-радянських „гуморесках“ нахабно глузує з лозунгів комуністичної партії. Дуже показовий в цього погляду приклад з наскрізь ворожої петлюрівської „усмішки“ „Про дядька Панаса, про ножиці та про гудзика“ (II—11), де оббріхуючи лозунг партії про змичку міста з селом, він вживає слово „смичка“ по аналогії з „смикати“. В такій же блюзнірській формі глузує він і з лозунга „Лицем до села“.

Всі отакі дотепи, крім виразно ворожої функції, яку вони виконують в куркульських „усмішках“, яскраво свідчать також і про націоналістичні мовні настановлення О. Вишні. О. Вишня намагався довести, що лексика радянської доби незрозуміла і чужа для села, що вона неприродна для „питомо-української“ народної мови. Звичайно, справа не тільки в тому чи іншому новотворі з погляду його поширеності чи вживаності в мові селянства. Справа в принципіальному запереченні Вишнею взагалі нових термінів, що їх породжує радянська дійсність. Куркульський блазень намагався довести, що від них аж „страхом одгонить“, такі вони незрозумілі. Цілком ясно, що не всі новотвори вдалі й життьові і не завше вони прищепляються в мові. Проте, незаперечний той факт, що дуже багато їх вживається на однакових правах з усіма іншими словами, як у місті, так і на селі. Тільки куркульський мовний ідеолог може заперечувати сьогодні загальноновживаність в мові колгоспного селянства таких слів, як „сільрада“, „Раднарком“,

¹⁾ А. Х в и л я, Українська радянська поезія та її мова, „Комуніст“, 20. V 1934 р.

„ВУЦВК“, а також: „МТС“, „колгосп“, „політвідділ“ і ін., що збагачують лексику радянського села, і є, в значній своїй частині, надбанням доби соціалістичної реконструкції сільського господарства.

Куркульські мовні настановлення О. Вишні досить яскраві також і в питанні про слова інтернаціональні в мові села.

Змальовуючи село, як суцільно-неписьменні, некультурні закутки, намагаючись дискредитувати вплив культурних заходів радянської влади, куркульський блазень висвітлює справу так, ніби на селі зовсім невідомі і не вживані інтернаціональні слова, та й взагалі непотрібні йому. Ось, наприклад, ще одне характерне місце в „усмішок“:

„Тут у нас чутка є, що „Село-книга“ чимало в Москві книжок закупила тих, що там не йдуть... У нас вони підуть... Коли вони російською мовою друковані, та ще в такими словами, як „аперцепція“, „ковьюгація“, „девальвація“, „пертурбація“ „сигналізація“ й „акація“, то тут їх в одну мить розхапають“ (1—64—65).

Ганьблячи політику радянської влади в ділянці культурного будівництва, О. Вишня свідомо бреше, недвозначно натякаючи на те, що нібито української книжки зовсім немає на селі.

Наклепницький зміст його куркульської „усмішки“ в даному випадку більш, ніж виразний. Він насмілювався брехати про відсутність української книжки на селі в той час, як книжкова продукція на Україні зростала і зростає мільйонними тиражами. Радянська книжка, звичайно, не подобається куркульському блазневі, і тому він, фальсифікуючи справжні факти, виставляє її, як „чужу“ і „чужою“ мовою написану. Зоологічна націоналістична обмеженість і хуторянська антикультурність О. Вишні досить показова не тільки в ставленні до інтернаціональних термінів, а також і в ставленні до радянської книжки. Саме її він виставляє як „чужу“ на селі, заповнену незрозумілими словами. Це таксамо наклеп.

Щодо інтернаціональних термінів, то О. Вишня виступає, звичайно, не проти вживання їх без потреби, коли їх цілком вільно заступають широко-вживані інші слова української мови; він виступає проти таких термінів взагалі, характеризуючи їх як чужі і не властиві мові селянства. Таке петлюрівське настановлення не нове. Куркульські „усмішки“ О. Вишні, якнайкраще відзеркалюють тут те, що завше намагалися обгрунтувати буржуазні націоналісти в українському мовознавстві. Проте, це справжнісінька брехня, яка нічого спільного немає з мовною дійсністю. Хто, крім куркульських агітаторів, насмілиться викинути з мови радянського села такі слова, як: „інтернаціонал“, „комуна“, „соціалізм“, „революція“, „кооперація“, „комбайн“, „трактор“ і багато інших, що міцно увійшли в українську мову і зовсім не становлять собою якихось „чужих запозиченнів“ на тлі „питомо-української“ лексики.

Немало місця приділяє куркульський блазень в своїх „усмішках“ також і наклепам на ленінську національну політику на Україні, глузуючи з радянської українізації, намагаючись спаплюжити її.

„Мову свою я взяв з маминої циці, — заявляє О. Вишня в своїй автобіографії, — це — невечернє джерело мовне. Зверніть на це увагу, матері, і ваших діток ніколи не доведеться українізувати“ (1—170).

Ця філософія „маминої циці“ в галузі мови прикриває собою зоологічний націоналізм, хуторянську куркульську обмеженість, орієнтацію на мовну самотність. Саме з такого хуторянського запічка проповідувала і буржуазна націоналістка О. Курило, характеризуючи сучасну літературну мову як неприродну, штучну.

Бездарний куркульський писака, агітуючи за свої націоналістичні мовні уподобання, не дурався й того, щоб самому виставити себе, як доброго знавця української мови.

Він заперечує вживання, наприклад, слова „точка“, (II—187) так наче українська мова зовсім його не знає, бо це „русизм“, а треба казати обов'язково „крапка“.

З такої ж куркульської „крапки погляду“ він глузує і з мови української радянської літератури. Саме з цією метою він пише, наприклад, про І. Кулика, що це — письменник, „творчий“ нову мову — (IV—89); і всю цю свою блюзнірську „уємішку“ рясно пересипав цілою низкою дієприкметників на — чий — : „даючий“, „знаходячий“, „добираючий“, „куючий“ і т. ін.

Під машкарою дружного шаржу О. Вишня намагається брудними помыями свого куркульського дотепу облити, в особі І. Кулика, радянську літературу, що нібито позбавлена „органічного“ знання народної мови. Навіть необізнана в усіх мовознавчих тонкощах людина цілком виразно зрозуміє, що О. Вишня навмисне нагромаджує всі ці дієприкметники. Як відомо, буржуазно-націоналістичне мовознавство заперечувало широке вживання активних дієприкметників на „чий“. Між іншим, саме з того й починаються петлюрівські „Уваги“ О. Курило, що „українська мова не знає активних дієприкметників на чий, - (в)ший, ані пасивних на — мий, у тому творенні та в тій функції, як їх уживає сучасна українська літературна мова“¹⁾. Націоналістичні шкідники немало натворили, особливо в термінологічних словниках, цілком штучних форм, щоб уникнути цього „росіянізму“. Так виникли всі оті „існуючий“ замість „існуючий“, „регулівний“ замість „регулюючий“, „гальмівний“, замість „гальмуючий“ і т. ін. Проте, в українській мові цей наросток вживаний і жодних підстав викидати його немає. Звичайно, куркульському посіпаці не могло подобатись вживання в мові радянських письменників тих мовних форм, що суперечать націоналістичним настановленням в галузі українського мовознавства. Не могло йому сподобатись, що українська літературна мова повинна базуватись на основі пролетарського, колгоспного побуту, праці й боротьби, а не „з прикорня“ просвітянської націоналістичної обмеженості; не манівцями куркульсько-хуторянських мовних витворів. Зовсім по-іншому пише О. Вишня про петлюрівського емігранта О. Олеся:

„Ніжний, ніжний, тонкий, товсінький лірик. Співець кохання, природи, рідного краю... Великий майстер слова... Дав чудові перли поезії української.“ (IV—86).

Подаються такі висловлення ніби в гумористичному плані, але вся літературна „творчість“ О. Вишні, як і мовні націоналістичні смаки, яскраво свідчить про його ширу любов до петлюрівських „двеньків-бреньків“ і його ненависть до радянської літератури.

¹⁾ О. Курило, Уваги до сучасної укр. літературної мови, Книгоспілка, 1925, с. 9.

Петлюрівським контрреволюційним шляхом цих „майстрів слова“, про яких він пише з такою неприхованою симпатією, йшов О. Вишня за весь час своєї шкідницької діяльності в українській радянській літературі.

Наведені вище приклади виразно показують, яким насправді був „запашний“, „глибоко-народний“ словник О. Вишні і як він використовував цей брудний куркульський словник в своїй літературній „творчості“. Для повної характеристики мови куркульських „усмішок“ треба було б докладно зупинитися ще й на синтаксичних конструкціях, де М. Осипів „чимало цікавого помітив з погляду сучасних норм української літературної мови“¹⁾. Хоч націоналістичне спотворення української синтакси і не становить в „усмішках“ чогось оригінального, порівнюючи з подібними ж перекрученнями у інших буржуазних націоналістів, проте, вони не в меншій мірі допомагали куркульському блазневі в його шкідницькій „творчості“, як і „оригінальний“, наскрізь пройнятий куркульським духом, антихудожній, антикультурний словник. Я обмежив своє завдання переважно розглядом цього словника, але, звичайно, ніяк не зменшую шкідницьких перекручень О. Вишні і в галузі синтакси, і вважаю, що вони мусять знайти детальний розгляд в спеціально присвяченій цьому питанню роботі, або ж в загальній роботі про ті численні націоналістичні перекручення в синтаксі, які засмічували українську художню літературу.

В своїй „розвідці“ про мову О. Вишні, М. Осипів дуже детально зупиняється на синтаксичних питаннях, висвітлюючи їх, звичайно, як буржуазний націоналіст. Позитивне ставлення до „усмішок“ і їх мови в таборі буржуазного націоналістичного мовознавства, як це видно з роботи М. Осипова, вже само за себе промовляє. Отже, на мою думку, досить навести кілька характерних прикладів, щоб упевнитись, що й в питаннях синтакси О. Вишня підпорядковував мову „усмішок“ своїм загальним націоналістичним настановленням, сумлінно просуваючи синтаксичні конструкції, що їх рекомендували націоналістичні нормалізатори української мови О. Курило, М. Сулима і інші. Саме за це й вихваляє М. Осипів мову О. Вишні, старанно виправляючи йому ті „помилки“, які іноді трапляються в „усмішках“ і відбігають від загальних націоналістичних норм. Ось, наприклад, міркування М. Осипова про вживання прийменника „по“.

Нарахувавши п'ять категорій вживання „по“ в мові „усмішок“, М. Осипів з приємністю констатує, що у О. Вишні тут все гаразд, бо „по“ він вживає тільки в „природно-українських“ сполуках, уникаючи „росіянізмів“. Особливо захоплюється він конструкціями з прийменником „по“ в прислівникових формах, знайшовши аж 48 прикладів, де О. Вишня послідовно „вживає лише єдиного закінчення „-ому“, дарма, що деяка частина мовознавців вважають за цілком прийнятні й продуктивні конструкції, як „по-українські (и), по-доторські (и), по-товариські (и) тощо“²⁾.

Розглянувши всі випадки вживання „по“ в „усмішках“, М. Осипів, зрештою, приходиться до такого висновку: „Крім того, що з прийменником „по“ у фей-

¹⁾ М. Осипів, Мова фейлетонів Остапа Вишні, с. 103.

²⁾ Ibid., с. 115.

летонах О. Вишні все гаразд, уміє ще він влучно віддавати ті українські фрази, де в російському перекладі став би прийменник — „по“. А це вже не абияке досягнення письменника, коли він зумів уникнути російнізмів і правильно орудувати іншими українськими прийменниками¹⁾.

Буржуазно-націоналістична суть подібних міркувань М. Осипова не потребує особливих пояснень. За всяку ціну він намагається знищити прийменник „по“ в тих синтаксичних сполуках, що нагадують відповідні російські, не зважаючи на те, що прийменник цей широко вживаний в сучасній українській мові. Отже, те, за що хвалить М. Осипів мову куркульських „усмішок“, є, в даному випадку, яскравим зразком націоналістичного перекидання української мови.

Таксамо розглядає М. Осипів і інші конструкції в мові О. Вишні, дуже прихильно ставлячись до таких, наприклад, часових зворотів, як: „другого дня наварила Марина борщу“ (II—205), або „шостого дня сидить бог і думає“ (II—77), замість не зовсім певних „на другий день²⁾“, що теж дуже часто трапляється в „усмішках“. Подобаються М. Осипову також місцеві часові звороти з прийменником „о.“ „— А так годині о дванадцятій прокинулись та в дудочку“ (II—247). „Так все одно, що в Харкові на Сумській о 9 годині, ввечері“ (III—29) і інші, замість таких, на його думку, „хибних форм“, як „в п'ять годин вечора, в 7 год. і т. ін.³⁾“: «Це безумовно позитивний факт у його мові, — зазначає М. Осипів, — хоч дехто з теперішніх лінгвістів (здебільшого молодь) заперечують категоричне відкидання форми на штиб „в п'ять — шість... годин“⁴⁾

На такий же націоналістичний „штиб“ міряв М. Осипів і всі інші синтаксичні конструкції в мові О. Вишні, які так цікавлять його „з погляду сучасних норм української літературної мови“. Думаю, що наведених прикладів цілком досить, щоб мати виразне уявлення, як про куркульські мовні смаки самого О. Вишні в питаннях синтакси, так і про націоналістичні настановлення його „дослідника“ й популяризатора М. Осипова.

Боротьба за культуру, за чистоту художнього слова, що провадиться тепер в радянській літературі з ініціативи великого письменника пролетаріату Максима Горького, підтримана центральним органом нашої партії „Правдою“, у всю широчінь ставить перед українським радянським мовознавством завдання якнайповніше й найглибше викрити і знешкодити всі ті націоналістичні перекидання, що ними на протязі довгого часу буржуазні націоналісти засмічували, спотворювали українську мову.

Найяскравішим зразком цього засмічення і найбрутальнішого споганення літературної мови є мова куркульських „усмішок“ Остапа Вишні, що нею так захоплювались буржуазні націоналісти, зараховуючи свого блазня до „корифеїв“ української літератури, змальовуючи його як „глибокого знавця“ української народної мови. Прикриваючись машкарою фейлетонного стилю, підбравши спеціальний словник, петлюрівський пройдисвіт — О. Вишня широко практикував навмисне спотворення мови трудящих, використовуючи

¹⁾ М. Осипів, Мова фейлетонів Остапа Вишні, с. 115.

²⁾ Ibid., с. 108.

³⁾ Ibid., с. 109.

⁴⁾ Ibid., с. 109.

це для своїх наскрізь контрреволюційних, антирадянських, брехливих, куркульських наклепів на соціалістичне будівництво. А Хвильові, Пилипенки та інші буржуазні націоналісти, підспівуючи цьому петлюрівському блазневі, оголошували спотворену і брудну мову куркульських „усмішок“ найідеальнішим зразком „питомо-української“ народної мови, найпевнішим літературним матеріалом для українізації „зрусифікованого“ міського читача. Подібні заяви наскрізь фальшиві і нічого спільного не мають з справжніми фактами. Мова куркульських „усмішок“ не була ніколи і не може бути зразком для літературної української мови. Вона була завше і є зразком націоналістичного засмічення, антикультурності, балаганщини, вирощеної на дріжджах класово-ворожої куркульської ідеології О. Вишні.

Літературна мова нашої сучасності мусить базуватися на справді народній мові, що нею користуються мільйони українських пролетарів і колгоспників, а не на основі штучно виплеканої буржуазними націоналістами мовної „самобутності“, просвітянсько-хуторянської націоналістичної обмеженості, що нею так рясно розцвітали усякі куркульські „Вишневі усмішки“.

Ось чому викрити до кінця і знешкодити націоналістичні перекручення в українській мові — це значить: „зрозуміти неодмінну потребу боротьби за очищення мови, за добірну, чисту, приступну мільйонам, справді народну мову літературних творів“ (ЦО „Правда“). Жодного сумніву немає в тому, що українська література, українське радянське мовознавство мають всі можливості для того, щоб спільними творчими зусиллями високо піднести прапор боротьби за культуру художнього слова, прапор боротьби проти націоналістичного забруднення української мови.

За культуру мови в середній школі

Цілком очевидний зв'язок граматичного аналізу ¹⁾ і роботи над культурою усного, писаного слова учня в середній школі.

Навчаючи граматики в 5, 6, 7 кл., учитель має обов'язок приступною формою, якнайпростіше, на конкретних мовних фактах поступово розкривати учням середньої школи поняття мовного стилю, жанру, закінчуючи цю роботу аж наприкінці 7-го року навчання опрацюванням підсумувальної теми та в III концентрі (див. стаб. прогр.).

Для цього й слід, висвітлюючи якісні ознаки мови нашої доби, пояснення спрямовувати на усвідомлення учнями мовного стилю — функції і природи мови — в дії.

Тільки тоді, коли учень дістане через практику достатнє орієнтування щодо стилю в мові, жанрі, він зрозуміє, що таке стилістика.

Об'єктами вивчення наукової стилістики у виші є найтонші відмінності не тільки граматичні, але й стилістичні.

Найперше завдання середньої школи — навчити учня граматично правильно писати і висловлюватися.

Але ця вимога ставить зовсім по-новому й питання стилістики.

Інакше кажучи — науково-стилістична робота розпочинається тоді, коли є ґрунт — достатня граматична правильність мови (у виші), але достатня граматична правильність — це й є по суті перший цикл стилістичних умінь, обов'язковий вже для учня середньої школи.

Елементи стилістики в II-му концентрі середньої школи мають теоретичне розв'язання, як і питання орфографії, пунктуації, лише в зв'язку з граматичним аналізом, працею над реченням, словом (і цього цілком досить для другого концентру: його основне завдання — дати достатню граматичну правильність як базу для дальшого вдосконалення). Які конкретні завдання курсу мови в середній школі (II, III конц)? Учень у середній школі мусить опанувати систему теоретичних знань з мови — граматики, накреслену стабільною програмою. До окремих пунктів програми учень повинен опанувати відповідні граматичні правила, вміти відповісти на питання, а як до якого пункту (напр., визначення складного речення, пояснювальних слів тощо) розповісти правило, закон і без ряду помічних питань, відповідаючи на основне запитання вчителя.

¹⁾ Питання методики граматики в середній школі становлять предмет іншої, окремої роботи автора. У цій статті їх автор не розглядає.

Учень повинен уміти проаналізувати відповідний текст і до нього подати відповідне граматичне правило, також і до правила — навести відповідний (свій) приклад.

Але цього ще мало. В межах покладеного рівня вимог до практичних мовних умінь учня певного класу треба домогтися вміння правильного граматично-стилістичного побудування й застосування мови в писаних і усних висловлюваннях учня.

Отже, говорячи про елементи стилістики в середній школі, матимемо на увазі опанування учнем основних норм граматично-правильної й, принаймні певною мірою, стилістично-упорядкованої літературної мови.

Практичне застосування елементів стилістики в школі — в роботі над культурою усної й писаної мови, виконанні тематичних робіт і спеціальних граматично-стилістичних вправ.

У V-му класі не з дефініцій стилю чи міркувань про стилістику розпочинає роботу вчитель. Над конкретним, приступним учневі мовним фактом працюємо в V класі (за стабільн. програмою граматичного й літературного аналізу).

Тут слід систематично звертати увагу учня (під час граматичного аналізу) на зміст і форму в мові, на те, яке слово, якої форми ми добираємо як до потреби, чому.

Наприклад:

Коли родовий відмінок однини того ж іменника чолов. роду вжити з закінченням *a* (папера), а коли з закінченням *y* (паперу)?

Які прикметники повні чи короткі вживаємо частіше в українській мові (ясний — ясен; готовий — готов), у якій мові — в лозунгах, діловій чи художній (у віршах, наприклад) і коли вживають частіше короткі прикметники чоловічого роду?

Чи вживають тепер у газеті, в діловій мові повні форми називного і знахідного однини („широкою долину“, „вечірньою годину“) чи повні форми називного множини прикметників („багатії жнива“)? А як — у віршах і в яких?

Коли треба вжити орудний присудковий?

Коли краще вжити прикметник вищого ступеня з суфікс. *ш* чи *іш*, а коли з *більш*?

Яке керування краще вжити в певному випадку при ступенюванні прикметника?

Коли краще вжити пасивну конструкцію?

Коли вживаємо прикметникові звороти з *по*?

Коли краще вжити сполучника *та*, а коли *і*?

У якій мові (в художній, в оповіданні), коли й для чого вживається узагальнено-особова форма дієслова („Зробиш бувало вершу й на озеро“)?

Синоніміка часів у якій мові вживається, коли й для чого („Прихожу вчора в „Динамо““)?

„Змагаємося!“ „Ми змагаємося!“ Коли як краще сказати?

„Зробіте це, товаришу!“ „Зробіть це, товаришу!“ „Зробили б це товаришу!“

Коли як треба сказати? (Синоніміка способів).

У якій мові (художній, розмовній), коли і які вживаємо неповні речення?

Треба стежити за усною і писаною мовою учня, її правити, звертати увагу в зв'язку з роботою над художнім твором, аналізом мови творів на одмінне в мові представників різних класових груп.

Чимало підносить стилістичну вмілість учня аналіз зразків, приступних на усвідомлення учням даної групи, спеціально для цього дібраних, з творів Леніна, Сталіна, радянських письменників, кращих письменників дожовтневої доби (за стаб. прогр.), пояснювання досягнень нашої сучасної мови.

Приклад на поєднання синонімів:

— Необходимо соблюдать свято законы и предписания советской власти (Ленін. Підкресл. н. — *В. М.*¹⁾).

Синомічне перефразування в мові В. І. Леніна на конкретизацію, краще оформлення думки:

— Удосконалення техніки, ..., зумовляє собою в буржуазному суспільстві зростання суспільної нерівності (1 — *В. М.*), збільшення відстані між маєтними й немаєтними (2 — *В. М.*²⁾).

За зразком подібних, приступних змістом, прикладів на різні граматично-стилістичні теми програми учні при допомозі вчителя навчаються будувати й свої речення.

У практиці шкільної роботи маємо часто потребу правити граматично неправильне довге речення учня.

Наслідуючи в усній чи писаній мові те, що не треба, інколи — просто через захоплення псевдо-„ученістю“, формою (а з цим, звісно, треба боротися не тільки на мовній ділянці, треба викорінювати це, усувати причини цього), учень як коли буде, — в таких випадках завжди на шкоду змістові, — поплутані фрази.

Вчитель, систематично вивчаючи граматично-стилістичні огріхи учня, в кожному окремому разі має обов'язок, чи сам, чи притягаючи до цього інших учнів класу, скоректувати речення учня, інколи доручити це зробити самому авторові, часом — сам дати зразок доброї фрази на виявлення даної думки, навести зразок фрази відповідної граматичної структури (з твору чи підручника) сучасної мови, щоб заперечити неприйнятне, запропонувати вправу учневі.

Основне правило — граматично-стилістичні огріхи в усній мові виправляти треба таким способом, щоб тим сприяти кращому виявленню чи усвідомленню змісту цілої одиниці, а не перебивати учня на півслові.

Додержання цього правила є одна з заporук до того, що учень завжди зберігатиме інтерес до мови, прагнення навчитися правдиво висловлюватися.

Мета середньої школи в навчанні мови: забезпечити комуністичне вживання засобами мови, дати за програмою систематизовані

¹⁾ Приклад цей подає й Я. Багдасарянц. К вопросу о речевой композиции. — „Лит. и яз. в полит. шк.“, 1932, № 3, с. 60.

²⁾ Ленін, Твори, т. XX, с. 281.

знання з граматики, навчити учня користуватися з мови, усвідомлювати поєднаність, стосунок свідомості й мови в кожного мовлянина, дати граматично-стилістичну базу для дальшого вдосконалення.

Паралельно з набуванням граматичних знань мусить провадитися в школі і набування учнем відповідних стилістичних умінь, хоч ясно, що деякі з стилістичних навичок потребуватимуть довшого тренування (побудування ширших речень з однорядними словами, прикладка, речення з відокремленими словами, складно-сурядні речення — VI клас; складно-підрядні речення, заміна підрядних відносних речень на дієприкметникові звороти, заміна підрядних речень із сполучниками на дієприслівникові звороти, пряма і непряма мова — VII клас).

Чого треба домагатися?

Приклад:

При вивчанні поширеного речення треба добитись того, щоб учень навчився аналізувати таке речення, визначати в реченні пояснювальні слова, знав, до чого вони, як змінюють речення, які речення називаємо поширеними, також міг сам дати приклад поширеного речення.

Але також конче необхідно, щоб учень знав, що ці ж пояснювальні слова при наголошуванні можемо використовувати (в усній мові — за допомогою інтонації, а в писаній — через підкреслення лінією) для особливого відзначування певної ознаки, а також навчився сам правильно будувати поширені речення, не припускаючи таких неясних конструкцій, як „Учень приніс товаришеві його (?) книжку“.

І так само, як усвідомлення програмно-граматичних теоретичних відомостей про поширене речення потребує певної методичної проробки, так і набування відповідного стилістичного вміння провадиться в школі за допомогою ряду вправ, хоч частково вже надається й у проробці теоретично-граматичного матеріалу, скільки до цього спричиняється аналіз прикладів, яким вчитель підводить учня до опанування граматичного правила.

Потрібні вправи:

1. Спостереження над поширеним реченням з промов, наукових творів, мови сучасної радянської преси, з творів радянських письменників, кращих письменників дожовтневого періоду (рекомендованих програмою).

2. Розгортання й згортання фрази (наприклад — телеграми на інформацію й навпаки).

3. Аналіз і виправлення усної мови учня (можливо — в зв'язку з виразним читанням на лекції з літератури — потребою підкреслити в реченні логічний центр, виявлений пояснювальним словом, а не підметом чи присудком; у зв'язку з оповіданням чи відповіддю учня).

4. Аналіз і виправлення поширеного речення з писаної роботи учня.

Робота з граматики не тільки сприяє оформленню граматичної правильності мови учня як основи на дальше вдосконалення, але й править за стимул і чинник дальшого піднесення стилістичної вмілості учня: граматичний аналіз, наприклад, складу слова виявляє відтінки значення слів у мові при різних суфіксах (пірамідний — належний піраміді, пірамідальний — що має форму

піраміди) і приставках, допомагає визначити одмінність у значенні синонімів, залежну від кореня тощо.

Приклади:

Розсудливий — розважливий — поміркований.

[„З такою вірною, розсудливою людиною було немов безпечніше“ (Коцюбинський).

Гучна, але розважлива мова.

Ідеологічно витриманий і поміркований товариш].

Розстібати — розщіпати — розщібати.

[„Посеред хати стояв Тихий у полушубку, розстібнений, без шапки“ (Головко, Бур'ян, с. 183).

Він розщібнувся і лишився в одній сорочці“ (Коцюбинський, *Fata morgana*, с. 142)].

Пропедевтичні відомості щодо слова учень середньої школи має дістати вже в V класі.

„Будова слова. Значущі частини слова: основа і закінчення: флексія, корінь, приросток, суфікс“¹⁾.

Див. також — „Складені слова“.

Діставши потрібні відомості про речення як одиницю висловлювання, учні мають стати до граматичного вивчення слова.

Початком цієї праці й мусить бути, як це було й у темі „Речення“²⁾, усвідомлення учнями семантичної функції слова. А це нерозривно пов'язано з опануванням стилістичної функції слова.

Семантичну функцію здійснює як логічний наголос, так і значення певного слова в реченні.

Завдання вчителя під час опрацювання з учнями слова подвійне:

1. Подати учням, хоч і найелементарніші, але й найпотрібніші, відомості для дальшої лексичної праці в зв'язку з виконанням різних мовних робіт (стилістичне завдання);

2. Розпочати граматичний аналіз слова висвітленням різноманітної змістової його функції.

Над лексикою учня вчитель працює в V, VI, VII класах. Ця робота періодична, й її провадимо послідовно в зв'язку з різними завданнями мовного характеру.

З працею над словом пов'язана вся робота з мови, що її в програмі подано в трьох розділах: граматики, праця над книжкою, культура усної й писаної мови.

Широкі можливості праці над словом дає й аналіз в середній школі художніх творів.

„Теологи насорили очень много слов, смысленных ложью: бог, грех, блуд, ад, рай, геенна, смирение, кротость и т. д. Живый смысл этих слов разоблачен и, хотя скорлупа некоторых — напр. слова „ад“ — осталась, но

¹⁾ НКО УСРР, Н. М. С. — Прогр. середньої школи. Українська мова, Р Ш, X., 1934 — V рік, А. Граматика, орфографія, пунктуація, с. 12.

²⁾ Граматичне опрацювання попередньої теми — „Речення“ слід розпочинати з відзначення першої ознаки речення („Речення — це слово чи група слів, що виявляє закінчену думку“).

наполняется иным, уже не мистическим, а социальным смыслом¹⁾). Наводить М. Горький у своїй статті й інші слова, що ще існують з минулого („лицемерие“, „двоедушие“, „скудоумие“) на позначення решток ганебної капіталістичної, рабської свідомості.

М. Горький висвітлює в названій статті й питання виникнення в історичному процесі слів — паразитів.

Лист М. Горького, як відомо, підніс питання про культуру мови в широкому плані. Радянська громадськість ставить на порядок дня питання про культуру мови як одне з завдань соціалістичного будівництва в ділянці національно культурній. Школа має обов'язок на матеріалі живої мови учня (головне без відриву від неї), на програмних текстах, у межах навчальних планів і програм, відповідно до розвитку, вікових особливостей учнів, використовуючи і роботу з граматики і роботу з словниками, над книжкою, над художнім твором, зразок, даний учителем, піднести боротьбу за культуру мови, вивчаючи й збагачуючи активний і пасивний лексичний фонд учня, викорінюючи вирази й слова-паразити типу: „на большой“, „не трепись“, „с присыпкой“, „стукатися“, „шухер“.

Треба з'ясовувати учневі як зміст слів, „осмысленных ложью“ в часи капіталістичного рабства, так і зміст нових, наших радянських слів, що відбивають нашу творчу радість, боротьбу за справжню вільність. Треба вчити учня говорити, писати мовою нашого соціалістичного сьогодні та як використовувати в інтересах нашої пролетарської справи й мову кращих письменників дожовтневого періоду, рекомендованих програмою.

Учні спостерігають на мовному матеріалі різних жанрів життя слова за певної соціально-економічної формації, за наших часів соціалістичного будівництва: як добирає автор слова, як часто замінюють одне слово іншим, і цей процес дає якісну одміну думці, відповідаючи цілеспрямованню — ідеології самого промовця, письменника, автора. Вони спостерігають поширеність слова, найщільніше пов'язаного з класовою, виробничою практикою, як взагалі з загальноживаних слів користуються різні автори в різних варіантах висловлювань, як слова набувають одмінного значення, утворюються своєрідні синоніми. Учні усвідомлюють функцію емоціоналу слова (різні емоційні забарвлення одного слова), поєднання слів, способи поєднувати слова на вияв ідеологічного спрямування).

Як від лексичної праці перейти до спеціально граматичного вивчення слова?

Беремо для прикладу останнє — спостереження над поєднанням слів:

Щоб підкреслити процес розвитку мови, зручно від таких словопоеднань стати до опрацювання епітетів.

З розгляду епітетів — розпочати працю над прикметниками (5-й рік).

Звісно, було б невірно утотожнювати логічно доцільний стилістичний підхід до граматичного студіювання прикметника, що може становити один з моментів праці над культурою усної, писаної мови учня в спеціально при-

¹⁾ М. Горький, О языке, „Лит. газета“, 18. III 1934 г., № 33 (349); „Правда“, 18. III 1934 г., і „Лит. учеба“, 1934 г., № 2.

значений для цього час за планом, і всебічне граматичне вивчення самого прикметника, що для цього потрібно також приділити спеціально й окремо час.

Надто важливо, плануючи кожен вид роботи (суміжні лекції з культури усної, писаної мови, граматики), зважити в основному на обсяг програмних вимог щодо певної дидактичної одиниці, характер самого завдання, особливості аудиторії, час, запроєктований у межах року, кварталу на даний проіз роботи.

Під час граматичного вивчення певної категорії слів конче треба всебічно опрацювати всі пункти програми, що стосуються теми.

Наприклад, щодо прикметників: виявити функцію прикметника позначати ознаку, що її надається предметові, зміну за відмінками, числами, родами, ступені порівняння, роль прикметника в реченні — прикметники як пояснювальні слова й присудки — частини складного присудка, опрацювати досконало відмінювання, особливості й походження форм, суфікси, правопис прикметника.

Пам'ятаймо проте, що сама лише констатація мовного факту (нехай найповніша), як і однобічна формалістична характеристика його, завжди спричиняють розрив теорії й практики.

Тому то вважаємо за доцільне вказати на природний логічний зв'язок граматичної роботи й праці над культурою слова в школі — елементами стилістики.

Ще приклад:

За поштовх до дальшої, вже суто граматичної, праці над іменником може бути робота над омонімами (5-й рік), синонімами.

Омоніми — це добрий матеріал на виявлення руху в мові (рада, перо, ручка, коло).

Потрібно, для усвідомлення омонімів у синхронічному прорізі, подати вказівки до історії слова, власно вказати на метафоричне творення нових лексичних одиниць за відповідної соціально-економічної формації лінією соціальної практики (виробництво тощо).

Конкретні вказівки вчителя щодо часто вживаного учнем слова завжди цікаві учневі, навчають його свідоміше користуватися мовою.

Справді.

Говорите ви учневі про омоніми. Берете найелементарніший, найприступніший учневі приклад — з його практики — перо: „Перо 86“ і „перо п т и ц і“.

Учень від вас довідується про історію „пера 86“, а разом і про те, що назви речі дістають не за матеріалом, з якого вони, а часто назва одної речі переноситься на назву другої, зробленої зовсім з іншого матеріалу, саме тому, що ця нова річ стала знаряддям і там, де колись була знаряддям перша.

Один, два аналогічні приклади (можна так само проаналізувати, наприклад, слово ручка) і учневі ясно, що таке омоніми, чому вони є в мові, ясно, що мова нерозривно пов'язана з працею людини, ясно, що за різних часів були різні знаряддя, різна організація праці.

А тому — й різна мова.

Усвідомлюючи, що розвиток мови щільно пов'язаний з працею й організацією праці, стосунками між людьми, учень зрозуміє й інші факти мови.

Ясно треба вказати на те, що, коли виникає зовсім нова робота, за нових обставин, постають і нові слова, що з нею приходять.

А тому форсунка — це не присказка, а фільтрувати — це не цідити, хоч як хотіли це заперечити націоналісти.

Тоді учні зрозуміють і стилістичну функцію омонімів, чому одну назву маємо для кількох значень, зрозуміють, як виникає термінологія, як трудова діяльність зумовлює розвиток омонімів (колектор, барабан, кар'єр, басейн).

Праця над змістом синонімів у середній школі мусить виявити учневі відображення класових, виробничих моментів у синоніміці.

Цікавий приклад до цього цілком приступний учневі середньої школи, подає т. Багдасарянц, розглядаючи сполучення синонімів:

„Весьма обычная в старину спаренность синонимов „честное, благородное слово“ говорит о том, что в сознании господствующего класса, дворянства и буржуазии честным могло быть лишь слово человека, имеющего „благородное“ происхождение. Как и, наоборот, слово, поступок, намерение всякого „благородного“ человека имеет непременно характер чего-то возвышенного, великодушного.

Между тем в наши дни этот старый речевой синонимический шаблон звучит анахронизмом, и взамен его в устах молодежи мы слышим часто новые синонимические ряды: „Даю вам честное, пионерское (или комсомольское) слово“. ¹⁾

Отже синоніміку слід розглядати, зважаючи на жанр мови, в антагоністичних мовних стилях у синхронічній і діяхронічній площині, в діяхронічному й синхронічному прорізі — в одному стилі.

Також архаїзми й неологізми радимо висвітлювати з погляду їхньої стилістичної функції й соціальної природи в аспекті відмирання й становлення слів.

Тоді й визначення цих категорій слів, дане по цій роботі, не буде формально сприйняте.

Слід відзначити, що архаїзми та неологізми не є синоніми в якісно однаковому стилі (вийняток — стилізація спеціального цілеспрямування).

Маємо на увазі не теоретизування на цю тему, а конкретний показ на приступних учням прикладах. Найпростіше це зробити, порівнявши так звані „історичні синоніми“ — тобто слова, що мали подібну функцію, але в різних суспільствах, наприклад: буржуазному („прошение“²⁾ — „прохання“, „господин“, „пан“, „добродій“) і пролетарському („заява“, „громадянин“, „товариш“). Треба з'ясувати учням, що зміст кожного з наведених парних прикладів відображає просто протилежні погляди на стосунки між людьми.

Також працюючи над словом і під час змістового аналізу тексту й вико-

¹⁾ Я. Багдасарянц, К вопросу о речевой композиции (Синонимы и перефразировка), „Лит. и яз. в полит. шк.“; 1932, № 3, с. 59.

²⁾ Прикл. з яз. вище статті т. Багдасарянца.

нуючи різні вправи¹⁾ на розвиток, вдосконалення усної, писаної мови, учень набуває в середній школі вміння користуватися з мовних засобів — стилістичні навички, бачить, що соціальні чинники є основний рушій мови, що на позначення нових понять постають нові слова, — опановує сучасну літературну мову, навчаючись використовувати мовні засоби й кращих письменників доживтн. періоду.

Окремі моменти з системи лексично-стилістичної праці, як ми до цього вже подали приклади, можуть правити за стимул до дальшого суцільнограматичного вивчення мовних фактів (прикметників, іменників тощо).

З корисних граматично-стилістичних вправ принагідно згадаємо хоч би вправи на застосовування синонімічних зворотів, заміну двох слів одним і навпаки (стати до праці — розпочати працю; будемо робити — робитимемо; довести до відома — повідомити).

Обмежуючи роботу колою питань, накресленим у стабільній програмі з мови для певного класу, відповідно пристосовуючи, можна, вважаємо, використовувати й стилістичні задачки (напр., — *Задачник по стилистике. Сост. препод. рабфака М.И.И.Т. А. М. Земский... М.—Л., 1930*) та книжки, відзначені в „Методической записке к стабільному учебнику грамматики“ — А. Н. Соколов, М., 1933, для доповнення при потребі різних типів вправ, поданих у рекомендованому НКО стабільному підручнику.

При чому завжди треба пам'ятати, що добір вправ (характер, система, методична послідовність, кількість) зумовлений двома моментами: дійсним станом стилістично-граматичних умінь даного класу, вимогами програми.

Грамматично-стилістичні вправи практично застосовуємо в середній школі, як у зв'язку з виконанням більших тематичних робіт, так і окремо, спеціально на опанування певної стилістичної дидактичної одиниці на основі граматичного студіювання мовного факту. Зміст і обсяг цієї роботи, як ми це вже сказали вище, визначається програмою і стабільним підручником для певного року навчання.

Вважаємо, можлива така орієнтовна послідовність завдань у системі вправ для учнів на опанування певної стилістичної дидактичної одиниці:

1. Спостереження й аналіз;
2. виписування прикладів з текстів в зв'язку з дослідженням, усвідомленням;
3. побудування речення з ряду даних окремих елементів, зв'язування, поєднання речень, згортання періоду, речення;
4. заміна слів у реченні, додавання слів, що їх бракує в реченні, розгортання речення, доскладання не даної частини речення (напр., у складеному реченні), укладання синтаксичних синонімічних зворотів;
5. самостійне укладання прикладів на дану граматично-стилістичну тему, різні види складніших творчих робіт (редагування тексту, переклад тощо).

¹⁾ Споміж них — і спеціально лексичні: відзначування нових слів у тексті, старих слів з новим значенням, тематичні — наприклад, тезування (VII клас), конспектування (VI клас), переклади з спеціальним зосередженням уваги на правильному, влучному доборі синонімів відповідно вимогам змісту, цілеспрямуюнню.

Звісно, з поданого, хоч і далеко неповного, переліку можливих типів вправ використовуємо для певної граматично-стилістичної теми відповідніші, а також як до теми добираємо й складнішу, ширшу чи простішу, меншу систему завдань.

У кожному окремому випадку ці питання (яку вправу чи яку систему вправ запропонувати учням) розв'язуємо, зважаючи на складність самої теми, а також на характеристичні риси аудиторії, класу. Методологічний стрижень усіх граматично-стилістичних вправ у середній школі — це питання норми мови.

Практично — з перших кроків праці над граматикую як для вчителя, так і для учня, постає питання норми в мові.

— Як правдиво? — питає учень, спостерігаючи раз-по-раз різноманітні факти в живій мові.

Принципальні питання мовної норми завжди вчитель мусить розв'язувати, виходячи з ідеологічного аналізу мовного стилю, заперечуючи і викриваючи все те, що відображає націоналістичне шкідництво в мовному стилі (напр.: етнографізоване словосполучення, за „рецептом“ О. Курило, — охочий розпитувати — при тенденційному усуненні конструкцій з віддієслівним іменником; розтерміновувати замість розстрочити; архаїчне *при зам. у* — приподібнюватися зам. уподібнюватися; тенденційне усунення конструкцій з родовим присвійним іменника, орудного дійової особи при формах на — *но — то та ін.*), а разом — конкретно, зважаючи на мовний жанр (приклад — називні речення як характеристична ознака художнього мовного жанру, називні — в інших мовних жанрах — науково-популярній мові тощо).

На конкретних фактах мовного практикуму за допомогою граматично-стилістичного аналізу учні середньої школи опановують якісні особливості мови нашої доби, усвідомлюють, що нашу літературну мову творять широкі маси пролетаріату, колгоспного селянства, трудової інтелігенції, керовані комуністичною партією, що з нового й критично переробленої мовної спадщини постає мова сучасності.

Навчаючи української, російської мови, маємо завдання не тільки скаризувати особливості даних мовних систем (це, звісно, потрібно), але також конкретно на зразках стилю (найприступніші приклади для учнів, разом яскраві, легко дібрати з лексики, синтакси) показати, як у двох мовних системах — на базі спільної ідеології носіїв мови — йде процес становлення літературних мов, пояснити лєнінське використання мовної спадщини, вказати на вплив великих соціальних зрушень на стиль (мовний), Жовтєвої революції, довести це на мовних фактах.

У такому плані можна й слід поставити граматику на службу стилістиці в середній школі. Методологічні настановлення щодо спрямування зазначеної праці подає книжка А. Хвилі „Знищити коріння україн. націоналізму на мовознавчому фронті“ (Х., 1933), а також інші матеріали, які викривають націоналістичне шкідництво в стилістиці й граматиці, націоналістичні перекручення у висвітленні взаємостосунку української та російської мовних систем і в достабільних підручниках. Треба викрити такі твер-

дження, як у підручнику К. Німчинова та ін. — „Укр. мова“, 7 рік, 32 р., де не рекомендовано вживати в українській мові сполучника „же (ж)“ на поєднання речень (Рос. приклад: „Вам были даны все необходимое материалы, вы же не позаботились даже их просмотреть“ — К. Н., с. 6, див. § 6 „Сполука сурядна“).

„Же (ж) в українській мові, — твердить автор (мабуть, за „Увагами“ О. Б. Курило — В. М.), править лише за посилене (підкр. н. — В. М.; редакційно точніше було б — „на посилення“, щоб уникнути двозначності): „Ти ж сам це знаєш“ (К. Н., § 6).

1. Ми маємо сміливість твердити, що в російських зворотах „... он же“ і „... а он“, „... но он“ — „а“, „но“, „же“ можуть бути і „підсильні“ і „сполучні“.

2. В сучасній українській мові маємо звороти з „ж“ типу спільного з російським: „Вам были даны... вы ж...“

За спрощено-узагальнену пораду й штучне розмежування систем російської та української мови вважаємо пораду не вживати „між тим як“ на позначення російського „между тем как“, що дорівнено українському „тим часом (як)“ [ibid., с. 10, § 9].

„Підо впливом російського відступного сполучення — „не смотря на то что“ — вживають іноді в українській „не дивлячись на те, що“...

Цей зворот у функції відступного сполучника в українській літературній мові (Якій? Як допомагає граматично-стилістичний аналіз учневі усвідомлювати процес розвитку літературної мови? — В. М.) вважається (? — В. М.), за недобрий.

Рекомендується вживати в таких випадках (А які ж бувають такі випадки? Вони одмінні. — В. М.) хоч дарма що; останніми часами поширюється ще відступний вислів не зважаючи на те, що (Ibid, с. 13—К. Н.).

Як на нашу думку, це спроба нормувати за „Увагами“ О. Б. Курило, що їх ми категорично заперечуємо.

Фактично — з наведених трьох зворотів кожний може мати в контексті свою семантичну функцію і застосування в сучасній літературній мові.

Нове керівництво НКО, здійснюючи директиви партії й уряду щодо якісного піднесення роботи школи на вищій щабель, викорінюючи всякі прояви націоналістичного шкідництва, зокрема — і в підручниках з мови, конкретно ставить питання про створення високоякісного стабільного підручника.

Стабільний підручник, безперечно, повинен мати чітке спрямування не тільки в настановних частинах, а й у висвітленні конкретно граматичних фактів, граматично-стилістичних питань.

Наприклад, висвітлюючи питання ступенювання, — показати, що вищий і найвищий ступінь прикметників у сучасній українській мові твориться не тільки за допомогою наростків і приростків, а й через додавання до прикметника слова більш, найбільш, самий.

Такий спосіб творення вищого ступеня, подібний до творення вищого ступеня в російській мові, хоч він і є в українській мові, відомо, М. Сулима (Укр. фраза, „Рух“, 1928) категорично заперечував.

Зовсім не згадали про нього й Ів. Благовірів, О. Матійченко, Т. Шуба в підручнику „Українська мова“, 6 рік, РШ, 1932, сс. 38—39.

Ів. Благовірів та ін. автори підручника „Українська мова“, 6 рік, 1932 р., йдучи націоналістичною лінією замовчування спільних форм української та російської мови, твердили:

„В українській мові є тільки пасивні дієприкметники минулого часу“ (ibid., с. 41). Так само названі автори в підручнику 1932 р. ще зауважували, що у зворотах на „но“, „то“ іноді вживають орудний відмінок дійової особи, „якщо орудний відмінок є не дійова особа, а знаряддя дійової особи (підкр. І. Б., ibid., с. 51). Протилежно до цих і подібних націоналістичних перекирчень стабільний підручник повинен правильно висвітлювати питання мови, повинен, зокрема вказувати і на наявність та застосування в сучасній українській мові і дієприкметників на чий і на застосування орудного відмінка дійової особи у зворотних на „но“, „то“ та ін.

Стабільний підручник правитиме справді за основну провідну лінію у практичній роботі вчителя, а разом усуватиме всякі спроби надто довільно тлумачити мовні факти, спроби, що можуть спричинити різні небажані ухили. Під керівництвом партії, НКО УСРР, з участю широких мас робітників-практиків, радянських педагогів, мовознавців, за допомогою широкої радянської громадськості провадиться успішно робота над вдосконаленням підручника.

В основному викрито, розтрощено спроби класового ворога шкодити в цій справі. З усією більшовицькою пильністю провадиться дальша боротьба з будьякими шкідливими перекирченнями (націоналістичними, троцькістськими, великодержавницькими, право-лівацькими).

Вважаємо за свій обов'язок вказати на таку, як на нашу думку, методологічно неправдиву стилістичну увагу в підручнику 1933 р.:

...„Давні форми (дієслова е) літературна мова іноді використовує для того, щоб надати вислову урочистості:

1. А з е сь м робітник (Хвиль).

2. Були такі, що тікали в печери, озера, ліси.

Що ти за сило е си? — питали (Тич.)¹⁾.

Думаємо, що давні форми використовують, щоб надати вислову урочистості, лише ті автори, які не позбулися ще архаїчних елементів стилю, або ж у роботах, писаних у періоди (Тичина — в давнішій творчості), коли ці автори не опанували ще критично мовної спадщини, або ж — з спеціальною метою стилізації.

Щодо цитат з Хвильового, то вони в підручнику шкідливі. Конче потрібно пильно переглянути весь ілюстративний матеріал підручника Шевчука, Бойкова — Граматика укр. мови ч.ч. I, II, 1933, 1934 р.р. і вилучити цитати з Г. Епіка, Шкурупія, шкідника-націоналіста, терориста Мисика і їм подібних.

Правильно розв'язуючи граматично-стилістичні питання мовної практики в середній школі, вчитель практично бореться за реалізацію мовної політики комуністичної партії, бореться проти націоналістичних концепцій як місцевих, так і великодержавницьких, контрреволюційних троцькістів,

¹⁾ А. Шевчук, І. Бойків, О. Радченко, Грам. укр. мови, РШ, X.—К., 1933, ч. I, с. 57,

каутскіанців й інших класових ворогів, проти тверджень, які вважають, що за основну мову в майбутньому ніби стане „культурніша“ мова буржуазії, мова найсильнішої в імперіалістичній системі буржуазії одної з європейських націй. (Так „своєрідно“ вони витлумачують „культурність“ і тим ганебно виправдовують імперіалістичну колоніальну політику).

Важливе настановлення — граматично-стилістичний аналіз в середній школі поряд з іншим (не забуваймо й про граматичну роботу на усвідомлення, зміцнення й закріплення орфографічних навичок) має допомогти учневі усвідомити мову як надбудову, ідеологічну категорію, але принципіальне питання стилістичної норми в середній школі, насамперед, вирішуються в плані свідомого прищиплення учневі конкретних навичок, на конкретному матеріалі програми з мови.

Ще раз підкреслюємо — не може бути й мови про якийсь спеціальний теоретичний курс стилістики в середній школі. (Це завдання вишу).

У середній школі треба навчити учня користуватися мовою, власне, організувати його мовні дані — продукт соціальних чинників. Приклади: опанування стилістичних особливостей дієприкметникових зворотів, речень з відокремленими членами, складених, прямої, непрямої мови, діалогу, вживання пасивних конструкцій тощо. Розглядаючи ці конкретні мовні факти, й треба відзначати відображення ідеологічних ліній у мові (звісно, ні в якому разі не припускаємо будьяких механістичних перекручень чи відриву від вікових можливостей учня).

Під час аналізу твору Кирилевка „Аванпости“ виявляємо, як висловлюють свої думки Павло Мотора і Кривуля — ці два типові представники двох протилежних класів, чи однакова їхня мова.

Опрацьовуючи з учнями заміну складених речень на речення з відокремленими словами, треба відповісти конкретно на такі питання:

1. Що дає така заміна?
2. Коли її слід робити?
3. Як це змінює суть вислову (взаємостосунок змісту й форми)?

Стилістичний практикум з мови в зв'язку з граматичним аналізом: використання діалогу під час доповіді для підсилення уваги слухачів, як способу унаочнення, зміцнення контакту між доповідачем і аудиторією (до теми — пряма й непряма мова), конкретна й стисла відповідь тощо.

Отже, як бачимо з прикладу, граматична вправа може бути одним з елементів готування учня навіть до виступу з доповіддю тощо.

Разом з тим — мовна практика, аналіз огріхів учня часто є й найкращий стимул до поглибленої, свідомої граматичної праці в середній школі.

Таким способом поєднуємо граматичний аналіз і стилістику, насамперед — у мовній практиці.

Методологічно-методичний підхід до висвітлення елементів мовознавства й історії мови в VII кл. можливий, вважаємо, такий:

Висвітливши питання походження мови, за Енгельсом, Марром (див. прикл. роботи над лексикою, що його ми подали вище), але популярно, доповнивши ті відомості, що їх учні мають про це з попередніх років навчання, ми б радили подати дальші етапи виникнення літературної

мови й процеси диференціації та інтеграції в діалектичній єдності, пов'язано з соц.-економічними процесами в громаді, історією класової боротьби. Все це — стисло, коротко й найприступнішою мовою, зрозуміло — уникаючи складних лінгвістичних термінів.

Конче потрібно за основу взяти висловлювання Леніна про виникнення літературної мови. В. І. Ленін чітко окреслює виникнення літературної мови:

„По цілому світу епоха остаточної перемоги капіталізму над феодализмом була зв'язана з національними рухами.

Економічна основа цих рухів є в тому, що для повної перемоги товарної продукції буржуазія неодмінно мусить завоювати внутрішні ринки, для цього конче потрібно державне сполучення територій з людністю, що розмовляє одною мовою, з усуненням усяких перешкод до розвитку цієї мови та закріплення її в літературі. Мова — найважливіший засіб людських зносин; єдність мови й безперешкодний розвиток — одна з найважливіших умов справді вільного й широкого, відповідного до сучасного капіталізму, торговельного обігу, вільного широкого групування людності по всіх окремих класах, врешті — умова тісного зв'язку з усяким, кожним хазяїном чи хазяїчком, продавцем чи покупцем“.

У питанні про діалекти слід підкреслити соціальне, класове, а також усунути традицію розглядати ізольовано й переважно фонетичні та морфологічні мовні особливості, нехтуючи синтаксичні та стилістичні в цілому (зокрема — й лексичні, зміст).

Особливу увагу приділяємо характеристиці мови повоєнної доби. Приклад — порівняння мови письменників довоєнної і повоєнної періоду, мови радянських письменників різних часів (як фрагмент роботи над художнім твором за програмою).

Якщо попередню, підготовчу працю вчитель провадив відповідно, себто конкретно аналізував з учнями в мові зміст і форму, вказував учням на характеристичні мовні особливості, які виявляють ідеологію (лексика, напр.), учні, прослухавши уважно два типові мовні уривки, що належать представникам антагоністичних класів, (напр., мови буржуазного і пролетарського письменника), впізнають якісну одмінність мови кожного та, зіставляючи під керівництвом учителя зразки різноманітних варіантів певного класового типу мови різних часів (мови радянських письменників доби воєнного комунізму, відбудовного, реконстр. періоду), — рух, зміни.

Тоді учні справді усвідомлять, що в умовах загостреної класової боротьби питання мови, як одного із знарядь цієї боротьби, набуває особливої ваги, що в мові письменників з пролетарською ідеологією незалежно від того, з якої мовної системи вони користуються (української, російської тощо), втілено пролетарську свідомість — ідеологію в дії.

„Лінією творення мови, де провід був на особливо низькому рівні, ми маємо безліч нестерпних фактів, а то й прямого шкідництва, скерованого на відривання культурного процесу на радянській Україні від культурного процесу в РСФРР, від російської радянської культури, від найближчої нам російської мови. Витискування тих термінів, що зближують ці мови, і, навпаки,

штучне створення та насаджування таких термінів, що віддаляють українську мову від російської, підкреслюють її одрубність — така практика ворогів на цій найважливішій ділянці культурного будівництва“¹⁾).

Згадуване застереження стосується й праці коло граматично-стилістичної норми в середній школі. Питання зближення націй, а таке зближення відбувається в СРСР через розвиток національних формою культур, соціалістичних, пролетарських змістом, є сьогодні для нас актуальне, як етап на шляху до цілковитого злиття націй у майбутньому — це чітко підкреслив тов. Сталін.

Опрацьовування питань найпростіших елементів мовознавства за програмою треба пов'язувати з іншими суспільствознавчими дисциплінами.

І обов'язково треба підкреслити, що в наслідок запровадження ленінської національної політики маємо в СРСР бурхливий розквіт нацкультбудівництва, зокрема нечуваний розвиток української мови.

Завдання граматичного аналізу в школі не тільки „описати“ певний мовний факт, дати йому налічку, а й відзначити його функцію, навчити, як мовними засобами реалізувати ідеологічну лінію (приклад — аналіз мови фейлетону: стилізація, неповна фраза, вмале користування з різних мовних жанрів, різноманітних елементів характерної лексики).

Вчитель повинен привчити учня цінувати кожний факт мовної практики з погляду його корисності для соцбудівництва.

Якщо не поставити чітко в повданні теорії та практики окреслення сучасної літературної мови в аспекті становлення мовних особливостей реконструктивної доби та ленінського використання мовної спадщини, то неминучий розрив між методологічними настановами, хоч би вони були і правдиві, та розв'язанням питань граматичної норми сучасної укр. літературної мови, можливі збочення.

Грамматичний аналіз у середній школі мусить на конкретному матеріалі граматично-стилістичних вправ орієнтувати учнів у питаннях норми сучасної літературної мови. Отже, лінію ідеологічного аналізу мови конкретизуємо у граматичній роботі в єдиному навчально-виховному процесі, озброюючи учнів мовним умінням.

¹⁾ „Комуніст“, також „Пр. Правда“, 20. II 1933 р., № 35/3347 — Зміцнити провід національно-культурним будівництвом.

До історії розвитку молдавської літературної мови у зв'язку з латинізацією її нисьма

Трудящі маси молдаван, які за царату належали до „инородцев“ з „собачьими говорами“ і були засуджені на голодне вимирання й виродження, уперше в історії свого існування вийшли на шлях державного, економічного, культурного й політичного життя тільки після Жовтневої революції. За десять років свого існування ¹⁾ АМСРР перетворилася на одну з передових республік СРСР і УСРР з загальною письменністю населення, колгоспами, радгоспами, МТС, заводами й фабриками, вразковими плантаціями, школами, вишами і т. д. Буyno розквітає молдавська соціалістична культура, зокрема молдавська літературна мова. Звірячі закони й практика національного гноблення, а також релігійного обскурантизму за часів царського уряду на вразок:

„Мы должны обязательно и неуклонительно обучать инородцев русскому языку, дабы в каждом поколении этот язык стал родным и наша русская культура стала их культурой ²⁾.“

„Школа государственная должна быть русской национально-патриотической; правительственная школа не может иметь инородческого характера, в ней должен без каких-либо уступок господствовать государственный язык, обучение должно вестись на русском языке. Ведь Россия — конгломерат разных народностей, так неужели же мы будем сознательно стремиться к созданию племенного сепаратизма, который проявляется у каждой народности? Нам, дворянам надлежит сказать, что школа должна быть русской. „Россия — для русских“ ³⁾.“

і багато інших їм подібних Жовтневою революцією були знищені і відкинуті разом з їх творцями й носіями назавжди в минуле, а національна політика ВКП(б) і переможна практика соціалістичного будівництва забезпечили трудящим молдаванам культурно-заможне життя й його бурхливий розвиток. Буйний розвиток молдавської літературної мови, як і всієї молдавської культури в АМСРР є наслідок єдиної системи і єдиного процесу національно-культурного і економічного будівництва з цілому СРСР. Але на Україні, як і в АМСРР, її складовій частині, на культурному фронті і зокрема мовному весь час точилася й точиться гостра класова боротьба. Тому й надалі треба рішуче викривати й викорінювати класових ворогів — націоналістів, фальсифікаторів і спотворювачів літературної мови, у яких би формах це спотворення себе не виявляло.

Молдавська мова належить до групи романських мов ⁴⁾. Проте, треба відзначити, що найменш науково-розробленими й найбільш сфальсифікованими

¹⁾ Справу про утворення АМСРР було розв'язано 12 жовтня 1924 р. на сесії ВУЦВК.

²⁾ Журнал МНП за 1869—1870 гг.

³⁾ Ухвала VII дворянського з'їзду 1911 року. Матеріали взято з праці С. А копова „Октябрь и успехи национального строительства“, 1932, с. 5.

⁴⁾ До романських мов належать: молдавська, румунська, італійська, французька, іспанська португальська.

в загальному колі проблем романського мовознавства є проблеми молдавської історії й зокрема мови. І це не випадкове явище в лінгвістиці. Буржуазні лінгвісти не вважають ще й сьогодні молдаван за окрему народність, а їхню мову за окрему мову, а мають їх за румун з окремим дако-румунським діалектом „єдиного румунського народу“. Ось на цих „наукових підставах“ і будують румунські імперіалісти свої загарбницькі плани з так званим „історичним і расовим“ принципом і претензією на територію Радянської України аж до Дніпра¹⁾. Проте, не дуже важко довести, що теорії про „єдиний румунський наріс“ і „про єдину румунську мову“ являють витівку буржуазних учених, а особливо після війни 1914—1918 рр., в наслідок якої сама Румунія перетворилася в імперіалістичну країну, тюрму народів. Справді, досить обізнатися бодай елементарно з сучасною живою і літературною мовою трудящих молдаван у АМСРР і в Румунії і порівняти її з румунською літературною мовою, щоб переконатися, що сучасна румунська літературна мова по суті є малозрозумілою мовою не лише трудящим молдаванам Бесарабії, Запрутської Молдавії, Буковини, а й самим найширшим масам трудящих румун, вірніше волохам, мова яких нібито лежить в основі літературної румунської мови. Остання (румунська літературна мова) настільки засмічена і спотворена лексикою європейських кабаре, салонів та бірж, що при надзвичайно високому рівні злиднів і неписьменності в країні, (більше 60% неписьменних) не має жодного впливу на живу мову трудящих. Це визнають самі буржуазні вчені. Досить навести декілька прикладів з праць відомого знавця румунської мови А. Граур-а, що спеціально досліджував взаємини між сучасною румунською літературною мовою і мовою живою народною. А. Граур мусів визнати, що, як правило, скрізь на мову селян завжди впливала і впливає мова міст, в той час як у румунській мові цього він не найшов. Пояснює це він тим, що румунська літературна мова є в повній невідповідності з живою народною мовою²⁾ і що жодною мірою не можна говорити сьогодні щось певне про єдину мову румун в цілому, бо такої фактично не існує, а є лише літературна мова мало зрозуміла трудящим. Отже,

¹⁾ Пор. И. Д. Левин, Национальный вопрос в послевоенной Европе, 1934, с. 303 і далі, а також К. Н. Дер ж а в и н, Литературное строительство в Соц. Молдавии (Труды Инст. Славяноведения Акад. Наук СССР, Ленинград, 1932, I, сс. 251, 252).

²⁾ A. Graur, Les mots récents roumains p. 127, Bulletin de la société de linguistique de Paris, tome XXIX, 3.

„On sait que le langage des paysans subit toujours et partout l'influence de la langue des villes. En apparence, cette influence ne se produit pas dans notre cas, puisque la langue populaire est en désaccord avec la langue littéraire“ і далі: „Reste maintenant à examiner les rapports entre la langue littéraire et le parler des classes inférieures, pour essayer de voir quelles peuvent être leurs influences réciproques. Ce que l'on peut constater facilement, c'est que l'influence de la langue littéraire sur la langue des paysans est presque nulle: bien que la langue littéraire soit uniforme et peu variable, qu'elle ait pour elle le prestige de la noblesse et qu'elle puisse compter sur l'appui de l'administration, elle ne parvient nulle part à remplacer les formes qu'elle fait apparaître comme vicieuses: il n'y a aucune région, si petite soit-elle, où les formes littéraires se soient implantées à la campagne. Il est vrai que parfois les paysans arrivent à se débarrasser des prononciations rustiques, mais ceci est un fait individuel, qui prouve uniquement qu'un certain nombre de personnes sont passées dans une classe de civilisation supérieure, tandis que leurs voisins continuent à employer la forme populaire. L'école ne peut agir dans ces cas, parce

намагання румунських „учених“ Н. Йорга, (N. Jorga) і ін. сфальсифікувати справжній стан речей з історією і мовою молдаван марне, бо, поперше, надто великі протиріччя виникли в їх власній „творчості“ і, подруге, дуже вже великі зміни соціальні сталися в самій Румунії¹⁾. Хоч молдавська мова в своєму минулому й мала спільне походження з румунською мовою (вірніше з волоською²⁾) і хоч молдавська мова й сьогодні має близьку спорідненість з мовою трудящих румун, проте це аж ніяк не значить, що відсіля можна робити такий висновок, як це роблять румунські „теоретики“, що нібито молдавани — це „некультурні“ румуни, а румуни це „культурні“ молдавани, а зрештою це є одна нація румун³⁾. Адже науково доведено, що нація — теж, як і всяка історична категорія, — змінюється, має свою історію, початок і кінець і що „нація — это исторически сложившаяся устойчивая общность языка, территории, экономической жизни и психического склада проявляющегося в общности культуры“ (Сталин)⁴⁾, чого якраз не можна сказати про молдаван і румун разом, бо молдавани Бесарабії, Буковини і АМСРР, як відомо, не брали участі в національній консолідації румун на протязі всього XIX віку. Їхня мова і культура розвивалися незалежно від румунської мови і культури⁵⁾. Як у всякій мові, так і в сучасній мові молдаван відображена історія її носіїв, тому, отже, самостійність чи несамостійність молдавської мови визначається не схоластичними твердженнями чи міркуваннями кабінетних буржуазних учених Йоргів і ін., а тими історичними, соціально-економічними й політичними умовами, в яких розвивалися й перебували молдавани. Треба усвідомити назавжди, що молдавська мова є окрема мова з усіма їй властивими особливостями, літературна традиція якої почала виформовуватися ще в другій половині XVI сторіччя. Особливо буйного розквіту дійшла літературна молдавська мова сьогодні в Радянській Молдавії. Самостійність молдавської мови визначається, поперше, тим, що вона базою своєю має справжню живу мову трудящих молдаван по обидва боки Дністра і є єдиною мовою для них зрозумілою й найбільш доступною, подруге, тим, що молдавська літературна мова розвивається не шляхом „буржуазної самобутності“, „коштом самої від себе“⁶⁾, а коштом великого пролетарського інтернаціоналізму в процесі соціалістичного будівництва у ве-

que les mots empruntés ne passent dans les manuels que lorsqu'ils sont devenus très courants, et que la forme altérée est par conséquent bien implantée à la campagne" стор. 128—129; дальше: „On voit donc qu'il n'y a pas une seule langue commune en Roumanie: il y en a autant que l'on peut établir de catégories sociales distinctes. Les formes altérées se répartissent dans les différentes classes sociales exactement comme les autres éléments du langage“, р. 131.

¹⁾ Про Н. Йорга і його „ученість“ див. статтю А. Крицмана в журн. „История Марксизма“, № 6 за 1933 р.: „Николай Йорга, как историк“.

²⁾ Роз'єднання на молдаван і румун (волохів) починається в середині XIV ст., тобто в часу заснування Молдавського і Волоського князівств. Див. Bourciez, Elem. de Linguistique Romane, 1910, Paris, р. 536.

³⁾ Див. И. Д. Левиц, Национальный вопрос в послевоенной Европе, 1934, с. 295.

⁴⁾ И. Сталин, Марксизм и национально-колониальный вопрос, 1934, с. 6.

⁵⁾ Див. И. Д. Левиц, Национальный вопрос в послевоенной Европе, 1934, с. 295.

⁶⁾ Див. А. Хаїт, Про молдавський буржуазний націоналізм і його підписувачів, „Комуніст“, № 265 за 30. X 1933 р.

ликій сім'ї народів СРСР і несе з собою для трудящих молдаван новий розквіт культури і революційної пролетарської свідомості. Про це свідчить самий факт розквіту молдавської соціалістичної культури в АМСРР, де 100% населення й дітей стало письменними, про це свідчить і та велика поширеність у десятках і сотнях тисяч тиражів преси і літератури, яка з захопленням читається не лише молдаванами, а й трудящими румунами. Нездарма розвиток молдавської літературної мови в АМСРР, класова природа носіїв якої зумовила й її революційний, бойовий більшовицький характер, викликав не один раз з боку румунських і молдавських буржуазних націоналістів зоологічну ненависть, що виявлялася в різних формах, на зразок того, що ніби Радянський Уряд ухвалив знищити АМСРР, або „історичні докази“ Н. Йорга, що нібито румунський народ ¹⁾ „не знає класів“, цебто є безбуржуазний, і що він (народ) по самій природі своїй є щось „єдине ціле“ і „не здібний сприйняти комунізм“, і тому „румуні з Радянської Молдавії, щоб уникнути комунізму, мають виняткове бажання приєднатися до старої Румунії ²⁾“, а в той же час за наказом Йорга, як прем'єр-міністра, десятки тисяч кращих синів румунського і молдавського пролетаріату та селянства Бесарабії і Румунії розстрілюється й засуджується за те, що вони борються зі зброєю в руках на барикадах за комунізм. Звичайно, націоналістичні елементи типу Мадана і інш. і в Радянській Молдавії приклали немало зусиль, щоб загальмувати культурний і мовний розвиток трудящих молдаван, про що вже радянська преса Молдавії й України не один раз писала, але вони, як і всі інші ворожі недобитки, зазнали нищівного удару від партії й широкої пролетарської громадськості. В АМСРР йде великий творчий процес національно-культурного будівництва. Одним з найяскравіших доказів цьому є процес латинізації молдавського письма — акт великої політичної й культурної ваги. Молдавська літературна мова одержала нові невичерпні джерела для свого збагачення, а молдавська художня література вийшла на широкий шлях творчого процесу поряд з найкращими літературами народів СРСР і читається не тільки в АМСРР та СРСР, а і в Бесарабії, Румунії, Франції, Америці і інших країнах. Отже, як видно, самостійність молдавської мови, як і мови будь-якого народу, визначається не лише її граматичною чи морфологічною системою, а й її зрозумілістю і поширеністю серед найширших мас, що нею розмовляють і її розуміють.

Молдавська мова, як я вже відзначив, серед інших романських мов найменш науково вивчена й досліджена, особливо, коли говорити про її історичне минуле. В романській історіографії, особливо у її румунських представників, панувала надзвичайна плутанина, однобічність і ненауковість. Це мусіли визнавати самі буржуазні вчені філологи й історики Румунії, як Ovide Densusianu, A. Xepopol, французькі, німецькі і інші вчені ³⁾. Часто звичайно,

¹⁾ Н. Йорга молдаван і румун не роз'єднує — П. М.

²⁾ Див. статтю А. Крицмана в журн. „Историк Марксист“, № 6 за 1933 р.

³⁾ Див. O. Densusianu. Histoire de la langue roumaine, tome premier. Les origines, Paris, 1902. Introduction, XIII.

„De tous les idiomes romans, le roumain est, en effet, celui dont le passé est le moins connu et le moins étudié. L'époque la plus importante de son histoire, celle qui comprend tout le moyen

вигаду якогось націоналіста перетворювалося в цілу догму¹⁾, яку потім повторювали й поширювали з особливим фанатизмом. Загальновідомі історичні факти й документи фальсифікувалися так, як цього вимагала пануюча верхівка боярства, або буржуазія в залежності від її політичної орієнтації. Вживалося всіх заходів, що б лише „довести“, що румуни й молдавани походять безпосередньо від латинян часів великого Траяна, а такий незаперечний історичний період, як слав'яно-румунське співжиття, що залишив найглибші сліди в побуті й культурі румун, розглядався як один із самих варварських, нещасливих і згубних періодів в розвитку румунської культури і недостойним честі „нащадків римлян“ його досліджувати й вивчати²⁾.

Огже, не дивно, що період фальсифікації історичних фактів не закінчився ще й сьогодні серед румунських „учених“, що всіляко намагаються „довести“ свої „права“ на „велику Румунію“ від Адриатичного моря й до самого Дніпра на манер і слідами Великого Траяна, або Цезаря. Проте, дивіться, наприклад, міркування, які подає член румунської академії наук S. Mehedinti в своїй праці „Coordonate etnografice civilizatia și cultura“³⁾ про по-

âge, ne peut guère être reconstituée d'après des sources directes, puisque, comme on le sait, on ne trouve aucun document écrit en roumain avant le XVI siècle. Si quelques formes roumaines anciennes nous ont été conservées chez les chroniqueurs byzantins et dans des documents slaves et latins, elles sont trop peu nombreuses et extrêmement insuffisantes pour qu'on puisse se faire une idée plus précise de l'état de la langue avant le XVI siècle. Le philologue se trouve par ce fait devant une lacune de plusieurs siècles et, faute de renseignements directs, il doit se contenter de simples inductions“.

1) Див. O. Densusianu, Histoire de la langue roumaine XIV—XV.

„La philologie roumaine a été dominée en général par un esprit peu scientifique et trop unitaire. Les théories les plus extravagantes ont trouvé accès auprès des philologues et ont été défendues avec une ardeur, avec un fanatisme même, qui ne pouvait que nuire à la science. Des idées qu'on ne se donnait pas toujours la peine de contrôler ont été répétées d'un ouvrage à l'autre et présentées avec confiance comme solutions définitives. Des préoccupations étrangères à la science n'ont pas non plus manqué de se mêler aux discussions scientifiques, pour égarer les savants et pour fausser l'interprétation des faits“.

2) Див. O. Densusianu, Histoire de la langue roumaine XIX—XX.

„Une autre lacune qu'on observe dans toutes les études de Cipariu, c'est le manque de connaissances sur l'histoire des langues slaves. Or, pour comprendre le passé de la langue roumaine, le slave est tout aussi indispensable que le latin. Cipariu ne comprit guère l'utilité des études slaves pour la philologie roumaine; il pensait peut-être même qu'il était déshonorant pour le roumain d'être présenté comme imprégné d'éléments slaves. Il tenait ce défaut des écrivains qui l'avaient précédé. Par leur haine contre l'époque où les Roumains avaient vécu sous l'influence slave, Micu, Sincai et Maior avaient érigé en dogme l'idée que cette époque ne méritait pas d'être étudiée. L'influence des slaves était considérée par eux comme désastreuse pour la culture roumaine et, dans leur esprit, elle était associée à l'idée de barbarie“.

3) Memorisle sectiunii istorice, seria III, tomul XI, București, 1931).

„In cursul dela universitate, autorul a reprezentat un punct de vedere deosebit de cel care avea credit la sfârșitul secolului trecut. Cercetătorii arheologiei dacice și romane între hotarele noastre și cei care reprezentau studiile de istorie antică ajunseseră la încheierea că poporul românesc e o formație relativ nouă, de origine aproape pur latină. Iată în ce fel era prezentată originea neamului nostru. „Un popor de munte, neastâmparat și indrasneț, Dacii, este învins și nimicit... de Traian, cel mai strălucit împarat al Romanilor. Coloniști aduși din partile romanizate ale

ходження румун, де він на підставі наукових даних археології та етнографії дійшов іншого висновку щодо походження румун.

S. Mehedinți, заперечуючи різні ненаукові теорії, що панували до початку ХХ ст. в питанні про походження румун (в тому числі і молдаван), особливо румунському історикові Gr. G. Tociliescu і іншим, за „науковими“ даними яких румунський народ є безпосередній нащадок латинян, висуває зовсім протилежну думку. За його твердженнями, початок історії румунського народу треба шукати не з часу дакських війн з римлянами, а далеко раніше, тому що серед своїх сусідів румунський народ є єдиний, який не знав іншої батьківщини, крім тієї землі, яку він заселяє сьогодні. Таким чином, за Mehedinți, румуни є одним із самих давніх народів Європи (Românii sunt unul dintre cele mai vechi popoare ale Europei). Як докази цьому, він наводить залишки багатой техніки матеріальної культури з рибальства на Дунаї, торгівлю рибою з грецькими колоніями, с.-г. техніку і т. д. (див. там же). S. Mehedinți, між іншим, вважає, що твердження істориків про те, що в час боротьби римлян з даками останні були знищені,

imperului roman se statornicește în noua provincie Dacia; cetăți, colonii și municipii se înalță, vlat, a italică înfloréște repede sub împrejurări priincioase, un popor nou se naște, viguros și sportiv, ca și matca de unde ieșise, se naște poporul român. Fiint, a întreaga a acestuia este fiint, a — poporului — rege, stăpânitorul lumii, este fiint, a latină... „Neam de împarat, iar nu de vit, a proasta suntem noi Români“, graește cu mândrie ciobanul, ca s, i plugarul, ca s, i oricine aparține naționațiat, i române“. Gr. G. Tociliescu, Istoria Româna, Bucures, ti 1886, p p. 207, 208 p. 144).

Prin urmare, ca concluzie a acestor „premise geografice și etnografice“, cursul de etnografie a cautat să înfațizeze vieța poporului nostru sub alte aspecte. Mai întâi, departe de a fi un popor tânăr, început cu rasbioul dacic, neamul românesc își are originea sale cu mult în trecut față de toți vecinii, el e singurul care nu știe să fi avut o patrie altunde, decât pe pământul unde trăește azi. Așadar, Români sunt unul dintre cele mai vechi popoare ale Europei. S, i, dupa cum eră firesc pentru un popor atât de vechiu, e a dezvoltat o civilizatie și o cultura în adevăr remarcabilă. Cu privire la civilizatie românească (am schițat aiurea cadrul ei general). Reamintim aici numai câteva fapte mai generale, dar concludente: Despre tehnica pescuitului în lunca Dunarei și altor râuri, avem ca document nu numai negot, ul de pește cu coloniile grece, dar și faptul precis al unei mari bogat, ii de monoxile, care au permis lui Alexandru Macedon trecerea unei întregi armate (infanterie și cavalerie) peste Dunare. În tehnica agricolă: cerealele menționate tot în descrierea lui Arian s, i exportul prin porturile Daciei pontice, sunt țaraș, dovezi pipaițe. Cu privire la forma cea mai intensă de agricultura: cultura vitei, antică ne—au pastrat marturie ca podgoria dacica era atât de bogată, în cât a trebuit să fie redusă. În sfârșit, tehnica pastorală era nu mai puțin dezvoltată. Pe când cavaleria era încă o raritate în țările Mediteranei, părint, ii noștri ajung cu masse de cavalerie până în Tesalia. Vânătoarea de-a calare este apoi alt document semnificativ. Iar în creșterea oilor am atins o treaptă remarcabilă față de toate popoarele Europei. În deosebi e vrednică de relevat vaccinarea oilor, un obicei vechiu „de când e ciobania“. Chiar s, i o industrie apreciabilă am avut, începând cu covoarele dunarene (istriana) s, i sfârșind cu fel de fel de unelte pentru ușurarea muncii“.

...Privind deci poporul în legătura cu pământul și, având merou înainte intuit, ia formelor celor mai arhaice ale viet, ii noastre rurale, am cautat să dovedim ca felul acesta de a vedea este neadmisibil. Ca „Premise la etnografia s, i istoria românească“ am pus înainte următoarele fapte:

1. Nimicirea Dacilor este o iluzie. — Un popor de dimensiunile celui dac, raspândit pe o arie geografică atât de întinsă s, i ocrotit de un relief atât de variat, (atât din punct de vedere orografic, cât s, i din punct de vedere al halnei vegetale) nu putea fi desfiint, at. Concepția aceasta catastrofală e în contradicție cu tot ce cunoaștem din istoria altor popoare.

е ілюзія, е ілюзією також і те, що даки в цей час переселились на південь Дунаю, штучним і довільним є факт розгляду навали готів, як якоїсь особливої епохи в історії, невірною і спрощеною є гіпотеза про те, що в часи навали варварів румунський народ перебрався в гори і там від осілого образу життя перейшов до кочового і т. д. (сс. 94—95). Як бачимо, міркування S. Mehedinți, буржуазного вченого сучасної Румунії, становлять певний інтерес. Проте, як бачимо, самі факти, наведені в істориків Румунії, є надто суперечливі. За Н. Йоргою, походження румунського народу сталося дуже просто, без будьяких складних перипетій, ба навіть більше, румунський народ до наших днів зберіг свою латинську чистоту і своєю природою є благородніший за слов'янські народи (с. 7)¹). Вважаю, що не треба наводити більше доказів на те, щоб довести, що його коріння по суті не відійшло ні на крок від „чистої раси“ гітлеризму в Німеччині, про який т. Сталін у своїй промові на XVII з'їзді говорив: „Известно, что старый Рим точно так же смотрел на предков нынешних германцев и французов, как смотрят теперь представители „высшей расы“ на славянские племена.

2. Este o iluzie deasemenea s,i închipuirea ca populatia atât de deasă a Daciei (una dintre provinciile cele mai înfloritoare ale imperiului) a putut fi mutata în sudul Dunării.

3. E artificiala s,i arbitrara începerea unei epoci în Istorie odata cu navalirea Gotilor. — Fenomenul navalirilor e cu mult mai general s,i în timp s,i în spațiu. Entografia considera miscarile de populație ca ceva foarte obisnuit. În orice caz, asimilarea acestor mutari de populație cu nisete cataclisme este rodul conceptiilor catastrofale care avusesse mare rasunet în veacul trecut (Cuvier), dar azi parasita de tot.

4. E o ipoteza cu totul simplista afirmarea că în timpul navalirilor barbare, poporul românesc a scapat în munte, Adevarul geografic s,i etnografic e altul: nu numai muntele cu depresiunile sale (subcarpatice s,i intercarpatice) a adăpostit neamul nostru, ci mai ales l-a adăpostit Codrul, iar padurile acopereau nu numai muntele, ci s,i dealul, câmpia (afara de câteva petece de stepa) s,i lunca râurilor. Lângă continuitatea în timp, trebuie sa adăugam s,i continuitatea în spațiu dacic.

Asadar, cine vorbeste de tineretea popoului român, de „barbaria“ Dacilor, de lipsa de civilizatie s,i de cultura a masei etnice legata de Dunare s,i Carpat, acela nu respecta întelesul cuvintelor s,i nu s,i-a dat niciodata osteneala sa analizeze mai deaproape nici tehnica materiala a vietii noastre (dela pescarii luncii dunarene, pâna la pastorii muntilor), nici, produsele vietii psihice a basatinasilor acestui pamânt. — Încercarea de a pretui un popor dupa numărul alfabetilor sau analfabetilor este din punctul de vedere al științei cu totul superficiala.

E nevoie deci, pornind dela premise noi, sa revizuiem conceptia despre fiinta popoului nostru. Ne trebuie mai întâiu inventarul exact al civilizatiei autohtone, începând din cele mai vechi timpuri pâna azi. Unui antropolog, ca Pittard, i se pare ca nimic nu se opune sa admitem continuitatea populației legate de Carpat, pâna în perioada neolitica. Cercetarile asupra paleoliticului s'au întins dela Nistru s,i Mare pâna în sesul Tisei, cu rezultat pozitiv. Când vom avea înaintea ochilor toata seria documentelor civilizatiei legate de pamântul pe care ne aflam, abia atunci vom putea face o paralela știintifica între viața noastră s,i viața altora. Dar pentru aceasta organizarea muzeelor etnografice este o necesitate imediata. (S. Mehedinți, Coordonate etnografice. Civilizatia s,i cultura, p. 96 (146) Memorille Sectiunii Istoriei, seria III, tomul XI, Bucuresti, 1931).

„Pâna atunci, o concluzie se impune: în starea de azi a științei, nimeni nu poate fi îndreptățit sa judece în chip definitiv civilizatia s,i cultura românească, atât de fragmentar cunoscute. Ceeace poate afirma de pe acuma etnograficul doar atât: ca în amândoua directiile, autohtonii nu cedeaza pasul față de nici unul de elementele alogene, iar în unele priviri le sunt hotarît superiori“ (S. Mehedinți, ibid., p. 101 (151).)

¹) Див. Н. Јорга, „Histoire des Roumains de Transylvanie et de Hongrie, Bucarest, 1915 p. 7.

Известно, что старый Рим третировал их „низшей расой“, „варварами“, призванными быть в вечном подчинении „высшей расе“, „великому Риму“, при чем, — между нами будь сказано, — старый Рим имел для этого некоторое основание, чего нельзя сказать о представителях нынешней „высшей расы“¹⁾. Отже, питання йде не про заперечення того, що молдавський і румунський народ мають спільне походження від колишніх римських колоністів, чи відомі принаймні в історії з часів завоювання римлянами Дакії (ці проблеми є дуже важливі, і їх треба досліджувати далі), а питання йде про те, як, коли і при яких саме історичних умовах, у боротьбі і „взаєминах з якими саме народами чи племенами формувався румунський і молдавський народ, його мова і його культура, і ось саме оці корінні питання й історичні факти свідомо фальсифікуються ще й сьогодні буржуазними вченими. Очевидно, найневідкладніші завдання в галузі історії і лінгвістики стоять тепер перед нашими радянськими вченими, щоб на підставі марксоленінської методології опрацювати й дослідити справжню історію молдаван і румун і викрити ненаукові концепції буржуазних фальсифікаторів.

Процес формування сучасних молдаван і румун, як відзначив А. Хепорол²⁾ відбувався приблизно в період з 513 р. перед нашою ерою й до 1290 р. нашої ери (цебто до часу, коли з'являються Молдавські і Волоські принцпати). Правда, дати, визначені Хепорол-ем, треба сприймати дуже критично, але, як відомо з історії, це — період, коли на території сучасних Балкан, Бесарабії і взагалі у всьому Середземноморському басейні з'являються найрізноманітніші народи. Очевидно, причиною цього є виняткові багатства краю: сприятливий клімат, родючість землі, ліси й найважливіші на той час шляхи сполучення — моря і річки — Дунай і ін. Таким чином, на цій території побували різні народи. Чи могли всі вони загинути, не залишивши від себе жодного сліду, і чи могли сучасні молдавани й румуни, що починали свою історію приблизно в цей же період, пройти крізь віки спільно і часто в неволі у цих народів, щоб не змінити самих себе і не запозичити чогось у других народів, тобто схоронити своє „чисте“ латинське обличчя? Звичайно, ні. Це протирічило б найелементарнішому поняттю історії. Як в природі, так і в людському суспільстві нічого само по собі не зникає, а тим більше в мові, одній з найхарактерніших ознак кожного народу.

„Ничто само по себе не подвержено гибели, — каже акад. М. Я. Марр, — ничто не погибало, все языки дошли до нас в отложениях в составе наличных современных языков, как типов всегда скрещенных, иногда гибридных, в большинстве же метисованных не двукратно, а многократно. Если же языки до природного их удела — метисации и скрещенния, неизбежного по закону прогресса человечества, исчезали, то не как вымирающие по природе (таких языков нет), а как истребляемые человечеством, главным образом культурным человечеством“³⁾.

¹⁾ И. Сталин, Отчетный доклад XVII съезду партии о работе ЦК ВКП(б), 1934, с. 17.

²⁾ В „Istoria românilor din Dacia Traiana, vol. I, 1888.

³⁾ Н. Марр, Яфетический Кавказ и третий этнический мир в создании средиземноморской культуры, Лейпциг, 1920 сс. 15—16. Див. також — Jacques Ancel, „Peuples et nations des Balkans“, № 74, Paris, 1930, pp., 80—81. „Avant tout constatons que les races ne sont localisées nulle part. Il y a eu comme des alluvions humaines successives, qui se sont superpo-

Цебто досить подивитися на стан і історію сучасної Європи, щоб переконатися в абсурдності теорії „расової чистоти“, та ще тим більше на Балканах, і в абсолютній правдивості думки, висловленої акад. Марром. Тому говорити сьогодні про чистоту тієї чи іншої раси, того чи іншого народу, про благородність одного народу і нікчемність другого, це значить бути заядлим ворогом свого власного народу і не розуміти найелементарніших законів історичного розвитку людського суспільства. При розгляді лексики сучасної молдавської, як і румунської, мови ми спостерігаємо залишки мов різних народів з різних епох, що так чи інакше мали якийсь тривалий стосунк з ними. Тепер літературна мова молдаван Молдавської Радянської Республіки (АМСРР) збагачується, зрозуміла річ, передусім новою лексикою революційної доби, це є вияв спільних соціально-економічних умов, тісного соціального єднання трудящих мас АМСРР з трудящими масами цілого СРСР у боротьбі за побудову безкласового соціалістичного суспільства. На базі нової соціалістичної економіки і буйного розквіту молдавської національної культури, соціалістичної за змістом, молдавська мова збагатилася чималою мірою новою лексикою, інтернаціональними термінами тощо. Наприклад: *soviet piatiletca, uđarnic, colhoz, sovhoz, propagandistul, congresul, activul, partid, politehnizația, drapelul trecator* (перехідний прапор), *secție politică* (політвідділ), *desarmarea* (розброєння), *brigada, culacul (chiaburul), palavragiul* (болтун), *ziua-munca* (трудодень), *cultura, casa laboratoriu* (хата-лабораторія), *experimente, revolutia, comsomolul, entuziasm, sliotul colhoznicilor, curațirea partidului* (чистка партії), *autocritica* (самокритика), *internationala, reconstrucție, corsatul* (сількор), *bolshevikul, SMT* (МТС), *combain, tractorul, organizație, agregatul, controlul, timpul, furnizarea pînii* (здавання хліба), *intietate* (першість), *legitimitate revoluționara* (революційна законність) і т. д. Як бачимо, молдавська мова щоденно збагачується новою лексикою, новими поняттями, що виростають у процесі культурного зростання і культурного єднання робітників і колгоспників молдаван з робітниками і колгоспниками багатомільйонного Радянського Союзу. Немає тепер такої сили, яка б зупинила цей велетенський процес культурного зросту. Жалюгідною мізерністю виглядають теорії й теорійки „чистоти раси“, „сильного духу“ наскрізь загнялого капіталістичного світу і його „теоретиків“ фашистів, антисемітів, отих Jorg-ів.

sées et mélangées. Dans l'état actuel de nos analyses, il est impossible d'énumérer ces couches ethniques. Nous pouvons seulement établir que chacune de ces couches est elle-même un mélange"... „nous ne savons absolument rien sur le type physique des Thraces, des Illyriens, même, malgré l'apparence, des Grecs. Comment prétendre alors que le Roumain descend de premiers, l'Albanais des seconds, l'Hellène moderne des troisièmes? Les fouilles archéologiques ont pu livrer les secrets des civilisations égéenne, mycénienne: anthropologiquement c'est la nuit noire (підкреслення мов — П. М. 85 - 86)..." on ne peut réaliser la carte des races de la Péninsule. Les tentatives faites jusqu'à ce jour ont beau porter le nom de „cartes ethnographiques“, ce ne sont le plus souvent que cartes linguistiques ou parfois cartes religieuses. Les difficultés qu'ont rencontrées les diplomates à l'issue de la dernière guerre pour tracer les frontières des nouveaux états, résultaient de l'enchevêtrement des langues, non de la confusion des races, que les indigènes eux-mêmes sont incapables de discerner. Telle est la conclusion purement négative, tirée de ce sommaire aperçu. La race ne peut être la base de l'État*) Підкресл. мов — П. М.)

Панування слов'янської культури, що почалося зразу ж після утворення болгарського царства (678—1019), яка мала величезний вплив на тодішніх предків теперішніх румун і молдаван, було надовго закріплене ще й самим фактом приєднання молдаван і румун до східновізантійського християнства. Хоч у дійсності, як це сталося, і дату цієї події ніхто точно не скаже, навіть самі теоретики історії церкви дуже непевно визначають цей початок приблизно з XI сторіччя¹⁾. Проте, в цей час (X—XI ст. ст.) уже точиться боротьба між двома релігійними центрами Візантії і Риму, в якій перемагає Візантія, і, таким чином, староболгарська мова, що була до того лише релігійною, церковною мовою, стає державною офіційною мовою майже на протязі 8 сторіч. Тому не випадково в сучасній мові молдаван і румун, всупереч буржуазним теоріям „расової чистоти“, крім елементів латинських, грецьких і ін., збереглося до 30% всього словарного запасу слов'янських коренів. Отже, слов'янська мова, слов'янська культура залишила найглибші сліди в культурі й мові молдаван і румун, і тому румунські націоналісти особливо ненавидять, як про це я вже вище сказав, навіть згадувати про цей період слов'янізму в їхній історії. Проте треба сказати, що аналітична структура молдавської і румунської мови, як і інших романських мов, залишилася непорушною, хоч, правда, з деякими характерними ознаками і архаїзмами, невластивими іншим романським мовам, про що буде мова далі.

Поширення торговельного, а пізніше й промислового капіталу в Волощині й Трансільванії (як і взагалі на Заході) ще в XV ст. породжує потребу на загальнозрозумілу мову, як одного з засобів торговельних стосунків. Цілком очевидно, що такою загальною мовою, яка потім стала основою літературної, з початку волоської, а згодом і молдавської мови, й була мова торговельних центрів, міст Волощини й Молдавії. Боротьба за сфери економічного впливу в добу торговельного капіталу і як один з виявів цього — боротьба між західним католицизмом і східним православним абсолютизмом за сфери релігійного й церковного впливу на Балканах²⁾. Різні політичні комбінації й зовнішні та

¹⁾ Див. Е. Голубинский, Краткий очерк истории православных церквей, болгарской, сербской и румынской или молдо-валахской, Москва, 1871, с. 348.

²⁾ Див. Е. Голубинский, Краткий очерк истории православных церквей — болгарской, сербской и румынской, с. 389. „Впервые было обращено внимание на румынов молдавских более, чем за целое столетие до открытия епископии серетской (была открыта в 1371 г.), когда еще не существовало воеводства молдовалахийского. Папа Григорий IX, узнав, что в католической епархии куманской (т. е. нынешней Молдавии, — епископией куманской называлась находящаяся в Трансильвании и обнимавшая страну тамошних шеклеров епископия мильковская, так как с 1227 г. к ней причислены были и обращенные тогда в католичество молдавские куманы или половцы) живут православные валахи, требовал от короля венгерского содействия к их обращению в католичество..“ (с. 368). „и в 1370 г. папа Урбан V писал послание к воеводе валахскому Ладиславу, в котором убеждал его, оставив схизму и все заблуждения, вступить в ограду святой римской церкви; наставников истинной веры папа указывал князю в латинских проповедниках, которых... находилось тогда в Валахии... достаточное число“... (с. 385) „Соседняя и родственная с Молдавией Валахия на время отлагалась от власти патриарха константинопольского еще прежде собора флорентийского (1438); очень может быть, что и на этот раз причиной отпадения для обеих стран были обстоятельства вовсе не церковные, а как прежде для последней, неизвестные нам гражданские или государственные“. З другого боку зверніть увагу на „Руководство для сельских пастырей“, 1904 г.,

внутрішні війни в молдавсько-волооських князівствах і були причиною поступового занепаду староболгарської культури й мови і відродження молдавської й волооської мови ¹⁾. Так монастирське життя в Молдавії й Волощині, що розквітало вкупі з старослов'янським письмом в XIV і XV ст. ст., в кінці XVI і йочатку XVII ст. ст. починає занепадати. В період від 1588 до 1635 р. не зустрічається жодного друкованого видання староболгарською мовою, а натомість з'являються вже 1544 р. книги, друковані молдавською й волоською мовами ²⁾. Церква, щоб держати паству міцніше в своїх руках, настирливо бореться за те, щоб прищиплювати ідеї релігії народів його власною мовою, порушуючи навіть свої попередні традиції старослов'янської мови. Візьмімо, напр., хоч би таке місце з передмови до „Нового Завета“, виданого в Београді 1648 р.:

„Еще просим вас обратить внимание на то, что румыны не во всех странах говорят одинаково, даже в одной и той же местности говорят различно; поэтому переводчик старается писать так, чтобы его поняли „румыны со всех местностей“ ³⁾).

Таким чином з боротьбою за незалежність молдаван і волохів, в кінця XV і початку XVI ст. ст. поступово витискується мова й культура слов'янська, замінюючись власною мовою й культурою цих народів. Міцні літературні слов'янські традиції в Молдавії руйнуються, і вже 1643 р. з'являються друковані видання молдавською мовою. В першій половині XVII ст. з'являються офіціальні акти з канцелярій господарств, а в приватних стосунках, в листуванні й записах молдавська літературна мова в Молдавії була поширена ще до кінця XVI ст. З другої половини XVII ст. Молдавії належить перше місце в літературному русі молдаван і румун. Тут утворюється буржуазна історіографія трудами Григорія Уреке і Мирона Костіна, тут усвідомлюється романське походження молдаван і волохів, взагалі тут починається посилений темп національного відродження, перекладання літератури і т. ін. Творчість цих молдавських діячів розповсюджується й у Волощині та Трансільванії ⁴⁾.

В дальшому розвиток торговельного і промислового капіталу на Заході, особливо в Антії, Франції, а потім і по всій Європі дає свій відгук і на

№ 13, с. 367—368. „О нем передают (о молдовалахийском митрополите Феокисте Сочавском, умершем в 1477 году), что он, после Флорентийского собора (1438 г.) побудил Молдавского господара не только изгнать из своей страны тех, которые держались чуждых православной вере мыслей, но запретить латинские слова в молдавском языке и принять вместо них славянские“. Див. також С. Н. Чебан, Досифей, митрополит Сочавский, Киев, 1915 г., сс. 10, 13.

¹⁾ Див., напр., у Н. И. Петрова. Румынские художественные памятники в России и возможность влияния их на русское искусство, с. I. „В XVI веке, по образовании южно-русского казачества, начинается ряд военно-политических взаимоотношений между румынскими княжествами и малорусскими казаками, из коих последние не раз предпринимали походы в эти княжества и даже захватывали господарскую власть в свои руки. А с 1686 года начинаются войны России с Крымскими татарами и турками, ареною которых нередко бывали румынские княжества, — войны, постепенно подготавливавшие освобождение этих княжеств от власти татар и турок и возрождение румын к самобытной жизни“.

²⁾ Див. С. Н. Чебан, Досифей, митрополит Сочавский, с. 20,

³⁾ Ibid., с. 35.

⁴⁾ Див. Палаузов, Румынские господ. Валахия и Молдавия, 1859, сс. 105—107.

Балканах. Боротьба за ринки, за колонії, за сфери економічного і політичного впливу, боротьба буржуазії за владу з привілейованою аристократією, прокладання нових шляхів, розвиток науки, мистецтва, літератури тощо призводить до великого соціального розшарування і класової самосвідомості. Занепадає феодальна замкнутість середньовіччя і на кін історії виходить буржуазія. В наслідок цього відбувається ряд буржуазних економічних і соціальних революцій, у яких, правда, трудящі маси були лише за знаряддя. В наслідок цих революцій обличчя Європи зовсім змінилося. Революція 1789, а потім 1848 р. у Франції і на Балканах, в Угорщині, пізніше в Польщі призводить до чималих зрушень і в тодішніх господарствах Молдавії й Волощини. Великі податки, а також тяжка панщина примушували селян тікати в сусідні землі: Сербію, Болгарію, Австрію, Бесарабію тощо. Аристократія, знаючи про революції на Заході, потерпає за свій власний добробут. В Молдавії й Волощині появляється ряд різних поміщицьких і буржуазних товариств, які ставлять собі завдання — національне відродження — з одного боку, щоб захистити свою власну шкуру від збунтованої маси селян, з другого боку, щоб, обманюючи маси селянства, закріпити своє панування. Одне з таких товариств, яке було засноване за безпосередньою участю Александра Гіка та Кампінєано (боярин, полковник волоської служби) 1835. р., ставило собі за мету нібито чисто літературну пропаганду¹⁾. Проте, фактично воно було таке лише формою, а в дійсності це була політична організація, що боролася за закріплення чобота поміщика й жандарма під маркою відродження й розвитку мови й культури молдаван і волохів. Всі ці умови творять для молдавської й волоської буржуазії ґрунт, на якому староболгарській мові, а з нею й кирилівському письму стає важко держатися. Треба відзначити, що вплив Великої Французької революції 1789 р. і пізніших революцій позначився не тільки тим, що вона привабила увагу всієї Європи до французької культури й зокрема мови, як пануючої на той час. Розбудивши буржуазну національну самосвідомість, вона виховала чуття протесту проти чужоземної деспотії, яку в Молдавії й Волощині на той час репрезентували фанаріоти. Боротьба проти фанаріотів вилілась одночасово і в боротьбу проти всього грецького, зокрема грецької мови, як пануючої в державних установах, школах тощо. В процесі боротьби висунулася ціла плеяда борців за рідну мову, за те, щоб всі науки вивчати на рідній мові і т. д.²⁾. Боротьба за збагачення рідної мови, за літературу, за театр вилілась одночасово і в боротьбу за латинізоване письмо проти кирилиці. Для переведення цього в життя Кампінєано радить кращі твори художньої літератури перекласти на рідну мову і цим самим підняти в народі патріотичний дух. (Ясно, що тут під „народом“ слід розуміти середню й вищу аристократію, бо трудящі маси селянства того часу, як і зараз у більшості в Румунії, були абсолютно політично безправні і неписьменні). Отже, щоб перетворити цю програму в дійсність, треба було мати чимало освічених людей і мовну літературну традицію. Ось цього саме й не було, а молдавської й волоської літературної мови фактично „не існувало“, бо вона на

¹⁾ Палаузов, *ibid.* с. 228.

²⁾ Див. А. А. Иордански й, Румыния, 1926, с. 195.

протязі особливо складної історії її носіїв, настільки підпала під різні лінгвістичні впливи, що без певної кількості запозичених слів з чужих мов не можна було висловити жодного більш-менш складного поняття. Ось з цього часу й починається величезна дискусія про те, що вважати за своє в мові, а що за чуже. З цього часу в Румунії й почалася особлива націоналістична чистка молдавської й румунської мови, головним чином, від слов'янських запозичень. Ця чистка фактично не припинилася ще й сьогодні, в наслідок чого румунська літературна мова зовсім змінилася, як я вже про це вище згадував, відірвавшись від основної маси трудящих, ставши здобутком лише невеликої кількості дворянства, буржуазії та інтелігенції. Чимало представників Молдавії й Волощини вчилися за кордоном в Італії, Німеччині і особливо у Франції, де в економічних і політичних інтересах останньої велася агітація за об'єднання Молдавського і Волоського господарств в одну державу. Так звана партія лібералів, що в молдавсько-волоських землях зосередила в своїх руках всі можливості словесного впливу: літературу, пресу тощо, притягла на свою сторону більшість письменної людності. Завдання лібералів були однакові як у Молдавії, так і в Волощині — боротьба за одну спільну мову, релігію, за однакові політичні та адміністративні установи тощо. Як вираз цього загального руху, з'являються в Букарешті і Яссах газети й журнали, напр.: „Dacia literara“, „Album Științific și literar“, „Curișul romînesc“ і ін. ¹⁾ Боротьба проти староболгарської мови, а з нею й проти кирилівського письма, за латинізацію молдавського й волоського письма. В цей час в мову румун попадає особливо багато елементів французької, італійської й латинської мов (ярим надхненником цього був Радулеску та ін.) і викидається слов'янізми.

Імперіалістична політика колишньої царської Росії, жандарма Європи, страх перед революційною хвилею, що охопила Балкани, в тому числі й молдавсько-волоські господарства, продиктувала потребу боротьби проти революції. Микола I, наляканий недавнім повстанням декабристів, поспішив послати військо і разом з Турцією задушив революцію, заливши кров'ю Молдавію й Волощину, і за так званим Балта-Лиманським договором 1849 р., укладеним між Росією і Туреччиною, перша набула права окупувати Молдавію й Волощину. На потреби російської армії, за договором, з князівств вимагалось щорічно по 42 000 000 крб., з яких 30 000 000 припадало на Волощину і 12 000 000 — на Молдавію. ²⁾ Проте, апетити російських царів кровопийців розростались. Заступництво за так звані святі місця та за православних братів християн на Балканах, а фактично боротьба за вихід Чорним морем, за нові колонії на півдні втягнули Росію у війну з Турцією. Тереном цієї боротьби були, між іншим, опять Молдавія й Волощина. Після ряду кривавих походів російський царат витискує турків за Дунай остаточно, залишаючись у Молдавії і Волощині. Але після невдачі для Росії Кримської кампанії, після Паризького конгресу 1856 р., а потім мирної угоди між союзниками 1876 р., частина Молдавії — Бесарабія — відходить остаточно до Росії, а решта Молдавії вкупі з Волощиною об'єднуються в одно. Волосько-Молдавське коро-

¹⁾ Палаузов, *ibid.*, сс. 221, 237.

²⁾ Див. А. А. Иорданский, Румыния, 1926, с. 93.

лівство, що від 1859 р. знане в історії як Румунія. Після тієї величезної політичної й економічної катастрофи, яку пережили молдавсько-волоські землі під час російсько-австрійської окупації, після тієї реформи, яку перевели союзні держави на Балканах, в наслідок яких появилася сама Румунія, як держава, прогресивні сили румунської буржуазії боролись за усталення своєї нової держави, за поширення однієї румунської мови й культури. Було б великою помилкою думати, що трудящим масам Румунії, як і трудящим масам Молдавії і іншим народностям Бесарабії, що опинилися під владою царської Росії, стало легше від всіх тих реформ, які запроваджували імперіалістичні уряди цих країн. Загальна збіднілість населення, зріст капіталістів міста і сільського кровопійця-кулака і поміщика, поширення епідемій, некультурності й неписьменності були однаковою мірою характерні по оба боки Прута.

Імперіалістична війна 1914—1918 рр. докорінно змінила карту Європи й Балкан, загостривши ще більше внутрішні протиріччя між окремими капіталістичними державами, а Жовтнева революція в Росії поклала край споконвічному рабству мільйонів трудящих різних національностей, викликавши до революційної боротьби за світовий Жотень всі гноблені народи світу. Такий той складний, в різні епохи мінливий загальноісторичний шлях, яким прямували молдавани й їхня мова й культура до свого сьогодні. Отже, немає потреби доводити радянській громадськості, що літературна мова, письмо, як категорії суспільного ідеологічного порядку, з найдавніших давен були міцним знаряддям в руках того, хто ними володів, цебто зажди в руках панівних верхівок, церкви тощо. Для радянської науки є загально-визнаним факт марксоленінського вчення про те, що зі зміною засобів виробництва в різні епохи мінялися й співвідношення класових сил у суспільстві, а з ними мінялися й соціально-економічні формації в цілому разом з ідеологічними надбудовами, в тому числі мовою й письмом. З появою нових засобів виробництва, нових економічних і культурних стосунків з'являються й нові поняття, нові слова, нові терміни, а старі відмирають разом з елементами, що їх вони безпосередньо відображали. Про це наочно свідчить стан розвитку мов і національних соціалістичних культур в СРСР після революційної доби. Таксамо колишне кирилівське письмо в молдавській і волоській мові було результатом економічних, політичних і культурних стосунків між Молдавією та Волощиною, з однієї сторони, і Болгарією з її грецькою церквою та слов'янським письмом — глаголицею та кирилицею, з другої сторони ¹⁾. Правда, з відродженням національної незалежності Румунії, після величез-

¹⁾ Я. Г и н к у л о в, „Начертание правил валахо-молдавской грамматики“, Санктпетербург, 1840, с. XIV. „Если верить летописям и преданиям народным, не зарученным еще никакою критикою — славянские буквы введены в валахо-молдавский язык в XV веке по Р. Х., когда молдавский митрополит Феоктист, для отвращения паствы своей от соединения с западною церковью (на которое предместник его согласился было на Флорент. соборе) и в пресечение однажды навсегда путей к тому, — убедил молдавского господаря Александра, проименованн. Добрым, отквататься от латинских букв и заменить их славянскими, бывши сам родом из болгар. Этому примеру последовали и прочие собратья молдаван. и как те, так и другие, пользуются ими донныне, не взирая на все усилия принявших в Трансильвании и других zapредельных местах унию — возобновить уничтоженные латинские“.

них дискусій про румунську мову й письмо, та з приходом князя Кузи до влади, кирилиця в 1859—1860 рр. була остаточно замінена латинським письмом. Проте, ця латинізація мала на увазі не інтереси трудящих молдаван і румун, а виключно інтереси мізерної купки паразитських класів боярства, буржуазії у їх зближенні з французьким капіталом, що посів найчільніше місце в економіці Румунії. Ясно, що латинізація молдавського письма АМСРР не має нічого спільного з тим, що було зроблено в Румунії на протязі XIX сторіччя. Латинізація молдавського письма в АМСРР є результатом єдиної системи національно-культурного будівництва серед народів СРСР, звільнених Великим Жовтнем від споконвічного рабства, від отих Куз, жандарів, генералів. Кирилівське письмо ні в одній мові не зберегло свого первісного вигляду. Відбиваючи інтереси в першу чергу церкви, релігії та невеличкої касты боярства, воно не могло задовольнити потреби інтенсивного зросту людських взаємин у зв'язку з ростом буржуазного господарства як на Балканах, так і в кол. Росії. Тому всі народи, що пристосували кирилівське письмо до своїх потреб, мусили його відповідно перебудувати, удосконалити, щоб максимально наблизити його до фонетичної й граматичної системи своєї мови. Проте, не всім народам удавалося це удосконалення письма, або будьяку реформу його провести так, щоб не внести якоїсь зміни в цілу мовну систему, коли навіть не більше. Адже письмо це — не просто собі значки для передавання думки на папері. Письмо — це ціла ланка мовного і загальноідеологічного фронту, що складалося віками в найзапеклішій класовій боротьбі і завжди було знаряддям в руках владущих класів. Письмо — це є ціла ділянка класової боротьби на мовному фронті, це наймогутніше знаряддя впливу на маси сьогодні. Отже, не випадково класові вороги, засівши в органах народної освіти України і зокрема в Молдавії, особливо шкодили лінією мови й письма. Та й не тільки на Україні. Класова боротьба лінією мови і письма точилася і точиться і в інших радянських республіках.

На Україні фашистську програму в мовознавстві, що здійснювалася шпигунськими націоналістичними елементами в НКО, очолюваному М. О. Скрипником, партія й вся радянська громадськість викрила й розстрожила остаточно в 1933 році разом з її носіями. Отже, шкідництво в мові й письмі, як казав П. П. Постишев на червневому пленумі ЦК КП(б)У в 1933 р., полягало не тільки в тому, як треба було розставити літери „г“ і „г“, а в тому, що перше, ніж розставити „г“ і „г“, класові вороги розставили свої сили по всій системі НКО і провадили там свою шкідницьку контрреволюційну роботу. Ось чому, вивчаючи мовні питання, треба знати добре в першу чергу, що ці мовні питання є невід'ємні від цілої системи ідеологічного фронту, на якому точилася й точиться гостра класова боротьба, і що питання реформи письма не обмежується лише алфавітом чи граматиною. Звичайно, реформа письма й граматики має теж велике значення.

„Реформа письма и грамматики, — каже акад. М. Я. Марр, — это весьма важное дело, дело, чреватое громадными последствиями, для нас строительными, а для наших противников разрушительными. Представьте себе, это также политический классовый во-

п ос. Его вовсе нельзя сводить, а на наш взгляд — преступно сводить, к письму и хотя бы к грамматике. Если бы даже ограничиться реформой письма, это вопрос вовсе не такой простой, какого бы языка он ни касался, тем более издавна письменно-культурного языка“¹⁾.

Отже, перейдімо до вияснення причин малоприсадиності кирилівського письма для транскрибування молдавських звуків і в чому саме полягає ця характерна особливість. Румунські і молдавські діячі XVIII і XIX ст. ст., підготовляючи ґрунт для латинізації свого письма, боролися проти кирилівського письма не тому, що воно було мало присадидне для фонетичної структури молдавської й румунської мови й було мало доступне для широким мас, а тому, що вони цим самим хотіли довести „цивілізованим країнам“, що вони своїм походженням належать не до абиякої „раси“ і що вони цю „расову латинську чистоту“ зберегли й до наших днів.

„Кирилівські літери, — каже відомий колишній румунський лінгвіст Сірагіу, — заховують латинське походження нашої мови, і тому ми повинні потрудитися, щоб за всяку ціну замінити їх латинськими літерами“²⁾.

А проф. N. Jorga, наслідуючи „славні наукові“ традиції своїх попередників і всупереч усім відомим історичним фактам про римських переселенців на Балканах і на р. Дунаї, вносить теж у скарбницю історії румунського народу „науковий“ вклад, кажучи, що:

„ніхто не стверджує сьогодні, поміж розумних людей, навіть між тих, кому знання етнографії й історії є не дуже близькі, що теперішній румунський народ (молдаван і волохів Jorga не роз'єднує — П. М.) є продовжуватель, без жодної домішки, без жодної порчі, змогли б ми сказати, римлян в чисто латинському розумінні цього терміна“³⁾.

Проте, хто хоч трохи знає сьогоднішніх молдаван і румун, особливо їхню мову й звичаї, то той переконається, що твердження про „латинську чистоту“ їхньої мови сьогодні є абсолютно не вірне, таксамо як не було цієї чистоти й з початку їх приходу на Дунай в часи Траяна⁴⁾. Самий факт історичного розвитку Римської імперії з її державною метропольною й колоніальною структурою, з її економічним і побутовим укладом, говорить про те, що не могло бути й мови про якусь „чисту латинську“ мову, а тим більше в її колоніях та ще в передостаннє сторіччя свого існування, коли римляни з'явилися, як колонізатори, на Балканах і Дунаї. Молдавська мова, в порівнянні з іншими романськими мовами, зберегла чимало архаїчних форм,

¹⁾ „Русский язык в сов. шк.“, № 4, 1930, с. 44. Стаття „К реформе письма и грамматики“.

²⁾ Die Kyrellischen Buchstaben verbergen den lateinischen Ursprung unserer Sprache und deshalb müssen wir uns bemühen, sie um jeden Preis durch lateinische Buchstaben zu ersetzen. „Zwölfter Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig“, 1906, SS. 22—23).

³⁾ N. Jorga, Histoire des Roumains de Transylvanie et de Hongrie, Bucarest, 1915, p. 7. Personne ne prétend aujourd'hui, parmi les gens sensés, même parmi ceux auxquels les connaissances d'ethnographie et d'histoire ne sont pas très familières, que le peuple roumain, tel qu'il se présente actuellement, est le continuateur sans aucun mélange, sans aucune tare pourrions-nous dire, des Romains dans le sens purement latin de ce terme“.

⁴⁾ Jacques Ancel, „Peuples et nations des Balkans“, p. 81.

проте і сама її аналітична структура і її фонетика, і надзвичайно мішаний склад лексики говорять про те, що вона є зовсім відмінна від синтетичної структури латинської класичної і з елементами аналітичної структури „вульгарної“ латинської мови, так само, як відмінні між собою всі сьгоднішні романські мови. Та не тільки романські.

Відомо, що найхарактернішими особливостями молдавської і румунської мов, які відрізняють їх з фонетичного погляду від латинської і від інших романських мов, є передусім: 1) *t*, (*ц*), *ș* (*ш*) і *z* (*з*) відповідники латинським *t*, *s* і *d* перед йотованими *i*, *è* — *ie*, напр.: лат. *tenere*, іт. *tenere*, фр. *tenir* — молд. *ține(a)*; лат. *texo*, іт. *tessere*, фр. *tisser* — молд. *țese(a)*; лат. *sex(em)*, іт. *sei*, фр. *six* — молд. *șese* (волоськ. *șase*); лат. *sedeo*, іт. *sedere*, фр. (*être*) *assis* — молд. *șede(a)*; лат. *septem*, іт. *sette*, фр. *sept* — молд. *șapte* (вол. — *șapte*); лат. *servus*, іт. *servo*, фр. *serf* — молд. *șerb*; лат. *servitus*, іт. *servaggiò*, фр. *servage* — молд. *șergie*; лат. *deus*, іт. *dio*, фр. *dieu* — молд. *zeu*; лат. *decem*, іт. *dieci*, фр. *dix* — молд. *zece*; лат. *dico*, іт. *dire*, фр. *dire* — молд. *zice(a)* і т. д.¹⁾

Це явище, як вважають деякі вчені, в молдавській і волоській мові закінчилось ще перед початком слов'янського впливу, бо запозичені з слов'янської мови слова не підпадають відзначеним змінам, напр., *diavol*, *disc*, *dihanie*; 2) *â* і *ă* (в молд. письмі вживають лише *î*, в той час як в рум. на початку слів пишуть *î*, а в середині *ă*), як рефлекси різних голосних: *â* (*î*) з наголошеного *á* перед групами *mp*, *mb*, або приголосною *n*: лат. *canis*, іт. *canē*, фр. *chien* — молд. *cîne*, рум. *câne*; лат. *campus*, іт. *campo*, фр. *champ* — молд. *cîmp*, рум. *câmp*; лат. *canto*, іт. *canto*, фр. *chant* — молд. *cînt*, рум. *cânt*; лат. *ambulare*, іт. *andare*, фр. *aller* — молд. *î* рум. *îmb(a)*; *ă* з наголошеного *á* перед *m*: лат. *laudare*, іт. *lodare*, фр. *louer* — молд. *î* рум. *laudăm*; лат. *ramus*, іт. *ramicello*, фр. *rameau* — молд. *î* рум. *ramurea*; *ă* з *e* після губних: лат. *metior*, іт. *misura*, фр. *mesure* — молд. *î* рум. *masura*; лат. *versare*, іт. *versare*, фр. *verser* — молд. *î* рум. *varsa*; лат. *pecco*, іт. *peccato*, фр. *réché* — молд. *î* рум. *pacat*; 3) дифтонги *oa*, *ea*: *frumoașă*, *folositoare*, *leagan*, *leac*, *beat*, і т. д.

Крім зазначених особливостей фонетичних, молдавська мова має ще деякі особливості етимологічні, граматичні, наприклад: відсутність середнього роду, що часто передається чоловічим родом, наявність так званого *eterogen'a*, де бто такого стану, коли деякі іменники в однині мають чоловічий рід, а в множині переходять в жіночий і мають дві форми множини на *-e* і на *-uri*, наприклад, перша форма на *-e*: *corn* — *coarne* (одн. *cornul* — мн. *coarnele* — рог). За цією формою відмінюються такі іменники, як: *ac* (голка), *altar* (вівтар), *arc* (лук, дуга), *brat*, (рука — від плеча до кисті), *buric* (пупок), *calcii* (п'ята), *fulger* (блискавка), *gunoi* (гний), *juramînt* (присяга), *instrument*, (інструмент), *leagan* (колыска), *lemn* (дерево), *mar* (*merele* — яблука) і т. д. Друга форма на *-uri*: одн. *vin* — мн. *vinuri* (артикульовані: *vinul* — *vinurile*). За цією формою відмінюються такі іменники *eterogen'a*, як: *abuz* (злочин), *adevar* (правда), *amestec* (мішанина), *amor* (любов), *apel* (відозва), *esalt* (штурм), *bal* (бал); *bir* (налог) і ін.

¹⁾ Див. E. Bourcies, *Eléments de Linguistique Romane*, Paris, 1910, § 168.

В молдавській і румунській мові в дійсності відмін немає, хоч в підручниках їх ще зберігають, тому що фактично іменники, як такі, не міняють своїх флексій, а міняються лише їхні родівники (артикл). Наприклад: визначений родівник іменників чолов. роду і в молдавській і рум. мові е: -l, (-ul, -le) і для жіночого роду -а: ч. р. rom(ul), ftate(le); ж. р. cas(a), carte(a). Невизначений родівник чолов. роду un, жіноч. о, напр., ч. р. un om, un cal, un comunist, ж. р. о casa, о fata, о grădina. Їхнє відмінювання буде мати такі зразки:

чолов. рід однини

жіноч. рід однини

визначена форма

N. і A. rom-ul, frate-le
G. D. rom-ului, frate-lui

N. A. cas-a, lume-a
G. D. cas-ei, lum-ii

чолов. рід множини

жіноч. рід множини

N. A. rom-ii, frați-ii
G. D. rom-ilor, frați-ilor

N. A. cas-ele, lum-ile
G. D. cas-elor, lum-ilor

Отже, як видно з поданих зразків, відмінюються не іменники, а лише articl'i, в той час як латинська мова мала п'ять відмін і сім відмінків. Відмінникові ж особливості в молдавській і румунській мові утворюються за допомогою прийменників; наприклад: Da ara la copii, o scrisoare с atre mine, Cu pas,i înceți ¹⁾, In lupta de la Peracor, Eu sînt din Balta і т. д.

Коли взяти на увагу всі ці особливості фонетичні, морфологічні тощо і коли виходити з загального звукового значення кирилівських літер у слов'янських мовах, то цілком зрозуміло, що кирилиця, як така, була не то що мало придатна, а краще сказати, мало пристосована для транскрибування звуків молдавської і волоської мови. Її (кирилицю) треба було перероблювати або пристосовувати до молдавської й волоської фонетики. Візьмімо, наприклад, графічне позначення модавського дзвінкого придихового гортанного звука — h (ham, haina, hac, hamei, horn, hotar), що його кирилицею віддавалося через х, або гх (хам, хгайны, хак, хэмей, харбуз, хорн, хотар). Дзвінкий шиплячий африкат, що становить одну фонему в сучасному молдавському алфавіті — g, перед передніми голосними е, і (geros, german, girant, ginta), кирилицею віддавався або двома літерами — „дж“ (джерос, джірант, джінте), або однією літерою — „ж“ (жерос, жерман, жірант, жінте), — це зовсім затирано характерну особливість цієї фонему, об'єднуючи з звуком „ж“, що в молдавській мові становить окрему фонему (j), ну і ін. Тому перші творці молдавської й волоської літературної мови ще в другій половині XVI ст., пристосовуючи кирилицю до транскрибування молдавських звуків та їх сполук, опинилися перед великими труднощами. Треба було підшукувати такі літери, щоб можна було віддавати ними ті молдавські звуки,

¹⁾ Див. E. Bourciez, *Éléments de Linguistique Romane*, Paris, 1910. Chapitre IV, Le Roumain.

Tiktin, H. *Die rumänische Sprache, Grundriss d. romanischen Philologie*, 1904—1906.

на які в кирилиці відповідних знаків не було. Це добирання літер призводило часто до цілковитої непослідовності й чималих ускладнень і непорозумінь у правописі. Так, часто на позначення звука *g* застосовувалися *ц* (*ц*), що є одним из варіантів *ч* (*ч*); обидва звуки *а* і *â* (*â*) часто позначалися літерами *х* (*ъ*) *ж* і *ь* (*ь*), то один, то другий, хоч пізніше й виробилось майже загальне правило: *х* (*ъ*) визначало на кінці і в середині слова — а; *мнѣтирѣ*, *адѣкѣрѣ*, *вѣрѣ* (*vara*); *ж* (*юс*) стало передавати в середині слова звук *â* (*i*), а в кінці слова — а; напр., *лѣгѣндѣ* *бѣнѣ* *рѣдѣ* *lasând buna roada*, *адѣжѣ* — *adînc*, *кѣдѣ* — *coada*; літеру (*ерь*) писалося для зм'якшення попереднього приголосного на кінці слів, як це було звичайним у кирилиці і яка потім пізніше замінилася через *і* (коротке) з тією самою функцією, головним чином у множині, напр. *стѣпынѣ* — *stăpîn* — *stăpîni*, *стежарѣ* — *stejar* — *stejari*. Літера *л* (*я*), зробившись зайвою, писалося або через *ѣ* (*ять*) (— *ě* і *ę*), або через *ѣ* (*я*, *яко*) (*ia*, *ię*) і пізніше вживалася переважно на початку складу як *іє* — *тѣлѣ* — *taiere* — *taiere*, і яку, в теперішньому правописі — *ѣ* пишеться через дифтонг — *ea*, а *ѣ* — дифтонги *ie*, *ia*. Здавалося б, без будьякої потреби було запроваджене *ѣ*, що, як вважають, сформоване з *ж* (*юс*). Означало воно на початку слів *îp*, *îm*, напр.: *ѣ* *кѣлѣ* (*încnhis*) *ѣ* *блѣ* — *îmbăla*, а також *п*, *т* перед приголосною: *мѣ* *ѣ* *кѣрѣ* — *mîncare*, *ѣ* *рѣ* *ѣ* *зѣ* — *frunza*, *кѣ* *ѣ* *пѣ* *уѣ* *лѣ* — *cîmpul*. Зайвим було воно тому, що подібні літери для передавання *p* і *m*, а також *îp* і *îm* в кирилиці були ¹⁾. Звичайно, така плутанина не могла імпонувати інтенсивному економічному, культурному й політичному впливам заходу на Балкани і Молдаво-Волоські господарства, особливо коли останні на довгий час зробилися кутом Європи й активної розбійницької захватницької ворожнечі Туреччини, Росії, Франції, Австрії і ін. Кирилівське письмо не могло вдержатися в рамках церкви, а вийшовши на так звану „світську“ арену, воно стало зовсім непридатне для культурних потреб і неминуче було засуджене на загибель. Тому ще перед кінцем XVIII ст. молдавсько-волоська орфографія переходить на вищу фазу свого розвитку. В той час, коли волоські граматики того часу (*Văcarescu* 1787, *Golescu* 1797, пізніше *Joan Eliade* 1828) обмежилися на тому, що запровадили до кирилиці лише деякі літери латинські (*ea* і *ia* замість *л* і *ѣ*, *l* замість *л*, *m* замість *м*, *n* замість *н*, *t* замість *т*, *z* замість *з* і др. ²⁾), їхні семиградські колеги пізніше переходять повністю на латинське письмо, відкинувши в історичний архів кирилицю. Проте, перехід в цей час на латинське письмо не зменшив плутанину в правописі, а ще збільшив її. Справа в тому, що принцип, за яким вводився латинський алфавіт в румунську мову, був надто однобічний — етимологічний. Йшла боротьба за максимальне відродження латинських слів і за збереження в їх написанні тих моментів, які б свідчили про їх латинське походження. Велася боротьба також з „порченою“ вимовою і фонетичними

¹⁾ Про кирилівське письмо див. Я. Гинкулов, „Начертание правил валахо-молдавской грамматики“, Сянктпетербург, 1840, а також С. Н. Чебан, „Досифей, митрополит Сочавский, Киев, 1915.

²⁾ Tikin, Geschichte d. rumänischen Orthographie — Grundriss d. romanischen Philologie. Я. Гинкулов, Начертание правил валахо-молдавской грамматики, с. XV.

особливостями і архаїзмами в окремих діалектах. Крайній пуризм, боротьба проти всього, що було нелатинське в мові (яскравим проповідувачем його був S. Incăi—1780 р. і ін.) тощо довів його послідовників до крайнього безглуздя, що викликало протест не тільки з боку противників етимологізму в Молдавії і Валахії, а навіть за їхніми кордонами. Появились нотки, що закликали назад до старого кирилівського письма тощо¹⁾. Один з найенергійніших поборників етимологічного догматизму, згадуваний уже вище, Сірагіу на одному з урочистих засідань літературного товариства (засноване С. А. Rosetti в 1866 р., на базі якого пізніше організована Румунська Академія) так виклав програмні завдання товариства в галузі мови:

„Найвищу місію, найсвятішу мету має товариство. Ви мусите потурбуватися за те, щоб звільнити румунську мову від деспотичного ярма, яким вона на протяжї століть пригнічувалась, ви мусите потурбуватися про скорону єдності румунської мови у всіх провінціях, заселених румунами, ви повинні повернути її чисто національні форми, щоб таким чином вона могла посісти свою гідність поряд з її сестрами латинської мови“²⁾.

В іншому місці, Сірагіу, захищаючи етимологічний принцип румунського правопису³⁾, так формулює його потребу:

„Потреба об'єднання в румунській мові лежить в орфографії; треба писати в Волощині так само, як в Молдавії й Семиградді. Але досягти цього ми зможемо лише при умові, коли ми приймемо етимологічну систему, в якій ми за вихідний пункт поставимо походження кожного слова і будемо намагатися писати подібно до латинських. Таким шляхом ми прийшли б до того, щоб мати загальну орфографію; але коли б застосувати фонетичну систему, то дим самим ми повинні були б в нашу мову ввести анархію, бо в такому випадку ми повинні були б впливам діалектів відкрити двері й ворота. Молдаванин повинен був би писати так, як він говорить (вимовляє), різнозначно волох і семиградець також; отже, прийнявши етимологічну систему, ми повинні були б прийти до того, щоб мати загальну вимову й орфографію“⁴⁾.

Отже, за настановами румунських етимологістів писалося: *caualli*, *calli* або *cali* замість *caî*, *rogatione* замість *rugaciune*, *soqui* замість *sos*, *aquellu*

¹⁾ Див. Tiktin, Geschichte... а також Zwölfter Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig, 1906, S. 23.

²⁾ Eine hohe Mission, einen heiligen Zweck hat die Gesellschaft. Sie wird dafür zu sorgen haben, dass die rumänische Sprache frei werde vom despotischen Joche, welches sie Jahrhunderte hindurch bedrückte; sie wird sorgen für die Erhaltung der Einheit der rumänischen Sprache in allen von Rumänen bewohnten Provinzen, sie wird ihr die rein nationale Form wiedergeben, damit sie sich würdig reihen könne an ihre Schwester lateinischer Zunge (Zwölfter Jahresbericht, S. 7).

³⁾ Треба мати на увазі, що буржуазні вчені й сьогодні молдаван вважають за румун і в своїх працях ніде їх не роз'єднують — П. М.

⁴⁾ „Das Bedürfnis der Einigung in der rumänischen Sprache liegt in der Orthographie; man muss in der Walachei ebenso wie in der Moldau und in Siebenbürgen schreiben. Diese Bedingung aber können wir nur erreichen, wenn wir das etymologische System annehmen, indem wir als Ausgangspunkt den Ursprung jedes Wortes setzen und das Wort dem Latein ähnlich zu schreiben versuchen. Auf diese Weise würden wir dazu kommen eine gemeinsame Orthographie zu haben; wenn aber das phonetische System angewendet würde, so würde man damit eine Anarchie in unsere Sprache einführen, denn so würde man den dialektischen Einflüssen Tür und Tor öffnen. Der Moldauer würde so schreiben, wie er ausspricht, der Walache gleichfalls und der Siebenbürger auch; folglich werden wir nur, indem wir dem etymologischen System folgen dazu kommen eine gemeinsame Aussprache und Orthographie zu haben“ (Zwölfter Jahresbericht, S. 22).

замість асѣ і т. д. Ясно, що такий принцип латинізації молдавського й волоського письма був корисний лише для дуже обмеженого кола фанатиків і самодурів панівного класу — дворян, бояр тощо, розходився з живою мовою і був не меншим гальмом у культурному поступі, ніж сама кирилиця. Нежиттєздатність етимологічного принципу виявилась скоро на ділі. Серед самих навіть послідовників етимологізму з'явилися противники власного „творчества“. Серед тодішніх кіл молдавської і волоської, переважно дрібно-буржуазної, інтелігенції дедалі все більше появляється сторонників іншого принципу — фонетичного. За останнім принципом, хоч форми слова й розходяться з їх історичним минулим, але зате у великій мірі відповідають живій вимові. Тому Т. Maiorescu між цими двома принципами шукає принципальної основи для правопису не в походженні, не в звукові слова, а в його логічній функції. За таким посередництвом здійснюється зрештою компроміс. З 1880 р. Румунська Академія видає новий правопис, у якому оба принципи (етимологічний і фонетичний) поєднані. Цей правопис, запроваджений в канцеляріях, школах, здобуває поширення. З цієї орфографічної системи своєрідного звукопозначення є особливо варті уваги такі, за якими вибір між двома і більше знаками для того ж самого звука визначається етимологією: \tilde{a} , $\tilde{e} = \tilde{a}$ (marî, vĕd), \hat{a} , \hat{e} , $\hat{i} = \hat{i}$ (cînd, vĕnt, rîd), \acute{e} , $ea = \acute{e}a$ (léga, rea), \acute{o} , $oa = \acute{o}a$ (móle, Vasaoan) \acute{e} , $i\acute{e}$, ea , $ia = \acute{i}a$ (ĕrba, plétra, ea, chiar), e , $ie = \acute{i}e$ (el, iert), d , s , $z = z$ (d,ic, cas. botez); крім того, u — німе після консонантного закінчення (locu) ¹. За наймолодшу фазу в історії сучасної румунської орфографії вважається так званий строгий фонетичний напрям і усунення як логічного, так і етимологічного принципів. Це видно хоч би й з того, що вже 1903 р. в Яссах збирається конгрес учителів мови середніх шкіл, який одногосно ухвалив просити, щоб міністерство народної освіти спростило шкільну орфографію в напрямі застосування фонетичного принципу. Такий напрям остаточно перемагає, і зреформована орфографія стає загальною орфографією румунської літературної мови як у пресі, так і взагалі в усьому буржуазному державному обіході Румунії. Такий той складний шлях класової боротьби за письмо і літературну мову — наймогутніших зрядь в руках його безпосередніх володарів —, який пройшло молдавське й волоське письмо в рамках королівства Румунії до Жовтневої революції в Росії і до тих надзвичайно великих катастроф економічних, соціальних і політичних, які принесла світова імперіалістична війна 1914—1918 рр.

Дітище Жовтневої революції і правильної національної політики ВКП (б) — Автономна Молдавська Соціалістична Радянська республіка (АМСРР), невід'ємна складова частина великого СРСР, стала новим фактором, зовсім відмінним від усіх попередніх епох і формою і змістом, в історії молдован, в розвитку їхньої культури, їхньої літературної мови й письма. Тому та величезної науково-революційної історичної ваги справа реформи молдавського письма, справа латинізації молдавського алфавіту, що зараз успішно вивершується в радянській частині Молдавії з участю всієї радянської громадськості, її наукових сил, заслуговує на особливу увагу.

¹) Tik tin, Geschichte d. rumänischen Orthographie, Grundriss d. rom. Philologie, 1904—1906.

На постанову III сесії ЦВК АМСРР від 15 березня 1933 р. про латинізацію молдавського письма, Народний Комісаріат Освіти АМСРР¹⁾ затвердив молдавський латинізований алфавіт із 26 літер (в той час, як російський алфавіт, яким користувались молдавани, мав 30 літер, а той, яким користувались румуни й молдовани в Румунії до його латинізації, складався з 47 окремих літер¹⁾).

Ось цей алфавіт, що своїми характерними фонетичними особливостями найбільш придатний для транскрибування молдавської мови:

Друкований алфавіт	Писаний алфавіт	Відповідні літери старого алфавіту	Примітка
1. A, a	A, a	A, a	На початку слова не вживається
2. a	a	ә	
3. B, b	B, b	B, б	Перед голосними „e“ і „i“ вимовляється як „ч“.
4. C, c	C, c	K, к або „ч“	
5. D, d	D, d	Д, д	Перед голосними „e“ і „i“ вимовляється як „дж“.
6. E, e	E, e	E, e	
7. F, f	F, f	Ф, ф	Перед голосними „e“ і „i“ вимовляється як українське „г“ (громада, город) і лише в деяких словах — як „х“; після „с“, „g“ перед „e“, „i“ не вимовляється.
8. G, g	G, g	Г, г або „дж“	
9. H, h	H, h	X, x	В кінці слів після голосних вимовляється як „й“, а після приголосних служить для позначення м'якості попереднього приголосного.
10. I, i	I, i	И, и	
11. Î, î	î î	Ы, ы	Після голосних іноді вимовляється як коротке „у“.
12. J, j	J, j	Ж, ж	
13. L, l	L, l	Л, л	
14. M, m	M, m	М, м	
15. N, n	N, n	Н, н	
16. O, o	O, o	О, о	
17. P, p	P, p	П, п	
18. R, r	R, r	Р, р	
19. S, s	S, s	С, с	
20. Ș, ș	Ș, ș	Ш, ш	
21. T, t	T, t	Т, т	
22. Ț, ț	Ț, ț	Ц, ц	
23. U, u	U, u	У, у	
24. V, v	V, v	В, в	
25. X, x	X, x	Кс, кс	
26. Z, z	Z, z	З, з	

¹⁾ Див. Я. Ги н к л о в, Начертание правил валахо-молдавской грамматики.

При користуванні цим алфавітом треба мати на увазі таке: 1. в словах іншомовного походження дозволяється вживати таких 3-х літер: K, k = C, c; Q, q (Qu, qu) = K (kv); W, w = V, v; Y, y = I i; напр., kilogram, quartet, quotă, watt, yard.

2. Літера â, яка трапляється в літературі, пишеться й вимовляється як „î“ (â = î на початку і в середині слова; напр.: în, întrebarea, înaltă, cîmp, cînd, cit, strînsul).

3. Звук „я“ (и + а, ъ + а, ь + а) віддається через ea, ia; напр.: această, mea, pînea, furnizarea, iata, aceia, campania, istoria, organizatia.

4. Звук „ю“ (и + у, й + у, ь + у) віддається через „iu“; напр.: biuroul, iulie, junie aiurea.

5. Звук „z“ завжди віддається однією літерою z; напр.: zburat, zgomot, comunizm, zvîntat, dezvoltare, rîzbat.

6. На початку слів і після голосних пишеться „e“, а не: „ie“; напр.: eri, voe, încuetoare, epure, а не: ieri, voie, încuetoare, iepure.

7. Встановлюється дієслівна форма sînt“ (presentul indicat. від дієслова „a fi“ — бути: eu sînt, tu ești, il este, noi sîntem, voi sînteti, ei sînt).

8. Встановлюється основне кінцеве „ie“: nație, chestie, atenție, з використанням кінцевого комплексу „iune“ лише в тих словах, яким він надає нового значення; secție — відділ, secțiune — розріз.

9 Встановлюється початкова форма таких слів, як arici, vesi, scai, convoi та ін. без кінцевого невимовлюваного „u“.

10. Після приголосних „j“, „s“ пишуться голосні „e“, „i“ (а не ă, î) masină, sedintă, jivină.

11. Після приголосних „s“, „t“, „i“, „z“ пишуться голосні „e“, „i“; напр.: secară, singur. țeh, țintă, zece, zi, а також „ă“, „î“; напр.: sătean, sîrmă, țăran, țîntar, zălog, zîmbet ¹⁾).

Таким чином, латинізація молдавського письма в умовах пролетарської диктатури має виняткове культурне й політичне значення не лише для трудящих молдаван АМСРР, а і для молдаван Бесарабії та Румунії. Молдавська мова, що в умовах царського гноблення кількістю понять не виходила за межі сільських околиць, за примітивну сільську техніку, за десять років існування Молдавської Радянської Республіки стала наймогутнішим державним і культурним фактором, поряд з найбагатшими мовами світу, стала могутнім знаряддям культурного і революційного зближення трудящих молдаван і румун по оба боки Дністра. Це є наслідок правильної ленінської національної політики в СРСР, це є наслідки того, що вся Молдавська Республіка в цілому за десять років свого існування перетворилася в країну соціалістичної індустрії і соціалістичного сільського господарства, в країну суцільної письменності, в країну високої культури. „Територія Молдавії за царату була кутом темряви, відсталості. Всі її багатства належали графам, поміщикам, кулакам. Сьогодні АМСРР є одним із передових форпостів, непере-

¹⁾ Див. Постанову про молдавський латинізований алфавіт і орфографію НКО АМСРР

можною силою, що стоїть на кордоні Радянської України“¹⁾. Національно-культурне, а з ним і мовне будівництво в АМСРР провадилося й провадиться, як і на Україні в цілому, в запеклій класовій боротьбі як з місцевим націоналізмом, так і з великодержавниками²⁾. Куркульські елементи на окремих ділянках культурного фронту — в школах, в Науковому Комітеті, в НКО, серед письменників чинили великий опір поширенню в масах нового латинізованого алфавіту. Проте, їхні домагання викриті й розбиті вщент. Молдавська літературна мова й її латинізоване письмо стали міцним культурним знаряддям трудящих молдаван у їхній боротьбі разом з трудящими інших національностей за нове безкласове суспільство, за нову соціалістичну культуру, за соціалізм. Бо „метою соціалізму є не лише знищити роздрібненість націй, не лише зближення націй, але й злиття їх“³⁾.

¹⁾ „Teritoriul, pe care acum e dislocată Moldova, a fost în vremea taristă un ungher întunecat. Înapoiat. Toate bogățiile eilestapîneau contii, boerii, culacii. Acuma RASSM este un forpost de frunte, o putere de nebiruit, care sta la granița Ucrainei Sovietice“—з листа колгоспників АМСРР до ЦК КП(б)У т.т. Косіорові, Постишеву, Попову „Moldova Socialista“, № 170 (412) за 29. VII 1934 р.

²⁾ Див. А. Хатт. Про молдавський буржуазний націоналізм і його підписувачів, „Комуніст“, № 265 за 30. X 1933 р.

³⁾ Ленін, Зб. тв., т. XIX, вид. 3, с. 40.

Проф. А. Г. Башінджаган

(Інститут Языка і Мислення
Академії Наук СРСР)

Для чого потрібні „чотири елементи“

(До питання про методологію лінгвістичного досліджу)

Заголовок цієї статті не вигаданий автором: він являє собою питання, що багато раз ставили йому і його товаришам усно чи „запискою“ на лекціях і доповідях з нового вчення про мову.

В збережених записках питання, звичайно, викладається докладніше: „Яфетичну теорію ми всі розуміємо і приймаємо, як марксистську, але для чого нам потрібні чотири елементи?“

Судячи по великій кількості записок, що повторюють в різних варіантах одне і те ж питання, воно є самим неясним і навіть болючим для широких мас педагогів і вишівської молоді. А судячи з того, як дуже незначно використовуються чотири елементи в спеціальних наукових дослідженнях з мови, це ж питання „Для чого потрібні чотири елементи“ стоїть, очевидно, і перед спеціалістами-лінгвістами, в тому числі і прибічниками нового вчення про мову ¹⁾.

Тимчасом чотири елементи є не лише органічна складова частина нового вчення про мову, але і та конкретна лінгвістична база, на яку воно спирається, і водночас єдино дійовий для його послідовників засіб лінгвістичного аналізу.

Ця обставина, що не раз її відзначав в друкованих працях і сам акад. М. Я. Марр, робить на перший погляд особливо незрозумілим байдуже ставлення до чотирьох елементів з боку навіть палких прибічників нового вчення про мову.

Ця стаття, обминаючи питання історії вчення про чотири елементи, рівно як і питання про походження і розвиток чотирьох елементів в глотогонічному процесі, як питання, що в принципіальній своїй частині вже не раз викладалися самим М. Я. Марром і що потребують для детального викладу спеціальної дослідчої над ними праці, ставить своїм завданням показати значення чотирьох елементів в практиці лінгвістичного досліджу, з виявленням як переваг елементного аналізу над порівняльно-історичним, так і труднощів, зв'язаних з застосуванням аналізу по елементах.

¹⁾ Цікаво, напр., відзначити, що із 70 статей, вміщених в I-VII т. т. „Яфетического сборника“ (не беручи на увагу робіт М. Я. Марра), використовуються так чи інакше чотири елементи всього лише в 11 статтях; з 39 авторів, що беруть участь в „Яф. Сб.“, користуються в тій чи іншій мірі, аналізом по елементах тільки 7 авторів.

Стаття намагається, отже, відповісти по суті питання, сформульованого в заголовку.

З теорії чотирьох елементів, всебічна розробка якої на матеріалах окремих мов мала б, в чому ми глибоко переконані, велике значення для дальшого розвитку радянської лінгвістики, у цій статті подаються лише фрагменти необхідні для обгрунтування чи вияснення висунутих положень.

* * *

Порівняльному методі індоєвропейської лінгвістики нове вчення про мову протиставить палеонтологічний аналіз, який вимагає вивчення всіх мовних явищ, фактів і процесів, як „історичних категорій“.

Самий метод порівняння, що до того ж відіграв таку величезну роль в історії індоєвропейського мовознавства і що значно вплинув і на розвиток багатьох суміжних наук, не відкидається зовсім, але, включаючись в склад палеонтологічного аналізу, набуває зовсім іншого сечсу, порівнянню підлягають вже не мовні факти, які порівняльно-історичне мовознавство розглядає як абстрактно-лінгвістичні категорії, а лінгвістичні факти, піднесені до ступеня суспільної значимості. До цього ступеня вони підносяться саме новим вченням про чотири елементи, як основою палеонтологічного аналізу¹⁾.

Чотири елементи в якості елементів будь-якої людської мови (зрозуміло, звукової), реально пов'язують між собою мови всього світу, незалежно від їх типології (аморфності, аглютинації, флективності, інкорпорації), незалежно від їх приналежності до тієї чи іншої мовної „родини“ (індоєвропейської, семітичної, яфетичної, угро-фінської і т. і.) чи їх уявної ізольованості, незалежно від того — мертві вони чи живі, культурні чи примітивні.

Справа, проте, не в тому, що до розгорнутого на мовному матеріалі вчення про взаємозв'язки мов всього світу, про т. зв. „єдиний глотогонічний процес“ М. Я. Марр прийшов лише шляхом палеонтологічного аналізу, неможливого без чотирьох елементів, як справа не в тому, що без чотирьох елементів неможливо було б конкретно встановити генетичний зв'язок між так відмінними, очевидно, словами, як груз. *dagl-i* — ‘собака’ і баск. *u-dagar-a* — ‘видра’²⁾ (сюди ж і англ. *dog* — ‘собака’³⁾), чи між рос. „земля“, нім. *Himmel* — ‘небо’ і фр. *semelle* — ‘підшва’. З цього погляду проти необхідності чотирьох елементів в дослідній роботі зажди можна було б використати положення, що його висуває сам М. Я. Марр проти теорії „прамови“, а саме, що чотири елементи „є наукова фікція, яка відслужила свою службу“.

Актуальність чотирьох елементів в тому, що палеонтологічний аналіз практично і теоретично без них немислимий. Справді, уже визнання єдності глотогонічного процесу, який пов'язує мови всього світу в загальний моністичний процес мовотворчості в розумінні підпорядкування їх всіх в своєму

¹⁾ »... без попереднього застосування такого аналізу, без розкладання слова на наявну в ньому кількість елементів, одного, двох чи більше, не можна порівнювати, без такого аналізу порівняльний метод не дійсний“. (Н. Я. Марр, Яфетическая теория, Баку, 1997 с.7).

²⁾ Н. Я. Марр, *Le terme basque udaqara „Loutre“*, „Яф. сб.“, т. I.

³⁾ Н. Я. Марр, *Язык и мышление*, ОГИЗ, 1931.

розвиткові одним і тим же загальним законом історії мови, — недостатнє. Визнання одної такої принципіальної чи „ідеологічної“ „спорідненості“ мов всього світу, не зважаючи на все революційне значення такого визнання, ще не дає можливості дослідникові розірвати революційно із практикою формально-порівняльного лінгвістичного дослідження.

Якщо, напр., груз. давн.-літ. *Kur-ḡqal-i*, що означає сльоза, роз'яснюється палеонтологічно як „глаз + вода“ і так само роз'яснюється слово „сльоза“ в баскській мові (*ni-gar*), тибетській (*miḡ-ḡu*), російській (*śle-za*), кабардинській (*ne-ḡse*), шумерській, китайській, марійській і багатьох інших мовах різних типологій і різних „родин“, то ці красномовні факти говорять нам лише про те, що всі вазначені мови, не зважаючи на існуючі між ними відмінності „будують“ слово 'сльоза' за одним і тим же принципом, відповідно до одних і тих же законів мислення на відповідному ступені розвитку суспільства. Ці, як і багато інших подібних їм фактів, пов'язують між собою мови всього світу лише принципіально, подібно до того, як і принципіально пов'язують між собою матеріальну культуру самих різноманітних народів світу колесо, як засіб пересування, чи сокира, як знаряддя.

Спільність семантичних законів, встановлених палеонтологією мови (закон найменування за функцією ¹⁾, найменування частини за цілим ²⁾, закон розщеплення слова на два протилежних поняття ³⁾ та інші), так само як спільність в техніці словотворення, яка виявляє спільність шляхів розвитку техніки мислення, є з цього погляду найбільш яскравими і безпосередніми доказами єдності глотогонічного процесу.

Але чотири елементи не лише викривають цю наочну картину „ідеологічної“ єдності процесу розвитку людської мови, де б цей процес не здійснювався, але і матеріально-лінгвістично пов'язують між собою мови всього світу в одну нерозривну, хоч і найскладнішу тканину.

Лише чотири елементи дозволяють нам, напр., вивести китайську мову із її штучної ізольованості і встановити спільність її історії з історією інших мов світу, виявити її „спорідненість“ з близькими і далекими від неї у часі і просторі мовами ⁴⁾. Цікаво порівняти з цього погляду висловлення А. Мейє, як найяскравішого представника сучасної „соціологічної“ школи, про китайську мову з точки зору порівняльного методу з висловленням про китайську ж мову, з точки зору палеонтології мови, М. Я. Марра.

В своїй праці *La méthode comparative en linguistique historique* А. Meillet пише:

Au contraire, les langues de l'Extrême-Orient qui, comme le chinois ou l'annamite, n'offrent presque pas de particularités morphologiques, n'ont par là même rien où puisse se

¹⁾ Напр.: 'олень' (resp. собака) → 'кінь', 'сонце' → 'сінь'.

²⁾ Напр.: 'небо' → 'хмара', 'зірка', 'птаха', 'вода' → 'риба' та інші.

³⁾ Напр.: 'початок' ↔ 'кінець' ← 'голова'.

⁴⁾ Див., напр. Н. Я. Марр, *Яфетическая теория и семантика китайского языка*, ДАН, 1926. Його ж., *Китайский язык и палеонтология речи*, ДАН, 1926 (3 вип.). Його ж., *Египетский, шумерский, китайский и их палеонтологические встречи*, ДАН, 1927.

prendre le linguiste qui essaie de trouver des langues parentes aux parlers chinois ou aux parlers nanzimites...¹⁾.

А в Марра в роботі 1927 р. „Яфетическая теория“ (Баку) ми знаходимо такі вказівки:

Ясна справа, що при порівняльній граматиці яфетично-китайській (підкр. мое, — Л. Б.) морфологічні ознаки повинні відпасти, та і фонетичні значно відійти на другий план. Головна робота над словником, семантикою і синтаксою. Природно, в прийомах цієї порівняльної граматики головну роль відіграє палеонтологічний аналіз формальний і ідеологічний по елементах²⁾.

Отже, без аналізу по елементах притягання матеріалу для тієї ж „порівняльної граматики“ з мов різної типології майже неможливе, тобто неможливе практичне застосування в дослідній справі теоретично стверджованого положення про єдиний глотогонічний процес.

Найтісніше пов'язане з останнім вчення М. Я. Марра про стадіальний розвиток мови таксамо спирається на аналіз за чотирима елементами. Проте, і тут головне є не в тому, що чотири елементи подали неціненну допомогу дослідникові, давши можливість встановити на конкретному матеріалі наявність стадіальних змін в історії мови, яке б велике не було само по собі значення цього відкриття, — головне в тому, що саме проникнення в товщу лінгвістичних стадій практично нездійсненне без аналізу по елементах. Один із доказів цього є невдача, що спіткала т. звану „лінгвістичну палеонтологію“, яка зародилася була в другій половині XIX ст., але заплуталась безнадійно в тенетах формальних етимологій³⁾.

Тільки стадіальний аналіз, до чіткої постави якого нове вчення про мову доходить за допомогою чотирьох елементів, дозволяє встановити цю „до неймовірності прекрасну зміну значень, що не може не здаватись нісенітницею групам і особам, що звикли до стабільності категорій і зацікавлені в ній“⁴⁾.

Стається це тому, що чотири елементи відкривають нам доступ до найдавніших стадій розвитку мови, недоступних для порівняльного методу індоєвропейського мовознавства.

Порівняльне мовознавство знає два способи аналізу мовного матеріалу:

а) аналіз морфологічний, що розчленовує слова на їх структурні елементи т. зв. морфеми і б) аналіз фонетичний, що розчленовує слова на окремі звуки, з яких вони складаються, т. зв. фонемі.

Крім зазначених двох способів, порівняльне мовознавство користується ще етимологічним аналізом, тобто встановленням історії і походження окремих слів, але на ділі індоєвропейська „етимологія“ являє собою не стільки окремий спосіб дослідження, скільки окрему галузь лінгвістики, при вивченні якої застосовується той самий фонетико-морфологічний аналіз⁵⁾.

¹⁾ A. Meillet, La méthode comparative en linguistique historique, Oslo, 1925, p. 26.

²⁾ Н. Я. Марр, Яфетическая теория, Баку, с. 150.

³⁾ Див. особливо А. Pietet. Les origines Indo-européennes ou Les Aryas primitifs. Essai de paléontologie linguistique II ed., vol. I—III, Paris, 1877.

⁴⁾ Н. Я. Марр, К семантической палеонтологии в языках неяфетических систем, ИГАИМК, 1931.

⁵⁾ Див. напр., у А. Meillet, La méthode comparative... Le premier point, sur lequel on est d'accord c'est qu'une étymologie est valable seulement si les règles de correspondance phonétique

З умов даної праці не вхожу в детальну і всебічну характеристику прийомів лінгвістичного аналізу, застосовуваних порівняльно-історичним мовознавством, обмежимося слідуючими конкретними зауваженнями по самій суті.

1. Морфологічний аналіз розчленовує окремі слова на його конструктивні елементи відповідно до виконуваної цими елементами (морфемами) граматичної функції і в безпосередній залежності від будови мови в цілому. Природно тому, що даний аналіз у відношенні мов, які не мають „граматичних форм“ (напр., китайської), наштовхується на майже непереборні перешкоди.

Що ж торкається мов, які мають розвинуту морфологію (особливо — флективних), то виявлювані в цих мовах граматичні елементи морфологічний аналіз розглядає виключно статично, відмовляючись навіть від постановки питання про їх походження¹⁾. Питання про становлення будови мови в цілому знаходиться теж в такому стані²⁾.

Таким чином морфологічний аналіз розчленовує окреме слово не на ті елементи, з яких воно історично складалось, а на ті, на які воно може бути розчленоване з точки зору граматичної структури даної мови, що вже склалася.

Такий статичний аналіз мовних фактів, обмежений нормами сучасної граматичної будови, аналіз, що не займається тим, як склалися самі ці норми, природно, безсилий виявити справжню історію хоч би одного формального боку словотворення, нерозривно пов'язаного з ідеологічним.

2. Фонетичний аналіз розчленовує окреме слово на т. зв. фонемі, що розглядаються порівняльно-історичним мовознавством, як основні і простіші одиниці мови.

Якщо ж, проте, в слові ми маємо діалектичну єдність ідеологічного і формального моментів — „значення“ і „звучання“, то в окремих звуках, на які розчленовує слова фонетика, ми аж ніяк не можемо бачити принципіально ті ж самі лінгвістичні категорії.

Історія фонем і історія слів відмінні, хоча і пов'язані між собою нерозривно. Ця відмінність при формальному трактуванні мовних фактів приводить до прямого і повного розриву між ними в індоевропейській лінгвістиці, до розгляду фонетичного боку мови, як самоодвілюючого, нічим не пов'язаного ні з семантичною, ні з граматичною функцією слів.

Фонетичний аналіз оперує таким чином з мовними категоріями принципіально відмінними як в логічному, так і в конкретно-історичному відношенні, від категорій слів, хоч і розчленовує останні на фонемі.

Соціальна значущість окремої фонемі незалежна від соціальної значущості конкретного слова, в склад якого вона входить³⁾

mont appliquées d'une manière exacte, ou, au cas où une divergence est admise, si cette divergence est expliquée par des circonstances particulières rigoureusement définies (p 36). Це категоричніше Мейє говорить про це на с. 34 (ibid).

¹⁾ „On observe les résultats des changements, non les changements eux-mêmes“. А. Мейєт цит. твір, с. 11.

²⁾ Див. напр., у F. de Saussure, Cours de Linguistique Générale, P., 1922, p. 105: „Le seul objet réel de la linguistique, c'est la vie normale et régulière d'un idiome déjà constitué“.

³⁾ Лат. слово arbor — дерево може бути, напр., розчленоване на окремі фонемі — а, — г, — б, — о, — г, в яких кожна фонема має свою соціальну значущість, незалежно від значення слова arbor в цілому і не являючись носієм ні долі, ні іпостасі, ні будьякого аспекту цього цілого.

По суті обидва засоби дослідження мовного матеріалу в порівняльно-історичному мовознавстві об'єднуються в один фонетично-морфологічний аналіз. Основи обох, встановлювані ними закони і відповідності тісно переплітаються одно з другим, однаково спираючись на „прамову“¹⁾ і однаково заслоняючи собою конкретні закономірності в розвитку як окремих мов, так і процесу мовотворчості в цілому.

Цей фонетично-морфологічний аналіз був цінним для науки про мову доти, доки самі категорії морфології і фонетики здавалися початковими і якісно незмінними.

До певного часу він задовольняв і „яфетичне мовознавство“²⁾, і лише після Жовтневої революції і встановлення основ „яфетичної теорії“ основоположник її, кажучи його власними словами відчув, що у яфетичної теорії зникає ґрунт спід ніг, скільки вона оперує все ж таки віджилою технікою старого вчення³⁾.

Значення чотирьох елементів в дослідній роботі полягає передусім в новому принципові аналізу мовного матеріалу. Цей новий принцип полягає в тому, що слова розчленовуються не на фонемі, які історично виділились в окрему лінгвістичну категорію з окремою функцією спілкування пізніше, ніж самі слова, не на морфемі, тобто те, що формально-граматично розуміється, як „частини“ слів, в яких в дійсності ніколи слова не складались, як ніколи не складалася людина з окремих частин свого тіла, — а на елементи, тобто значущі слова.

Елементний аналіз ділить слово на слова

Слово, як єдність ідеологічного і формального моментів розчленовується на такі ж „слова“, мовні одиниці тієї ж принципіальної категорії, що і ціле.

Через „елемент“ лінгвістика вперше дістає можливість проникнути в справжню історію людської мови, бо вона в дійсності складалась в її діалектичній єдності „мови-мислення“.

Для того, щоб краще вяснити собі все значення зазначеного нами принципу елементного аналізу, відмітимо, що „елемент“ на всіх стадіях свого розвитку являє собою слово, як думка в звуковому втіленні являє собою „лінгвістичну протоплазму“⁴⁾.

Саме в цьому ми вбачаємо принципіальну відміну елементного аналізу від всякого іншого в практиці дослідницької роботи, підтвердження чого бачимо в такому висловленні М. Я. Марра:

„Між тим справжня діахронічна розробка мовного матеріалу по ступенях стадіального розвитку встановила повне по всіх напрямках корінне розходження яфетичного

¹⁾ Див. не раз цитовану працю Meillet — *La méthode comparative...* особливо розд. III „Phonétisme, morphologie, vocabulaire“, що надзвичайно чітко ставить питання методології.

²⁾ Див., напр., блискуче його застосування в роботі М. Я. Марра „Предварительные сообщения о родстве грузинского языка с семитическими“, 1908.

³⁾ Н. Я. Марр, К семантической палеонтологии в языках неяфетических систем, ГАИМК, 1931, с. 3.

⁴⁾ Н. Я. Марр, Яфетидология в ЛГУ, Изв. ЛГУ, 1930, т. II, с. 52.

мовознавства з індоєвропейською в самій техніці роботи. Розходження в самому принципі сприйняття чи визначення лінгвістичних протоплазм. Для яфетидолога лінгвістичний елемент — це значуще слово, тобто думка в звуковому втіленні, чим і був покладений початок звукової мови; для індоєвропейста лінгвістичний елемент — звук, т. зв. фонема, усвідомлення якої як самостійної функціональної частини первинних слів — елементів — явище дуже пізнє, коли у кожного вже стабілізованого угруповання мов був в наявності лише певний добір таких звуків від двох-трьох десятків до восьмидесяти, що ізолював одну систему мов від іншої системи, для індоєвропейців — одну родину від іншої, тоді як за яфетичним мовознавством всього лише чотири лінгвістичних елементи, на початку об'язково значущих слів чи, точніше, використовуваних в певних обставинах для сигналізації того чи іншого предмету, гесп. групи предметів, що самостійно зовсім не мали такого витонченого, конкретного сенсу звукових комплексів, які, як частини мови, не підлягають ніякому аналізу¹⁾.

Наведений нами уривок становить значний інтерес, чітко протиставляючи „техніці“ індоєвропейської лінгвістики техніку нового вчення про мову, яка не тільки найтісніше пов'язана з новим розумінням мови, мовних процесів і факторів, але і підпорядкована йому. Нову техніку покликали до життя нові умови, в яких опинився дослідник, нові потреби дослідницької справи²⁾.

Без цих нових умов і нових задач лінгвістичного дослідження, аналіз по елементах лише формально буде відрізнятися від фонетико-морфологічного аналізу.

Твердо спираючись на нову техніку палеонтології мови, нове вчення про мову однак рішуче переносить центр дослідницької уваги на ідеологічний аналіз, прагнучи проникнути не лише в історію семантичного розвитку слова, але і в „ідеологічну структуру технічного оформлення³⁾“, в процес організації мовного матеріалу⁴⁾.

Зовсім чітко про це говорить сам М. Я. Марр:

„Отже, питання не в одних елементах, а в дій до неймовірності дивовижній зміні значень, що не може не здаватись нісенітницею групам і особам, що звикли до стабільності категорій і зацікавлені в ній.

Одні лінгвістичні елементи не могли і після встановлення їх у числі чотирьох стати поворотним пунктом в напрямкові яфетичної теорії. (Саме встановлення факту існування чотирьох елементів далось не легко і, звичайно, не відразу. На початку був сумнів щодо кількості, чи не дванадцять їх, чи не дев'ять, чи не сім і т. ін. Пізніше виявилось цілком їх якісне значення). Творча міць чотирьох елементів в дослідній справі — це семантика, породжена на рівних стадіях у відмінних шляхах різними знаряддями виробництва. Семантика дала можливість дійти крок за кроком палеонтологією мови до процесу організації мовного матеріалу, проникнути в неї.

¹⁾ Н. Я. Марр, Яфетидология в ЛГУ, Изв. ЛГУ, 1930, т. II, сс. 52—53.

²⁾ „Але чи можна було до відкриття чотирьох лінгвістичних елементів технічно впоратись з накресленими в тій праці новими проблемами і проробити наявні досягнення у всіх подробицях, а інколи і по суті, як ми тепер те розуміємо? А в розумінні ми дійшли до фактичних мовин, які переростають межі нашого наукового світогляду, хоч він давно зважає на корінні зміни за стадіями“ (Н. Я. Марр, К семантической палеонтологии в языках неяфетических систем, ИГАИМК, Л., 1931, с. 4).

³⁾ Н. Я. Марр, К семантической палеонтологии в языках неяфетических систем, ИГАИМК, Л., 1931, с. 9.

⁴⁾ Ibid, с. 8.

. Дякуючи їй, чотири лінгвістичні елементи відкрили новий шлях пов'язання, вже пов'язали навіть відкинуті фонетичні норми, як похідні, з ідеологією суспільності, як творця, на шляхах діалектичного матеріалізму¹⁾“.

Фонетично-морфологічний аналіз, розчленовуючи слова на морфеми і фонеми, з їх окремою історією, ізольованою як одна від одної, так і від історії самих слів, сприяв відокремленню самодовліючих галузей лінгвістики — фонетики і морфології, формальне вивчення яких призвело в свою чергу до протиставлення їм двох інших галузей мовознавства — лексики і етимології.

Аналіз по елементах, навпаки, викриваючи в слові його найпростіші, що далі не розкладаються без порушення єдності ідеологічного і формального моментів, елементи, „лінгвістичні протоплазми“, синтезує наново фонетичний морфологічний і семантичний моменти в єдиному „звуковому втіленні думки“, висуваючи на перше місце семантику.

При цьому слово, що встановилося історично в своїй псевдомонолітності, розчленовується, всупереч формальному розумінню морфології, на елементи, які реально лежать в його основі.

І навпаки, „морфологічні елементи“, що здавалися спочатку відділюваними, всупереч тій же морфології, що розуміється формально, зростаються в одне, виявляючи історичну природу своєї подільності, як наслідку стадіального розвитку слова і пізнішого озмістування його форми.

Таким чином, історія слів виявилася відкладеною в духові і матерії самих слів. Слово висвітлилось з середини. І висвітлившись з середини, слово виявило найдивніші таємниці мови, надзвичайні зв'язки між всіма живими і мертвими мовами світу, розгорнуло перед нами нову, майже фантастичну картину історії мовних відносин, історії мислення і мови людини.

Аналіз по елементах дає нам зовсім нову уяву про історичний процес розвитку мови в цілому і конкретних мов зокрема і висвітлює різноманітні і найскладніші взаємозв'язки їх з такою повнотою і яскравістю, що в дослідника часом дух захоплює.

Знижуються до своєї реальної значущості непрохідні колись китайські стіни, штучно споруджені між окремими мовними „родинами“. Виходять з своєї штучної ізоляції багатомільйонні народи з їх „одинокими“ мовами. Наочно бачиш, як стародавня строката тканина яфетичних мов самою своєю основою переплітається тисячами найміцніших ниток з основами, здавалося б, зовсім чужих їм мов: єгипетської, удмуртської, китайської, індоевропейських, африканських і т. д.

Російська мова своїм корінням переплітається з грузинською. Фінська з вірменською, латинська з турецькою, китайська з комі і т. ін.

Лише аналіз по чотирьох елементах, як ми говорили на початку, дозволяє нам встановити спільність семантичних законів в мовах всього світу і генетичну близькість між так відмінними за своєю формою і змістом словами, як, напр., груз. *dagl-i* — 'собака' і баск. *u-dagar-a* — 'видра', між

¹⁾ Н. Я. Марр, К семантической палеонтологии в языках неяфетических систем, ИГАИМК, 1931, сс. 7-8.

рос. — „земля“ і нім. — Himmel — ‘небо’, в ірм. — o-ski — ‘золото’ і нім. — Gold, рос. — „бог“, чув. — rupan — ‘кукла’ і рос. — „погань“, рос. „год“ і нім. Gott — ‘бог’ і т. д.

Але справа знову ж таки не лише в тому, як ми говорили на початку, що чотири елементи вже дозволили нам відкрити чи встановити в мові, яка б велика не була в цьому відношенні їх заслуга, справа в тому, що лише чотири елементи дозволяють нам розвивати вже наявні досягнення і йти, на їх основі, до нових.

Так елементний аналіз російського слова „когда“ (ко — g + d + a) дає можливість встановити за його першим елементом ко-початкове значення „відносно запитального“ займенника „какой“ (порів. рос. ко й), а за другим і третім елементами (g + d) схрещену двоелементну основу з конкретним значенням часу в архетипі небо. В буквальному „перекладі“ „ко-гд-а“ „когда“ означає в який час. Зіставляючи це слово з іншими спорідненими з ним російськими словами все-гд-а — ‘всегда’, ино-гд-а — ‘иногда’, ни-ко-гд-а — ‘никогда’ та інші, ми запропонуємо для них відповідні „переклади“: у всякий час, іншим часом. ні в який час і т. і.

Це початкове значення часу за основою g + d (← go + d) в рос. мові явно простежується в ряді інших термінів, як, наприклад: ‘по-год-и’ — по-времени чи по-год-а, при чому в останньому випадкові основа год має часто конкретне значення ‘хорошої (чи поганої) погоди’ (пор. ‘не-по-год-а’) resp. часу. Аналогічне явище спостерігається і в грузинській мові, де dar-i має значення і погоди взагалі і хорошої погоди (пор. av-dar-i — непогода, злива, букв. погана погода).

Висловлюючи ці більш ніж стисло формульовані міркування з приводу російського слова „когда“, ми, звичайно, ніяк не претендуємо на будьяке розв’язання питання (не стільки тому, що не займаємося спеціально російською мовою, скільки тому, що не маємо змоги в даній статті розгорнути і уточнити накреслений тут аналіз). Наведений приклад має на меті лише ілюструвати переваги елементного аналізу перед фонетично-морфологічним: слова, залучені до цього аналізу, виступають перед нами в новому, несподіваному освітленні і виявляють, взаємно одне друге освітлюючи, нові мовні зв’язки.

Не знищуючи специфіки ні одної національної мови, вчення акад. М. Я. Марра про чотири елементи виявляє своєрідну інтернаціональність слова.

Справді, чим ми можемо пояснити (повертаючись до нашого прикладу), що російському слову „год“ з великою кількістю властивих йому значень (‘год’, ‘время’, ‘час’ і інші) відповідає в елементному аналізі нім. ‘Gott’ із значенням ‘бог’, чи рос. „земля“ — нім. Himmel — ‘небо’ і фр. semelle — ‘підшва’, рос. „золото“ — нім. Gold з тим же значенням і т. ін., чим ми можемо пояснити, що цілому рядові російських термінів відповідає ряд німецьких термінів того ж елементного складу, часом в тому ж самому звуковому вигляді (рос. „год“, нім. Gott), часом у відмінних, хоч і завжди суворо закономірних різновидах, з тим же самим значенням, з обліком, звичайно, стадіальних змін і закономірних дериватів т. зв. архетипу?

Якщо в окремих випадках ми і можемо припустити „випадкове“ походження таких відповідностей, то там, де вони простежуються цілими серіями і носять суворо закономірний характер, ми не можемо не прийняти положення нового вчення про мову про цілі „фондові шари“, спільні для двох чи багатьох мов ¹⁾).

Ці положення про „фондові шари“, якими матеріально-лінгвістично пов'язуються між собою мови різних „родин“ і „типологій“, так настійно і чітко стверджується М. Я. Марром в багатьох його працях, що спеціально спитися на теоретичному обґрунтуванні його в цій праці зайво.

Відмітимо лише і особливо підкреслимо, що саме поняття елемента, як первинного звукового комплексу, своєю історією обґрунтованого як надбудова, не лише як елемент звучання, але і як елемент мислення ²⁾, не припускає можливості розуміти „фондові шати“, що спираються цілком на елементи, як відмерлі лінгвістичні явища.

При такому абстрактно-лінгвістичному їх трактуванні, чотири елементи гублять весь свій революційний сенс. Якщо аналіз по елементах розуміти лише як новий засіб дослідження мовних фактів, що ще по-старому розуміються, якщо тільки в дослідницьких прийомах бачити те нове, що вносять чотири елементи в науку про мову, то основа — основ порівняльно-історичного мовознавства — фактичний відрив історії мови від історії суспільства — залишається непорушною. Лінгвістична спільність залишиться сама по собі, історія конкретних носіїв цієї „спільності“ сама по собі.

За допомогою елементів, що саме так розуміються, нам ніколи не пощастить піднести лінгвістичні факти і процеси, які ми спостерігаємо, на ступінь явищ соціального порядку, науку про мову перетворити в історичну дисципліну.

Припустимо, що ми встановили для російського слова „золото“ двоелементний (а саме $A + C$) його склад і такий само двоелементний ($A + C$) склад встановили для нім. $Go + d$ — „золото“ і вірм. $o + ski$ id. Який висновок ми можемо зробити з такої спільності елементів в словах, що визначають золото в різних мовах?

При абстрактно-лінгвістичному трактуванні елементів — визнати цю спільність наслідком чи „паралелізму“ в історії слів, що визначають золото в означених мовах, чи „випадкових збігів“, чи, нарешті, — „запозичень“ і т. ін. В цьому випадкові „паралелізм“, „випадковість“, „запозичення“ і т. ін., не вирішуючи по суті питання, будуть лише своєрідними етапами в процесі лінгвістичного дослідження, що потребують самі встановлення конкретного змісту, який ми вносимо в ці терміни.

Навпаки, при послідовно-матеріалістичному трактуванні лінгвістичних елементів як надбудовних явищ розглядувану нами спільність термінів, що означають золото в означених мовах, треба розуміти як один з конкретних виявів спільного „фондового шару“, що свідчить про конкретно-історичну спільність живих носіїв цього „шару“, тобто про спільний соціальний шар, який увійшов

¹⁾ Дивись, напр., статтю „Яфетические языки“ в БСЭ, т. 65.

²⁾ М. Я. Марр, Язык и современность, ИГАИМК, 1931.

як компонент в етнічні, пізніше — національні об'єднання, що оформилися, як російське, вірменське, німецьке і т. ін.

Така спільність „фондових шарів“, встановлювана на основі цілої серії термінів, які між іншим означають і золото у вірменській, російській, німецькій та багатьох інших мовах, свідчить, зрозуміло, не про містичну спільність відповідних національних утворень: російської, німецької, вірменської і т. ін. хоч би і в найдавніші від нас часи, а лише про наявність в складі соціальних сил, що тільки но починали ці суспільні об'єднання одної й тієї творчої суспільності, в даному разі „скіфської“.

Саме так розуміє „скіфізми“, „кімеризми“ і ін. М. Я. Марр, коли встановлює їх наявність в спільних фондових шарах. Так, напр., в статті „Яфетические языки“ (БСЭ, т. 65) ми читаємо:

„... Скіфами просякнута вся суспільність і в Грузії; сама назва Грузії є не що інше, як терміп „скіф“ (sku-*va*). Грузія кдлись мала назву іберів, що знову ж таки є різновидом кімерів, і на місці, в устах частини населення в ролі власної національної назви воно звучить „імери“. Термінологія різних виробництв, полювання, військової справи, землеробства, скотарства, металургії, рівно і форм соціального устрою, а також культу в грузинській і споріднених мовах повна скіфізмів, але не в поодиноких випадках, а разом з кімерами. В той же час не в самій речі джерело розходження скіфів і кімерів в назвах благородних металів, не той факт, що „золото“ — скіфський термін, а „серебро“ — кімерський. Розходження це — наслідок того розподілу праці, дякуючи якому в руках одного виробничого угруповання знаходилося устаткування і обробка сребра, у володінні другого — інструменти обробки золота, від добування металу до його того чи іншого господарського оброблення. Мінова функція металу в свою чергу залежала від соціально-економічних факторів, що аж ніяк не зважали на будьякі природно-расові, тим менш національні перетини: національностей зовсім не було, щоб змінювати самий зміст терміна чи впливати на нього...¹⁾).

Питання, отже, набагато складніше, ніж це може здатися на перший погляд, як це видно з наведеного уривку.

Не існує жодної мови з одним лише „фондовим шаром“. Всі мови — шарами, всі багатощарові. Одним із цих шарів мови об'єднуються, зближуються, переплітаються, — іншими — відштовхуються, роз'єднуються, розходяться.

Тому, дійсне значення „фондових шарів“ ми можемо зрозуміти, лише розглядаючи їх в засвідчуваній їм власною наявністю в мові боротьбі і взаємодії. „Скіфський“ шар в російській, вірменській, німецькій, грузинській мовах переплітається з „кімерським“, більше того — той же „скіфський“ шар переплітається з „готським“, який становить лише різновид „скіфів“.

Саме ось тут, при такій постановці питання, мовознавець-дослідник щільно, віч-на-віч зустрічається з конкретними проблемами історії людського суспільства. На весь зріст повстають скіфська, готська і багато інших історичних проблем, у розв'язанні яких лінгвістам — працівникам з нового вчення про мову також належить сказати своє слово. Але для того, щоб слово лінгвіста зрозуміло прозвучало в найскладнішій для людського мислення галузі — історії суспільства, воно повинно спиратися на ясні і точні мовні докази. Цими

¹⁾ БСЭ, Яфетич. языки, сс. 831 — 832.

доказами ніяк не можуть служити сирові мовні матеріали, факти мови, що нічого не говорять сами собою. Вони повинні бути піднесені ще наукою про мову на ступінь фактів соціальної значущості, повинні бути висвітлені науково як історичні категорії.

Значення чотирьох елементів в дослідницькій справі полягає передусім в такій самій науковій переробці сирових мовних матеріалів, в подвійному ніби їх аналізі: фізичному і хемічному¹⁾. „Без такого аналізу саме порівняння не дійсне“, і тому без „чотирьох елементів“ нема і нового вчення про мову.

Ленінград ІЯМ
24 липня 1935 р.

¹⁾ Н. Я. Марр, Яфетическая теория, Баку, 1927.

Етапи розвитку турецької літературної мови

Стан сучасної турецької літературної мови має історичні коріння, тісно пов'язані з історією колишньої Османської імперії, її занепадом, станом напівколоніальної держави й боротьби буржуазних елементів за незалежність турецької нації в економічному, політичному й культурному розвитку. Протягом всього існування турецької малоазійської держави, з початку XIII століття і до наших часів, поряд боротьби з зовнішнім світом, і в самій державі, всередині її, провадилася не менш жорстока боротьба панівних класів за право на експлуатацію пригнобленого селянства і робітництва. Від кочовницького укладу життя під безмежною владою ханів трудящі маси попадали в рабську залежність від феодалів і мусульманського духівництва, а в міру проникнення чужоземного торгового й промислового капіталу і зародження свого національного, — ще й від нього. І на кожному етапі суспільних взаємин мінялася культура країни і, безумовно, мова, як класове знаряддя. „Язык отражает каждое изменение, происходящее в человеческом существе и в среде, где оно развивается“, або: „язык не может быть отделен от своей социальной среды“, — каже П. Лафарг ¹⁾.

Водночас зі зміною економіки, а разом з нею і політики, що накидалася Туреччині її зовнішнім і внутрішнім становищем, коли залежно від цього змінювалися і взаємини в самому суспільстві, мінялася і форма керування зростанням суспільства, змінювалася і зброя того чи того панівного класу для впливу на маси, щоб підкорити їх своїм інтересам. Використовування пануючим класом літературної мови ми можемо простежити й на аналізі турецької мови, вивчаючи її по тих пам'ятках турецької письменності, що залишилися нам від різних стадій турецького суспільства.

Отже, щоб визначити теперішній стан турецької літературної мови, ми в своїй невеличкій праці розглянемо головніші етапи й шляхи її розвитку, завдяки яким турецька мова стала такою, яка вона є в наші часи, а також — боротьбу, що провадиться тепер навколо мови.

І без аналізу дрібніших змін взаємин в турецькому суспільстві, що так чи інакше відбивалися і на мові, для нас ясні три етапи, на яких виразно провадилася боротьба серед пануючих класів за опанування державною владою. З другого боку, ясні нам і шляхи боротьби мас за опанування культурного процесу і висунання своєї мови для розуміння цього процесу на цих трьох етапах.

¹⁾ „Французский язык до и после революции, изд. „Академия“, М. — Л., 1930, с. 20.

*
Перший етап починається з часів організації великої Османської імперії на початку XIII століття і триває до кінця XVII ст., тобто припадає на період повного панування феодалізму, на період великих територіальних придбань, захоплення владою, на період найжорстокішої експлуатації підкорених народів, безумовної орієнтації на схід (Аравія, Персія) в культурному відношенні, на період пануючої ролі арабської й перської містичної філософії, літератури і мови серед верхівки турецького суспільства.

Другий етап починається від початку XVIII століття й закінчується національною кемалістською революцією 1919—1923 років ¹⁾ З політичного боку він характеризується початком кінця могутності Османської держави. Під ударами європейського капіталу турецькі феодалі й клерикали поступаються своїм місцем промислому європейському капіталові і своїй місцевій торговельній буржуазії. Швидкими темпами йде пауперизація селянства й зароджується промисловий пролетаріат. На зміну теософським ідеям у літературі до неї починають проходити нові, властиві капіталістичному суспільству ідеї, а разом з тим виникає потреба і відбивати ці ідеї в мові. За цей період буржуазія починає виділяти провідників своїх ідей, нову інтелігенцію, яка, орієнтуючись на захід, сприяла б перетворенню взаємин серед нового капіталістичного суспільства й створила б мову, здатну здійснювати прагнення буржуазії. За цей же час підсилюються і націоналістичні почуття серед місцевої буржуазії й націоналістичної інтелігенції, яка, відбиваючи настрої своєї буржуазії, намагалася створити таку літературу й мову, що могла б об'єднати широкі трудящі маси з буржуазією для спільної боротьби за інтереси нації, а по суті національної буржуазії. Ця інтелігенція своїм „хожденіем в народ“ мріяла про відродження турецької мови в літературі, яка (мова) по суті й не вмирала, а була занедбана як „каба тюркче“ (груба, мужицька мова).

Але ще весь XVIII вік, політично й економічно безсилі, феодально-клерикальні кола міцно тримали в своїх руках культурне поневолення мас і тільки з XIX століття, коли зовнішні обставини загрожували існуванню Туреччини, трохи зміцніла промислова буржуазія й буржуазна інтелігенція сміливіше повели наступ на пануючий клас, крок за кроком вибиваючи його з економічних і культурних позицій.

I, нарешті, третій етап, коли в наслідок національної революції владу взяла своя місцева буржуазія, коли змінився склад турецького суспільства, його економіка й політика, і коли література й мова були поставлені на шлях обслуговування нових завдань національно-буржуазного уряду в його прагненні побудови національної, незалежної економіки й культури. Саме після кемалістської революції почалася боротьба з представниками старої клерикальної мусульманської культури за піднесення турецької національної літератури й мови. Почалася боротьба насамперед за заміну непридатного до турецької мови арабського алфавіту на латинський; після того розгорнулася й систематично провадиться тепер боротьба за очищення мови від зайвих, незрозу-

¹⁾ Боротьба з султаном і Аянтаю почалася після Ерзерумського конгресу в червні 1919 р., а в жовтні 1923 р. Туреччину оголошено республікою і затверджено конституцію.

мілих навіть верхівкам турецького суспільства, арабських і перських слів та зворотів і заміну їх еквівалентами з турецької мови і міжнародною термінологією, або з окремих європейських (здебільшого французької) мов.

Для характеристики турецької мови до XIV століття, тобто першого століття існування Османської держави, ми не маємо будьяких писаних документів, щоб по них простежити процес мовного будівництва на дальшому етапі зросту держави у зв'язку з її перемогами на трьох континентах світу. Нічого певного не можна сказати і про сельджукську мову, тобто про мову тих таки анатолійських турків, що зорганізували свою Османську державу на руїнах сельджукської імперії. Анатолійські турки, як і всі турецькі племена — номади, мали свою народну поезію, яка залишилася не записаною мовою тих часів. Давні пам'ятки турецького письменства, як ось „Гаріб-наме“ — Ашика-паші, „Сельджукські вірші“ в „Ребаб-наме“ — Султана-Веледа не датовані, але своєю мовою не можуть бути віднесені далі, як до початку XIV ст. ¹⁾ Того ж таки часу ми маємо датований 1332 р. рукопис турецькою мовою, що являє собою переклад з арабської мови твору арабського вченого Абу-Хавс Омара-Несефі (вм. 1142 р.) — „Назим уль-Хеляфіят“ ²⁾. Тільки ж мова цього перекладу не є турецька мова, яку могли б зрозуміти широкі кола тогочасного турецького суспільства. Уже чотири століття до того в Туреччині панувала мусульманська культура, і мова корану зробила своє в засміченні турецької мови. З другого ж боку й тоді в поезії панувала перська мова, як мова великих поетів (Фірдоусі, Сааді, Нізамія), що їх кожен поет вважав собі за зразок. На території Сельджукської держави писали свої твори такі перські поети, як ось Джелиаль-ед-Дін, що його „Месневі“ аж до наших часів були за зразки для турецьких письменників, як написані мовою, якою, мовляв, можна висловлювати високі почуття (тобто перською).

Отже, вся пануюча верхівка турецького суспільства в XIV столітті була більше обізнана з арабською й перською мовами, ніж з турецькою, а коли й писали турецькою мовою, то такою, що її не розуміли широкі маси. Але крізь арабсько-перську поволоку в перекладі „Назим уль-Хеляфіят“-у ми бачимо лексику і граматику мови, якою розмовляли маси.

Написання цього пам'ятника старої турецької мови арабською абеткою та ще й не анатолійським, а, очевидно, середньоазійським турком або може й персом (про це свідчить прізвище перекладача — Ібрагім-бен-Мустафа-бен-Алішір) не дає нам змоги встановити точного фонетичного складу турецької мови того часу. Але безперечно вона мала тісний зв'язок з мовами інших тюркських племен, а саме найближчих до тюрків Азері й туркменів. За один із доказів наближення мови анатолійських турків до мови

¹⁾ А. Ю. Кримський вказує точну дату життя Султана-Веледа 1226—1312 р., а Ашика-паші 1271—1322, тільки дата ця не розкриває часу написання, а тому їхні твори умовно відносно до початку XIV ст.

²⁾ Рукопис цей зберігається в Британському музеї — в Лондоні і описаний російським тюркологом В. С м і р н о в и м під назвою „Древнейшая датированная турецкая рукопись XIV века“ (див. „Записки восточного отделения имп. рос. археол. общества“, т. XXII, СПб, 1914, сс. 107—127).

туркменів-огузів може бути вживання автором перекладу арабської літери „заль“ замість „даль“ і не тільки в арабських словах, але й в тюркських. Очевидно, в мові турків того часу не зовсім ще зникла фонема африката *дз*, але безперечно вона мала тенденцію до переходу в *д* і, насамперед, очевидно, в мові пануючої верхівки. В мові ж мас *дз* тоді ще може існувала в більших розмірах, як існує вона досі в туркменській мові, правда, вживана не замість *д*, а замість *з*¹⁾. Для перекладача ж, очевидно, ясно відчувалося існування двох фонем: *дз* і *д*, тому, пишучи турецькою мовою, він намагався і писати так, як вона чулася йому принаймні серед пануючих кіл.

Араб філолог, що писав про турецьку мову, як гадають, на початку XIV століття, теж розрізняв у ній фонemi *дз* й *д*²⁾. Може цей араб філолог мав на увазі мову турків, що жили тоді в північнозахідній Персії, але вони й були ті самі сельджуки й туркмени-огузи, з яких складався етнографічний тип анатолійського турка. Тому можна вважати, що араб філолог писав саме про мову турецьку-анатолійську, при чому, будучи сам араб, він, очевидно, цікавився мовою мас, а не пануючих верхівок, які тоді розмовляли більше перською або арабською мовами.

Щодо арабських літер „ти“ й „даль“, про стабільність яких говорять В. Смірнов, то не можна певно вважати, що в турецькій мові існувала якась окрема фонема між *т* і *д*. Можливо лише, що в турецькій мові, як і тепер, були тільки глухий *т* і відповідний до нього дзвінкий *д*. Але на перших порах турецького письменства застосування арабського алфавіту було в руках самих арабів. Отже вони, маючи в фонетичному складі своєї арабської мови фонему *тд* (Т), що писалася літерою „ти“ в словах з твердими голосними, перенесли це правило і в транскрипцію турецької мови. Це сприяло, звичайно, й вимові слів з твердими голосними не з фонемою *т*, а з *д* серед пануючих класів турецького суспільства. Тим то й досі в турецькій мові маємо слова „толу“ й „долу“ — повний, „дут“ і „тут“ — схопи.

Можна певно встановити, що в тогочасній турецькій мові існувала як і в інших тюркських мовах фонема задньоязична сонорна, що передавалася на письмі арабською літерою „кяф“ з трьома крапками над нею, тобто — „сагир-нун“-ом. Зникла вона, очевидно, під впливом арабської та перської мов і, насамперед, серед пануючих класів, хоч написання „сагир-нун“-а збереглося до останніх днів вживання арабської абетки, але вимовлялася вона де-не-де в східних вілаєтах Туреччини. Говорячи про фонетичний склад турецької

¹⁾ Вживання *д-т* замість *з* в різних тюркських мовах існує і тепер. В турецькій мові замість *д* в таких випадках вживається — *й*, що дало повід А. Самойловичу ввести цю ознаку до класифікації тюркських мов (див. його: „Некоторые дополнения к классификации тюркских языков“, Петроград, 1922).

²⁾ П. М. Меліоранський, що видав працю анонімного автора араба філолога під назвою „Араб філолог о турецком языке“ (СПБ, 1900), вважає, що він писав про азербайджанську мову. Проте з певністю можна сказати, що тоді ще не можна було знайти рівниці між азербайджанською й турецькою мовами. Тоді бо маси анатолійських і азербайджанських турків в своєму побуті ще не відрізнялись такою мірою, як тепер, та й досі між мовою азербайджан, турків і турків східної Анатолії рівниці невелика.

Взагалі ж праця араба філолога дає дуже цікавий матеріал про турецьку мову XIV ст. яка в своїй фонетиці і морфології мала багато спільного з мовою половців.

мови XIV століття, треба звернути увагу на дуже цікавий з цього погляду матеріал — уривки з дивану Ахмеда Бурхан-ед-Діна Сиваського, що про них писав П. І. Меліоранський¹⁾. Автор писав свої вірші в XIV столітті, жив у Сивасі, Кесарії і Ерзінджані, де займав адміністративні посади і, як кожний тодішній турок, був прихильником перської мови й письменства. Але писав він і турецькою мовою для панів.

В нього ми бачимо, що на кінці слів з твердими голосними задньоязичний змичний *к* вимовлявся як спірант *х*. а в написі замість „каф“ писалось „хы“. Аналогічне явище є і в половецькій мові „Cod. Cumanicus“—а і в мові подільських тюркомовних вірмен, після яких залишилося багато документів²⁾. Це дає нам право думати про тісний зв'язок малоазійських турків з половцями, який підтверджується і лексикою пам'яток старої турецької письменності, з лексикою половців і їхніх безпосередніх нащадків по мові — подільських тюркомовних вірмен і литовських караїмів.

Багато спільного турецька мова мала і з мовами середньоазійських турків і з т. ав. східною групою (за класифікацією Радлова) тюркських мов. Так у морфологічному відношенні в старих пам'ятках турецької мови ми бачимо вживання дієслівних форм типу „кылу турмак“ „алмај олмак“, що тепер вживаються у мові східних та середньоазійських турків.

В турецькій мові, описаній арабом філологом, вживалася форма майбутнього часу на *кај*, *гај*. Такі форми тепер уже не вживають ні в турецькій, ні в азербайджанській мовах. Зустрічається вона у мові половців і їхніх нащадків — подільських тюркомовних вірмен. Як на окрему ознаку тісних взаємин анатолійських турків з тюрками, скажемо, т. зв. східної мовної групи, можна вказати на вживання наказового способу 2 особ. одн. з афіксом *кыл*, *кил*, *гыл*, *гил* — як напр., „бергил“, „алгил“ — дай, візьми, — поряд вживання в цьому ж значенні чистої основи дієслова. Таку форму ми бачимо і в половецькій мові і в сучасній караїмсько-литовській, але вже в документах подільських тюркомовних вірмен XVI в. вона не здибається. Очевидно, вона до того часу цілком замінена була і в турецькій мові чистою основою дієслова.

Окремо від інших тюркських мов стоїть дієприкметникова форма майбутнього часу, утворена від дієприслівної форми на *а*, *е* (и, і) з вайменниковим афіксом — 3 особ. од. — *сы*, *сі*, помічена В. Смірновим в перекладі „Назим уль-Хеляфіат“у. Вживання подібної форми в інших тюркських мовах мені невідоме. Та коли зважити, що в тюркських мовах бракує диференціації слів на граматичні категорії — імен і дієслів, то утворення такої форми цілком можливе. Афікс же 3 особ. одн. й досі відіграє роль прикметника при

¹⁾ Див. „Восточные заметки“, Сборн. статей и исследований профессоров и преподавателей фак. вост. яз. имп. С.-Петербур. университета за 1895 г. Рецензію на цю статтю Меліоранського написав Корш. Див. „Древности восточныя“, Труды вост. ком. имп. вост. археол. общ., т. II, вып. II, Москва, 1911 г.

²⁾ Здебільшого ці документи, датовані XVI—XVIII ст. ст., зберігаються в Київськ. центр. архіві дав. актів і частина нами розглянута й підготовлена до друку. В мові цих документів перехід *к* в *х* окрізь спостерігається не тільки на кінці, але в усіх позиціях в словах з твердими голосними.

скороченні підрядних речень означальних, як скажемо: *evî janmyş olan bîr adam* — людина, що її хата згоріла (або: людина, у якої згоріла хата). Подібна форма, звичайно, в сучасній живій мові зникає, бо мова якісно перестроюється, змінюється в наслідок соціальних зрушень, породжених кемаїстською революцією в Туреччині.

Спорідненість старої турецької мови із багатьма тюркськими мовами середньоазійськими і східними підтверджується вживанням порівняльного ступеня прикметників з афіксом *rak* — *rek*, який в сучасній турецькій мові утворюється або словом *дах а* — ще — перед прикметником, або знахідним відмінком слова, з яким порівнюється, без зміни прикметника.

Вживалася в турецькій мові того часу окрема форма діеприкметника майбут. часу з ознакою „*сар — сер*“¹⁾, що ми бачимо й в документах половецькомовн. вірмен, а також ще й в мові „Сорока візирів“²⁾.

Так от у XIV столітті мовою пануючих класів турецького суспільства були або арабська, або перська. Коли ж хто з аматорів намагався писати свої твори турецькою мовою, він знаходив її за непридатну для висловлення своїх думок. Тому твори таких аматорів вже тоді були писані мовою, пересипаною арабсько-перською лексикою й синтаксичними зворотами, мовою, якої не могли зрозуміти широкі маси. А писати мовою, зрозумілою масам, вони не могли, в чому й самі признавалися. Султан-Велед, наприклад, просто говорив, що турецькою мовою він погано володіє. Ставлення ж пануючих кіл до турецької мови видно із слів автора „Гаріб-наме“ — Ашіка-паші: Тюрк діліне кімселер бакмаз іді, Тюрклере һер кез гбн-гюл акмаз іді — на турецьку мову ніхто не дивився, нічье серце ніколи до турків не схилялося³⁾.

Прихід Тимурових орд на початку XV століття на деякий час позбавив можливості писати турецькою мовою навіть в тих розмірах, як це було можна в XIV ст. Разом з Тимуром в Анатолію прийшли перси і культивування перської мови, як літературної, не мало ніяких перешкод, бо про турецьку мову ніхто й не дбав. Султанський двір все більше і більше замикався в своєму двірському колі. Коло двора мали собі притулок авантюристи-виходці зі всіх націй; духівництво робило своє діло арабізації мови, перські придворні поети ще більшою мірою впливали своєю містичною літературою й мовою на напрямок розвитку турецької літературної мови. Маса ж жила своїм життям, відірваним від культурного процесу, замкненим в межах Малої Азії. На її долю припали тільки покидьки з панського культурного життя та й то в такому вигляді, що були неспоживні для неї.

Дехто з учених, як наприклад, і акад. Кримський⁴⁾ вважають, що прихід Тимура до Малої Азії сприяв піднесенню культурного рівня анатолійських турків.

¹⁾ Див. Н. V a m b e r i, Alt-Osmanische Sprachstudien, Leiden, 1901, сс. 16—17.

²⁾ Діеприкметник майбут. часу на *исар* зустрічається в пам'ятнику, Золотоординської письменності „Мухаббет—наме“ і відмічений акад. Самойловичем в статті: К истории литературного среднеазиатско-турецкого языка (див збірку: Мир-Али-Шир, Ленинград, 1928 г., с. 16).

³⁾ Гордлевский, Заметки о „Турецком собрании“ в Константинополе. „Древности восточные“, Труды вост. ком. имп. моск. арх. общ., т. IV, Москва, 1913 г., с. 7.

⁴⁾ Див. його: Історія Туреччини та її письменства, т. 2, вып. II, Київ, 1927, сс. 91—92.

Насправді ж цей прихід не тільки не сприяв розвитку турецької літературної мови, а навіть став за велику перешкоду на шляху утворення дійсно турецької літератури й літературної мови, зрозумілої масам. Тоді серед пануючих класів ще більше поширилась думка про непридатність турецької мови для літературної творчості, і цими думками жила вся турецька феодальна, згодом буржуазна інтелігенція аж до пізніших днів, за винятком окремих письменників, які своїми творами довели якраз протилежне, хоч і самі вони робили це, очевидно, для задоволення своїх націоналістичних прагнень.

Отже турецька мова в XV столітті була побічною розвагою турецьких письменників, й писані нею твори були ще менше зрозумілі для широких трудящих мас, ніж це було в XIV ст. Поглиблювався процес засмічення турецької мови перськими синтаксичними зворотами й лексикою. Посилився вплив мусульманського духівництва на уряд у зв'язку із завоювницькою діяльністю султанів на заході, а водночас посилювався вплив арабської мови на літературу. В зв'язку із завоюванням Константинополя починається ще вплив синтаксики і грецької (як, наприклад, вживання віддієслівних імен на *дык* — *джак* при скороченні підрядних речень) і слов'янських мов. А турецька мова з її анекдотами про Ходжу Наср-ед-Діна й народними піснями жила і далі тільки в масах.

Стан турецької мови XV ст. ми можемо проаналізувати знов таки по дуже невеличких пам'ятках тогочасного турецького письменства.

Угорський турколог Г. Вамбері подає¹⁾ нам переклад хроніки сельджуків, так званої хроніки Ібн-Бібі¹⁾, перекладеної на турецьку мову з перської в XV ст. В цьому перекладі ще живі старі турецькі морфологічні форми, що вживалися і в XIV ст. Так, існувала ще тоді форма наказового способу 2 ос. одн. із закінченням на *ыл, г'і, кыл, кіл*. Поряд форми дієприкметника майбутнього часу на *джак, джек*, за основу для утворення дієзмін майбутнього часу була основа з закінченням на *сар, сер* — тобто „гіледжек“ і „гілесер“, „алыджак“ і „алысар“. Тоді ж вживалася основа для теперішнього часу із закінченням на *а, е*, яка тепер властива тюркам Середн. Азії і т. зв. східної групи тюркських мов. В цьому ж таки перекладі проф. В. А. Гордлевський²⁾ помітив вживання місцевого відмінка замість знахідного і давального із словом — „мешгул“, який тепер вживається із післяіменником — *іле*. Цікаве також вживання дієслова *е (і)* — бути в минулому часі 3 ос. мн. із займенниковим афіксом 3 ос. одн. — *едіі* і дієприслівника на *ы, і* (замість вживаного тепер дієприслівника на *а, е*), який тепер вживається в складених дієсловах для визначення швидкості дії — як от „алывер“ — швидко бери.

Багато змін відтоді відбулося в турецькій літературній мові щодо сингармонізму. З цього погляду тоді мова була ближча до сучасної азербайджанської, ніж до анатолійської, хоч сучасна азербайджанська літературна мова теж майже цілком стала на шлях повної гармонізації голосних. Але в масах Азербайджану, як і в масах східних вілаєтів Анатолії, перебої в

¹⁾ Herman Vamberi, Alt-Osmanische Sprachstudien, Leiden, 1901.

²⁾ Див. його статтю: „Из комментариев к старо-османскому переводу хроники малоазийских сельджуков, т. наз. хроники Ибн-Биби“ („Древности восточные“, Труды вост. ком. дмп. Моск. арх. общества, т. IV, Москва, 1913 г.).

сингармонізмі ще існують і тепер, і ясно, що турецька літературна мова XIV—XV століття щодо цього була ближча до мови мас, ніж сучасна. Так, в мові тих часів ми маємо звуження широкого *e* в *i* в пнях слів, як ось „вір“, а не „вер“, голосний між основою з негубною голосівкою і афіксом, вживався губний і навпаки, після основ з губною голосівкою, голосний між ними й афіксом вживався на губний, як напр.: „вірурем“, „олысарлар“ замість „верірім“ „олусарлар“, що можна чекати в сучасній літературній мові.

Як на окрему особливість, зазначимо дієзміну теперішньо-майбутнього часу. Так, в мові того часу в 1 ос. одн. і мн. при запереченні вживався після часточки заперечення — *z* (замість *r* — ознаки дієприкметника теп.-майб. часу), а саме — „вірмезем“, „вірмезуз“, тоді як в сучасній мові — *z* зник і вимовляється — „верем“, „вермејіз“.

Багато спільного мала турецька мова з мовами східної групи та з тюркськими мовами Середньої Азії щодо лексики, яка тепер вживається вже в іншому фонетичному вигляді або забута зовсім. Лексика турецької мови мала багато спільного з лексикою половецької мови, що зайвий раз підкреслює тісні взаємини між турками й половцями. Подибуємо такі слова, як: *от*, *біті*, *кічі*, *кут*, *кошун*, *дадак*, *сайру*, що в турецькій літературі наших часів не вживають. Післяйменники *утру*, *дігін-дійін*, які маємо в половецькій мові, вживалися і в старій турецькій мові. Багато з адвербіальних форм, як напр.: *гундюзін*, *дунін* вживаються й досі, як і архаїчна форма знахідного відмінка з закінченням на- *ін*.

За золотий вік розвитку турецької літератури вважають XVI вік. Це кульмінаційний період могутності Османської імперії. Военні перемоги над європейськими державами, поширення території на захід і схід, підкорення різних народів, военні трофеї й оподаткування населення збільшували багатства державної скарбниці. Все це сприяло піднесенню літературного життя в Туреччині. Тільки життя це скупчувалося коло султанського палацу і відображало його настрої, заповнені впливом мусульманської теології і перської суфічної літератури.

Отже, протягом XVI століття, коли мусульманське духівництво і перська містична література володіли розумом пануючих класів країни, коли Турецька держава, відчуваючи свою могутність, переживала період самоізоляції від зовнішнього світу; літературна мова більше, ніж перед тим, приймала арабсько-перську лексику й фразеологію, становлячись все більше класовою й незрозумілою для широких мас. Культурні сили країни все більше стають на обслуговування інтересів пануючої верхівки. Верхівка ж, сп'янена владою й могутністю, китайським муром огородила себе від мас, стала на шлях пияцтва, розбещеності й інтриганства. І такі „великі почуття“ оспівувалися письменниками звичайно не грубою мужицькою мовою, а придатною до цього перською з домішкою до неї арабської; елементи турецької мови вживались лише для позначки. Турецькі письменники, поети, як Ревані, Джафар-челебі, Фавиль-бей, одверто оспівували не містичну любов і не одність з божеством, а звичайну статеву любов і пияцтво.

Отже вплив перської та арабської мови на турецьку літературну мову в XVI столітті має вирішне значення для дальшого процесу одірваності

її від мови широких мас. Процес цей триває аж до XIX століття. За цей час пануючі кола Османської держави довели країну до стану „хворої людини“ і покликали до життя елементи, які взялись до боротьби за врятування держави від зовнішніх ворогів, а відтак і за відродження турецької мови.

Але до XIX століття турецькі письменники й поети так засмітили літературну мову, що аж і досі очищення мови і намагання зробити її зрозумілою для мас натрапляє на великі труднощі в заміні арабської й перської лексики еквівалентами з турецької мови.

Крім лексики, розуміти мову важко було ще через величезну ускладненість синтактики, яку вживали, наприклад, на кінці XVIII і початку XIX століття турецькі історики, як Халіль Нурі-Бей або Мухамед Есад-ефенді.

Словом, за весь час існування Османської держави до XIX століття, крім народних пісень та казок, мовою, зрозумілою для мас, не писано жодного твору. Та, очевидно, цього ніхто ніколи і не намагався зробити. Просто вважали як Баки, що „в турків голова трохи тупа“ або як Нефі каже: „бог закрив перед турками джерело знання, як він не намагався перетворити свої слова в поезію“.

XVI століття в історії Туреччини вважається за кінець її могутності. Європейський капітал, відмовившись від одвертої боротьби, починає собі завойовувати економічні позиції просяканням в господарче життя держави, а водночас і завойовує політичні привілеї. Ще Сулейман II Пишний за угодою з Францією 1536 року дав французьким консулам право вирішувати справи французьких підданих у Туреччині. Але ще весь XVI вік, з допомогою кривавого режиму, Туреччина і всередині і зовні становила собою загрозу для підкорених народів і європейських держав, хоч вже при Селімі II П'яниці почала терпіти військові поразки (морська поразка при Лепанто 1571 р., що завдали їй левантійці). Після Селіма II П'яниці, який своєю розбещеністю й пияцтвом показав приклад своїм наступникам, розвал Туреччини зсередини пішов швидкими темпами. Населення, доведене до відчаю поборами на утримання гаремів, пияцтво й розпусту, протягом XVI—XVII віків кілька раз повставало проти столичного уряду. (Повстання Караязиджі в Анатолії на початку XVII ст., повстання в Аравії тощо). Та й в самій столиці становище було не краще. Під впливом інтриганів з духовництва й придворних кіл кілька раз повставали яничари, вимагаючи голови султана або везирів. Часто політична влада була в руках гарема (як наприклад, при Ібрагімі 1640—1648) або ставлеників яничар. Розкрадання державної скарбниці привело до повного занепаду фінансів країни. Державна зрада, підкупи відповідальних урядовців розквітали пишним цвітом. Таке внутрішнє становище, хоч правда й не цілком, використали європейські держави.

Наприкінці XVII ст. від Туреччини відпадають окраїнні провінції: Австрія відвоює Угорщину, Польша — Поділля, Росія — Азов, Венеція — Морею. XVIII вік був періодом дальшого впливу європейського капіталу на економіку й політику Туреччини. У другій половині XVII століття Мустафа III примушений був надати капітуляційні привілеї Пруссії. Він же почав політику культурного зближення з Європою і при ньому була відкрита перша бібліотека в Константинополі. Внутрішній стан і при ньому

гіршав далі. Повстання греків, арабів, албанців тривали до кінця XVIII століття, а уряд, не маючи регулярного війська й грошей, не міг успішно боротися з ними. До того ж довелося ще воювати з Росією, в наслідок чого Туреччина позбулась Криму й земель між Бугом та Дністром (Яський мир 1792 р.).

Після і внутрішніх і зовнішніх невдач турецький уряд під тиском національної буржуазії вже при Селімі III примушений був визнати, що дальша політика самоізоляції може призвести до повного розвалу держави. Тоді почався переклад на турецьку мову європейських праць здебільшого військового змісту. Навіть сам Селім III вважається за прибічника західної орієнтації щодо культурного розвитку. Він намагався скасувати яничарське військо — це вогнище смут і безладдя в країні. Та коли почалася війна з Росією (1806—1812 р.), яничари під безпосереднім керівництвом Шейх-уль-Іслама, якому не подобалися намічені султаном реформи, арештували Селіма, а потім він був убитий Мустафою IV.

Та аж до XIX століття Туреччина була в культурній самоізоляції. Справа народної освіти була в руках духівництва. Про вивчення турецької мови не було й мови. Все, що друкувалося мішаною арабсько-персько-турецькою мовою, було на користь тільки пануючим верхівкам. Відкрита в першій чверті XVIII століття друкарня згодом була закрита аж до 1784 р. Духівництво вже встигло прищепити погляди на друковану книгу як на недійсну. Отже, коли що й друкувалося, то тільки те, що могло сприяти вивченню арабської або перської мов (як, скажімо, словники). Аж події внутрішнього й зовнішнього життя Туреччини до XIX ст., а також посилений вплив європейського капіталу на економіку й політику Туреччини в XIX ст. примусили її повернутись лицем до заходу й стати на шлях перебудови економіки й культурного життя під керівництвом європейського капіталу. Так Туреччина пережила епоху Танзімату, тобто перебудови суспільства із феодально-рабського на капіталістичне і після цього Туреччину було прийнято до кола європейських держав.

В першу половину XIX століття в Туреччині провадилася жорстока боротьба між представниками феодально-рабовласницького суспільства з його арабсько-перською містичною літературою й представниками нового капіталістичного класу з орієнтацією на західноєвропейську культуру. І в цій боротьбі переміг, звісно, капітал, захопивши до своїх рук все економічне життя країни, і почавши пристосовувати для своїх потреб мову і літературні ідеї. За той час народну освіту було вилучено з рук духівництва й передано до громадянських відомств, що здавалося б мало сприяти розквіту турецької мови. На ділі ж сталося не так. Турецька інтелігенція, що до того часу служила інтересам феодальної аристократії, перейшла на службу до нового пануючого класу — буржуазії. А що в Туреччині всі головні економічні позиції на той час були в руках чужоземного капіталу, то інтересам саме цього капіталу і стала служити турецька інтелігенція, повернувшись лицем на захід. Під руйнівницькою діяльністю чужоземного капіталу національна економіка держави все більше й більше занепадала, дедалі більше підпадала в залежність від європейських країн. Водночас і культурний розвиток країни

цілком перейшов під егіду чужоземного капіталу. Країна вкрилася цілою сіткою європейських шкіл (французьких, американських, англійських), де вивчалися європейські мови. Та й у турецьких середніх школах європейські мови вивчалися краще, ніж турецька. А в початкових і далі вивчали мову „священного“ корану.

Політичні невдачі Туреччини в першій половині XIX ст., руйнація національної економіки, пауперизація широких мас населення водночас з народженням своєї буржуазії призвели до вибуху націоналістичних почуттів в масах міської, а особливо столичної буржуазної інтелігенції. Але боротьба серед інтелігенції за орієнтацію на захід чи на схід по суті не підносила питання про утворення турецької літературної мови.

А коли серед літераторів виникало питання про очищення мови від чужоземних слів і зворотів, воно закінчувалося завжди поразкою новаторів, бо в суперечки втручалася двірська аристократія, вихована на корані й „Месневі“ Джелаль-ед-Діна і мова знов залишалася зрозумілою тільки верхам.

Лише в другій половині XIX ст., по закінченні внутрішніх реформ, коли навіть національні меншості дістали рівноправність (більше, правда, на папері), починається національний рух за рідну мову, за піднесення її на рівень культурної, зрозумілої широким масам населення, мови. Та дуже велике було засилля арабської й перської мов, що віками вкорінялися в культурне життя турецької інтелігенції, не кажучи вже про аристократію, здебільшого клерикальну, боротьба з якою не під силу була для невеличкої групи національної інтелігенції. Серед цієї групи були такі елементи, які бажали культурного розвитку (може не так широких мас, як самих представників пануючого класу), та коли йшлося про реорганізацію мови, вони тремтіли перед мовою „священного“ корану і вважали, що для високих ідей краща арабсько-перська лексика. Турецька мова, якою розмовляє анатолійський селянин, хай, мовляв, залишається „тюрк“-у наукові, для співу його „тюркю“. Мова ж, яку вони обстоювали, за справедливим виразом Джевдет-паші¹⁾, була „дівчина в перському вбранні“, тобто більше перська (і арабська), ніж турецька. Ось таку мову й вивчали в Туреччині аж до національної революції, та ще й не в початкових школах, де все навчання було побудовано на читанні корану, а тільки в середній, де знов таки вона була на другому місці після арабської мови. В суперечках з прихильниками ось такої суто-класової мови, представники національної інтелігенції настоювали головно на боротьбі з засміченням турецької мови арабською й перською лексикою, за очищення її від тих синтаксичних зворотів перської і арабської мови, що роблять її незрозумілою навіть для осіб з середньою освітою; щождо слів більш-менш засвоєних населенням,—підкорити їх правилам турецької граматики.

Була тоді й така група інтелігенції, захоплена європейською культурою, яка пропонувала водночас з європейськими ідеями, переносити в турецьку мову і лексику з європейських мов. А щоб турецьку мову зробити придатною виражати нові ідеї,—про це по суті ніхто й не думав. Та так воно і мало бути. Адже всі ці групи відбивали інтереси не широких мас,

¹⁾ Джевдет-паша спільно з Фуат-пашею в XIX ст. склали першу граматику турецької мови.

а класів, які боролися між собою за право на експлуатацію мас. Маса були чужі цим групам, а вони масам ще більше чужі.

Суперечки між цими групами не дали жодних наслідків для утворення турецької літературної мови, зрозумілої для широких кіл, аж до кінця панування Османської династії в Туреччині. Та й в перші роки після Національної Революції питання про реорганізацію мови не підносилося доти, поки не були виховані кадри поетів і письменників, які рішуче повели боротьбу за утворення національної літератури й мови.

Народна творчість — байки, прислів'я, казки — живі були серед широких мас турецького суспільства. Вони передавалися з уст в уста бродячими розповідачами „меддахами“, зберігаючи в поколіннях пам'ять про народних героїв, народну працю і побут. Вони, ці байки, були за об'єкт глузування пануючих кіл з мужицької мови. Поборники старого, вони вважали, що якраз турецька мова й здатна на те, щоб нею розповідати про дурниці, над якими можна потішатися.

В другій половині XIX ст. народною творчістю почали цікавитися представники національної інтелігенції, які в боротьбі за турецьку літературну мову, виставили мову цієї творчості за зразок турецької літературної мови. Через публікування літературно оброблених зразків народної творчості вони намагаються перетягнути на свій бік широкі маси трудящих, давши їм таку літературу, що і змістом, і мовою була б їм зрозуміла. А далі, на лексичній базі цих творів поволі почала розгортатися й національна художня творчість, що цілком відбивала настрої національної буржуазії, що тоді народжувалася.

З найвидатніших турецьких письменників-націоналістів, які зробили помітний крок в утворенні національної літературної мови, можна назвати таких як Мехмед Тевфік і Мехмед Емін. Перший з них (народ. 1844 р., в.м. 1898 р.?) був одним з видатних представників турецького народницького руху, збирав і записував народну творчість. Батько письменника мав у Стамбулі кофейню. Кофейня в Туреччині тоді була своєрідним клубом для нижчих і середніх шарів суспільства. Тут і провадив свою діяльність етнограф-народник М. Тевфік. Записуючи байки і анекдоти від відвідувачів кофейні, М. Тевфік по своєму опрацьовував їхню мову, додаючи до простої народної турецької мови елементи літературної, чим деякою мірою відійшов від своєї мети популяризатора мови широких мас в літературі.

З небагатої взагалі творчості М. Тевфіка, ми розглянемо тут збірку анекдотів (224 анекд.) під назвою „Бу Адам“ („Цей чоловік“), видану у нас в СРСР Ленінградським туркологом М. К. Дмитрієвим 1928 року¹⁾.

Тому що текст писаний арабським шрифтом, нам дуже важко сказати щось більш-менш обгрунтоване про фонетику мови анекдотів. Та й взагалі не можна стверджувати, що М. Тевфік записував їх від представників, скажімо, західних вілаєтів Туреччини, діалект яких фонетично значно різниться від діалекту східних вілаєтів. До того ж М. Тевфік писав не реформованою орфографією.

¹⁾ Н. К. Дмитрієв, „Бу Адам“. Османський текст со словарем. Изд. Ленингр. вост. института им. А. С. Енукидзе, Ленинград, 1928.

Переглядаючи текст „Бу Адама“, можна б сказати, що мова його фонетично близька до мови, скажімо, XV століття. В написі голосні афіксів не завжди відповідають голосній основі слова, тобто в мові не було суворого сингармонізму, який є принаймні в сучасній турецькій мові. Так ми читаємо: „алур“, „гірілур“, „чыкаруб“, „долдырмак“, замість „алыр“, „гірілір“, „чыкарыб“, „долдурмак“. Повторюю: коли б на той час була проведена орфографія, тоді б можна було приблизно міркувати й про фонетику мови анекдотів. Але до останніх днів існування в Туреччині арабського алфавіту справу з орфографією налагодити не вдалось, тоді як сама літературна мова мала вже цілком визначений свій фонетичний закон. Цей закон суворої підлеглості голосівок афіксів до голосівки основи слова — існував напевне і під час дільності М. Тевфіка, але старою орфографією не міг бути відображений на письмі.

М. Тевфік сам розмовляв, звичайно, столичною турецькою мовою і не зважав на діалекти осіб, від яких він записував анекдоти. Тому фонетика мови його для нас особливої вартості не становить. Значно цінніші вони для нас лексичним і синтаксичним складом. Здавалося б, що в устах народника, який взявся популяризувати народну творчість серед широких мас та й перед усім світом, ця народна творчість мала б бути й наочним матеріалом для доказу придатності мови турецьких мас для літератури. Де ж, як не в анекдотах і казках, збереглася мова, не зіпсована в наслідок „культурного“ гніту арабської та перської мов, або класової турецької мови, яку пануючі класи вважали за національну мову. Правда, мова турецьких трудящих мас на той час не була такою, якою розмовляли турки кочовики. Правильно й те, що протягом кількох століть з проповіддю мусульманства в мову мас просякли слова й звороти з арабської мови, а під впливом перської літератури, популяризованої серед мас (особливо після Тимурової навали на поч. XV ст.) бродячими поетами апологетами перської мови, маси засвоїли були й перські слова, втративши турецькі слова-еквіваленти.

Все це залишило свій слід в мові й анатолійського селянина й міського пролетаря. Але розрив між мовою мас і мовою пануючих класів і їхньої інтелігенції був такий великий, що навіть найкращий представник інтелігенції М. Тевфік, щиро намагаючись допомогти темному селянству хоч частково приєднатися до культурного процесу, все ж не міг передати свої думки зрозумілою масам мовою, ані в своєму творі „Рік в Стамбулі“, ані спопуляризувати народну творчість мовою „Бу Адама“. В „Бу Адамі“ М. Тевфік докладає багато зусиль, щоб звільнитись від впливу на нього самого літературної класової мови того часу, яка не могла не захопити інтелігенцію будьякого напрямку. М. Тевфік, виконуючи завдання уряду (видавець газети „Асыр“, організатор друкарні в Брусі для газети „Худавендіяр“), не міг іти проти загальних літературних традицій. Він був тільки забавкою в руках керівників держави. Як заскорузлий слав'янофоб, він потрібен був їм для впливу на маси, щоб розпалювати серед них національні почуття. А що він в своїх творах ухилявся від офіційної літературної мови і насмілювався друкувати їх на „каба тюркче“, то це тільки для того, щоб підкреслити свої націоналістичні настрої, які виникали тоді серед частини інтелігенції

в наслідок невдалої війни з Росією (1877 р.). І в цьому він мав успіх. Добре знаючи мову широких мас і їх фольклор,¹⁾ йому вдалося наблизити свою мову до мови мас. Ось чому його й можна назвати першим турецьким національним письменником, що хоч і не цілком в показовій формі довів, що мова цих мас може бути й літературною мовою. Але і в його мові ми бачимо добрих 40 процентів арабських і перських слів. Правда, багато з цих слів масою вже засвоєні, але М. Тевфік, очевидно, зовсім не намагався вживати замість них турецькі еквіваленти, а, навпаки, в силу традиції вживав для виразу „високих ідей“ такі арабські й перські слова, які були незрозумілі масам, уникав утворення слів, скажімо, від дієслівних основ, що могли цілком і з користю для діла замінити арабську лексику. Він частіше вживав арабське слово „валіде“, ніж турецьке „ана“, або такі арабські слова, як: „евалі“, „тазіджет“, „кевакіб“, „каһт“ і перські „кемер“, „серд“, які мають в турецькій мові рівноцінні слова, зрозуміліші трудящим.

Отже виходить, що М. Тевфік нічого нового в процес окультурення турецької мови не вніс. Він не міг навіть звільнитися від чужої для мас побудови речення за правилами перської граматики. Багато в анекдотів про „Бу Адам“-а починаються виразом „-есна-і сеґаһатында“..., а в мові мас слово „есна“ замінюється словом „вакыт“ (хоч теж не турецьким, а арабським, але цілком засвоєним). А перський ізафет можна було б не вживати, побудувавши сполучення—під час подорожі—за правилами турецької граматики—„сеґаһат вактында“, або в крайньому разі—„сеґаһат еснасында“. Тут М. Тевфік служив і богові, і мамоні; популяризуючи себе в масах, він не хотів образити мужицькою мовою почуття високих осіб. А вийшло так, що маси переказували свою творчість без його допомоги своєю мовою, а пануючі верстви забули про них і водночас і про самого М. Тевфіка, не відзначивши навіть рік його смерті, залишивши його твори для анатолійського селянина, соромлячись навіть і нагадувати про них, як про щось, на їхню думку, неприємне для турецької цивілізації.

Як позитивне явище в мові М. Тевфіка можна вказати на скорочення багатоскладових речень, якими красується турецька літературна мова аж до наших часів. Дієприслівні форми від—„демек“ при прямому реченні, справді, більше властиві турецькій мові, ніж підрядні речення з допомогою віддієслівного іменника на *дык*, *джак*. Перський сполучник *кі* при підрядних реченнях підметових, присудкових і визначальних теж більше вживаний в мові, ніж скорочення їх через дієйменник на *дык—джак*, що в розмові навіть серед турецької інтелігенції майже не вживається. Цілком відповідає інтересам побудови турецької літературної мови, зрозумілої масам, вживання віддієслівних іменників на *ма-ме* й *мак—мек*, як доказ того, що в турецькій мові ще й досі немає суворої диференціації між дієсловом і іменням. Основа дієслова з афіксом на *мак*,—*мек* вживається і як дієслово в невідзначеному стані, і як іменник, приймаючи відмінні ознаки.

Взагалі щодо форми розповідання, за побудовою речень коротких і ясних, мова М. Тевфіка хоч штучна, насильницька, але крок вперед в наближенні

¹⁾ В Гордлевский, Очерки по новой османской литературе, Москва, 1912, с. 99.

до мас. Тільки так і не міг він звільнитися від чужого для трудящих, що було тоді в мові пануючих класів, утвореній під впливом мусульманської теологічної і перської містичної літератури.

Сяроби наближення турецької літературної мови до мови мас ми помічаємо здебільшого в опублікуванні народної творчості. В цьому більше за М. Тевфіка зробив Фаїк Решат в своєму „Кулліґґаті-летайыф“ — повній збірці анекдотів, виданій в Стамбулі 1308 р. Тут намічається спроба висвітлити турецькою мовою всі сторони життя турецького суспільства, уникаючи по зможі вживання арабсько-перської лексики й зворотів. Та знов таки це мова анекдотів, а не мова, якою можна приєднати трудящі маси до широкого культурного процесу. Це тільки намагання буржуа-ліберала показати себе прихильником розвинення турецької мови й освіти трудящих. На ділі ж навіть і такі видання до маси, здебільшого неписьменної, не доходили, а були тільки розвагою для пануючого класу, глузуванням над побутом анатолійського селянина і очищенням совісті для націоналістичної інтелігенції.

Під впливом розвитку народницького руху на заході Європи й в Росії, в кінці XIX ст. в Туреччині значно посилюється рух за звільнення від віковичної темряви, в якій тримав маси уряд. Правда, програма турецьких народників ніколи не виходила за межі культурного служіння народові, тобто питання про визволення від економічного і політичного гніту не порушувалося. А. Расим у своїх напіветнографічних творах навіть хвалить старі часи Османської держави. Мову мас він використовував не для прогресу, а для повернення назад від світового культурного процесу, не для об'єднання турецьких трудящих мас з трудящими заходу, а для більшої відірваності й самоізоляції їх.

Треба також відзначити й таких письменників як Наби-Заде, Назим і особливо Мехмед Емін. Вони перші довели, що турецька мова здатна не тільки для анекдотів і байок, а що нею можна обслуговувати всі культурні сторони трудящих і творити художні літературні цінності. Для нас не цікавий ідеологічний зміст творів цих письменників, — вузько націоналістичний, не вільний від ненависті до нетурків і просякнений мусульманською теософією.

Велика послуга, зокрема й особливо М. Еміна в тому, що він перший так широко використав народну турецьку мову в своїх „тюркче шірлер“ — віршах по-турецьки ¹⁾). Навіть і формою його твори нагадують нам старі народні силабічні вірші, забуті турецькими поетами, під впливом перської метрики віршування. Цілком уникаючи арабських і перських синтаксичних зворотів, він рішуче відкидав і арабсько-перську лексику, замінюючи її на живі в народі старі турецькі слова. Щоб не користатися з незрозумілої форми на „дык“ для утворення підрядних речень, він використовує всі турецькі діеприкметники й діеприслівники, від чого мова його творів цілком наближається до мови широких трудящих мас.

Прихильники перебудови літературної мови тоді ж побачили в М. Еміні одного з перших, хто почав писати справді по-турецькому. Відомий тоді

¹⁾ Вийшли в Стамбулі 1899 року.

літератор Самі-бей писав йому: „Треба гідно цінувати Вашу добірну мову, що, залишаючись в межах літературних вимог, водночас нею може говорити і її зрозуміти кожний турецький рядовий солдат“. І далі Самі-бей вважав, що вірші М. Еміна написані справжньою турецькою мовою й відбивають турецькі думки, і застерігав турецьку молодь, щоб вона, уникаючи іранізмів, не захоплювалася і „френками“ — європейцями.

Другий літератор і вчений — Риза Тевфік писав М. Еміну: „Не можна не похвалити Вас, як митця. Всі ми знаємо ці турецькі слова і вислови, що переходили з роду до роду. Проте я не знаю жодного поета, який вживав би їх з такою висотою задуму й вмів би знаходити такі чудові образи, як Ви“¹⁾.

А англійський історик турецької літератури Gibb в своїй — *A History of the Ottoman poetry* писав про вірші М. Еміна, що: „В цих маленьких поемах, вкладених в уста простих солдатів і анатолійських селян, вперше заговорив у літературі справжній голос турецького народу“²⁾.

І справді, ніхто ні до, ні після Еміна, аж до останніх днів, коли за перебудову мови взявся турецький національний уряд, не користувався справжньою турецькою мовою, як Емін, і ніхто до Еміна не відважився зробити її знаряддям об'єднання мас для піднесення національно-визвольного руху від тисків арабсько-перської фразеології й незрозумілої лексики. Ще й досі твори Еміна з великою користю можуть прислужитись справі утворення турецької літературної мови в молодій турецькій республіці.

Ось кілька рядків з його поезії:

(з віршу „Погоничі“³⁾)

Gidiyorduk: kar üstünde bir incecik sıgırdan:

Gidiyorduk: iri buzlar sakıtmıştı her saçak,

Gidiyorduk: ben hayvanın üzerinde, o yayan,

Gidiyorduk: ben giyimli, o zavallı yalınayak.

Sefilcigin yırtık yırtık bir uruba sırtında,

Görünüyor gibi vücudünün her yeri,

O çatlamış, mosmor olmuş dudakları altında

Birbirine vuruyordu beyaz güzel dişleri.

— Oğlum her, seferinde sen kaç para alırsın?

Bir metelik.

— Evin nerede? Kimin, kimsen varmı dir?

Ne evim var, ne kimsen var...

— Gece nerede kalırsın?

Ahırdaki gübrelikte... Sıcak olur, ısıtır.

¹⁾ Цитую з статті В. Ф. Мінорського, „Национальные стихотворения Емина-бея в связи с новым направлением Осман. поэзии“. „Древности востока“, Труды вост. ком. имп. моск. арх. общ., т. III, М., 1907 г.

²⁾ Ibid.

³⁾ Вірш цей надрукований у Турецькій хрестоматії В. Гордлевського, що видана Інститутом сходознавства ім. Нариманова в Москві 1931 р.

(Ми йшли: по узенькій стежці на снігу,
Ми йшли; великі бурульки обвішували кожну стріху,
Ми йшли: я на коні, він пішки,
Ми йшли: я одягнений, він бідолаха босий.

На плечах у нещасного одяг подертий.

Ніби видно все тіло його,

Гірко плакав він, а під синіми губами

Один об один білі, гарні зуби стукали.

— Сину мій, скільки пара ¹⁾ ти одержуєш за кожний свій рейс?

Один метелик. ²⁾

— Де твоя хата? Чий ти, чи є хто в тебе?

Немає ні хати, нікого у мене.

— Де ти ніч залишаєшся?

У гної на конюшні... Тепло, він гріє).

Як на зразки масової турецької мови можна ще вказати на збірку Османської народної творчості, виданої проф. В. Гордлевським ³⁾. З зразків можемо вивести багато міркувань про мову Османської аристократії, якою писали всі турецькі письменники, і про ту величезну безодню, що відділяла її від мови мас.

Цікаво тепер, як же ставились офіційні кола й представники літератури до руху за мову мас в літературі.

Аж до младотурецької революції 1908 р., а особливо під час довготривалого режиму Абдул-Гаміда, не могло йти мови про якусь серйозну реорганізацію мови. Коли Саїд-Бей, один з групи письменників-націоналістів, у своєму вірші натякнув, що, мовляв, ми турки і нам потрібне все турецьке, а арабам та персам запропонував іти до себе, його було заслано до аравійської пустині і звідти він повернувся вже після революції 1908 р. В таких умовах боротьба за масову мову була під обстрілом не тільки з боку прихильників старої арабсько-перської культури, але й з боку прихильників орієнтації на захід. В той час останні вже мали під собою певний ґрунт. Європейський капітал захопив до своїх рук майже всі галузі економічного й культурного життя країни. В шкільних програмах французька мова була на першому місці, а в кінці ХІХ ст. до Туреччини нахлинув німецький капітал, а з ним і всі атрибути імперіалізму — література, мова тощо. З того часу турецькі письменники ще більше почали орієнтуватися на захід, і питання про національну мову й літературу залишається прагненням окремих одиниць, як М. Емін або А. Хікмет.

Незабаром уряд Гаміда повів жорстоку боротьбу із всілякими західними ідеями і з національним рухом за очищення турецької мови.

Закон про заборону літератури в 1903 році дозволяв друкувати тільки таку літературу й такою мовою, щоб вона була до смаку урядові і відбивала

¹⁾ Пара — дрібна монета. 5 пара = 1 коп.

²⁾ Метелик — монета = 10 пара = 2 коп.

³⁾ В. Гордлевскій, Образцы осман. народ. творчества, часть 1, Тексты, Москва, 1916. Тексти ці з фонетичного боку нагадують нам столицну стамбульську говірку, але за лексичним складом і синтаксисом вони цілком відображають турецьку мову мас.

його погляди. В урядових газетах мова знов була насичена незрозумілими навіть для культурних читачів арабськими та перськими зразками із співом дифірабів кривавому тиранові султану і його урядові. Освіта й література знов підпали під необмежену владу клерикалів і протягом п'яти років до младотурецької революції всяке живе слово про прогрес і спрощення мови було заборонене. Але режим Абдул-Гаміда не міг задушити визвольного руху серед турецької інтелігенції, яка бачила, що руйнуються не тільки всі здобутки, хоч ще й дуже малі на культурному фронті, а й в загроза існуванню незалежності турецької держави взагалі.

1908 року режим султана Абдул-Гаміда був повалений і до влади стали младотурки — партія національної буржуазії, яка тоді вела непосильну боротьбу з чужоземною буржуазією.

Сама партія младотурків ніколи не була єдиним монолітним організмом з певною програмою своїх дій. Такої програми у партії не було й щодо організації культурного процесу в країні. Серед культурних діячів партії, що гуртувалися коло наукового товариства — „Тюрк дернегі“ велися суперечки про організацію мови, про очищення її від чужого для мас наростку азіатчини.

А тимчасом в літературі, газетах і журналах виступали явні апологети Абдул-Гамідівського режиму. Так, 1909 року газета [Абу-з-Зія Тевфіка — „Іені тасвір-і ефкяр“ в питанні про очищення турецької мови бачила навіть загрозу національному рухові. А співробітники журналу „Сервет-і фюнув“ Назіф і Нусрет доводили, що вся краса турецької мови в арабських та перських словах і зворотах. З другого боку дехто з членів „Тюрк дернегі“, як скажімо А. Хікмет, різко нападали на „священну“ книгу мусульман-коран і „Месневі“ перського поета Джеяль-ед-Діна, як на першоджерела, що сприяли засміченню турецької мови. Частина прихильників орієнтації на захід переходила в табір націоналістів, прихильників младотурецького режиму. В своєму пантюркістському захопленні націоналістична частина членів „Тюрк дернегі“ мріяла зробити турецьку мову загальною для всіх тюрків. По суті ж такі пантюркістські ідеї відривали їх від справжньої роботи над впорядкуванням мови. Члени „Тюрк дернегі“ на своїх зборах з захопленням слухали національні вірші М. Еміна, схвалювали революції, постанови, а мова все ж залишалася такою, якою й була до приходу младотурків до влади, якою вона й залишилася, аж поки уряд Турецької Республіки не викував нові кадри літераторів і мовознавців, які серйозно взялися за створення турецької літературної мови.

Щождо младотурків, то вони не тільки не внесли нічого корисного в справу наближення літературної мови до мас, а навіть не звільнили її від тих кайданів, що в них закована була мова десятки сотен літ — від арабського алфавіту. Потреба переходу на новий алфавіт була в інтересах найелементарніших прагнень до народної освіти. Проте керівники младотурецького уряду навіть не звернули потрібної уваги на запропонований в свій час азербайджанцем Фатх — Алі Ахундовим новий (латинський) алфавіт, а обмірковували й підтримували штучний алфавіт — той же арабський з деякими додатковими діакритичними знаками, вигаданий Хакки. В результаті, не зважаючи на гостру критику арабського алфавіту деким з видатних

літераторів (як напр., Х. Джахидом), він залишився недоторканим на весь час младотурецького режиму. Отже за весь період свого існування „Тюрк дернегі“ не зробила жодного рішучого кроку у спрощенні літературної мови й наближенні її до трудящих. Вивчення мови не було забезпечено ані підручниками, ані педагогами. Зовсім не велося науково-дослідної роботи по тюркології. Розмова про єдину турецьку мову для тюрків усього світу, як один з відтінків пантюркітських мрій младотурків, не тільки не сприяли порушенню й здійсненню питання про реорганізацію мови, а навіть перешкождали окремим діячам, які справді бажали стати на допомогу селянству, робітникам.

Водночас з „Тюрк дернегі“ (Турецьким зібранням) зійшов зі сцени без слави й честі і „Генч калемлер“ (Молоді письменники) — організація російського емігранта Акчуріна, що теж мала широку програму поширення турецької мови серед зарабізованих турків Арабістану (ніби в Анатолії не було серед кого поширювати її).

Отже справа перебудови літературної мови й наближення її до мови мас, сприяння вивченню турецької мови за часів младотурецького режиму з мертвої точки не зрушилася. Правда, в орфографії ще й до приходу младотурків були внесені деякі корективи, що трохи полегшили читання. Стали вживати літери *йе, хе, вав* для фонем *і, ы, е, у, о* всередині слів. Напис літер відповідав законів сингармонізму. Не було вже напису „алур“, „калур“ „горулір“. Різниця між мовою пануючих кіл і мовою трудящих засвідчена була й в написі, який (напис) було впорядковано відповідно до столичної Стамбульської говірки.

Так в другий період існування Османської імперії, в період повного розвалу феодальної економіки й політики і панування в країні чужоземного капіталу, його культурних впливів, період народження національної буржуазії і національних визвольних течій, справа приєднання широких мас селянства й робітників до культурного процесу через передачу культурних досягнень зрозумілою їм мовою залишалася тільки в стадії бажань окремих передових елементів з турецької інтелігенції.

Мова із своєю арабсько-перською науковою термінологією не задовольняла вимоги культурного процесу, навіть того класу, якому вона служила. Ніяких спроб засвоїти інтернаціональну термінологію не робили навіть прихильники західної орієнтації. Не вийшло жодного більш-менш придатного підручника з турецької мови, а вивчення мови стояло на другому місці після європейських і арабської мов.

Отже тяжку боротьбу довелося провадити Національному урядові Турецької Республіки за створення нової відповідної до його політичних і культурних завдань мови, поки були зламані всі підпори старої феодально-клерикальної культури Османської імперії.

Світова війна 1914—18 р.р., як відомо, втягнула й Туреччину в загальний процес руйнування здобутків культури людності. Младотурки під час цієї війни ще енергійніше взялись здійснювати свої націоналістичні мрії про об'єднання всіх тюрків під егідою Османської імперії. Забуті були всі балачки про утворення національної літератури й спрощення її мови. Посилилася агітація за об'єднання тюрків на релігійній основі. Знов ожила мова „священного“

корану, знов почався натиск на передові елементи турецької інтелігенції. Говорити щось про рух вперед, про обслуговування трудящих мас літературою на зрозумілій мові в той час не доводилося. Не до того, звичайно, й було. В наслідок розгрому Антантою Німеччини й її союзників в Туреччині виникла внутрішня боротьба між султаном і його прихильниками, з одного боку, і національним рухом, що зародився в Анатолії, як протест проти розділу Туреччини Антантою, — з другого. Народні маси, обездолені султанським урядом, що привів країну до повного економічного розвалу і перетворив її на політично цілком залежну від Антанти державу і передав Антанті найкращі райони, території, — ці народні маси об'єдналися навколо вождя національного руху Мустафи Кемалі і, напруживши останні сили, розірвали кайдани, накладені на них Севрським договором султанського уряду з Антантою. Національні конгреси в Ерзерумі (червень 1919 р.) і Сивасі (вересень 1919 р.) поклали початок національній революції, початок боротьби з султаном і його урядом, і водночас з Антантою і її наймитами — грецькими окупантами. В наслідок цієї боротьби Анатолія була цілком очищена від військ окупантів. Останній султан Вахидеттін назавжди залишив межі Туреччини. З допомогою Радянського Союзу, представники молодшої революційної Туреччини на Лозанській конференції (липень 1923 р.) добилися цілковитої незалежності країни, закріпивши наслідки своєї воєнної перемоги над окупантами, а головне — звільнили країну від довготривалого ганебного ярма — капітуляції і фінансового контролю чужоземного капіталу. 29 жовтня 1923 р. Великі Національні Збори оголосили Туреччину Республікою, обрали президентом її вождя національної революції Газі Мустафу Кемалі. Ця дата в історії економічного і політичного життя турецького народу стала й за початок його нового культурного життя, його боротьби за будівництво національної культури, за опанування культурних надбань людства і за звільнення від тієї жахливої темряви, яка панувала протягом багатьох віків за існування султанського клерикально-феодалного ладу.

На перших порах провадилися боротьба з внутрішнім ворогом, що добровільно не здавав своїх позицій національному урядові. Вкрай зруйнована війною економіка країни вимагала кинути всі сили на подолання господарських труднощів, що обсіли Республіку. Та вже й у перші роки Національний уряд став до боротьби з клерикалами і їхнім впливом на культурне життя країни. Вже 1924 року церква була відокремлена від держави й народна освіта від церкви. Та, щоб почати будувати освіту на нових засадах, відповідних до завдань Національного уряду, треба було мати виховані, у відповідному до цих завдань дусі, кадри. Це особливо стосується спеціалістів, здатних перетворити розмовну турецьку мову на мову літературну, мову, що нею можна б було орудувати у всіх галузях науки. Старі кадри літераторів і мовознавців, — за винятком окремих одиниць, як М. Емін, Хікмет, та деякого з напівписьменників напіветнографів, — виховані старою арабсько-перською мовознавчою школою, просто мало знали живу турецьку мову, щоб вжити її в своїх літературних творах. Та до того ж далеко не всі вони мали й намір одверто стати на шлях служіння масам. Здебільшого вони, як і раніше, писали мовою, яку могли зрозуміти стара султанська інтелігенція й верхівки

національної буржуазії. Але Національний уряд не міг обмежитись культурним обслуговування тільки верхівки нового суспільства, бо мав використати мову як знаряддя політичного впливу на маси.

Тому то вже з перших днів існування Республіки боротьба між молодого і старою інтелігенцією весь час поширювалась з явною перемогою нових течій за реорганізацію літературної мови на базі турецького розмовного язика. Одне з трудніших питань в реорганізації мови — було питання наукової термінології і термінології для визначення абстрактного мислення. Найтрудніша для розуміння широких мас мова була мова вчених, які використовували в своїх працях арабсько-перську термінологію. Навіть після національної революції вони не виявляли бажання засвоїти і вживати в своїх працях міжнародну термінологію й популяризувати її серед молоді.

Такі видатні турецькі вчені, як Кюпрюлю Заде М. Фуад, А. Рефік, писали мовою, яку важко зрозуміти навіть середньому інтелігентові. Взяти хоч би такі статті Кюпрюлю Заде М. Фуада, як „Bektaşlığın menşeleri“ — „Походження бекташі“ — надруковану ним в газеті „Tevhidi Efkâr“ від 23.XI 1923 р., або „Tarihimiz-de müskerat meseleleri“ — Питання пияцтва в нашій історії, надруковану в тій таки газеті 27.XII 1923 р.¹⁾ Коли б не було відомо, що це пише турецький мовознавець і історик, можна подумати, що це араб, що взявся писати по-турецьки, але з турецької мови він знає лише кілька дієслів, — вживаючи іноді інші частини речі з турецької мови, бажаючи, очевидно, стати відомим як турецький вчений. В його мові не менше 80 процентів арабських та перських слів, з дотриманням майже всіх граматичних правил арабської мови, не кажучи вже про перський ізафет, яким він просто таки зловживає. Нам відомо, що арабські слова, вживані в турецькій народній мові, набули собі морфологічних ознак (відмінкових, множини тощо) турецької мови, і це широко практикувалося. Тут не помічається тенденція уникнути й цього, і в результаті всі його праці залишаються непосильні для людини, необізнаної з арабською мовою. Та це й не дивно. Під впливом пантюркіста Зія Гьок-Алпа він всі свої мрії спрямовував на об'єднання всіх тюрків під прапором мусульманства. Учень літературної традиції „Сервет-і фюну“ (дореволуційної епохи цього журналу), він, здається, хотів сам зробити придатну літературу й мову. Він пережив багатьох з младотурків і зберіг їхні шовіністичні пантюркіські традиції — мріяти про юрби з Алтаю, що збігаються послухати пантюркістської мови його сази, не бачачи в себе під носом обездоленого анатолійського селянина й робітника.

Не краще з цього погляду пише й А. Ресім, той самий Ресім, що під час повалення Абдуа Гаміда, під час дискусій за спрощення літературної мови вихваляв старі часи Османської імперії і її мову. Здавалося б, що в своїй етнографо-історичній статті („Eski ramazan adetleri“ (газета — „Tevhidi efkâr“ — 7.IV 1924 р.) автор за звичаями турецьких етнографів мав би наблизити свою мову до мас, серед яких він популяризував старі „добрі“ звичаї Осман-

¹⁾ Обидві ці статті опубліковані В. А. Гордлевським в „Османской хрестоматии“, часть II, Москва, 1925 (склографірована).

ської Туреччини. Але ні. І в цьому він залишається вірним слугою феодальної буржуазії, і своєю мовою, і напрямком статей він намагається затримати культурне зростання мас і затримати процес пізнання ними культурних досягнень людства. Чи не з тремтінням в руках він писав російське слово „сывабода“, що залунало серед солдат окупаційних військ в Трапезунті, після лютневої революції 1917 р., беручи це слово в лапки і заравом пояснюючи, що це арабське — хурійет, хоч і без того всім зрозуміло було, що воно значить.

Але уже і тоді ми помічаємо, що певна частина турецької інтелігенції стала на шлях наближення своїх творів до мас через спрощення мови. Сюди можна віднести таких письменників, як Якуб Кадрі, Омер Сейфеттін, Назім Хікмет, Халіде Едіп, Юсуф Мазхар та інші. Тільки тоді ще не було певного організованого наступу на стару літературну мову, мало використовувалися багаті словотворчі дані турецької мови. В своїх творах письменники почували себе обмеженими лексичним складом мови і *volens-nolens* примушені були використовувати арабсько-перську лексику.

Але згодом на допомогу їм приходять нові сили, які цілком зрозуміли завдання уряду й його буржуазної національної політики.

Уряд з свого боку одверто став на сторону прихильників реорганізації літературної мови. Перший крок уряду в полегшенні вивчення турецької мови, ліквідації неписьменності, що в Туреччині доходила 80 процентів, — це перехід на новий латинізований алфавіт. Наслідки робіт І тюркологічного з'їзду, що відбувся в Баку на початку 1926 р., в якому брали участь і турецькі вчені, не могли пройти без впливу на політику турецького уряду, а наслідки переходу на латинський алфавіт з початку в Азербайджанській СРР позначилися на прискоренні переходу на новий алфавіт і в Туреччині.

В серпні 1928 року президент Республіки М. Кемаль в промові у парку Сарай-буруну (в Стамбулі) висловився за перехід на латинський алфавіт, а на кінець 1928 р. цей перехід був узаконений. Відтоді починається і планова робота в галузі реорганізації літературної мови і засвоєння міжнародної наукової термінології. Повелася рішуча боротьба з арабською та перською лексикою й синтаксичними зворотами, не зрозумілими для мас.

На базі нового алфавіту почалася ліквідація неписьменності, що стала за поштовх до підсилення літератури на рідній мові. Заговорили про вживання турецької мови в офіційних зносинах по всіх установах, розташованих в Туреччині. Друкуються нові підручники з турецької мови, правописні словники, словники термінологічні. Проводиться перепідготовка старих педагогічних кадрів і підготовка нових в спеціальних педагогічних інститутах, використовуються всі словотворчі можливості турецької мови. Майже цілком уникається вживання перських синтаксичних зворотів і по можливості вживання віддієслівних іменників на „дык, джак“ при скороченні підрядних речень. Уникається вживання багатоскладових, плутаних, з одною крапкою на цілу сторінку, речень; замість них вживаються короткі народні, ясні фрази. Арабська, з аллахом на чолі, фразеологія замінюється на турецьку або міжнародну. В спеціальних наукових працях вживається здебільшого термінологія міжнародна у французькій вимові. Та й не тільки наукова

термінологія. Все міцніше й міцніше вростають в літературну мову такі міжнародні слова як: *moda, salon, komedya komik, aktualite, konferans, komisyon, proje, vaza, figür, ideal, randevu, pudra, reform* і багато інших, замінючи викинуті з лексики східні (арабські й перські) еквіваленти. Поряд того в літературну мову входять турецькі слова, які до буржуазної революції вживались тільки в розмові, в мові ж пануючого класу були цілком забуті й замінені арабськими й перськими словами. Ці ж слова, що вживалися в літературі дуже рідко, тепер стали за необхідний матеріал для кожного письменника, як, скажемо, слова: *ek, kilik, çag, kaugu, kaugan, engin, efe*. Широко використовуються численні загальнотурецькі словотворчі приставки, особливо такі: *nti, ki (gi) is, ek, kin, inç*, що їхня така функція не використовувалася в дореволюційній літературній мові. Спостерігається також тенденція до ширшого вживання дієслівних іменників на *pa-me (me-mi)* і *mak mek* у всіх відмінках, як ознака повороту літературної мови до мови широких мас і рішучої боротьби з арабською лексикою, що нею передавалися майже всі абстрактні поняття.

Як на живий зразок глотогонічного процесу через скрещення слів одної і двох мовних систем, треба звернути увагу на слова складені з двох односкладових слів, які мали окреме значення, а при злитті набули одного, властивого одному з них, як напр.: *kauboluş* і *kaubidiş* із *kaub+ol+uş, pekçok* із *pek+çok, herkes* із *her+kes, bugün* із *bu+gün, redet* із *red+et* і багато інших.

Щождо заміни арабської наукової термінології на міжнародну, поки ще здебільшого незрозумілу, то тут багато важить те, що в середніх школах Туреччини вивчення європейських мов обов'язкове, а населення все більше й більше знайомиться з культурним зростанням країни через поширення промисловості і механізацію сільського господарства (хоча ще й повільну). Треба сподіватися, що той вірний шлях, на який став уряд Туреччини в питанні реорганізації літературної мови, звузив величезну щілину, яка існувала за часів султанату між урядом і масами.

Поширення літератури серед всього населення республіки знівелює і фонетичну різницю між говорами окремих країн республіки, іноді дуже далекими від літературної мови. Гармонія голосних, як одне з правил літературної мови, при накресленні арабським алфавітом, не могла бути засвоєна населенням східних вілаєтів. Тепер же, коли це правило в суворій формі популяризується в літературі, поволі зникає й різниця між окремими говірками. Але звичайно усі реформи турецької мови провадяться з позицій національної буржуазії. І характер запровадження європейської лексики і термінології і викидання значної частини старих слів — усе це відповідає політиці національної турецької буржуазії.

Отже турецька літературна мова тепер переживає етап національно-буржуазної реформи.

Новий правопис в Узбекистані

Територія сучасного Узбекистана давно вже заселена була різними тюркськими племенами. Тут до приходу монгольських племен під проводом Чингіз-Хана (поч. XIII ст.) була вже велика тюркська держава Караханідів. З Чингіз-Ханом сюди прийшли різні тюркські племена з Монголії і Східного Туркестана. Племена, що входили в склад Караханідської держави, частково одійшли на захід, але більшість їх залишилася на старому місці, злившись з прибулими завойовниками й увійшовши в склад Джагатаєва улуса. Таким чином внаслідок приходу монголів на території Узбекистана зішлись різні тюркські племена, що розмовляли на різних діалектах тюркської мови. Тут були огузські, кипчацькі і інші племена, що прийшли з караханідами з Сир-Дар'ї. Тут були киргизи, уйгури, карлуки, що їх привели з собою монголи. Тим то серед узбеків і тепер ще збереглося багато різних родових назв, які свідчать про злиття узбеків з різними тюркськими племенами. Але назва узбеків з'являється трошки пізніше. Спочатку її прийняли тюркські племена, що кочували на сході Джучієва улуса і мали свого хана Узбека (1332—1342). В Мавераннахр (на територію Узбекистана) вони прийшли в дружинах Шейбані-хана в XV столітті. Там до них приєднались тюркські племена, що тоді служили Тимурідам, і з того часу всі ці об'єднані племена зветься ім'ям Узбека-хана — узбеками. Так склалася етнографічна група на території сучасного Узбекистана.

Така мішанина племен не могла не мати певного впливу на мову узбеків. До приходу дружин Шейбані-хана в Мавераннахр, при Тимурдіях, мова тюркських племен відома під назвою „джагатайська“ (від імени Джагатая — другого сина Чингіз-хана, що в його улус входив Мавераннахр). Нею писав джагатайський письменник Мір-Алі-Шір Неваї (пом. 1500 р.)¹⁾. Але мова та дуже відрізняється від сучасної узбекської мови. Звісно, різниця між старою джагатайською і сучасною узбекською мовами не може бути доказом існування цієї різниці і під час приходу узбеків в Мавераннахр. Сучасна узбекська мова утворилася в процесі майже 500-літнього економічного і культурного співжиття різних тюркських племен в суспільстві з іранськими народами (таджиками, персами). Як і в фонетиці, так і в лексиці тюркська мова цих племен позначена виключним впливом іранських мов. В свою чергу тюркські племена за час свого панування в межах сучасного Узбекистана такою мірою

¹⁾ До творів Мір-Алі-Шіра угорський тюрколог Г. Вамберт 1862 р. видав джагатайсько-османський словник, відомий під назвою „Абушка“ (Будапешт).

вплинули на іранські народності, що частина з них забула своє іранське походження та мову і цілком потюрчилася, злившись з узбеками.

В наслідок такої мішанини племен узбекська-тюркська мова не може бути приєднана ні до одної з груп тюркських мов за їхньою сучасною класифікацією. Так, мова узбеків колишніх Бухарського та Хівінського ханств за основними ознаками наближається до південнозахідної групи (за класифікацією А. Самойловича; див. „Некоторые дополнения к классификации турецких языков“, Петроград, 1922). Основною ознакою цієї групи вважається відсутність фонем *г* після приголосної — „калан“, а не „калган“, утворення теперішнього часу від дієприкметника на *р* — „келірмен“, а не „келемен“ і дієслова „ол“ (бути), а не „бол“. Мова інших узбеків не може бути віднесена до якоїсь групи. За ознакою *й* (замість *т, с, з, дж*) її можна віднести до південнозахідної групи, що об'єднує тюркські мови ще за ознаками: „ол“, „таг“, і „калан“ замість: „бол“, „тау“, „калган“ північнозахідної групи. Але і серед узбекських діалектів ми зустрічаємо і „таг“, і „тау“, як це було в половецькій мові. Отже мову узбеків ми не можемо цілком приєднати до цих груп. У своїй класифікації акад. В. Радлов відносив її до окремої групи тюркських мов — середньо-азійської, а акад. А. Самойлович за ознакою *г* (*к*) на кінці слів після вузької голосної („сарик“ замість „сари“, „кічік“ замість „кічі“) узбекські діалекти Фергани, Ташкентського, Самаркандського і Бухарського районів об'єднує з джагатайською мовою і відносить до південносхідної групи.

Така велика кількість діалектів в узбекській мові є наслідок замкненого феодального життя окремих ханств, що існували на території Узбекистана до Жовтневої революції (Хівінське і Бухарське ханства) і підтримували племінну ворожнечу серед узбекських племен, розподіляючи узбекське населення на вищих — нащадків Узбека-хана і нижчих — сартів. Жовтнева революція поклала край розподілові узбеків на вищі й нижчі верстви, знищила ханства, організувала узбеків в єдину соціалістичну радянську республіку і дала можливість розвивати єдину пролетарську культуру і єдину літературну мову. Але на фронті побудови пролетарської культури, а особливо на мовному фронті, пролетаріатові Узбекистана довелося вести жорстоку боротьбу з прихильниками старої клерикально-феодальної буржуазії, місцевою буржуазно-націоналістичною інтелігенцією, як виразником інтересів цієї буржуазії. Ця інтелігенція, вихована в душі ісламу, володіючи складним арабським алфавітом, що ним користувалася і узбекська мова, суворо охороняла раз заведені правила правопису від усякої новини, що могла б полегшити навчання населення рідною мовою.

Арабський алфавіт зовсім непридатний для задоволення фонетичних вимог узбекської мови. Він не має потрібних літер для віддавання голосних фонем, діалектичних особливостей, що існують в узбекській мові. Накреслене ним слово подібне певною мірою до ієрогліфа. Коли письменний узбек навчився розпізнавати в слові його конкретну суть, тобто навчився читати, то вимовляти ці слова він може по-своєму. Отже транскрипція узбекської мови арабським алфавітом на протязі всього існування узбекського народу й до наших часів зовсім не сприяла організації єдиної (хоча б і

класової буржуазної) мови, а трудящі маси в основному і зовсім залишалися неписьменні, зовсім позбавлені були культурного життя.

Після Жовтневої революції ще довгий час, через відсутність культурних кадрів з пролетаріату й дехкан, на мовному фронті працювало чимало буржуазно-націоналістичної інтелігенції. Замість заміни арабського алфавіту, ця інтелігенція обмежилася частково його реорганізацією, додавши окремі умовні діакритичні знаки й повикидавши деякі літери, що не потрібні були в узбекській мові. З трьох літер, що ними віддавали єдину фонему *c*, вони залишили тільки „сін“, з чотирьох літер для „з“ викинуті були „заль“, „зад“ „зи“, залишена одна „зе“. Ось такою реформою й обмежена була „культурна діяльність“ буржуазно-націоналістичної інтелігенції в перші дні після Жовтневої революції. Але швидкий розвиток продукційних сил країни, утворення на її території бавовняної бази СРСР вимагали відповідних темпів піднесення культурного рівня трудящих мас Узбекистана до рівня передових в цьому відношенні націй СРСР.

Отже питання зміни арабського алфавіту для всіх національностей, що ним користалися, стояло на черзі і 1-й тюркологічний з'їзд, що відбувся в Баку в 1926 році, де були й представники Узбекської СРР, вирішив замінити арабський алфавіт на латинський, додавши до нього деякі літери, яких не вистачало для віддавання окремих фонем тюркських мов, з російського. Перший крок в цьому відношенні зробив Азербайджан. В Узбекистані ж справи культурного будівництва тоді ще були в руках буржуазних націоналістів: Рамзі, Фітрата, Баки і їм подібних, які всіляко, виходячи з своїх класових потреб, намагалися зберегти арабський алфавіт. Тільки 1929 року відбувся остаточний перехід на латинський алфавіт і в Узбекистані.

Під час запровадження латинського алфавіту виникло й питання провопису. В арабському алфавіті різна фонетика багатьох узбекських діалектів взагалі не відбивалася. Але й новий латинський алфавіт в цьому відношенні міг бути зняряддям в руках буржуазних націоналістів, який вони могли б використати на шкоду більшості. По суті так воно й було. В Наркомосвіті і Науково-дослідному інституті тоді керували націоналісти Рамзі й Фітрат. За їхньою участю латинський алфавіт і був пристосований до фонетичних вимог хівінського діалекту на базі „твердого“ закону сингармонізму. Хівінський діалект ближчий до південнозахідної групи тюркських мов, де голосні фонемі приставок асимілюються за твердістю й м'якістю з голосною фонемою після слова (а в турецькій мові навіть *e* ще й повна лабіальна асиміляція). Але в більшості узбекських діалектів такої асиміляції нема, нема навіть і різниці між твердими й палатальними парними голосними, що в старому правописі штучно віддавалися різними літерами. За старим правописом дев'ять літер алфавіту віддавали дев'ять голосних фонем, а саме: *a—ə*, *o—o*, *u—y*, *ʙ—i*, *e*, тобто тверді і відповідні до них м'які, хоч більшість населення у своїй мові м'яких голосних, крім *e* та *ə* (остання рідко) не мала. Так писали *Өзбек*, вимовляли *Озбек*, писали *kör*, вимовляли *k'or* (з палаталізацією *k*, а не *o*), писали *вутуп*, вимовляли *вut'up* (з легкою палаталізацією *v*, і *t*), різниці у вимові між *i* та *ʙ* не було (*e* один короткий звук середній між *i* та *ʙ*).

Коли правила сингармонізму можна було додержуватись щодо узбекських слів, то цього не можна було запровадити щодо слів, які в процесі росту економіки й техніки в країні засвоювалися трудящими масами з російської й міжнародної лексики. Тому в накресленні цих слів панував певний розгардіяш. Писали *komsomol* і *komsomol*, *partija*, *partijə* і *pərtijə*, *kolhoz* і *kəlxoz*. В міжнародних словах з двома суміжними приголосними між ними писали голосний *i* або *ь*, як, наприклад: *pilenum* — пленум, *Markьs* — Маркс.

Тепер, коли на базі індустріалізації Узбекської РСР, як складової частини Радянського Союзу, провадиться могутнє колгоспне будівництво, коли дехканинові доводиться мати справу з складними сільськогосподарськими машинами — комбайном і трактором, коли міський пролетаріат поповнюється дехканами, що раніш і не бачили заводів та фабрик і яким доводиться тепер не тільки працювати, а й керувати машинами, озброюючись теорією техніки і вченням Маркса — Енгельса — Леніна — Сталіна зокрема про управління господарством, мова повинна якнайвиразніше передати на письмі пролетаріатові і дехканству всі досягнення світової науки й техніки. Мова повинна служити інтересам пролетаріату і колгоспників. Під безпосереднім проводом секретаря Узбекської КП(б) т. Ікрамова 1-й республіканський з'їзд в справах правопису й термінології на доповідь Хашимова ухвалив резолюцію про запровадження нового правопису узбекської мови.

У своїй ухвалі з'їзд керувався не фонетичними вимогами окремого діалекту узбекської мови, а інтересами мови пролетаріату індустріальних центрів і колгоспників, щоб швидше ліквідувати неписьменність і підвищити культурний рівень.

Отже на базі дослідження мови основної маси робітників і колгоспників з'їзд затвердив такі (головні) принципи правопису.

1) З дев'яти літер для голосних фонем (*a—ə, o—o, u—u, ь—i, e*) залишено шість: *a, ə, o, u, i, e*. Останні, як зайві для фонетики мови, відкидаються. В словах, де раніш писалось *ə*, тепер пишуть *a*, крім тих випадків, коли накресленням в слові *ə* треба відрізнити певне значення від омоніма, як, напр.: *b ə s* досить, *b a c* — тисни, *s ə n* — ти, *s a n* — кількість.

2) Збережено задньогорлові глухий *q* і дзвінкий *oʔ* і передньогорлові — глухий *k* і дзвінкий *g*.

Відповідно до цього, коли у пні слова пишеться *q*, в приростках може писатися тільки *q* й *oʔ* напр.: *qis*, — *qisqı*, *qır* — *qıroʔic*, *oqu* — *oqumaq*, *qzil* — *qzilraq*, і навпаки, коли у пні *k* — у приростках *k* й *g*: *kor* — *korsak*, *korgan*; *katta* — *kattarak*.

Словотворчі приростки, що приєднуються до слів, у пні яких немає *q* і *k*, пишеться тільки в одному варіанті, а саме:

ga — *atga, tilga, vaʔga*;
gan — *jazgan, bilgan, osgan, algan*;
gaj — *vargaj, olgaj, algaj*;
gac — *vargac, vilgac*;
açak — *varaçak, bilaçak, alaçak*;
dik — *vardik, bildik, jazdik*;
sak — *varsak, alsak, bilsak, bolsak*;

ajik-ajlik — varajik, — varajlik, vilajik. — vilajlik;
digan — varadigan, viladigan;
dagi — atdagi, ujdagi, bazardag'.

3) Коли у пні слова нема літер *q, k, oʻ, g*, приросток невизначеного стану дієслова віддається через *maq*, а порівняльного ступеня через *raq*, напр.: *varmaq, vilmaq, turmaq. sozламаq, jaxşirag, nariraq* і т. д.

4) У деяких словах, що вимова їх засовна населенням, голосний приросток підлягає губній асиміляції пня слів, як ось: *uluq, tuzum, tuzuk, usun, Tursun*. Накреслення їх оформлюється згідно з вимовою. Взагалі ж голосні звуки приростка губній асиміляції голосного пня не підлягають:

lik liq — *kozlik, qumliq*;
ci — *Tojci, sutci*;
niki — *qojniki, kozniki, tojniki*
siz — *pulsiz, ujsiz*;
nci, inci — *oninci, tortinci, juzinci*.

Таксамо голосна між основою слова й займенниковим приростком і приростком дієприкметника на *v* завжди залишається *i*, а саме: *oqlim, koçlin, koxiv, voliv*:

5) Встановлено такі норми складів у словах:

- а) з одної голосної: *a-ta, u-ka*;
- б) з одної голосної і приголосної: *at, it, ve-da-na*;
- в) з голосної і двох приголосних: *ast, ust, tar, tut, Sta-lin*;
- г) з одної голосної і трьох приголосних: *tort, sen-tavr, vraq, vlan*;
- д) з одної голосної і чотирьох приголосних: *Marks, Liv-knext, Şmidt*.

6) Коли основа дієслова закінчується на *j*, це *j* зберігається при приєднанні до цієї основи будьякого приростка, напр.: *kij — kijmaq, kijim*. В інших випадках після *i j* не пишеться — *kiço, çiran*, крім присвищ, що закінчуються на *ski j* (*Ivanovskij*), і прикметників з арабським закінченням (*iqtisadij*).

7) Апостроф зберігається в арабських словах (замість „гамз’и“ і „айн’а“) тоді, коли після них є короткий голосний, як, напр.: *saп’at, ja’ni*, але *matum, matuz*.

8) Складені з двох або кількох слів слова, що визначають одне поняття, пишуться разом, напр.: *Sirdarja, Almata, Ortaasija, Huqqulavad*.

9) Складені дієслова (для виразу швидкості дії) пишуться разом, як ось: *jazaver i jazaver, qojaqal, alaqał*.

Дієслово *etак* у всіх часах, а також і дієприкметник від нього *ekaп* в скороченій формі (без голосного *e* пня) при утворенні відмінюваних форм дієслова пишеться разом з основою дієслова, напр.: *jazardim, varalmajdi, jazarkan*, коли ж *e* пня зберігається, *etак* пишеться окремо від основи дієслова: *jazar edim, ketar emiş, jazar ekan*.

10) *q, k* на кінці слів після приєднання до них приростків, що починаються голосною, переходять в *oʻ* і *g*, напр.: *qişlaq — qişlaoʻzi, vlak — vlagi*.

11) Словотворчі приростки *iq — ik, qin — kin, qiz — kiz, qaz — kaz, aq — ak, ao, an, oʻ i — qi, qi — ki, liq — lik* пишуться, як вимовляються, а саме: *jan oʻ in — sur oʻ un, taşqin — otkunci, jatqiz — jetkiz, otqaz — otkaz, jataq — oʻ iççak vilaoʻan caloʻzi — surgi, capqi — tepki*.

12) У словах, що закінчуються на *o₇ — q* при приєднанні до них наростків, що починаються з *q, k*, кінцеві *o₇, g* переходять в *q, k*: ва *o₇ — ваqqa, teg — tekkan*.

G у наростку (див. п. 2) при приєднанні до слів з кінцевою *q, k* переходять в *q, k*, напр.: *qişlaq — qişlaqqa, vek — vekka*.

13) Приросток, що вживається для підсилення значення прикметників, пишеться разом: *komkok, appak, sapsariq*.

14) Післяйменники пишуться від слів окремо: *şuniç, ucun, ular bilan*. Коли ж ці післяйменники вживані в скороченій формі, їх пишеться разом з словами, напр.: *şuniçla, şuniçcun*.

15) Абревіатури пишуться разом — *Ozkompartija*; в абревіатурах, складених з початкових літер слів, крапки між цими літерами не пишуть, як, напр.: *SSSR*.

16) У словах, що перейшли в узбекську мову з російського або інтернаціонального лексикону, літера *o* завжди зберігається, хоч вимовляють її частіше як *a*, напр. *sotsial, volşevik, kollegija*; російське *ə* і *e* в середині слів пишеться через *e*, напр.: *ekonom, telefon*; російське *ж* і *е* на початку слів віддається через *je — Jenukidze*; російське *ю* — через *ju*, а після *к* — через *u*, напр.: *jurist, vjurokrat, manikur*; російське *я* — через *ja — jaşik, Galja*, а іноді (в словах з *к*) через *a — knaz*; російське *щ* — через *ş — jaşik, sotka* і *şç — Meşcaninov* в залежності від вимови кожного слова зокрема; російське *ц* у середині слів між голосними пишеться через *ts — sotsial, protsent*, а після приголосної і на початку слів — через *s — konferensija, silindr*, але в деяких російських словах, де *ц* вимовляється як *ч*, воно пишеться через *ç — çar, çerkva — çerkva*. В європейських словах, що мають на початку літеру *h*, а в російській вимові *г*, пишеться *h — Henrix, hegemonija*, російське *ж* і *х* віддається через *x — karakter, texnika*, російське *дж* — через *ç — Çorç, ж* — через *z — Zukovskij, в* — через *v — Ivan Ikrarov*.

17) Російсько-європейські закінчення *ist, izm* так і пишуться, але російське закінчення *чеський* передається через *ik — mexanik — mexaniceskij, sotsialistik — socialisticeskij*.

Прикметники, з закінченням на *al*, що в російській мові приймають закінчення *-ний, -ний*, пишуться — *aktual — aktualnij*.

Міжнародні слова, що в російській вимові здобули закінчення *-ия*, таке закінчення зберігають і в узбекській мові — їх пишуть через *ija — psixologija, komisija*, російське закінчення *-ский* у прізвищах повністю зберігається й передається через *skij — Ivanovskij*.

У тій таки резолюції з'їзду встановлені правила щодо великих літер. Ці правила подібні до тих, що існують в російському й українському правописах, а тому говорити про них нема потреби.

Викладені мною основні правила нового узбекського правопису повністю усувають усі ті недолатності, які були до цього часу в узбекській мові щодо написання окремих слів ¹⁾. Ці правила полегшують вивчення мови і право-

¹⁾ Повністю правопис опублікований окремою бурошурою на узбекській мові: *Ozbek tili- niç, birlaşgan imlasi tooç risida. I imla ve terminologija qurultajinin rezolutsijasi ve Oz SŞÇ MIQ qarari*. Taşkent, 1934. (Про єдиний правопис узбекської мови. Резолюція 1-го з'їзду в справах правопису й термінології та постанови ЦВК УзРСР. Ташкент, 1934 р.).

пису в школах і сприяють швидкій ліквідації неписьменності серед дорослого населення і культурному зростові трудящих Узбекської Соціалістичної Радянської Республіки. 13 березня ц. р. ЦВК УзРСР резолюцією з'їзду затвердив і наказав усім органам друку і Наркомосвіти цей новий правопис запровадити в життя.

Можливо, що на практиці можуть виникнути й деякі недоліки нового правопису. Вони, звісно, вчасно будуть помічені й виправлені.

З МАТЕРІАЛІВ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ КОМІСІЇ НКО ¹⁾

- Амбар — кофра.
- Анализ бесконечно малых — аналіз нескінченно малих.
- Балка, балочный (техн.) — балка, балочний.
- Баня — ланя, баня.
- Бахрома — бахрома, торочки.
- Башмак (техн.) — башмак.
- Башмачник — башмачник.
- Бездействующий — недіючий.
- Боб — біб.
- Бобовые — бобові.
- Бобровая струя — боброва рідина.
- Ботинки (жоган.) — черевіки.
- Бродильный — бродильний, шумувальний.
- Бродить — бродити, шукувати.
- Брожение — бродіння, шумування.
- Броневик — панцерник, броневик.
- Броня — панцер, броня.
- Бучить — бучити, золити.
- Вертел — вертел.
- Ветвь — гілка, галузка, (техн.) вітка.
- Вещественный (действительный) — дійсний.
- Вид (форма) — вигляд.
- Вид (класс) — вид.
- Вид нормальный — нормальний вигляд, нормальний вид.
- Вид общий — вид загальний.
- Винокурение — гуральництво, винокуріння.
- Внутри фигуры — на (в) полі фігури.
- Возведение, возвышение в степень — піднесення, піднесення до степеня, степенування.
- Волнообразный — хвилястий, хвилеподібний.
- Вписывать — вписувати.
- Вспомогательный — допоміжний, підсбний.
- В срок — в строк, вчасно.
- Выбрать — вибрати; обрати; дібрати.
- Вывод (следствия) — висновок, результат.
- Выпадение — випадіння.
- Выражение — віраз.
- Выражение буквенное — віраз буквенний.
- Геометрия в пространстве — геометрія просторова.
- Геометрия на плоскости — геометрія площинна.
- Гортанный — гортанний.
- Гортань — гортань.
- Госпиталь — госпіталь.
- Графитъ — графіт.
- Двигатель — двигун.
- Двукратный — двократний.
- Действия взаимнопротивоположные (матем.) — дії взаємосупротивні.
- Действие противоположное (мат.) дія супротивна.
- Деление в крайнем и среднем отношении — поділ у крайньому та середньому відношенні.
- Доказательство — доведення, доводження, довід.
- Доказать — довести.
- Доля — частина.
- Дробь бесконечная — дріб нескінченний.
- Дробь конечная — дріб скінченний.
- Дуга дополнительная — дуга доповняльна.
- Желонна — желінка.
- Заведение (учебное) — заклад.
- Зазор — зазор.
- Закон переместительный — закон переміщення, закон комутативний.
- Закон распределительный — закон розподілення, закон дистрибутивний.
- Закон сочетательный — закон сполучення, закон асоціативний.
- Замынающий — замикаючий.
- Запись на бунках — запис буквенний.
- Засемять — засіяти.
- Злаки — злаки.
- Злаки колосковые — злаки колоскові.
- Знак вычитания — знак віднімання.
- Знаки противоположные — знаки супротивні.
- Зола — зола (техн.); (побут.) попіл.
- Зрелый (в медич.) — зрілий.
- Избыток — надмір, надвишка.
- Измерение — вимір.
- Инструмент — інструмент, зваряддя, засіб, прилад.
- Интеграл неопределенный — інтеграл неозначений.
- Интеграл определенный — інтеграл означений.
- Исследование — дослід, дослідження.
- Истопник — грубіяк.
- Исходный — вихідний.
- Казатин — Козятин.
- Кайма — обвідка, облямівка.

¹⁾ Починаючи з цього числа, редакція має систематично вміщати в „Мовознавстві“ матеріали термінологічної комісії НКО. Просимо читачів подавати свої зауваження з приводу того чи іншого терміна.

Клубнеплод — бульбоплод.
 Ключица — ключиця.
 Корень посторонний — корінь невластивий.
 Корень уравнения — корінь рівняння.
 Корнеплод — коренеплід.
 Котел — котёл, казань.
 Котельная — котельня.
 Котельщик, котельник — котельник.
 Красить — фарбувати.
 Краска — фарба.
 Крыша — дах.
 Крышка (*жаберная и под.*) — кришка.
 Крюк — гак, крѣк.
 Купол — купол, баня.
 Лесопилка, лесопильный завод — тартак, лісо-
 пильний завод.
 Летнезеленый — літньозелений.
 Линия вращательная — лінія обертальна.
 Линия ломанная — лінія ламана.
 Лист, листопрокатный (*техн.*) — лист, листо-
 прокатний.
 Ломаный — ламаний.
 Лунатизм — лунатизм, сповіддя.
 Лунатик — лунатик, сповіда.
 Лыжи — ліжі.
 Магнит — магніт.
 Мамонт — мамут.
 Марганец — марганець, манган.
 Металлический — металевий, металічний.
 Множитель общий — множник спільний, співмож-
 ник.
 Множитель простой — множник первісний, спів-
 можник.
 Моторный — моторний.
 Налет — наліт; (*на губах*) сміг.
 Насос — насос.
 Нисходящий — спадний, низхідний.
 Обозначение буквенное — позначення буквене.
 оборот (*колеса*) — оберт.
 Озноб — озноб.
 Окаменелость — скам'янілість.
 Ольшанка — Ольшанка.
 Онуфриевна — Онуфрїївка.
 Определитель — визначник.
 Орелька (*жид. ст.*) — Орїлька.
 Освидетельствование — огляд.
 Осколок — осколок.
 Отрезанный — відрізаний.
 Отрезок — відрізок.
 Отрезывать — відрізати.
 Пальмира — Пальміра.
 Параболоид — параболід.
 Первомайск — Первомайськ.
 Перевалочный — перевантажний.
 Перевозка — перевезення, перевіз.

Переосвидетельствовать — переоглядати, пере-
 оглянути.
 Перестановка — перестанова, переставляння.
 Перестой — перестій.
 Перешеек — перешійок.
 Плечо — плечо.
 Плиски (*жид. ст.*) — Пліски.
 Плисков — Плисків.
 Плоское (*АМСРР*) — Плоска.
 Плотность — густість.
 Площадка — майданчик, майданець.
 Подвижной — рухливий.
 Подзол — підзол.
 Познанивать — познанолювати.
 Показатель (*по чему*) — показник по чому (по
 буряках, по хлібу).
 Половой — статевий.
 Положительный — позитивний.
 Пополам — пополам.
 Пополнительный — доповнювальний.
 Порядком — порядком, в порядку.
 Последовательность — наступність, послідовність.
 Постоянство — постійність.
 Початок (*соцветие*) — початок.
 Превратить — перетворити.
 Предел — граница, межа.
 Предел одинакового смысла — граница однако-
 вої сѣти.
 п. ошибок (*погрешность*) — г. похибок.
 п. противоположного смысла — г. протилеж-
 ної сѣти.
 п., лимит — граница, ліміт.
 Предельный — граничний.
 Прилегающий — прилягаючий.
 Прилежащий — прилеглий.
 Прилив — прилив.
 Приравнивание — прирівнювання.
 Приурочивать — пов'язувати, пристосовувати, при-
 свячувати, прилагодити.
 Пробка — пробка (*техн.*), пробка.
 Прогрессия бесконечно убывающая — прогресія
 нескінченно спадна.
 Прокатывать — прокатувати, вальцювати.
 Пропорциональный — пропорційний.
 Пропорция непрерывная — пропорція неперервна.
 п. н. разностная — п. неперервна різниця.
 Пропускной — пропускний.
 Противоположный — протилежний.
 Псел — Псел.
 Пулин (*нем. район*) — Пулин.
 Пучок — пучок.
 Равнодействующая — рівнодійна, вислідія.
 Равносторонний — рівносторонній.
 Разносторонний — різносторонній.
 Ракитное — Рокітне.

Распространенный — розповсюджений, поширений.
 Растворение циркуля — розхил циркуля.
 Ребро — ребро.
 Результат конечный — результат кінцевий.
 Решетка — ґрати.
 Решить уравнение — розв'язати рівняння.
 р. у. относительно неизвестной — визначити
 невідому рівняння.
 Рисунок — малюнок.
 Ровно (*Польша*) — Рівно.
 Ромен (*река*) — Ромен.
 Рукоятка — ручка, рукоятка, держак.
 Рукояточный — рукояточний.
 Румыния — Румунія.
 Рычаг — вантаж.
 Самовнушение — самовпливання.
 Свинец — свинець.
 Семь Колодцев (*Авт. Крым. респ.*) — Сім
 Колодців.
 Семядоля, семядоля — сім'ядоля.
 Сечение — переріз, переріз.
 Сиваш — Сиваш.
 Система десятичная — система десяткова.
 с. уравнений — с. рівнянь.
 Скала (*золотники*) — скалка.
 Скипидар — скипидар.
 Слабый — слабкий.
 Словечно — словічко.
 Служить — служити, правити.
 Слюда — слюда.
 Смысл — розуміння, суть.
 с. действий — суть дій.
 Смягчение — пом'якшення.
 Снаряд (*военн.*) — снаряд.
 Собственный — власний.
 Совпадать (*геом.*) — приставати.
 Согласование — погодження, згодження.
 Согласованный — погоджений.
 Сокращенный — скорочений.
 Сомнительный — сумнівний.
 Сопряженный — сполучений.
 Состав (*поезда*) — склад.
 Составитель поездов — складач поїздів.
 Спаржа — спаржа.
 Сплошной — суцільний.
 Способ подстановки — спосіб підставляння.
 с. сравнения неизвестных — с. порівняння
 невідомих.
 Срочный, бессрочный, досрочный — строковий,
 безстроковий, достроковий.
 Станислав (*м.*) — Станіслав.
 Степень — степені, ступінь, градус.

Сторона — сторона.
 с. боковая — с. бічна.
 с. угла — с. кут.
 Струя — струміна.
 Стягивать (*дуги*) — стягувати.
 Суждение — твердження, судження.
 Сулин (*П. Кавк. пр.*) — Сулін.
 Сумма — сума.
 Сумочный — сучковий.
 Тарнополь (*Польша*) — Тарнополь.
 Текущие координаты — поточні координати.
 Теплота — теплота.
 Тетрадь — зошит.
 Тирасполь (*АМСРР*) — Тирасполь.
 Тон (*теж.*) — струм.
 Треугольник равносторонний — трикутник рівно-
 сторонній.
 т. разносторонний — т. різносторонній.
 Тугоплавкость — тугопкість.
 Туфли (*кож.*) — туфлі.
 Тычок (*кирпич*) — тичок.
 Угар — угар (*тежн.*), чад.
 Угол откоса — кут відкосу.
 у. тупой — к. тупий.
 Удвоение — подвобненя.
 Указатель — покажчик.
 Уравнение — рівняння.
 у. неопределенное — р. неозначене.
 у. показательное — р. показникове.
 Утюг — утюг, прас.
 Утюжить — утюжити, прасувати.
 Участок — ділянка, ділянка.
 Учетверенный — почотверений.
 Фильм — фільм.
 Функция непрерывная — функція неперервна.
 ф. показательная — ф. показникова.
 Химия — хімія.
 Хмель (*Недрыг. р-на*) — Хмелів.
 Холостой (*шкв. труба, шод*) — холостий.
 Хролин (*жб. ст.*) — Хрелін.
 Цареконстантиновна — Царекостянтіновка.
 Циркуляр — об'язки, циркуляр.
 Цюрипписк — Цюріпписк.
 Чартория — Чарторія.
 Чертеж — рисунок.
 Четверть — четверть.
 Член крайний — член крайній.
 Шлем — шолом.
 Штрих — штрих, риска.
 Щиток — щиток.
 Янтарь — антар, бурштін.

Шаровольський

Рецензія на книгу „Die Urbewölkerung Europas und die Herkunft der Germanen von F. Braun (Japhetische Studien zur Sprache und Kultur Eurasiens hrsg. von F. Braun und N. Marr, I, Berlin—Leipzig, Verlag von W. Kohlhammer, 1922)“.

Книга Брауна, взагалі мало відома в УСРР, не знайшла в нас ще й досі належної оцінки, а тимчасом вона дуже цікава: 1) в ній ми знаходимо своєрідну спробу розв'язати питання про пралюдність Європи та про походження германських народів і мов: відступаючи неодноразово від індоєвропейської теорії, автор використовує висновки яфетидології; 2) вона відіграла певну роль у розвитку цієї останньої: акад. М. Я. Марр у різних працях згадує про неї, посилається на Брауна¹⁾, іноді навіть повторює його висновки²⁾. Тому буде цілком доцільно, здається мені, повнайомити читача з поглядами Брауна й подати деякі уваги до них.

I.

Робота Брауна складається з передмови, де говориться про виникнення книги, мету, що ставить собі автор, і про його дальші плани, та з п'яти розділів.

У першому з них — Das Indogermanenproblem — автор обговорює індогерманську³⁾ проблему. Зміст цього розділу такий. Питання про походження германців тісно пов'язане з індогерманською проблемою, тобто з проблемою прабатьківщини, мови, культури, розгалуження й розповсюдження народу, від якого походять здебільшого європейські й почасти азіатські народи; воно, як думають, частина цієї проблеми, навіть тотожне з нею, бо германці є, як каже дехто, носії справжнього індогерманства. Індогерманство — це сукупність народів, що розмовляють по-індогерманському, та їх культури; у праіндогерманському вбачають вихідний пункт цієї сукупності і пробують реконструювати, з часів Шлейхера, прамову, а з часів Куна — пракультуру індогерманців, а також знайти прабатьківщину їх. Але, шукаючи цієї остан-

¹⁾ Порівн. „К вопросу о яфетизмах в германских языках“ (в Яфетическом сборнике, 1, 1922, с. 43); „Чем живет яфетическое языковедение“ (этапы развития яфетической теории, 1933, сс. 166—7); „Яфетиды“ („По этапам развития яфетической теории“, 1926, с. 118); „Об яфетической теории“ (там же, с. 196); „Готское слово guma муж (в Известиях Академии Наук СССР, 1930 № 6, с. 442); „Новый поворот в работах по яфетической теории“ (там же, 1931, № 6, с. 640, прим., де автор уже висловлює жаль з приводу відходу Брауна „от нашей исследовательской линии“).

²⁾ Новий поворот..., стр. 652 — про минулий час в німецькій мові.

³⁾ Браун уживає звичайного в німецьких лінгвістів терміна „індогерманський“ замість „індоєвропейський“.

ньої, звичайно намагаються визначати її абсолютне географічне місце, а не відносне — серед інших неіндогерманських народів; а треба робити навпаки, бо, дізнавшись, в яких етнічних, лінгвістичних умовах виникло індогерманство, тим самим розв'яжуть питання і з географічного боку. Представники індогерманського мовознавства, підкреслюючи завжди взаємини й своєрідність індогерманських народів, спустили з ока інші зв'язки і стали уявляти індогерманство, як замкнене ціле, зовсім ізольоване від інших мовних родин, високе в своїй переможній культуротворчій силі. А звідси виникло погорде, навіть вороже ставлення до інших народів, і ввійшло в прагерманську проблему расове питання, але — цілком безпідставно, бо індогерманство не є окрема раса. Але треба сказати, що про спорідненість індогерманців з іншими народами нагадували деякі учені (Гірт, Тромбетті, Педерсен, Віклунд, Діпп та інші), тільки їхня думка не набрала актуальності в дослідній роботі.

Нині теорія про ізольованість індогерманців підірвана з двох боків: 1) спроби викрити праспорідненість індогерманських мов з угрофінськими та семітохамітськими дали такі позитивні наслідки, що тепер уже не можна задовольнитися посиланнями на запозичення; 2) виявилось, що культура європейська з походження не є виключно індогерманська, що вона, як і мова, вазнала, принаймні в центральній та східній частині басейну Середземного моря, впливу з боку пралюдності.

Виходячи з цього, автор наприкінці першого розділу ставить завдання наблизитися до розв'язання двох питань: 1) яку людність знайшли індогерманці, переселившись в Європу? і 2) яких впливів вазнала їх мова з боку мови цієї людності? На думку Брауна, перше питання, як і останнє — мовознавчі проблеми; археологія мусить тут поступитися провідною ролею мовознавству, бо їй ще й досі не пощастило пов'язати встановлених нею культурних кругів з певними етнічними поняттями.

Другий розділ — *Das Urvolkproblem* — присвячено першому питанню — питанню про пралюдність, яку знайшли індогерманці в Європі, насамперед — у південній: у Греції, Італії, Альпах, Франції, Іспанії та на островах Середземного моря, передусім на островах Егейського моря, на Кіпрі, Криті, на Сіцилії, Корсіці, Сардинії й Балеарах. Коротко погляд автора можна переказати так. У Греції на островах Егейського моря жили пеласги, лелеги, кари, в Італії — етруски, в північній Італії, західних Альпах і далі у Франції й Німеччині — лігури. Ми маємо чимало мовних пам'яток цих народів, але ще й досі не пощастило їх остаточно розібрати. Тимчасом є інші джерела, що свідчать про неіндогерманське походження вазначених народів, а саме: 1) ясні й категоричні повідомлення античних письменників, 2) географічні назви, 3) численні неіндогерманські елементи лексичного складу, надто — латинської й грецької мови та 4) баська мова. Ці матеріали уже чимало досліджували. Остаточних результатів ще немає, але заслуговують на увагу такі попередні висновки, як база дальшого дослідження: 1) виявляється спорідненість вазначених угорі народів і їх мов; 2) все частіше висловлюється думка про спорідненість цих мов і народів з кавказькими.

У західній і центральній Європі до приходу індогерманців теж жили різні народи. Індогерманське походження кельтів викликає великий сумнів.

Щодо германців, які жили в середній Європі і прилеглих частинах Скандинавії, то багато вчених вважають їх за справжніх представників індогерманства, а зазначену частину Європи — за їх пробатьківщину. Але є ще інша думка, а саме: германці, переселившись в Європу, знайшли тубільців. Яка ж з цих думок правдива? Свідчення класичних письменників і географічні назви не допомагають роз'язати це питання; тому великої ваги набувають германські слова, яких немає в інших індогерманських мовах і які становлять 30—33% всієї германської лексики. Браун не вважає ці слова за новотвори германців; принаймні, кількість таких новотворів, на його думку, дуже обмежена; не поділяє він і думку Гірта, що ці слова — індогерманського походження, тільки в інших мовах вони вимерли. Гірт має рацію, вважаючи їх за „стару спадщину“, але вона старіша, ніж він думає: вона — не індогерманського походження, вона походить з мови доіндогерманської людності. У північній Європі перед прибуттям індогерманців жили тубільці, споріднені з пралюдністю південної Європи. Спроба Фейста та інших пояснити пересування звуків, сталий наголос і інші своєрідні риси германських мов впливом етрусської або якоїсь близькоспорідненої мови, як ретійська, а також загальні міркування, що на обмеженій території Європи поділювальної доби не могло жити багато мовних родин, виправдує цю думку. Отже, всю Європу — і південну, і західну — перед приходом індогерманців посідала одна родина народів. Це є гіпотеза. Розв'язати її може лише знайомство з мовою тієї родини.

Визначивши в 3-му розділі — Die japhetische Sprachfamilie — велику роль акад. М. Я. Марра, єдиного вченого, що опанував усі кавказькі мови і довів існування окремої мовної родини — яфетичної, яка нині належить до флективних, але в своїй будові зберегла рештки попереднього етапу (аглютинативного й синтетичного), Браун зупиняється на важливих висновках ¹⁾, до яких привело відкриття яфетичної мовної родини, а саме: баскська й етрусська мова безперечно яфетичного походження, а може й лігурійська, пеласгська й лелегська. На підставі дослідів, а також усних пояснень акад. Марра Браун вважає за цілком правдоподібну думку, що перед приходом індогерманців усю південну Європу у басейні Середземного моря посідали яфетичні народи. Ця думка, за словами Брауна, не нова: інші вчені — кожен у своїй галузі — торували шлях до неї, але, притягнувши кавказькі народи, акад. Марр поставив крапку над і. Браун хоче думку про яфетичну пралюдність південної Європи поширити на середню і північну Європу — він хоче пристосувати її до розв'язання германської проблеми. Це він робить у 4-му розділі — Die Herkunft der Germanen — зміст якого і подаємо тут.

Уже не раз вчені (Förstemann, Kaufmann, Hirt, Feist та ін.) висловлювали думку, що тубільна людність, яку застали германці у північній Європі,

¹⁾ Браун має тут на увазі перекладену ним на німецьку мову (1923 р.) працю акад. Марра „Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в создании средиземноморской культуры“, Лейпциг, 1920, передруковано в збірці: „По Этапам Яфетической теории“, 1926, сс. 31—104 і 1933 р., сс. 79—124), де автор надає великої ваги в процесі утворення мов схрещенню і констатує існування окремої яфетичної родини мов, до якої залічує кавказькі мови й баскську, а також вимерлі — етрусську, пеласгську, іберську та ін.

впливала своєю мовою на германську мову, і в такий спосіб пробували пояснити своєрідні риси цієї останньої. Найбільше тут зробив Фейст: він пояснював перший пересув приголосних, сталий наголос і занепад флексій в германських мовах, як наслідки змішування індогерманців з тубільною пралюдністю середньої Європи. Але поглядам Фейста бракує ясності: він не може точно визначити ні цієї пралюдності, ні її мови. Браун гадає, що вона була яфетичного походження, і хоче довести це, викривши в германських мовних явищах і лексиці яфетичні елементи.

Насамперед, так званий слабкий минулий час не можна вивести в індогерманського — його вважали за новотвір, що виник на германському ґрунті, але за новотвір незрозумілий: усі спроби зв'язати його з індогерманською формальною системою, на думку автора, не довідні. Він гадає, що ми маємо тут яфетичну формальну категорію — ось на яких підставах.

Всі мови так званої сибілянтої групи яфетичної родини мають імперфект, що утворюється від основи теперішнього часу за допомогою дентального наростка: *-di* — в грузинському й мінгрельському, *-da* — в сванському, *-ti* — в чанському. Напр., у грузинському тепер. час *v-deb* (я кладу), минул. *v-deb -di* (я клав), *v-deb -di-ḡ* (ми клали); у мінгрельському: *p-tarun-q* (я пишу), *p-tarun-di* (я писав), *p-tarun-di-ḡ* (ми писали). Характерно, що в германських мовах цей спосіб утворення слабого минулого часу властивий тільки похідним, тобто молодим і наймолодшим дієсловам, і що він зберігає свою творчу силу й досі: всяке нове дієслово що його доводиться утворити, може мати тільки слабкий минулий час.

Далі, надзвичайне поширення в германських мовах слабкої відміни є своєрідна властивість їх: в інших індогерманських мовах основи на *-n* трапляються в незначній кількості. Цю германську властивість теж можна вивести з яфетичних мов: у них основи на *-n* дуже поширені й мають почасти ту саму функцію — до них належать *nomina agentis*, утворені від дієслів, та субстантивовані прикметники.

Загально-германський дуже поширений приросток *ga-*, *ge-*, що має збірне значення і звичайно вживається в Partizip Perfekt, теж яфетичного походження: різні його форми: *sa-*, *šo-*, *he-*, *ne-*, *le-* і т. ін. дуже вживані в яфетичних мовах; роль його тут та, що й у германській мовній системі: з ним утворюються збірні іменники (напр., назви народів), а в сванському — й дієприкметники; напр., *le-lät* = *geliebt*.

Нез'ясований ще щодо походження германо-кельтський суфікс *-isk*, що означає приналежність і походження, теж виник на яфетичному ґрунті: він тотожний з загальнояфетичними **sko* || *sto* (= дитина, нащадок); порівн. мінгрельське й чанське *skua* || **sko*; в лігурійському він трапляється часто в місцевих назвах (*-ask*, *-esk*, *-usk*). Сюди належить і баскський суфікс *-ska*, *-ška*, що утворює здрібнілі форми; напр.: *mendi* (гора) — *mendiska* (горб).

Крім того, ряд германських слів, що їм ще не знайдено закономірних відповідників в індогерманських мовах, виводить Браун з яфетичних мов.

Нім. *beere*, ствн. *beri*, ас. *berie*, гот. *basi* через прагерм. **bazia-* пов'язується з сван. *bäsk* < **bask-i* і < **basi-i* (суниця); нім. *gerste*, ствн., ас., сс. *gersta* через вірмен. *gar-i*, груз. *qer-i* (ячмінь), баск. *gari* (пшениця), *garagarri*

(ячмінь) з яфетичн. *ger-sto*, де *-sto* здрібнілий суфікс; нім. *schilf*, ствн. *skiluf*, через прагерм. **skilur* — з грузинськ. *tiloṗi*, що в *š*-групі мало форму **skiluṗ*; нім. *rind*, ствн. *hrind*, сс. *hrp*⁺, ас. *hrider* через прагем. **hrinpa-* — з яфетичн. **h(o)-rind*, *h(e)-rind*, що живе ще й досі в різних словах: вірм. *a-rd-ar* < **a-rid-ar* (рогата худоба), е-*rind* (теля), мінгр. *o-rid-i*, *o-rind-i* (скот); нім. *schaf*, ствн. *škar*, ас. *sceap*, *scep* через прагерм. *skæro* з сван. **sqer*, але ця форма не засвідчена, і замість неї в сванському маємо *gvel-iag*, *gol-iax*.

Нім. *erbse*, ствн. *araweiz*, сс. *ertr*, прагерм. **arawaitis* пов'язували з лат. *ervum*, гр. *ῥοβος*, *ἔρῆζινθος*, діал. *λέζινθος*, але на перешкоді стояли приголосні відповідники: герм. *w*, лат. *v*, гр. *β*; грецькі форми добре пояснюються з яфетичних відмін: **e geb-inṑ* || **e leb-inṑ* || **o-gob* < **rohv* поруч з **rehv*, **lehb*, а прагерм. *arawaitis* праяфетично могло звучати *a-rav-ats-i*, де *a* — приросток, *ats* — суфікс множини, а *i* — закінчення називного відмінка.

Запропоновані етимології нім. *hand*, гот. *handus*, ас. *hand* незадовільні; тут треба виходити з яфет. *qer* || *qel* || *her* (від цього останнього гр. *χεῖρ*): в *s*-групі замість *r* *s*-групи виступає *nd* (напр., груз *ter* муха - вірм. *tand*, мінгр. *tand*); отже замість *her* тут було *hand* — вихідний пункт первісної герм. форми *hantu*.

Нім. *faust*, ствн. *fust*, ас. *fyst* прагерм. **fust* треба пояснювати з яфет. **qushṑ*, що маємо в сван. *qushṑ*: *q* замість *f* в яфет. часто трапляється.

Нім. *see*, ствн. , ас. *sæ*, гот. *saiws* пов'язує Браун з яфет. **sav* > шов; порівн. сван., вірм. *tav* (море), баск. *sab-ai* (піднебіння).

Нім. *hütte* може з яфет. **qud*, порівн. мінгр. *qud-e* (будинок).

Нім. *leich* (пісня, мотив) ас. *lác*, ес. *leikr* може від сибіл. *lert* || *gert*, спірант. *leug* < **lerg*, що мало приблизно те саме значення.

Abnoa (*Αβνοβαία ὄρη*) — стара назва Шварцвальда: корінь архаїчне абхазьке *abṗa* (ліс): *-ba* — суфікс множини.

Thule (міфічний острів) — від яфет.: порівн. сибіл. **thula* < **tola* (долина, вода, острів), груз., сван. *tal-a* (острів), вірм. *dor* (долина), баск. *i-tur* (джерело), ібер. *dur-* у назвах річок (*Duero*, *Durius* і т. і.).

Asen, сс. *áss* < *ans-* гот. *ansis* від яфет. **an-s* (боги), де *-s* ознака множини: порівн. абхазьке *avṑ-va*, < **ans-va*, де *-va* — теж суфікс множини.

Erce (ім'я богині землі) живе ще й досі в вірм. *e-rikr* (земля), лезгін. закономірному *rug*, баск. *erri* (земля).

Tuisto (*deus terra editus* — Tacit. Germ. II) має корінь *tui(r)*, **twi-*, що в яфетичн. = земля, порох; порівн. груз., мінгр. *tver* (земля), чанськ. *m-tver* (попіл), сван. *bu-gwer* (пил).

Автор, за його власними словами, обмежився небагатьма (наведеними нами вгорі) прикладами, які недостатньо опрацював, але на підставі їх він вважає себе в праві формулювати деякі спостереження, а саме: усі слова, що походять від яфетичних (*Beere*, *Erbse*, *Gerste*, *Schilf* та ін.), не зазнали першого пересуву звуків, бо цей пересув *e*, власне кажучи, яфетична артикуляція індогерманських приголосних; цілком зрозуміло, в словах яфетичного походження його не може бути. Пересув германських приголосних треба з'ясовувати не з органічних сил мови, що діють поступово й непомітно, а з скрешування. Звичайно, не слід думати, що скрізь перемогла яфетична артику-

ляція—могло бути й навпаки; могли навіть виникнути й компромісні звуки. Такий є герм. \ddot{r} що заступив яфет. d.

На підставі попереднього, виходить (за Брауном), що зазначені явища й слова германських мов не запозичення, а наслідки скрещення. „Прагерманська мова є продукт скрещення догермансько-яфетичної з передгермансько-індоевропейською“ (das Produkt einer Kreuzung des Vorgermanisch-Japhetischen mit Prägermanisch-Indogermanischen), взаємного просякнення цих двох різнорідних елементів по лінії фонетики, морфології, лексики, навіть синтакси — скрещення, що так часто спостерігається в мовах.

Коли це так, то чому немає пересуву звуків у латинській мові, питає автор і дає таку відповідь. Поперше, в Італії був інший яфетичний діалект, а подруге, можливо, що в Італії індоевропейський елемент був більший і міцніший, ніж північноєвропейський. Справу треба уявляти собі так. Якийсь індоевропейський народ, що належав до centum-групи, прийшов до середньої Європи з невідомої прабатьківщини; одна частина його переселилась до Італії, а друга — предки кельтів і германців — жила деякий час в одному місці. Від скрещення цієї останньої з різними частинами пралюдності середньої й північної Європи і виникли кельти й германці. Це трапилося приблизно в половині першого тисячоліття перед нашою ерою.

Але було б помилково вважати, що Браун, використовуючи окремі думки акад. М. Я. Марра, стояв на позиціях яфетичної теорії. Як видно з наступного розділу, він визнає германців за „яскраво визначений з расового й етнографічного боку тип“, мало того — тип, якому властиві „переважні якості“, і в такий спосіб викриває свою справжню ідеологію, по суті співзвучну націонал-фашистський. Так у 5-му розділі — Rückblick und Ausblick — підсумовує автор наслідки свого дослідю. Заперечуючи расову й мовну тотожність індогерманців і германців, він каже, між іншим: „Я мушу їх (германців).. вважати за фізичних нащадків яфетичних догерманців (der japhetischen Vorgermanen), до яких примішаний порівнюючи невеликий процент передгерманської, тобто чисто індогерманської крові (prägermanischen, d. h. rein indogermanischen Blutes). Я хотів би за Тацитом сказати: Germanos indigenas crediderim minimeque aliarum gentium adventibus et hospitiiis mixtos¹⁾. Тільки секундарно стали вони носіями індогерманської мови й культури“. Германці виступили на історичну арену, „як яскраво визначений з расового й етнографічного боку“ (sowahl rassig, als volkspsychologisch) тип, що антропологічно, як і лінгвістично, треба мабуть пов'язувати з південноєвропейською білою расою. Виникнення цього типу можна б, на думку Брауна, пояснити надзвичайно тяжкими умовами боротьби за існування в північній Європі подилювіального періоду. „Тут загартувалася воля, тут розвинулася сувора трудова дисципліна, тут виникла мужня вірність громадського почуття, якому германство залишилося вірним і до сьогодні. Це не має нічого спільного з індогерманством, це старіше, це коріниться в тих глибинах, де лежать джерела германської сутності“.

¹⁾ Я гадав би, що германці — тубільці, що вони якнайменше помішані через приходи й перебування інших народів.

II.

У роботі Брауна зачеплено чималу кількість проблем, але само таких, що спеціально цікавлять індоєвропейців: про прабатьківщину, прамову, расу індоєвропейців і германців, про спорідненість індоєвропейців з іншими народами, про пралюдність Європи і т. ін. — коротко кажучи, найголовніших проблем, якими цікавились індоєвропейці, і які „розв'язували“ вони в інтересах буржуазії, а останнього часу — фашизму, силкуючись ствердити ідею про пануючу роль арійської раси або германства своєю теорією замкнених мовних родин, прамови, арійської раси тощо.

Цілком зрозуміло, він не міг в невеличкій книзі ґрунтовно дослідити ці проблеми; метод його здебільшого полягає в тому, що, зазначивши літературу якогось питання (і, треба сказати, досить багату й вдало підбрану) та коротко переказавши погляди вчених, він обмежується з свого боку декількома зауваженнями, а то й просто словами: *meines Erachtens*, і так приходить до певних висновків. Книга Брауна в багатьох місцях нагадує конспект або список книжок з короткими зауваженнями його складача. Тому було б цілком недоцільно, аналізуючи її, зупинятися на всіх зачеплених у ній проблемах: довелося б критично аналізувати величезну літературу, тобто написати велику працю з приводу малої книги. Отже досить буде подати загальну характеристику лінгвістичних поглядів Брауна. Праця Брауна робить спочатку досить сприятливе враження неодноразовим негативним ставленням до звичайного в буржуазному мовознавстві розв'язання основних проблем: запереченням реальності індоєвропейської прамови й можливості визначити індоєвропейську прабатьківщину, відкиданням расової теорії, визнанням спорідненості індоєвропейців з іншими народами тощо. Але — тільки спочатку, бо своїм методом і ідеологією Браун не відійшов далеко від індоєвропейців, як в цьому переконається далі читач.

Після цих загальних зауважень ми зосередимо увагу на основній проблемі його праці, на питанні про пралюдність Європи та походження германців і германських мов.

Щодо цього, то вага книжки Брауна полягає в тому, що: 1) він не визнає органічного походження цих мов від індоєвропейської прамови; 2) схрещення вважає за головний чинник утворення мов, між іншим і германських; 3) виникнення германських народів і мов пояснює схрещенням яфетичних і індоєвропейських і в такий спосіб підриває основні засади індоєвропейстики.

Уже до Брауна деякі вчені (читач уже це знає) констатували наявність неіндоєвропейських елементів у германських мовах, вважаючи ці елементи за наслідок змішування. Браун, взагалі кажучи, пішов слідом за Фейстом — з тією головною відмінню, що, спираючись на праці акад. М. Я. Марра, вважав за субстрат германських мов не „середньо-європейську прамову“ альпінської раси, а яфетичні мови. Треба сказати, що ніхто так всебічно й ґрунтовно не розглядав питання про походження германських мов, як Браун; проте своєї основної тези він далеко не ствердив.

За Брауном, германська прамова є продукт схрещення яфетичної з індоєвропейською, взаємного просякнення цих двох елементів по лінії фонетики,

морфології, лексики, навіть синтакси. Щодо фонетики, то він має тут на увазі пересув приголосних і постійний наголос. Але в чому полягала різниця яфетичної й індоєвропейської артикуляції, і, значить, як виник пересув, і чи був постійний наголос в яфетичних мовах, він цього не дослідив і навіть нічого певного про це не каже, а обмежується деякими гадками. У галузі морфології він зупиняється на незвичайному поширенні в германських мовах основ на -n та на походженні слабого минулого часу. Перше Браун пояснює впливом яфетичних мов, дуже багатих на ці основи, але знову не подає належного фактичного матеріалу. Щодо минулого часу, то над питанням про його походження вчені працюють два століття. Не вважаючи на це, Браун в своїй критиці обмежується заявою, що всі спроби пов'язати слабкий минулий час з індогерманською формальною системою, на його думку (meines Erachtens), не дали жадних довідних наслідків, і на цій підставі шукає іншого пояснення, а, вивівши цю форму з яфетичних мов, підпирає свою гіпотезу лише тим аргументом, що тільки молоді й наймолодші германські дієслова мають слабкий минулий час. Виходить, що предки германців взяли в яфетидів тільки самий спосіб утворення цієї форми, не засвоївши жадного дієслова. Хіба це правдоподібно? Щодо лексики, то тут він виводить із яфетичного досить вдало низку слів, яких походження досі не з'ясовано; але опрацьовуючи їх, звертає увагу тільки на фонетику, морфологію й словотвір, здебільшого базується виключно на мовних даних.

Отже на підставі попереднього можна сказати, що в своїй праці Браун далеко не довів своєї головної тези, що германські мови виникли через скрещення; цілком правдоподібно, що пересув звуків, постійний наголос, надзвичайне поширення основ на -n, може і слабкий минулий час, і окремі слова германських мов є наслідок скрещення з яфетичними мовами, але, щоб це довести, треба було б притягти конкретний фактичний матеріал і подати глибокий аналіз його, пов'язавши мовні явища з історією матеріальної культури. Цього, як ми бачили, не зроблено.

Усі зазначені вище хиби Брауна не випадкові — вони щільно пов'язані з його методологією. Спочатку, коли читаємо його роботу, здається, що автор відступив від індоєвропеїстики, що він торує нові шляхи в германському мовознавстві. Але поглиблене вивчення її доводить інше: виявляється, що мовні явища він розглядає, як і індоєвропеїсти, ідеалістично, цілком ізольовано від життя, не пов'язуючи їх ні з виробничими процесами, ні з соціальними взаєминами (навіть археологію він зовсім відкидає). Відсіля — механістичність його пояснень: для нього, як і для Фейста й деяких інших західних лінгвістів, головний чинник утворення германських мов — скрещення: ним і тільки ним намагається Браун пояснити виникнення найголовніших особливостей цих мов. Не дивно, що в праці акад. М. Я. Марра „Яфетический Кавказ...“, сповненої нових плодотворчих ідей, він взяв тільки думку про яфетичну пралюдність Європи, і що, поставивши цю пралюдність на місце альпінської раси Фейста, дійшов до висновку, що германські народи й мови виникли в наслідок скрещення яфетичних і індоєвропейських. Але ніде ідеологічне спрямування Брауна не нашло такого яскравого вислову, як наприкінці книжки. Тут він говорить [це читач вже знає з наведеної вище (с. 124)

цитати] про загартовану волю, сувору трудову дисципліну, мужню вірність, як про характерні споконвічні риси германства, що воно зберегло й досі. Отже, відкинувши расову теорію, вбачаючи в схрещенні головний чинник утворення народів і мов, Браун проте вважає за потрібне підкреслити, цілком в дусі німецького шовінізму, уявні високі властивості германства й пояснити їх походження з основних засад свого досліду, і цим „обгрунтовує“ націоналістичний шал німецького фашизму, який в своїх божевільних мріях про експансію в усі сторони світу, а надто — на схід (*Drang nach Osten*), виходить між іншим з тих самих ідей про переважні високі якості німецького народу.

На підставі всього попереднього аналізу доводиться констатувати, що, розійшовшись у деяких пунктах з індоевропейською теорією, Браун своїм дослідницьким методом і своєю ідеологією залишився індоевропеїстом, помагачем німецького фашизму. Це він і довів, порвавши пізніше цілком з яфетидологією, що своєчасно констатував акад. М. Я. Марр (див. вище, с. 119 прим. 1).

Е. Халіфман

„Звуковий фільм і викладання мов“

Juer-Marbach „Le film sonore et l'enseignement des langues“

(Publications de l'Institut International du Cinématographe éducatif., Rome, 1933 p., 81)

На фоні сучасного стану викладання іноземних мов твір Juer-Marbach приємно вражає свіжістю й оригінальністю свого змісту.

Книжка Marbach „Звуковий фільм і викладання мов“ — це окреме видання цілого циклу статей, що на протязі 1933 року друкувалися в журналі „Revue Internationale du Cinéma Educateur“ (щомісячне видання Міжнародного Інституту Кінематографії в Римі).

Вже сам факт окремого видання цих статей Міжнародним Інститутом Кінематографії свідчить про великий інтерес до поставленого автором питання.

Застосування кінематографа у викладанні іноземних мов абсолютно недостатньо висвітлювалося на сторінках нашої преси, тому нам здавалося доцільним познайомити широкі кола викладачів іноземних мов з цікавими думками Juer-Marbach.

Завдання, яке собі ставить автор — це дати „новий метод викладання мов за допомогою звукового кіна“ (с. 3).

Книжка складається з кількох розділів: 1. Вступ (3—16 с.); 2. Рідна мова й мова іноземна (16-28 с.); 3. Фонетика (28-36 с.); 4. Граматика (36-44 с.); 5. Реклама й організація (44-50 с.); 6. Організація навчання (50-74 с.); 7. Пам'ять (74-79 с.); 8. Повторення (79-81 с.).

У своєму вступі Marbach знайомить читача з історією питання.

Наприкінці минулого сторіччя французький фізик Demeny винайшов апарат, за допомогою якого мову могли сприймати глухонімі. Свій апарат він назвав „Фонокоп“. Мовні фотографії Demeny, звичайно, далекі від звукового фільма, але й вони вже збуджують властивість наслідування, яка відіграє таку велику роль у вивченні мов. В 1922 р. Sluys видав книжку під назвою „La cinématographie scolaire et post-scolaire“, в якій ми дізнаємося про метод Collette, директора школи Etienne Marcel в Парижі. Collette демонстрував своїм учням коротенькі фільми, пропонуючи їм потім розповідати те, що вони бачили. В цьому викладі він звертав особливу увагу на точність і ясність мови учня. Розповідаючи про цей досвід використання кіна у викладанні рідної мови, Sluys пропонує застосувати його й у викладанні іноземних мов. Фонетичний Інститут Паризького Університету чимало використовує в своїй роботі звукові фільми.

Marbach точно формулює завдання свого методу: „навчити говорити іноземною мовою“ (с. 9). Посилаючись на твердження J. J. Rousseau, вона вважає, що найсприятливіший для вивчення іноземної мови вік це 16-30 років.

На її думку, новий метод викладання дозволить об'єднати в одній аудиторії людей різної підготовки, різного соціального походження.

Хоч Marbach і прихильник прямого методу, проте вона настоює на тому, щоб викладання іноземної мови пристосувати до рідної мови учня, ураховуючи її фонетику, граматику тощо. Так, напр., при викладанні німецької мови японцям, які майже не розрізняють звуків „r“ і „l“, треба відповідними вправами організувати у них сприймання й відтворення цих звуків. „Ми — прихильники прямого методу, — каже Marbach, — ми хочемо, в межах можливого, усунути переклад, але в той же час ми робимо постійні порівняння між граматичними правилами нової мови й рідної мови учня, що, нарешті, зводиться до перекладу. Це так, але, коли мова йде про граматику, говориться також про міркування, а міркування неможливе без порівнянь“ (с. 27). І педагогіка, і психологія радять робити зіставлення рідної мови з іноземною.

У вивченні мов, справі безперечно складній, одною з найбільших труднощів є вимова, пристосування своєї артикуляційної бази до вимови певних часто незвичних звуків. „Звук має своє місце в мускулах, тобто рух мускулів обов'язково потрібний для створення звуку“ (с. 28). Хто хоче навчитися нових звуків, має вивчати діяльність мускулів, які беруть участь в їх утворенні. У викладі фонетики треба дати учням змогу не лише чути, але й бачити. Ці погляди не нові, вони висловлювалися ще в 19-му сторіччі (Stricker „Studien über Sprachvorstellung“ (1880); Schumann „L'enseignement français“ (1896) тощо). Коли йдеться про звуки або комплекси звуків незвичайні для учня, виклад варто зробити наочним, центром сприйняття має тоді бути зір учня. Рух мускулів можна легко описати в фільмі. Звуковий фільм дозволяє це зробити. Напр., вимова німецького „ch“ в різних позиціях досить складна для чужинців, а тому учні часто вимовляють „nit“ замість „nicht“ „i“ замість „ich“. В такому випадку варто показати, як у вимові цього звука язик натискує на нижні зуби й досить помітно вигинається посередині.

За допомогою відповідних технічних прийомів кінематограф дозволяє штучно прискорювати або затримувати рухи, абсолютно не порушуючи їх внутрішньої пропорції, фіксувати як надзвичайно швидкі, так і дуже повільні рухи. Макро й мікродіймання дають можливість збільшувати й зменшувати предмети. Сполучення кінематографа з рентгеноапаратом наочно показує функціональні рухи окремих органів. На екрані перед учнями може, залежно від потреби моменту, з'являтися голова, рот або окремий звуковий орган, при чому такі демонстрації мусять іти в супроводі з бездоганною вимовою відповідних звуків.

Звичайно, для того, щоб підготувати фільми, де точно має бути зафіксований процес утворення окремих звуків і комплексів їх, потрібний тісний зв'язок між викладачами й інститутами фонетики, бо лише серйозно науково опрацьовані фільми можуть забезпечити учням правильну вимову.

Щодо місця граматики в системі викладання іноземних мов, було висловлено чимало протилежних думок. Проте зараз все таки має переважну більшість прихильників погляд, який свого часу висловив Локк: „Дитина має вивчати граматику, йдучи від факту до правила“. Щодо Marbach, то вона, як прихильник прямого методу, вважає за доцільне почати вивчення граматики тільки тоді, коли учень вже має певний запас слів, в основному опанував техніку письма й основні фонетичні навички. Автор вважає, що за допомогою звукового фільма можна значно оживити сірі й нудні лекції з граматики. Так, напр., при вивченні французької мови учням важко засвоїти форму заперечення „ne pas“. Більшість обмежується лише вживанням „ne“. В такому випадку на екрані демонструють низку відповідних речень, при чому записані вони мусять бути так, щоб звернути на себе увагу учнів („si nous ne sommes pas là“). Ця демонстрація йде в супроводі з виголошенням цих самих речень. Приклад з німецької граматики: Кожний чужинець, який вивчає німецьку мову, скаже: „Wenn ich spreche mit Ihnen deutsch“. Теоретично ніби легко погодитися з тим, що дієслово має бути на останньому місці в реченні, практично ж це досить важко засвоїти.

Фільм може в таких випадках допомогти виправити цю помилку. Так, спочатку речення „Wenn ich spreche mit Ihnen deutsch“ повільно пишеться в цій неправильній конструкції на екрані. Раптом слова (які можна дати в вигляді фігурок з руками боксерів) оживають, слова „ich“ і „mit,“ між якими стоїть слово „spreche“, схоплюють його й тягнуть на кінець речення. Коли „spreche“ намагається повернутися на місце, яке воно „незаконно“ займало, „ich“ і „mit“ знов безжалісно викидають його на кінець речення. Потім слова знов приймають свій звичайний вигляд, фраза в правильній конструкції залишається кілька хвилин на екрані, одночасово вона голосно повторюється. Тоді слово „spreche“ починає повільно збільшуватися, решта слів речення в той самий час зменшується, аж поки „spreche“ не залишається саме на екрані, займаючи місце в кінці його, виразний символ останнього слова речення. Цей жарт допомагає учневі зафіксувати в пам'яті місце дієслова в реченні.

Надзвичайно велике значення в мовних фільмах має оформлення написів. Для них треба використовувати великі, прості й чіткі літери. Написи ці мають значно довше, ніж у звичайних фільмах, залишатися на екрані, тому й метраж їх має бути принаймні вдвое довший звичайного.

Щодо метражу фільма в цілому, то й він значно більше звичайного, бо кожна картина й кожний напис (останній завжди двічі проголошується) мають довше звичайного залишатися на екрані.

Спочатку слово або речення повторюється дуже повільно кілька разів. Потім, коли є певність, що аудиторія зрозуміла, те саме повторюється нормальним темпом розмови, після чого речення знов, востаннє, повільно артикулюється.

У викладанні фонетики Marbach радить дотримуватися такого порядку: повторення звука йде рівнобіжно з відображенням на екрані, у вигляді схематичного малюнка, звукового апарату, що функціонує при вимові цього звука. Після цього на екрані з'являється також і літера, якою відзначається цей звук.

Правильна організація читання має велике значення. Вважаючи, що літери входять у свідомість одна по одній, з більшою або меншою швидкістю, Marbach пропонує давати спочатку на екрані не ціле слово, а літеру за літерою, пізніше склад за складом, урахувавши ритм артикуляції (напр., Erd-beere). Поскільки графічне відображення слова йде тут поруч з акустичним, закріплення піде значно швидше й краще.

Фіксацію лексичного матеріалу в частині прикметників автор радить провадити за допомогою малюнків, вибираючи для цього, по змозі, контрасти (напр.: великий — малий, товстий — худий). Добре можна використати на екрані малюнки для вивчення ступенів порівняння, займенників, прислівників тощо. Легко подати з відповідними малюнками й написами назви рослин і тварин. Неважко подати й номенклатуру частин людського тіла. Так, напр., вперше можна дати малюнок тіла й за допомогою спеціальної стрілки вербально визначити назви окремих частин. Після таких кількох повторень на екрані з'являються графеми цих слів, які потім зустрічаються також у друкованому бюлетені, що видається після кожної лекції. В наступній лекції треба дати складніший фразеологічний матеріал, використовуючи для цього лексику попередніх лекцій. Так, можна знов подати на екрані тіло людини. За допомогою відповідних кінематографічних прийомів голова, напр., починає повільно збільшуватися, інші частини тіла — зменшуватися аж до повного їх зникнення, коли на екрані залишається одна голова збільшена до надзвичайних розмірів, під нею з'являється речення, складовою частиною якого має бути слово „голова“. Можна подати кілька таких речень, поступово ускладнюючи їх, а потім цим самим способом повторити назви частин всього тіла.

Для закріплення синтакси можна прекрасно використати кінематографічну мобільність слів.

Вивчення дієслова автор починає з імперативу, одночасово подаючи й деякі прислівники (прикл.: viens-ici!, „va-t-en!“ , „komm her“, „geh hin“), що допоможе потім подати дієслова з приростками (прикл.: „hingeben“, „hergeben“, „hinfahren“, „herfahren“).

Чимало можливостей є в подачі складних слів: за допомогою малюнків учні навчаться розкладати слово на його складові частини, відтворювати його знов у складній формі і таким чином зрозуміють етимологію складного слова.

Полісемантичне слово можна подати на екрані малюнками, йдучи від першого його значення до пізніших і фігуральних. Те саме з реченнями, в склад яких входять такі слова. Напр., „schiessen“ треба подати раніш в прямому значенні — „стріляти“ й лише потім такі вирази як „aus der Erde schießt der Quell hervor“, або „im Frühling schießen Knospen und Blüten hervor“. Завдання художника подати це так, щоб учень відчув поняття швидкості й раптовості, яке зближує всі ці вислови.

Є три способи подавати слова: акустично, за допомогою звуків, моторно-звукові органи в дії й оптично — подаючи слова графічно. Сполучаючи слухове, мобільне й зорове сприйняття, досягають швидшого й міцнішого закріплення матеріалу. Повторення — це один з найкращих помічників пам'яті. Особливо важливе перше повторення, тому його варто робити на початку лекції, коли

учні ще не втомлені. Дальші повторення вже треба робити через певні відрізки часу. І в цьому відношенні фільм дає викладачеві чимало різноманітних способів. Комбінуючи малюнки, використовуючи кінематографічну мобільність слів, можна подавати відомі слова в нових для учня комбінаціях. Залежно від аудиторії міняється й якість матеріалу.

Такі в основному нові шляхи, що їх намічає Juer-Marbach для швидкого практичного опанування іноземної мови.

Ідея використання звукового кіна у викладанні мов пропагується тепер у багатьох країнах. Так, напр., проф. Kiritzesco (головний керівник системи вищої освіти в Румунії) в своїй статті „Utilisation du cinéma suivant les différents degrés scolaires“ („Revue Internationale du Cinéma Educatif“ Рим., 1934) пише: „Є така галузь викладання, в якій застосування звукового фільма надзвичайно корисне, це викладання мов, мов живих або мов мертвих, мови рідної або іноземної. Образ того, хто говорить, з характерними рухами рота й горла, які відбуваються при утворенні звуків слів, одночасове виголошення цих слів, вимовлених бездоганно, дають кваліфікованому викладачеві можливість досягти найкращих педагогічних наслідків“ (с. 7). В доповіді, зробленій в чехо-словацькій федерації робітників розумової праці було відзначено, що для того, щоб „досягти бездоганної вимови, не існує нічого кращого, як показати за допомогою фільма дію й рух органів, які вимовляють відповідні звуки“ (с. 42).

У статті директора бельгійського національного інституту навчального кіна Ruette читаємо: „Корисність звукового кіна в справі викладання іноземних мов прекрасно довела Juer-Marbach“.

Кількість цих прикладів можна було б значно збільшити, але брак місця не дозволяє цього зробити.

Чимало писалося й у нас про значення кінематографа в навчальному процесі. Так, в статті проф. Кравченка (газета „За коммунистическое просвещение“, 2.III 1934 р.) читаємо: „Совершенно исключительна роль кинематографа, как учебно-вспомогательного пособия. Роль эта в основном сводится к следующему: киноаппарат обладает способностью отображать на экране предметы и явления в состоянии их движения, т. е. динамически, что позволяет, естественно, получить неизмеримо более яркое и полное воспроизведение всего демонстрируемого, чем то дает любой диaposитив или картина“.

Але не зважаючи на всю цінність цього засобу, кіно ще й досі далеко не достатньо використовується в наших навчальних закладах. Постанова ЦК ВКП(б) від 5.IX 1931 р. категорично наказує: „Наркомосам разом з кіноорганізаціями опрацювати заходи для використання кіна в школі“. Основна настанова абсолютно ясна, лишається її реалізувати.

Ми не будемо тут говорити про хиби й помилки, яких припустилася у своїй роботі Juer-Marbach, не будемо також говорити про деталі організації викладання мов за допомогою звукового кіна; це може бути об'єктом спеціальної роботи. Ми хочемо лише звернути увагу громадськості на важливість поставленого автором питання.

Без зайвих слів ясно, що можливості радянської школи незрівняно більші того, що можуть у цьому відношенні зробити навчальні заклади капі-

талістичних країн. Треба тільки подбати про належну організацію цієї справи.

Постанови партії й уряду про школу спеціально відзначають важливість знання іноземних мов. Брак відповідних висококваліфікованих кадрів, особливо на периферії, недостатня кількість мовників взагалі, робить це завдання особливо складним. Так і газета „Правда“ відзначала потребу підвищити кваліфікацію викладачів мов.

Використання звукового кіна у викладанні іноземних мов дало б змогу всім, хто вивчає мови, слухати бездоганну вимову, навчатися цій вимові, проходити систематичний курс, побудований на засадах передової, а не архаїчної методики, і т. ч. досягти у визначений термін поставленої мети. В центрі легко можна притягнути до опрацювання курсу іноземної мови за допомогою кіна найкращих фахівців-лінгвістів, теоретиків і практиків, художників, спеціалістів кінопромисловості, використати лабораторії фонетичних інститутів, відповідну радянську й закордонну літературу.

Забезпечивши курс потрібною фільмотекою й друкованими матеріалами, не важко буде організувати й саме навчання.

Викладання іноземних мов за допомогою звукового кіна дасть змогу вчасно виконати настанову партії й уряду про піднесення загального культурного рівня широких трудящих мас.

Словниковий відділ Інституту протягом другої половини 1934 р. остаточно закінчив опрацювання запланованих 1933 р. термінологічних бюлетенів і інтенсивно працював над укладанням термінологічних словників.

Здавши до друку в першій половині року два словники — німецько-український і зоологічний, відділ закінчив в другій половині року опрацювання таких словників: термінологічного фізичної географії з додатком географічної номенклатури (18 аркушів), термінологічного медичного (22 аркуші), російсько-українського загальнономовного (65 аркушів).

Ці словники здані вже до видавництва і географічний та рос.-український загальнономовний друкуються і незабаром мають вийти.

Крім цього, триває далі інтенсивна робота над укладанням термінологічного с.-г. словника, загальнономовного англо-українського, що мають бути здані до друку 1935 року.

Починаючи з листопада місяця, відділ розпочав чималу підготовчу роботу до укладання великого російсько-українського словника. Упорядковується стара картотека, очищається від націоналістичного мотлоху, поповнюється новими матеріалами, опрацьовано інструкцію для укладання словника, виписування лексичного матеріалу і цитат.

З 1935 року відділ конкретно приступив до упорядницької роботи, запланувавши до 1.VII 1935 року здати до друку перший том словника (літери А—Ж).

Відділ мови й мислення. 7.V 1934 року відбулося засідання відділу язика і мислення, на якому науковий співробітник НДІМ ВУАН т. Безкровний зробив доповідь на тему: „Проблема виду дієслова в російській та українській мові“.

Т. Безкровний у доповіді відзначив, що граматичні категорії не стабільні, що категорії мови постають послідовно в трудовій практиці. Нове вчення про мову відкидає абсолютно неправильне твердження індоєвропейців, ніби лад мови в своєму розвитку обмежений певною расою. У стародавніх формаціях не було дієслова. У стародавніх формаціях ми мали тільки комбінацію різних уявлень. Зразу було ім'я, пізніше з'явився займенник. В основі дієслова, каже тов. Безкровний, лежить ім'я. Вид — це не тільки поняття часу, але й простору. Колиш це було пов'язано. Про єдність часу і простору знаходимо висловлювання і класиків марксизму — Енгельса. Майже всі первісні мови, як відомо, бідні на позначення часу і, навпаки, багаті на позначення простору. Час — це не те, що йде до нас, а те, до чого йдемо ми. Першим виник майбутній час, бо теперішній час усвідомлювався через майбутній. Другим виник минулий.

Час і простір — єдність протилежностей.

Префікси, якими ми користуємося для позначення докванованого виду, фактично позначають простір. У первісній семантиці поняття простору і часу були включені в одне поняття. Суфікс ВА, що позначає повторюваність („знати“ — „знавати“ — у рос. мові, напр.), містить значення многості в часовому просторі. В його основі лежить також ім'я. Індоєвропейська через хибність своїх методологічних засад не може з'ясувати ряду мовних фактів, зокрема, — походження і згадуваного суфікса ВА.

Питання основ граматичного плану можуть бути розв'язані тільки новим вченням про мову, будованим на основі науки Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна.

Бібліотека НДІМ, яка обслуговує колектив І-ту, нараховує 19.000 книжок.

Щоб забезпечити співробітників І-ту потрібною їм літературою, б-ка зв'язалась для систематичного комплектування з такими видавництвами: ДВОУ (Київ), ОГІЗ (Київ), Партидав (Київ), вид. Всесоюзної Академії Наук (Ленінград), вид. Держ. Академії Історії Матеріальної Культури — „ГІАИМК“ (Ленінград), вид. закордонних робітників в СРСР (Москва)

„Міжнародна книга“ тощо. Для використання книжок, яких не можна знайти ні у видавництвах, ні в б-ках Києва, організовано міжбібліот. абонемент з б-кою Всесоюдної Академії Наук, з б-кою ім. Салтикова-Щедріна (Ленінград), з Всесоюдною бібліотекою ім. Леніна, з б-кою Комуністичної Академії при ЦВК СРСР, б-кою Іноземної літератури (Москва) тощо. За допомогою Всесоюзного Товариства Культв'язку з закордоном б-ка НДІМ налагодила зв'язок з рядом лінгвістичних закордонних інституцій, які надсилають в НДІМ свою наукову продукцію. Так, б-ка НДІМ одержує літературу від б-ки Гелсінфоргського університету, з International Society of Experimental Phonetics (Лондон), з Philological Society (Лондон), Міжнар. І-ту кінематографії (Рим) тощо. Через бюро обміну ДНБ ВУАН б-ка НДІМ також одержує лінгвістичну продукцію заходу, гол. чином — університетську.

Щоб краще інформувати своїх читачів про новини лінгв. книжк. продукції, б-ка склала поточний картковий показник на лінгв. л-ру, що виходить на території СРСР.

Щоб допомагати своїм читачам максимально використовувати свої книжкові фонди, б-ка НДІМ розробила систематичний каталог на лінгвістичну літературу (включаючи журнальну), а також розробляє тематичний каталог на найактуальніші для лінгвіста - марксиста теми.

З М І С Т

Н. Каганович. Націоналістичні перекручення в українських перекладах творів Леніна	9
Вол. Масальський. На аванпостах художнього слова	25
В. Бабак. „Мова куркульських усмішок“	49
Вол. Масальський. За культуру мови в середній школі	61
П. Мустяца. До історії розвитку молдавської літературної мови у зв'язку з лати- нізацією її письма	77
Л. Г. Башинджагян. Для чого потрібні чотири елементи	101
М. Грунін. Етапи розвитку турецької літературної мови	113
М. Грунін. Новий правопис в Узбекистані	137
З матеріалів термінологічної комісії НКО	145
Рецензії	149—164
І. Шаровольський. „Die Urbevölkerung Europas und die Herkunft der Germanen von F. Braun (Japhettische Studien zur Sprache und Kultur Eurasiens hrsg. von F. Braun und N. Marr, I, Berlin Leipzig, Verlag von W. Kohlhammer, 1922)“	149
Е. Халіфман. „Звуковий фільм і викладання мов“ — Juer Marbach „Le film sonore et l'enseignement des langues“	159
Хроніка НДІМ	165
Відділ словниковий. Відділ мови й мислення. Бібліотека.	

У К Р А Ї Н С Ь К А А К А Д Е М І Я Н А У К
І Н С Т И Т У Т М О В О З Н А В С Т В А

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

Movoznavstvo

МОВОЗНАВСТВО

№ 5

*405
M869
no. 5
1935*

ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
КИЇВ — 1935

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису українського друку“, „Картковому реєстрарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати

Відпов. редактор Н. Каганович
Редактори { П. Мустяца
{ Ст. Василевський
Учений коректор І. Кириченко
Техкер Є. Каганов

Друкується з розпорядження Української Академії Наук.
Неодмінний секретар академік О. В. Палладін.

З друкарні-літографії Української Академії Наук у Києві.

Академік
Микола Яковлевич Марр
(1864—1934)

Микола Яковлевич Марр народився 25 грудня 1864 року (ст. ст.) в Гурії. Батько його був учений садівник шотландець, мати — гурійка. Батько помер у дуже похилому віці, коли М. Я. було вісім років. Дитинство М. Я. пройшло в грузинському оточенні, рідною мовою його була гурійська говірка грузинської мови. Російської мови він навчився тільки в гімназії, куди його було прийнято на державний кошт з уваги до заслуг його батька в справі запровадження нових сільськогосподарських культур на Кавказі. На вступному іспиті виявилось, що М. Я. не може написати грамотно ні одного російського слова і зовсім не знає закону божого, але це не було взято до уваги з тієї причини, що він іноземний підданець (М. Я. залишався великобританським підданим до закінчення університету). В гімназії М. Я. швидко став одним з найбільш встигаючих учнів, особливо з стародавніх мов, — латинської та грецької; захоплення його грецькою мовою було настільки велике, що він вирішив залишитися на другий рік у восьмому класі, щоб удосконалитися в знанні цієї мови. Це незвичайне бажання майже призвело до звільнення М. Я. з гімназії, і тільки завдяки втручання попечителя учбової округи, що скасував постанову педагогічної ради про звільнення, М. Я. вдалося закінчити середню школу. У Централрхіві СРР Грузії збереглася письмова праця М. Я. на випускному іспиті з російської мови на тему „Про значення праці в житті людини“, де М. Я. пише, що „праця викликає в людини повагу до самої себе“, „значення праці в житті людини остільки велике, що її відсутністю виключається саме життя“. Ці слова гімназійної праці не залишилися тільки словами: все життя М. Я. було наповнено працею, його працездатність була разюча, праця була для нього кращим відпочинком, і навіть ті кілька тижнів, коли він офіційно вважався у відпустці, він провадив дні й ночі за письмовим столом. Працювати він міг в усяких обставинах: в поїзді, верхи, в автомобілі, в трамваї; коли він чекав засідання, його можна було бачити з книгою чи з коректою в руках. Книжки його пописані нотатками, перекладені записками, які пояснюють, спростовують, або стверджують міркування автора. М. Я. любив говорити, що нема такої кепської книги, яка не мала б у собі чогонебудь корисного чи стимулюючого. Ця жага знаннів і постійна праця думки властиві були М. Я. з наймолодших років: в гімназії він самостійно навчився італійської та англійської мови, удосконалився в знанні французької та німецької мов настільки, що міг читати без словника навіть наукові книги.

Кипуча енергія його в гімназії знаходила собі поле діяльності: він видає і редагує гімназійну газету, будучи її найактивнішим співробітником (у цій газеті вміщені його перші спроби визначення походження грузинської мови, яку зіставляє він тоді з турецькою; переклади статей із французьких і німецьких журналів; статті й замітки в питаннях топоніміки і етнографії Кавказа; вірші на різні теми). Було б неправильно думати, що М. Я. був „взірцевим“ учнем, який увесь час проводив за книжками: М. Я. сам часто розповідав про свою пустотливість, про численні витівки та провини і дивувався довготерпінню гімназійного начальства, яке дивилось на них крізь пальці. Живучи майже виключно в грузинському оточенні, М. Я. проймається його національно-визвольним настроєм, він закликає до боротьби з Росією за визволення Грузії. Ці настрої володіли М. Я. і в університетські роки, коли він разом із своїм товаришем давали один одному клятву не складати зброї, поки не визволять Грузії. „Він став директором банку, а я академіком“, іронічно пише про цю клятву М. Я. в своїй автобіографії.

Скінчивши гімназію з золотою медаллю, М. Я. вирішує присвятити себе вивченню грузинської мови і вступити на факультет східних мов (раніш він готувався на природничо-історичний факультет). Подолавши всі перепони і відкинувши всі поради вчителів і товаришів, М. Я. добивається, щоб послали його кавказьким стипендіатом у Петербурзький університет. Працюючи в університеті в найвидатніших сходознавців, М. Я. ще на студентській лаві друкує свою першу працю, замітку „Природа й особливості грузинської мови“ (1888 р.). У цій замітці в зародку міститься багато положень, які лягли в дальшому в основу вивчення яфетичних мов Кавказа і їх взаємовідносин з мовами інших систем. Університетська учба і перші роки наукової діяльності не були для М. Я. шляхом, усипаним трояндами: його улюблений професор скептично ставився до здійснимості його наміру довести спорідненість грузинської мови з семітичними, другий його професор бачив у ньому свого майбутнього суперника по кафедрі і всіма засобами перешкоджав його залишенню при університеті для роботи з грузинознавства, грузини-націоналісти обурювалися на М. Я. за встановлений ним факт перекладу грузинської біблії з вірменської мови і за його твердження про перське походження фабули поеми „Вітязь у барсовій шкірі“, вірменські кола протестували проти призначення грузина на кафедру вірменської мови й літератури. Проте, не зважаючи на всі протидії, в травні 1891 р. М. Я. був призначений приват-доцентом на кафедру вірменістики, і з того часу почалася, не припиняючись до останньої хвороби, його викладацька робота. Слухачі М. Я. знають, як не схожі були його лекції на звичайні університетські курси: кожним новим спостереженням, кожною новою своєю працею, кожною прочитаною книгою, яка зацікавила його, навіть газетною статтею, вдалою аспірантською роботою, доброю відповіддю студента М. Я. в першу чергу ділився з своїми слухачами. Йому зовсім не було властиве побювання, що хтось використає його думки чи його нові матеріали раніше від нього, навпаки, він був би радий, коли б так сталося, бо сам він не встигав все обробити й надрукувати. Помітивши встигаючого студента, він старався втягти його в дослідницьку роботу. Нічим, здається, М. Я. так не

захоплювався, нічого так не любив, як читання лекції. Навіть в останні роки, коли він був перевантажений усякими роботами й обов'язками, він не припускав і думки, що лекцію можна пропустити або спізнитися на неї. До кожної лекції він готувався годинами, а іноді і цілими днями. Коли навіть читався курс, читаний у попередні роки, М. Я. наново його переробляв й переписував. Не було випадку, щоб М. Я. прийшов на лекцію, не маючи в руках усього написаного тексту її.

Правда, нерідко траплялось, що, захопившись відповіддю студента або розвиваючи думку, яка, здавалось йому, незрозуміла слухачам, він далеко відходив від теми лекції, але слухачі М. Я. пам'ятають, скільки їм давали ці „екскурси“. Перед кожною лекцією М. Я. хвилювався так, наче це була його перша лекція.

1892 року М. Я. почав розкопки середньовічної столиці вірменії — Ані. Ці розкопки 1892 р., відновлені лише в 1904 році і продовжені потім безперервно до 1917 р., становлять цілу епоху в археології і у вивченні історії Кавказа. Не тільки методика розкопок, а й сама мета їх різко відрізнялися від робіт передреволюційних археологів. Археологічна комісія, що мала великі як на той час кошти й щедро фінансувала багаті знахідками окремих рідких і цінних предметів археологічні заходи, не відпускала майже ніяких коштів на Анійське діло.

Кошти ва нього надходили від вірменських громадських організацій, від продажу видань, від плати за вхід на публічні лекції М. Я. про Ані. Проте, надходження коштів збільшувалося щороку, зростала нова анійська школа археологів (швидше істориків матеріальної культури), руйнувалися старі уявлення про феодальну Вірменію і феодальний Кавказ взагалі: ворожнеча релігійна і національна виявлялась у наслідок анійських робіт як боротьба класова. Занепад Ані знаходив своє пояснення в економічних умовах життя, руйнувалися старі міражі відокремленості християнського населення від мусульманського, вірменського від грузинського, стверджувалося протиставлення феодалів горожанам, заможних незможним. Археологічна пам'ятка здобула свою значущість джерела для розуміння історичного процесу поруч мовних і літературних джерел. Утворилася блискуча й неперевершена досі школа петербурзького кавказознавства, що розвинула разючу своїм масштабом, глибиною й різнобічністю діяльність. Були утворені серії „Тексти й розшукування з вірмено-грузинської філології“, „Анійська серія“, „Пам'ятки вірменської архітектури“, „Пам'ятки вірменської епіграфіки“ та інші; створенням Анійських музеїв були покладені нові основи музейної справи, справи охорони, реставрації і консервації пам'яток: була вперше на факультеті східних мов запроваджена літня практика для студентів; широко була поставлена екскурсійна справа. Увесь цей комплекс робіт, так зв. анійські археологічні кампанії, організувався, здобував натхнення, керувався і в більшій мірі виконувався енергією, силами й знаннями М. Я. без організованої допомоги хоч би звідки. Лише 1915 р. Російське Археологічне Товариство по доповіді В. В. Бартольда та Я. І. Смірнова визнало роботи М. Я. в Ані такими, що заслуговують нагороди великою золотою медаллю Товариства. Коли б наукова діяльність М. Я. обмежилась роботами в Ані, то й цих робіт було б досить, щоб дати йому

право на одно з перших, як не перше місце, в історії світового кавказознавства. Тим часом, анійські роботи лише один бік багатогранної творчої діяльності М. Я. За той самий період, крім читання лекцій в університеті, він робить численні доповіді в Російському Археологічному Товаристві, реагує в його виданнях на всі видатні праці з кавказознавства, обороняє дві найкапітальніші дисертації, продовжує напружену дослідницьку роботу (до 1903 р. він надрукував понад 100 праць, у тому числі філологічні праці, які стали класичними, здобувши йому світове ім'я). Усе це робилося одноосібно, за участю лише його друга й дружини А. А. Марр, яка виконувала всі допоміжні роботи, починаючи з переписування і кінчаючи читанням корект.

У зв'язку з подіями 1905 р. з'являється ряд газетних статей М. Я., де він викриває розпалювання царизмом національної ворожнечі на Кавказі, стає в оборону культурно-національної автономії Грузії, вважаючи, що „невблаганним ворогом як Вірменії, так і Грузії завжди був тиранічний лад великих держав, незалежно від віри або раси великодержавних народів“.

Описуючи революційний рух у Гурії в 1905 році, М. Я. висловлює своє співчутливе ставлення до повсталого гурійського селянства і до грузинських більшовиків, виступ одного з яких він описує в своїй брошурі.

1908 р. вийшли „Основні таблиці до граматики старогрузинської мови з попереднім повідомленням про спорідненість грузинської мови з семітичними“. Ця праця підводить підсумки порівняльного вивчення грузинської мови з семітичними, розпочатою М. Я. ще на університетській лаві, і дає основні положення порівняльного яфетичного мовознавства. Значення її в наші дні таке, що жоден грузинознавець не може не виходити при вивчанні грузинської мови з непохитності її основних положень. Прочитана в коректі В. Р. Розену праця ця переконала його в її продуманості, обгрунтованості й проробленості, хоч майже 20 років тому її основні думки викликали його скептичне ставлення. Праця ця, також як і видана в 1903 р. „Грамматика старовірменської мови“, що встановила принципіально нове розуміння вірменської мови, пройшли майже непоміченими.

Обраний 1909 року в ад'юнкти, з 1912 року дійсний член Академії Наук, М. Я. з попередньою енергією й новими можливостями берегеться за поглиблення й поширення бази робіт по вивчанню Кавказа. Слова, сказані М. Я. одним із старих академіків при його обранні — „Не чекайте, що ми будемо Вам допомагати, але й заважати ми вам не будемо“ — справдились: умови праці в Академії Наук дозволили М. Я. збільшити коло своїх співробітників, переважно з предсавників пригноблених національностей, яким було доручено збирання й готування до друку нових матеріалів. Були засновані нові серії: „Матеріали по яфетичному мовознавству“, „Biblioteca armenogeorgica“, потім „Християнський Схід“. У ці роки особливу увагу М. Я. приділяє вивчанню безписьменних народів Кавказа. Не перериваючи літніх робіт в Ані і зв'язаних із ними занять, М. Я. робить ряд лінгвістичних подорожей у Лазістан, в Абхазію, в Сванію, в Дагестан. 1910 р. він видає „Граматику чанської мови“. Характерно для М. Я., що багато попрацювавши над чанською і мінгрельською мовами і видавши класичну до наших днів граматику чанської мови, він усю свою дальшу роботу над мовами шиллячої групи — мінгрель-

ською і чанською, передав своєму покійному вже учневі І. А. Кіпшідзе, який повнотою виправдав це довір'я, видавши „Граматики мінгрельської (іверської) мови“. З'являється ряд праць М. Я., присвячених безписьменним мовам Кавказа, друкується ним серія праць „Яфетичні елементи в мовах Вірменії“, що почалася з простежування окремих явищ, спільних у вірменської мови з яфетичними, і спричинилася в дальшому до встановлення М. Я. факту, що вірменська мова перебуває на стадії переходу від яфетичних до індоєвропейських. На сторінках новозаснованого журналу „Християнський Схід“ М. Я. не забуває відгукуватися на всі варті уваги праці з історії, письменства і мов Кавказа і сусідніх країн як „християнських“, так і „нехристиянських“.

1914 року М. Я. видає працю „Визначення мови ахеменідських клиновидних написів за даними яфетичного мовознавства“, виводячи цією працею яфетичну теорію за коло кавказьких мов, але в той же час тісно пов'язуючи вивчення мертвої мови з вивченням живих навіть безписьменних мов. Поглиблення в найдавніші епохи історій Кавказа призвело до вивчення найдавнішої письменної мови Кавказа — халдської. Ряд праць М. Я. з халдської мови поставив на чергу вивчення археологічних пам'яток Вана, і 1916 р. він робить розкопки у Вані, під час яких І. А. Орбелі відкриває найбільший з усіх досі відомих халдських написів, напис Сардура II, виданий М. Я. в 1922 р. У дальшому М. Я. майже цілком відходить від халдознавчих робіт, оскільки в цій галузі почав тоді спеціалізуватися його учень І. І. Мещанінов.

Під час імперіалістичної війни М. Я. організовує охорону старовини на кавказькому фронті. Завдяки його енергії врятовано й вивезено з театру воєнних дій, де їм загрожувала загибель, численні пам'ятки, переважно рукописні.

З 1910 р. М. Я. намагався одержати дозвіл на скликання в Тіфлісі періодичних з'їздів робітників-кавказьців з метою спрямування й стимулювання краєзнавчих робіт. Проте ці плани не скінчилися успіхом. Такі ж марні були його проекти організації Кавказького історико-археологічного інституту: відкриття Інституту було дозволено лише тимчасовим урядом.

Тоді ж на Кавказ були відісланні всі матеріали, зібрані за час робіт в Ані (щоденники, рисунки, знімки, карти, плани). Усі ці матеріали загинули в дорозі. Кавказький інститут почав працювати і став за ядро, з якого згодом виріс Кавказький філіал Академії Наук.

Жовтнева революція цілком захопила М. Я. З перших же днів радянської влади він робиться одним з найактивніших її робітників у науково-організаційній частині. Він бере безпосередню й діяльну участь у реформі вищої школи, в улаштуванні музейної справи, справи обліку й охорони пам'яток (членом Всеросійської колегії в справах музеїв він був призначений при заснуванні колегії і працював у ній до її розформування), реорганізує Археологічну комісію, веде всі підготовчі роботи по утворенню Академії історії матеріальної культури, головою якої він був обраний Всеросійською конференцією 8 серпня 1919 р. й залишався до останніх днів свого життя.

Події громадянської війни відірвали М. Я. від Кавказа. Поновивши перервані з студентських років заняття етрусською та баскською мовами і ознайомившись з матеріалами вершікської мови, яку він визначив як яфетичну,

М. Я. вивчає передгрецькі елементи грецької мови. Сукупність проблем, збуджених цими заняттями, примушують його поставити питання про найдавніше передіндоевропейське й передсеміто-хамітичне населення Афревлізії, насамперед про передіндоевропейське населення Середземномор'я. Ці нові матеріали примусили М. Я. поглибити заняття баскською і етруською мовами на місці їх сучасного й минулого побутування й переглянути свою концепцію про наявність яфетидів на одному Кавказі. Все Середземномор'я уявилося заселеним вдавнину яфетидами, що емігрували з Кавказа, і релікти цього яфетичного третього елементу простежувалися ним у мовах індоевропейського населення Середземномор'я. Цей поворотний момент у розвитку яфетичної теорії знайшов свій яскравий вираз у доповіді, що читалася в ГАИМК 9 червня 1920 р. „Яфетичний Кавказ і третій етнічний елемент у творенні середземноморської культури“.

Перша після революції закордонна командировка 1920—21 рр., праці 1921—22 рр. до другої закордонної командировки 1922—23 рр. — період вивчення яфетичного субстрату Середземномор'я все ще в старих шляхах пояснення історичного процесу за допомогою міграцій, зміни рас, культури вогнищ і т. п. Але тоді вже яфетична теорія переростає сили її творця, і на його подання Академія Наук утворює Інститут яфетидологічних досліджень (перейменований потім в Яфетичний інститут, нині Інститут мови й мислення імені М. Я. Марра), що повинен був на думку М. Я. бути основним центром яфетидологічних робіт.

Інтенсивне й екстенсивне вивчення матеріалів усіх систем і переживань так званої передісторичної культури зробило неминучим відмовлення від ряду старих положень: від ролі „міграцій“ в „передісторичні часи“, від расово різних мовних родин; і після другого відрядження за кордон М. Я. виступає в Академії Наук із доповіддю „Індоевропейські мови Середземномор'я“, якою кладе початок цілковитій переробці своїх старих положень, виходячи з твердо встановленого факту, що „індоевропейська родина мов типологічно в утвір нових господарських умов і за матеріалами ж, а пережитково і по багатьох конструктивних частинах, це дальший стан тих самих яфетичних мов... на певній стадії їх розвитку“. Тоді ж почав уточнюватися на конкретному матеріалі з пригяганням і мовних систем, яких раніше яфетидологія не вивчала, моністичний процес розвитку людської мови з особливсю увагою до питань походження й розвитку мови, спершу ручної потім звукової, яка поступово витісняла ручну мову.

Питання пов'язання мови з історією суспільних форм, з історією матеріальної культури посідають в цей період перше місце в працях М. Я., який остаточно знищує вчення індоевропейців. Яфетична теорія стала на шлях марксистської методології; мова одержує визначення як надбудова, обумовлена кінець-кінцем соціально-економічним станом суспільства. Спочатку ніби несподівано для себе зустрічаючись в окремих висновках з марксизмом-ленінізмом, з поглибленням палеонтології мови й приділенням особливої уваги питанням походження мови й мислення та їх взаємовідносин, М. Я. все повніше й твердіше конкретизує на мовному матеріалі основні положення марксизму-ленінізму.

Коли до Жовтневої революції коло інтересів М. Я. замикалося майже виключно науковими й науково-організаційними питаннями (за винятком 1905 р. і дальших років, та й тоді інтерес був переважно до Кавказа), то з Жовтневої революції М. Я. бере щоразу активнішу участь в громадському і політичному житті.

1923 р. перший Всесоюзний з'їзд наукових робітників обирає його головою Центральної ради новоорганізованої в складі Спілки робітників освіти Секції наукових робітників, II і III з'їзди переобирають його. Обрано його членом ЦЕКОСУ, членом ВЦРПС, членом ЦВК Чувашської республіки, членом Ленінградської ради (з 1925 р. кожного скликання), обрано в 1929 р. кандидатом в члени ЦВК СРСР, в 1931 р. — членом ВЦВК, 1930 р. М. Я. вступає до ВКП(б).

1929 р. він одержує за наукові праці премію ім. В. І. Леніна, 1933 р. в зв'язку з 45-річчям його наукової і громадської діяльності нагороджується орденом Леніна і званням заслуженого діяча науки.

М. Я. писав, що „нове вчення про мову за яфетичною теорією в умовах нашої радянської громадськості почуває найбільшу волю для своїх розшукувань і побудов, і, навпаки, поза тією ж громадськістю воно не могло б розвиватися“. І, справді, післяжовтневий період розвитку яфетичної теорії, яка переросла й свою назву — одна з найяскравіших сторінок радянської науки.

Тільки Жовтнева революція дала змогу повного розкриття всіх боків багатоскладної і багатообдарованої особи М. Я., привела до повного розквіту його творчих сил.

Збільшується обсяг матеріалу, розширюється коло питань, наново поставлених і розв'язаних яфетичною теорією, виробляються основні положення науки про мову й мислення. М. Я. обрано членом Комуністичної Академії, членом Білоруської Академії Наук, почесним і дійсним членом багатьох наукових і краєзнавчих товариств і установ. Він робить ряд подорожей в Карелію, Чувашію, в Удмуртську область, Марійську область, в область Комі, у Дагестан, у Грузію, в Абхазію, Вірменію, в Азербайджан, всюди збираючи матеріали, організовуючи дослідження рідної мови, оскільки в працях М. Я. з 1927 р. наполегливо проводиться думка, що „рідна мова — могутня підойма культурного піднесення“. Теза про „національну формою і соціалістичну змістом культури“ знаходить у працях М. Я. своє обґрунтування на конкретному матеріалі історії розвитку мови й мислення.

Життя М. Я. сповнене безперервною, багатогранною, творчою працею. Нема, здається, ділянки в суспільних науках, де М. Я. не був би видатним фахівцем: історія, лінгвістика, етнографія, історія матеріальної культури, фольклор, історія релігії, епіграфіка, музейна справа — всюди він прокладає нові шляхи, ставить нові завдання. Надзвичайний по гостроті зору знавець речових пам'яток, тонкий спостережник етнограф, незрівняний критик тексту, неперевершений по кількості і якості знань лінгвіст, блискучий публіцист, безжалісно ущіпливий полеміст — він являє собою цілу перероблену й продуману енциклопедію знань. Надзвичайно вибагливий до себе, делікатна й скромна людина, уважний і спочутливий до починаючого робітника, не-

спримирений у принципіальних питаннях, одного він нікому не дарував — зашкарублості думки й легковажного ставлення до роботи.

Тяжка хвороба звалила М. Я. майже напередодні святкування 45-річчя його науковій і громадській діяльності. Короткий час (січень — березень 1934 р.) здавалось, що М. Я. повернеться до роботи, але його перший після хвороби прилюдний виступ на пленумі ГАИМК був його останнім виступом.

Життєвий шлях М. Я. закінчився вночі проти 20 грудня 1934 р. Та чи не про себе він писав у 1932 р.: „людина, вмираючи індивідуально соматичною смертю, не вмирає громадськи, переливаючись своїм поведженням і творчістю в живе оточення, громадськість. Вона продовжує жити в тих, хто лишається в живих, якщо жила за життя, а не була мертвою. І колектив живий воскрешає мертвих“.

Пам'яті акад. М. Я. Марра

Минулий рік був тяжким роком для радянської науки. На протязі всього цього року повільно вмирав великий світовий вчений, один із найяскравіших діячів створеної нової школи, винятковий по силі і наполегливості реформатор в галузі своєї спеціальності, в лінгвістиці.

М. Я. Марр — живий і енергійний новатор мовознавства ще з студентської лави. Вихованець старої філологічної і лінгвістичної школи, він неухильно і впевнено протягом всіх 45 років своєї наукової діяльності йшов під лозунгом протесту проти її вузького формалістичного напрямку, ставши в останні десять років рішучим її ворогом, який зламав підвалини індоевропейського колоса.

Дійсно стара лінгвістична школа, яка могутньо панувала на Заході і виростила цілий ряд талановитих лінгвістів і у нас, зустріла собі в особі М. Я. Марра спочатку критика, що сумнівається в правильності окремих її висловлювань, а потім і трощителя її основного фундаменту.

Ім'я М. Я. Марра безперечно зайняло найпочесніше місце в світовій науці історії мовознавства, і цим місцем він зобов'язаний настійливо-критичному напрямку своєї наукової думки, винятковому знанню матеріалу і енергійному ходові своєї власної методологічної перебудови.

Заперечуючи статистику в науковому аналізі, він і сам виявив себе далеко не статичним у напрямі своїх наукових досліджень. Простежуючи весь хід його наукової роботи майже за півстоліття, ми бачимо методологічну постановку дослідника, яка поступово змінюється, і перед нами виступає різний образ М. Я. Марра в основних етапах його діяльності. Перед нами різкими штрихами виступає М. Я. Марр до 1917 року, уже відмінний від акад. Марра в період його творчої роботи над „третім етнічним елементом у творенні середземноморської культури“ і який іде далі, особливо після 1924 р. до дальшої корінної перебудови. Тут М. Я. Марр виступає вже як творець матеріалістичного мовознавства, як лінгвіст-діалектик. Він засвідчує кризу індоевропейського мовознавства і з'ясовує той глухий кут, в якому опинилась західна наукова школа. У той же час М. Я. не тільки критик протилежної йому школи, але він і будівник нового в лінгвістиці напрямку, який має замінити собою відживаючу свій час наукову школу. На місці зруйнованого він незмінно будує своє нове, постійно відзначаючи нові для самого себе етапи, нові повороти, що поглиблюють змінювані основні лінії його наукового підходу.

М. Я. Марр уже давно був істориком-лінгвістом. Філолог освітою, він з перших же кроків своєї наукової діяльності висував лінгвістичну проблематику і ніколи не був вузьким філологом. Ще на світанку своєї наукової роботи він виявив себе істориком у значно більшій мірі, ніж найяскравіші представники філологічних шкіл. Він вимагав не тільки знання окремих проявів літературної стилістики і сюжетології, але й розуміння формального їх же виявлення через урахування внутрішнього змісту всієї досліджуваної пам'ятки.

Досліджуючи письмові свідчення, він через них бачив їх же зумовлююче соціальне оточення, і в міру уточнення розуміння його йшло уточнення методологічного підходу з дедалі посилюваним відступом від довліючої формалістики. М. Я. Марр, історик-філолог, переходить до історичної лінгвістики, перетворюючи її в матеріалістичне мовознавство, а свій метод палеонтології перетворює з формального в діалектичний. Висуваючи генетичну проблематику, поглиблювану ним до постановки питання про походження людської мови взагалі, М. Я. переходить на досліджування генезису в усьому перебігу історичного процесу, рішуче відходячи тим самим від вузького еволюціонізму.

Філологічні і мовні матеріали є в розумінні М. Я. Марра історичними джерелами, і саме зовнішнє оформлення сприймається ним в історичному освітленні життя не самої тільки форми, взятої відокремлено і самої в собі, а рушійної сили людського суспільства. Для цього в свою чергу стало потрібним з'ясування процесу розвитку соціального оточення з угрунтуванням досліджуваних різких зрушень соціально-економічних переходів. Звідси — власни й Миколи Яковлевича перехід до історичного матеріалізму.

У процесі власної перебудови М. Я. розширює завдання філології і лінгвістики. Щоб зрозуміти їх, стало необхідним угрунтувати їх витлумачення далеко ширше за їх власні вузькі межі, і М. Я. поступово ламає рамки історика-філолога і історика-лінгвіста, що дісталися йому в спадщину.

Так, вивчаючи письмові пам'ятки, він бачить через них їх же зумовлююче соціальне оточення, яке їх створило, яке виявляється цими ж пам'ятками. Звідси йде бажання точніше зрозуміти умови діяльності сучасного їм людського суспільства, для чого, в свою чергу, самі тільки письмові джерела, які звичайно лежать в основі історичних побудов до наших днів включно, були вже недостатніми. Вони самі потребували критичної своєї оцінки більш поглибленим аналізом, без сліпого довір'я до передаваних ними подій, іноді неточних в їх передачі і часто перекручених. Такі властивості цих матеріалів набрали в очах М. Я. ще більшої цінності саме завдяки цим їх особливостям у разі можливості освоєння причин таких неточностей і навмисних або ненавмисних перекручень. Але саме тут письмові пам'ятки, самі по собі і самі в собі, утруднили підступ до їх же витлумачення. Знайомлячись з науково-життєвим шляхом М. Я. Марра, ми бачимо зростання критичного довір'я його до свідчень письменності і зростання діалектичного аналізу лінгвістичних фактів. З метою поглиблення свого підходу до них, в завданнях можливого наближення до розуміння їх дійсності, М. Я. виходить за рамки філології і лінгвістики, стаючи і археологом, і етнографом, і фольклористом, вірніше кажучи, притягуючи і археологію, і етнографію, і фольклор для висві-

тлення історичного процесу за даними своєї основної спеціальності — лінгвістики. Лишаючись за своєю спеціалізацією лінгвістом, М. Я. тим самим висуває лінгвістику на загальноісторичну арену, перетворює мовний матеріал в історичне джерело, яке проливає світло на пройдені і майбутні етапи історії розвитку людського суспільства.

Такий розширений історизм проходить червоною ниткою через увесь життєвий шлях М. Я. Марра. Це — те, що, з одного боку, об'єднує Марра в усіх періодах його наукової творчості, але, з другого боку, і роз'єднує його по окремих етапах в міру уточнення методологічних засад аж до останнього етапу, коли М. Я. стає матеріалістом-діалектиком у галузі цієї ж лінгвістики.

Проте, М. Я. Марр, притягуючи археологію, етнографію і фольклор, бере їх зовсім не в тій вузькій формальній замкненості, в якій звичайно сприймають спеціалісти ці галузі знань. Для М. Я. етнографія зовсім не замикається в своїй описовій стороні, так само як фольклор не обмежується вузькою літературознавчою сюжетологією. Збирання матеріалу з точною його фіксацією не є єдиним завданням етнографа і фольклориста, а їх формально-порівняльні зіставлення з нерідкими висновками про етнічну спорідненість носіїв схожих форм, про статичні запозичення або про мандрівні мотиви фольклору здаються М. Я. Маррові не тільки не єдиновірними висновками, але дуже часто в корені невірними побудовами. В очах М. Я. голий фіксатор матеріалу, етнограф, археолог, фольклорист, лінгвіст є тільки збирачі, але не наукові працівники в своїй спеціальності, звужуваної ними в своїх завданнях до зникання обличчя наукової дисципліни. Збирач, за словами М. Я., повинен бути одночасно і науковим дослідником, інакше потерпить вичерпність самого процесу збирання. Більш того, М. Я. Марр у певній мірі об'єднує обидва моменти — і збирання, і дослідження, наполягаючи на спільності їх навіть у рамках хронології самої роботи. Тим самим змінюється погляд М. Я. на кабінетну і польову роботу. Кабінетний вчений відривається від живого об'єкту, а польовий працівник, позбавлений дослідницького моменту, перестає бути істориком, себто перестає бути саме тим, на кого так рішуче наполягає фундатор нової лінгвістичної школи:

М. Я. зламав стару замкнену ізоляцію, таку типому для старої науки XIX ст. — індоєвропейістики в усіх її проявах, доведених до різного відокремлення спеціалізацій.

Лінгвіст старої школи не бачив ніякого іншого матеріалу, крім мовного, археолог замкнений у вивчення формальної сторони досліджуваної речі, історик не виходить за коло письмових пам'яток. Кожен з них замкнений в своєму матеріалі, будуючи відокремлено історію свого предмету. Виходить цілий ряд взаємно непогоджених історичних нарисів, однобічно будованих на вузько взятому матеріалі. Така „історія вrostіч“, неспроможна побудувати цілісну історію людства, і створила своїх спеціалістів, які неминуче заглибились переважно в формальну сторону досліджуваної галузі. Для таких спеціалістів темна і незрозуміла є спроба взаємодопомоги залученням різних матеріалів у єдиній цільовій постановці вивчення всього єдиного історичного процесу, різноманітно виявлюваного в різноманітних галузях соціології. Звідси і виникає

незрозуміле для нас повне подиву питання старих спеціалістів: „Навіщо для пояснення лінгвістичних фактів звертатися до даних археології або етнографії?“ Звідси ж виникає і питання з другого боку, яке часто дратувало М. Я.: „Навіщо археологові вважати на дані лінгвістичних досліджень?“

М. Я. чудово урахував перешкоди, які траплялися на шляху, і в той же час ніколи не хотів замикатися у вузькому своєму колі, прагнучи весь час поширити число соратників у загальній цільовій постановці. Таким шляхом зростає Яфетичний інститут і формується Академія історії матеріальної культури. М. Я. весь час вів керовані ним установи на ширшу арену і його не збентежили поодинокі вибухи протесту, які поставали в наслідок цього.

М. Я. ніколи не цурався критики. Навпаки, майже не зустрічаючи друкованої критики своїх наукових творів, він сам критикував свої попередні побудови, незмінно просуваючись вперед по шляху керованої ним лінгвістичної перебудови.

Щодо цього М. Я. Марр виявляв виняткові моменти витриманості. З самого початку він борець за проведення нових наукових думок. З часом мінялась якість борця, що дійшла в останні роки його життя до разючої могутності прямоючого незмінно вперед геніального вченого, лінгвіста-історика за спеціальністю з широтою охоплення історичного матеріалу в завданнях освітлення історичного процесу за даними своєї спеціальності.

Історик для М. Я. Марра — це зовсім не спеціаліст, який знає самі лише письмові джерела і не виходить за їхні рамки. Для М. Я. Марра історик — це комплексний урахувач усього історичного матеріалу, себто всіх даних, які можуть бути використані для побудування історії людства. З цього погляду і первісні періоди людського суспільства, захоплювані етнографічними спостереженнями і даними археології, зовсім не вилучаються в окрему групу до-історії, лишаючись такими ж історичними, хоч і базуються в своїй реконструкції на даних інших матеріалів, а не письмових джерел.

Різко розходяться з індоєвропейською школою і в цьому відношенні, М. Я. Марр висунув мовний матеріал в те саме коло історичних свідків, використовуючи його соціологічним витлумаченням діючих форм і мінливості їх значимості (семантика слова і семантика форми). Виконуючи соціальне замовлення, зовнішні вияви мови міняють свою форму і значущість, даючи змогу побудування їх історичної схеми не за однією лише формальною ознакою і не на одному лише мовному ґрунті. Проводячи дослідницьку роботу в цьому напрямі, лінгвіст спроможний виявити в кожній мовній структурі моменти далеко більш віддаленого минулого, ніж досліджуваний стан мови. У зв'язку з цим у число об'єктів історичного вивчення включаються не тільки мертві мови далекого минулого, але й мови сучасності, до якого високого рівня розвитку вони б не доходили. Для цього треба було насамперед відмовитися від перебільшеного формалізму, що легко переходить в описову фіксацію наявних мовних явищ і в порівняльне зіставлення різновидностей форм у хронологічно різнорідних пам'ятках тієї ж самої мови. М. Я. Марр рішуче бореться з формалістичним напрямом, замість нього висуває проблему значущості, в найщільнішому зв'язку з її зовнішнім оформленням у мові, в постійній їх взаємодії і русі, один із моментів якого дослідник застає в гаданому стабільному стані існуючої мови.

Тим самим оформлюється і нова лінгвістична концепція М. Я. Марра, яфетична теорія, яка в його твердих руках неминуче йде до історичного угрупування мовного процесу. Таксамо неминуче яфетична теорія мовознавства переживає разом із своїм фундатором ряд послідовних етапів, переходячи в останньому з них на опору діалектичного матеріалізму і виливаючись у мовну школу, яка використовує мовні факти для з'ясування основних підвалин марксизму-ленізму, виявлюваних на лінгвістичному матеріалі.

Ставши на погляд монізму в новому розвитку, М. Я. Марр тим самим різко відійшов від діючої класифікації мов за первісними родинними осередками, які розвиваються за закладеними в них типологічними ознаками. Вся наявна різноманітність мовних структур тлумачиться М. Я. Марром, як результат єдиного процесу, що набирає різних форм в зовнішньому своєму виявленні, залежно від стану носія мови і від його історичного минулого. Тим самим усувається расовий у своїй основі поділ мов за „культурними“ і „дикими“ народностями і встановлюється натомість стадіальна періодизація. Мови всього світу розглядаються з цього погляду як мови, що перебувають на різних стадіальних щаблях єдиного глотогонічного процесу і тим самим піддаються порівнянню в їх історичній перспективі. У зв'язку з цим М. Я. з вузького кавказознавства, на якому базувалась його лінгвістична теорія до 1920 р., на якому, завдяки різноманітності мов Кавказа, росла проблема стадіального розмежування, переходить до загального мовознавства. Цей перехід поглиблює історичний аналіз і звертає увагу на самого носія мови для витлумачення як усїєї мови в цілому, так і окремих мовних явищ. Мова при такому підході до неї вже не вивчається більше сама в собі і для самої себе.

Якщо така постановка зародилась і вже була у вужчих кавказознавчих студіях, то тим ширше розгорнулася вона після виходу на арену загального мовознавства: М. Я. Марр через мовний матеріал вивчає людське суспільство, яке говорить ним і створило його. Він бачить у мові надзвичайно яскраве історичне джерело і, простежуючи по мовному матеріалу зміни, які відбиваються в соціальному оточенні, зрозумів сам мовний матеріал в усїй доступній його глибині, чого не міг зробити жодний із майвидатніших його попередників і сучасників ні у нас, ні в буржуазній лінгвістичній науці Заходу.

М. Я. Марр зовсім не переоцінював щодо цього свої лінгвістичні висновки. Він навіть не випереджував ними аналізу самого матеріалу. Висновки будувались ним лише на детальному вивченні конкретних мовних фактів і на розширенні кола притягваних мов, завжди після детального їх дослідження. М. Я. не раз вказує на те, що висновки його випливають з самого матеріалу, що ті або інші положення виявляються на основі самих мовних фактів. Проте, для того, щоб примусити ці факти говорити, потрібне уточнення методологічного до них підходу. В міру уточнення цього підходу міняється сама інтерпретація лінгвістичних фактів, що зовні виявилась в зміні М. Я. Марром своїх же власних тлумачень окремих мовних явищ. Тут ми маємо зовсім недовільність тлумачень, а глибоко продуману зміну в розумінні усїєї мови в цілому, зміну, яка змусила дослідника перейти на дальший етап його власної наукової творчості, коли вже самий матеріал почав освітлюватися основними положеннями марксизму і коли М. Я. ішов уже не від матеріалу, а до матеріалу.

Цілком природно, що висновки М. Я. не могли лишатися незмінними. Ламаючи основні положення індоєвропейської теорії, на якій він сам же і виріс, і просуваючи вперед створювану ним нову лінгвістичну школу, М. Я. весь час не віддалявся від матеріалу, що ставав у його руках чимраз яснішим у його поясненнях. У зв'язку з цим ті самі факти поступово діставали різне освітлення. Так, висунувши вперед історизм семантики, М. Я. Марр побудував свою палеонтологічну схему в значній мірі формально, досліджуючи зміну значущості слів незалежно від змін загальних норм мислення. Лише пізніше, в останні роки своєї творчої роботи М. Я. зробив притиск і на зміні норми свідомості, в зв'язку з чим значно уточнилося питання про взаємини соціальної значущості мовних явищ з формальною їх стороною, визначуваною на ширшій основі змінних уявлень людини. Тим самим поглибилась проблема форми і змісту, яка розглядається завжди в історичному русі, що виявилось у встановленому вже діалектичному аналізі палеонтології.

М. Я. Марр, розглядаючи мову як явище соціального порядку, все ближче й ближче підходив до уточнення його соціального визначення. Воно вже було і могло бути повністю використаним. Мова визначається як практична дійсна свідомість, а остання сприймається як особливість людського суспільства, зумовлена в своєму генезисі і дальшому розвитку трудовою діяльністю людського колективу. Свідомість створена трудовим актом і визначає його. Мало того, свідомість характерна для людської діяльності, і людина планує свій акт діяння перед його виконанням. Звідси з неминучістю виникає висновок про те, що результат трудової діяльності, її продукт, відбиває в собі діяння свідомості. Вона є скрізь в усій створюваній людством історії. Вона скрізь: в письмовому документі історичному і філологічному, в предметах матеріальної культури і в усіх інших видах виявлення людської праці.

При такому стані дослідник-суспільствознавець різних спеціальностей не може не зважати на діючі норми мислення, бо це уточнює розуміння самого об'єкту дослідження. Одна справа вивчати явище суспільного життя лише в його зовнішньому виявленні, і цілком інша — ставити собі завданням уловити той план, який уже був у голові людини, творця даного суспільного явища. Недовраховання внутрішньої сторони аналізованого об'єкту веде до неповного, а нерідко і до невірного розуміння форми. Тут і виявляється згубна сторона вузького формалізму, при якому всякі спроби осмислення даного суспільного явища переходять до модернізації, до перенесення нашої цільової постановки на людину, незалежно від часу і простору.

Підходячи з цього боку до критикованої старої школи, М. Я. відзначає як хибу її недостатнє зважання на діючі норми свідомості, незважання на внутрішню сторону, що і собі веде до посилення довліючої уваги на зовнішню сторону, звідки й бере собі початок пануючий формалізм, який привів до нежиттєвої археології, етнографії і лінгвістики, що перетворилися в своїй основі переважно в описові дисципліни.

Одним із виходів із цього критичного стану названих галузей знань М. Я. вважає висування проблеми свідомості, разом з чим висувається з цієї ж метою і реальна свідомість—мова. Дійсно, якщо археологові, етнографові й іншим представникам суспільствознавства доводиться спиратися в аналізі

своїх об'єктів вивчення на свідому діяльність людства і якщо практично існуючою, дійсною свідомістю є саме мова, природно, що погляди дослідників з метою з'ясування діючого мислення повинні звернутися і до свідчення мовних фактів. Ставши на цей погляд, М. Я. тим самим зміцнив своє основне положення про необхідність виходу з попередньої ізоляції переходом на взаємну пов'язаність усіх суспільствознавчих дисциплін і про виняткову до певної міри роль з цього погляду мовознавства, але, звичайно, не формального мовознавства. Останнє, роблячи притиск на формі на шкоду змістові, втрачає специфіку мови як реальної свідомості і робить мовний матеріал таким же формально безплідним, як і решта лише формально досліджуваних галузей соціології.

У таких своїх твердженнях М. Я. Марр зовсім не перебільшує значення мовознавства в його новому освітленні і ставить його лише на належне йому місце.

Будуючи лінгвістичну науку на нових засадах нерозривності мови і мислення, М. Я. Марр перейшов на останньому етапі своїх праць на пояснення мовної дійсності в її динаміці з урахуванням взаємин норм мовного розвитку і норм зростаючої свідомості. На цьому шляху знов дістали освітлення вже раніше зачеплені положення про різкі зрушення в мові, які виявляються в мовних стадіях, про семантичне просування слів з фіксованим розходженням раніш злитих в одне протилежних понять (світло і п'ятьма, початок і кінець і т. д.), які утворюють після свого розщеплення свої семантичні ряди, що нерідко находять один на одного і переплітаються при своїй вже відокремленій протилежності до надзвичайного ускладнення усвідомлення цього ходу шляхом його аналізу. Простежується соціальний фактор змін у фонетиці, синтаксі і морфології, встановлюється рішуче ламання всього мовного ладу у зв'язку з трансформацією міфологічного („магічного“) мислення в науково-формальне, т. зв. логічне, коли старі форми, набираючи нової соціальної значущості, виявляють пасивну конструкцію, зламвану в свою чергу в дальших періодах на прикладах цілого ряду сучасних мов флективного і аглютинативного типу. Уточнюється розуміння цих мовних оформлень історичною наступністю обслуговуючих слів і допоміжних часток, які стали цілком іншими і своєю формою і своїм змістом.

М. Я. тим самим все різкіше і різкіше відходить від описово-формальних граматики, які лежали в основі колишніх його власних праць над мовами Закавказзя (вірменська, чанська граматики). Незадоволеність їх побудовами позначається на всіх дальших працях, починаючи з виданої в 1925 р. граматики старовинно-літературної грузинської мови, яка перебудовувалась в своєму основному підході під час самого друкування.

Формальні граматики не задовольняють М. Я. Марра, оскільки в них превалює лише формальний опис. Створивши кілька формальних граматики, М. Я. в останні роки сам же від них відходить, даючи схему історичного угрунтування діючих мовних норм, зразком чого служить остання його грузинська граматики, написана французькою мовою (*La langue géorgienne*, 1932р.).

У процесі теоретичного перебудування мовознавства яфетична теорія в руках М. Я. Марра підійшла щільно до роз'язання ряду й інших не менш

актуальних питань триваючого мовного будівництва, як ось: питань алфавіту, літературної мови, термінології, вивчення молодописьменних і безписьменних мов не тільки в завданнях історичного їх дослідження, але особливо і з практичною метою піднесення культурного рівня національностей, які перебувають ще у відсталому стані. Несповільнюваний хід перебудови змінює зміст і самої яфетичної теорії, перебудовує Яфетичний інститут в Інститут мови і мислення.

Сумний для нас 1934 рік застав М. Я. Марра на лінгвістичному фронті ще активним працівником, який веде очолювану ним установу до наміченої мети. Тяжка хвороба, яка скінчилась у грудні смертю геніального вченого, залишила нас перед розкритим ним горизонтом на потужному ході триваючого розвитку заснованого ним нового лінгвістичного вчення.

М. Я. Марр ніколи не вважав ним створене і ним же до останніх днів поглиблюване яфетидологічне вчення своєю тільки справою. Він дивився на нього як на спільну справу ним же загартовуваного колективу органічно спаяного з ним, як спаюються учні з своїм дорогим учителем. М. Я. кував кадри, які разом з ним перебудовувалися, невідступно йдучи за своїм керівництвом, але виковані ним кадри малі, хоча і ростуть. Наша спільна справа — не дати заглохнути заснованому. Воно й не може заглохнути.

Проф. І. Г. Франк-Камеєцький

Академік М. Я. Марр

Вночі проти 20 грудня 1934 р. після довгої і важкої хвороби помер геніальний лінгвіст і мислитель, видатний громадсько-політичний діяч, академік Микола Яковлевич Марр, віце-президент Всесоюзної Академії Наук, директор і фундатор цілого ряду наукових установ, член Комуністичної Академії, член ВКП(б), член уряду і довгорічний голова Секції наукових робітників. Партія і уряд, наукові установи й громадські організації, широкі кола студентства, представники заводів і фабрик, Червоної армії і флоту, — всі з однаковою теплотою і співпідчуттям реагували на важку втрату, якої зазнала радянська наука й громадськість. І ще перед тим, як могильний насип виріс над труною померлого, вжито було широких заходів, щоб увічнити дорогу пам'ять основоположника нового вчення про мову, невтомного борця за культурне будівництво нашого Союзу, щирого й діяльного друга пригноблених національностей усього світу.

Значення 45-річної діяльності М. Я. Марра величезне. Він не тільки завдав нищівного удару буржуазній лінгвістиці, але враховуючи в повній мірі реальні досягнення традиційної науки, скільки вони не суперечили новим даним, які виявив він фактично, Марр утворив нове вчення про мову, збудоване на принципі єдності мови й мислення, яка розгортається в єдиному глотогонічному процесі. Весь час ув'язуючи дані мовознавства з історією матеріальної культури й світогляду, будучи не тільки лінгвістом величезного масштабу, але одночасно археологом, істориком релігії і літературознавцем і не меншою мірою соціологом, М. Я. Марр глибиною й ясністю свого розуму, неперевершеною широтою наукового кругозору й грандіозним охопленням фактичного матеріалу освітив новим світлом широкий комплекс гуманітарних наук, поклавши початок фактичному обґрунтуванню й детальній розробці виголошеного основоположниками марксизму вчення про ідеологічні надбудови. Твердо ставши на шлях марксоленінської методології, Марр, натурально, викликав до себе неприязнь і недовіру з боку буржуазної науки, які виявились у замовчуванні на Заході його досягнень. Проте, і за кордоном уміли цінити величезну ерудицію Марра, його виключні знання в галузі мало ким виучуваних мов. І як у Парижі, так і в Турції М. Я. мав нагоду з кафедри ділитися результатами своїх наукових дослідів. Надаючи особливої уваги безписьменним мовам у противагу давньолітературним, на дослідженні яких була збудована індоевропейська лінгвістика, Марр брав активну участь у мовному будівництві СРСР, сприяючи культурному піднесенню відсталих народностей нашого Союзу.

М. Я. Марр народився 25 грудня 1864 р. в Кутаїсі. Батько його був шотландський емігрант; він керував сільськогосподарською школою. Мати— молода грузинка з Гурії. Дитячі роки пройшли на батьківщині матері в м. Озургетах, і хоч М. Я. до скінчення університету формально залишався англійським підданцем, рідною мовою його була грузинська мова, і в дитинстві він прислухався до „невичерпних грузинських казок, що нагадували казки Шехерезади“, які щовечора перед сном розповідала йому дівчина в грузинського села. Вісьмох років М. Я. позбувся батька і лише завдяки виключним піклуванням матері мав змогу, не зважаючи на дуже злиденні засоби, здобути освіту в Кутаїській гімназії, де особливо відзначався успіхами в мовах, як стародавніх (латинській і грецькій), так і нових (французькій, німецькій, англійській, італійській). Інтерес до лінгвістики й кавказознавства, що намітився вже в шкільні роки, М. Я. приписував впливу двох викладачів: викладача історії Стоянова, який займався етнографією Кавказа, і викладача французької мови Нарбута, що познайомив гімназиста Марра з елементами порівняльного мовознавства. 1884 р. Марр вступив на східний факультет Петербурзького університету, де він учився по трьох розрядах: кавказькому (де тоді вивчалась тільки вірменська та грузинська мови), арабсько-персько-турецькому й семітичному (мови: єврейська, арабська, сірійська). У центрі сходознавства стояв тоді відомий арабіст В. Р. Розен, і одночасно в тому ж університеті проходила виключно творча діяльність не менш відомого літературознавця О. М. Веселовського. Обидва названі вчені мали плодотворний вплив на науковий розвиток Марра; їхні імена відзначають дві наукові течії, яким майбутній засновник яфетидології віддав данину у виданих ним згодом широких працях: „Тексты и разыскания по армяно грузинской филологии“ — в сфері інтересів східного гуманізму і „Сборники притч Вардава“ (1894—1899), тритомна праця, яка була магістерською дисертацією — в лінії дослідницьких інтересів О. М. Веселовського. 1902 р. М. Я. Марр захистив докторську дисертацію на тему „Ипполит, Толкование Песни песней“; 1909 р. відбулося обрання Марра в Академію Наук ад'юнктом; а з 1912 р. він був дійсним членом Академії.

З багатьох наукових подорожей М. Я. Марра слід відмітити перебування його в Страсбургу 1894 і 1896 рр., де він працював під керівництвом відомого семітолога Нельдеке, вивчаючи мови: айсорську, пальмірську, набатейську й мандейську. Далі — подорожі на Афон (1898 р.) і потім на Сінай і в Палестину (1902 р.), де він відкрив ряд цінних середньовічних пам'яток грузинського й вірменського письменства і зокрема вивчав найдавніший грузинський рукопис 864 р. Величезне значення мали здійснені під керівництвом М. Я. Марра археологічні розкопки. 1892 р. ним розпочаті були розкопки Вірменії, де були виявлені руїни стародавньої столиці Ані; розкопки ці були відновлені 1904 р. і тривали потім безперервно до 1917 р. Досліджуючи знайдені об'єкти, М. Я. Марр вживав нових методів, що можуть бути схарактеризовані як перехід від традиційної археології до історії матеріальної культури. В наслідок їх вивчання істотно змінилися погляди на феодальну Вірменію і феодальний Кавказ: те, що раніше здавалося відокремленням християнського населення від мусульманського, вірменського від грузинського, в дійсності виявилось

відбитком класових суперечностей поміж феодалами й городянами. З другого боку, розкопки у Вірменії йшли в супроводі з лінгвістичними дослідями на місці, в процесі яких виявилася близькість розмовної вірменської мови до живих говорів грузинської, що сприяло встановленню яфетичних елементів в обох мовах Вірменії (живій і давньолітературній).

Друга археологічна експедиція була викликана працями М. Я. з халдської клинописі. 1916 р. під його керівництвом зроблені були розкопки у Вані; під час їх найстаріший учень М. Я. — І. А. Орбелі знайшов найбільший з відомих доти халдський напис царя Сардура II. Дальше вивчання халдського письменства стало справою другого з учнів М. Я. Марра, тепер академіка І. І. Мещанінова, який є, по смерті М. Я. Марра, першим у Союзі знавцем халдського письменства, якого високо цінять і за кордоном.

Щоразу поширюючи традиційні рамки кавказознавства, М. Я. Марр особливу увагу приділяв безписьменним і молодописьменним мовам Кавказа. З цією метою він зробив ряд подорожей на Кавказ (переважно 1910—1917 рр.), де відвідував турецький Лазістан, Сванію, Абхазію, Дагестан і інші місця, збираючи і розроблюючи цінний лінгвістичний матеріал. Пізніше, в міру розширення кола мовознавчих інтересів, М. Я. Марр, вже за радянських часів, їздив кілька раз в Іспанію, де вивчав на місці мову басків, побував і в Африці, де коло самої Сахари вивчав мову берберів. Цікавлячись дуже „чувашами-яфетидами“ на Волзі, М. Я. Марр відвідав Сімбірськ, Чебоксари, Надволжя і Приуралля, збираючи матеріали щодо мов приволзьких народів і сприяючи культурному піднесенню і мовному будівництву на місцях. Простежуючи „яфетичні елементи“ (тобто відклади ранніх стадій розвитку мови й мислення) в цілому ряді сучасних європейських мов, М. Я. приділяв також особливу увагу, поруч із російською мовою, мові та фольклорові України — чому присвячена, між іншим, окрема його робота під заголовком „Яфетические зори на украинском хуторе“.

Протягом перших 30 років своєї наукової діяльності М. Я. Марр був переважно кавказознавцем, але при широті й глибині його наукових інтересів саме кавказознавство як галузь вивчання з кожним роком зростало й ширшало, дійшовши кінцево-кінцем величезного діапазону.

Можна сказати, що М. Я. Марр не тільки по-дослідницькому освоїв усі галузі знання, які могли сприяти більш поглибленому вивченню Кавказа (в галузі мов і літератури, історії та археології), але він надзвичайно широко охопив те коло проблем, проясненню якого могло сприяти його вичерпне знання численних мов Кавказа. Так був пройдений шлях від вірмено-грузинської філології через яфетичне мовознавство до нового вчення про мову, яке означає переламний пункт у розвитку гуманітарних наук. Особливого розквіту дійшла наукова творчість М. Я. в радянський період. Тільки Жовтневий переворот і переживана нами революційна доба могла надати такого широкого розмаху його творчим спрямуванням. Для соціалістичного будівництва особливе значення мали такі моменти в науковій творчості М. Я. Марра. Коли індоєвропейське мовознавство служило теоретичним обґрунтуванням імперіалістичних тенденцій капіталістичних країн, то нове вчення про мову цілком відповідало національній політиці й мовному будівництву нашого Союзу.

З другого боку, загострення уваги на теоретичних проблемах загального мовознавства, яке будувалося з самого початку на матеріалістичній базі з широким охопленням суміжних галузей ідеології, природно вело до засвоєння марксистського вчення про ідеологічні надбудови й до запровадження марксоленінської методології до новоутворених і керованих Марром наукових закладів.

Суть нового вчення про мову може бути побіжно окреслена таким способом: у 80-ті роки минулого століття відомий антрополог Тейлор з нерозумінням підкреслював, що на двох протилежних кінцях Європи ми знаходимо дві такі мови, як грузинська й баскська, що нічого спільного не мають ні поміж собою, ні з будьякою іншою відомою мовою. Потім відкрилися разючі зв'язки баскської мови саме з грузинською, яка, нарівні з іншими корінними мовами Кавказа, виявилася тісно пов'язаною з цілим рядом добре відомих мов, а також з іншими мало або й зовсім невивченими, почасти безписьменними, мовами. Ці нові й несподівані зв'язки виявлені були М. Я. Марром, який понад 40 років тому, ще будучи студентом, вперше заявив друкованим словом про зв'язки грузинської мови з семітичними мовами і згодом дав більш докладне обґрунтування своїй теорії в „Предварительном сообщении о родстве грузинского языка с семитическими“ (1908). Він вперше встановив зв'язок південнокавказьких мов не тільки між собою, а й з північнокавказькими мовами, також із обома мовами Вірменії. Спочатку зв'язок південнокавказьких мов із семіто-хамітськими став за привід до збудування нової мовної „родини“, в традиційному значенні терміна, і південнокавказьким мовам надано найменування яфетичних мов. Згодом, однак, новому вченню про мову довелося рішуче пірвати не тільки з старою термінологією, а й з віджилими способами традиційного мовознавства. В орбіту порівняльного вивчення поступово втягалися не тільки мова „непевного“, з погляду старої школи, походження, як, наприклад, давні мови: еламська, шумерська, хеттська, халдська, етрусська або сучасна баскська, але також турецька мова, або залічвані до фінської групи мови Надволжя, як і цілий ряд інших мов, живих і історичних. Значна частина порівняльного матеріалу почерпнута була з мов індоєвропейської „родини“, з грецької, латинської, французької, німецької та інших германських мов і, аж ніяк не в останню чергу, з російської і української мови. На цьому ґрунті був утворений зовсім новий підхід до вивчення мови, який виявив нові, ніким не гадані зв'язки поміж найрізноманітнішими в світі мовами, і який дав змогу науково поставити питання про виникнення й розвиток звукової мови, як такої.

Традиційні способи лінгвістичного аналізу виявилися неспроможними перед лицем нововідкритих численних фактів, наукове вивчення яких вимагало нових методів дослідження й призводило до несподіваних наслідків. Звідси переворот у лінгвістичній науці, утворений працями М. Я. Марра, який рішуче став на шлях матеріалістичного світорозуміння. Дальше оформлення нового вчення про мову в умовах радянської дійсності характеризується не тільки поглибленням способів досліду, але також уточненням методологічних передумов з погляду діалектичного матеріалізму, що починаючи з 1925 р. свідомо покладений в основу його мовознавчих досліджень.

Всупереч індоєвропейській лінгвістиці, мова розглядається як ідеологічна надбудова, що обумовлена розвитком матеріальної бази, при чому на перший план висувається динамічне вивчення мови. Нова теорія свідомо ігнорує традиційні рамки, штучно поставлені між так званими мовними „родами“, вважаючи, що в загальному— за винятком відмінностей, викликаних специфічними умовами— всі мови проходять однакові етапи розвитку залежно від зміни соціально-економічних укладів суспільства. Широко використовуючи безписьменні мови поруч літературних і мертвих мов, яфетичне мовознавство буде свої твердження на порівняльному вивчанні мовних фактів, які характеризують різні стадії розвитку, виявляючи процес становлення звукової мови.

Ця нова методологічна настанова, характеризуючи своєрідність наукової творчості М. Я. Марра, почасти обумовлена і специфічним характером яфетичних мов, вивчення яких стало за вихідний пункт до утворення нового вчення про мову. Особливість їхня полягає в тому, що тут не рідко в одній мові знаходимо риси, які виникли на різних стадіях розвитку звукової мови. Через це в різних шарах однієї мови можна знайти точки стикання з мовами найрізноманітніших систем. Традиційна лінгвістика, порівнюючи мови тільки в межах однієї мовної родини, не зважаючи на мовні факти, характерні для інших систем, наперед відрізала собі шлях до уясування процесу розвитку мови. Яфетичне мовознавство примушене було порівнювати між собою мовні факти, властиві найрізноманітнішим мовним системам, оскільки тут аналогічні до них факти нерідко виявляються сполученими в одній мові. Звідси стало ясным, що риси, спостережувані в найрізноманітніших мовних системах, характеризують не типові особливості цих систем, як таких, а лише ту чи іншу стадію звукової мови, процес розвитку якої в основних рисах є спільним для всіх мов.

Єдність мовотворчого процесу є необхідна передумова матеріалістичної лінгвістики. Тільки на цьому ґрунті можливе встановлення справжніх закономірностей в галузі мовної творчості і наукове витлумачення широкого запасу кропітких спостережень, здобутих традиційною лінгвістикою чисто емпіричним шляхом. Але з першого погляду єдності глотогонічного процесу наче різко суперечить строкатість і різноманітність конкретно наявних мов, які для вислову тієї ж самої думки користуються такими різноманітними засобами словесного виразу. Лексичний запас даної мови, властиві їй граматичні форми й способи словосполуки адаються наче невід'ємною власністю як не даного народу, то певної групи народів, що відкололася від спільного кореня. Щоб пробити пролом у столітньому пануванні традиційного мовознавства, треба було створити нові технічні способи вивчення мови в усіх його основних галузях (у морфології з синтаксою, семантиці й фонетиці). Треба було довести:

1) що лад мови на кожному етапі розвитку мови сигналізує відповідну стадію розвитку мислення, обумовленого кінець-кінцем розвитком продуктивних сил і виробничих відносин;

2) що суворо роздільні значення коренів являють собою лише останню ланку в довгому ланцюзі трансформацій, які характеризують процес розвитку звукової мови і обумовлені кінець-кінцем розвитком господарства й суспільства;

3) що звуковий склад усіх мов (скільки вони втягнені в орбіту дослідження) іде до тих же самих первинних елементів звукової мови, і якщо окремі мовні системи щодо цього виявляють глибокі відміни, то це є результатом специфічних умов розвитку.

В обґрунтуванні намічених тверджень на мовному матеріалі з охопленням декількох десятків мов, що належать до дуже відмінних мовних систем, особливо плідотворне значення мав висунутий М. Я. палеонтологічний метод. Йдеться про те, що кожна мова в тому вигляді, як вона збереглася в письменстві чи в живій мові даного народу, в пережитках зберігає ряд рис, які свідчать про перейдені нею етапи розвитку. Застосування палеонтологічного методу полягає в тому, щоб на підставі окаменіlostей мови, тобто пережитків попередніх стадій у дальших, виявити процес становлення мови аж до найраніших початків звукової мови. В застосуванні до вивчення граматичних форм цей метод давав можливість простежити поступові етапи розвитку ладу мови в пов'язанні з розвитком соціальних укладів і обумовленої їх зміною суспільної свідомості. Не меншу вагу мало застосування палеонтологічного методу до вивчення розвитку значення слів. Тут між іншим виявилася єдність протилежностей на ранніх стадіях розвитку мислення, яка знайшла вираз у злитому, нероздільному існуванні протилежних значень в одному найменуванні і в дальшому розщепленні найменування в міру усвідомлювання протилежності значень. Так, напр., світло й п'ятьма, життя й смерть, добре й погане, частина й ціле і т. ін. спочатку називались одним словом. Подібного роду спостереження, простежені на широкому лінгвістичному матеріалі, кидали нове світло на ранні стадії розвитку світогляду, що знаходить відбиток, крім мови, і в суміжних ідеологічних надбудовах.

Звідси значення нового вчення про мову для вивчення міфу, фольклору і поетичної творчості. Палеонтологічний аналіз усунув перегородки між окремими галузями національних культур, штучно поставлені традиційним мовознавством. Він відсунув на другий план теорію запозичення, що погрожувала заслонити собою генетичну проблему. Він підніс на новий ступінь теорію первісного мислення, трактовану на Заході переважно по контрасту з формально-логічним мисленням. Для вивчення міфу і фольклору звідси випливали певні наслідки. Замість зіставлення максимально схожих сюжетів, що повторюють ту саму сукупність мотивів в однаковій послідовності, постало питання про трансформацію і деривацію мотивів у зв'язку із зміною поступових етапів світогляду. Враховуючи повною мірою своєрідність національних культур, ми в ній бачимо не вихідний пункт, а результат історичного розвитку, що проходить в основному ті ж самі етапи, але усладненого в кожному районі специфічними умовами місця й часу і взаємодіями й впливами, які справді відбувалися. Виводячи окремі галузі ідеології з єдиного, нерозчленованого світогляду первісної громади, ми охоплюємо нашим аналізом рівномірно і міф, і поезію — чим зовсім не стираються наявні грані, але на ґрунті усвідомленої єдності виразніше виявляються специфічні риси окремих галузей творчості.

Усвідомлена єдність мови й мислення, природно, вела далі — до ство-

рення на лінгвістичній базі історії мислення, збудованої на основах марксистської методології. Великий крок у цьому напрямі зробив М. Я. в доповіді „Язык и мышление“, прочитаній 1931 р. на виїзній сесії Академії Наук у Москві. Цей останній етап на творчому шляху М. Я. зустрів позитивну оцінку з боку марксистської філософії. В якій мірі подібного роду питання живо й глибоко цікавили М. Я. за останні роки його життя, можна судити з того, що минулої ще зими, ледве одужавши від удару, він з лікарні вдався до співробітників Інституту мови й мислення з проханням накидати особисто для нього міркування в питанні про розвиток загальних і абстрактних понять.

Громадсько-політичні інтереси М. Я. Марра спочатку зв'язані були з долею його батьківщини. Ще за молодих літ, живучи переважно в грузинському оточенні, він закликав до боротьби з царською Росією за визволення Грузії. Революція 1905 р. викликала з його боку ряд публіцистичних виступів, де він викривав розпалювання національної ворожнечі на Кавказі царизмом, висловлював співчуття повсталим гурійським селянам і грузинським більшовикам. Після Жовтневої революції М. Я. Марр бере все більш активну участь у громадському й політичному житті Союзу. 1923 року він був обраний головою Центральної ради секції наукових робітників і два рази переобирався на цій посаді на дальших всесоюзних з'їздах. 1925 року він був обраний членом Ленінградської ради, 1929 року став членом Ком-академії. Цього ж року його обрано кандидатом у члени ЦВК СРСР. 1930 року він вступив до лав Комуністичної Партії, а 1931 р. був обраний членом ВЦВК. 1933 р., в зв'язку з 45-річним ювілеєм, М. Я. Марр нагороджений орденом Леніна і йому дано звання заслуженого діяча науки.

Усе життя М. Я. Марра складалося з двох основних моментів: з невтомної праці і упертої боротьби. Надзвичайно напружена и багатостороння діяльність — науково-дослідна, викладацька, науково-організаційна робота, сполучена з активною участю в громадсько-політичному житті країни, передчасно підірвали його сили. Але хворіти й лікуватись йому було ніколи, — та це й не відповідало його науковому й громадському темпераментові. Удар настиг його раптом у приміщенні створеного ним Інституту під час засідання лінгвістичної кафедри. Надія на можливість повернення його до попереднього життя й діяльності, промайнувши на мить, виявилась марною, і 22 грудня о 7-ій годині вечора салют із рушниць оповістив місто Леніна про те, що прах М. Я. опущено в могилу. Залишена ним величезна літературна спадщина — перу М. Я. належить понад 500 друкованих праць, у тому числі цілий ряд капітальних праць і багатотомних видань — засновані ним наукові установи та його безнастанні піклування про готування нових лінгвістичних кадрів — є міцною запорукою того, що справа його життя знайде продовження в працях його учнів і наступників. І треба сподіватися, що установи, яким дано „ім'я академіка М. Я. Марра“, не тільки ім'ям надовго збережуть зв'язок з ідеями, проголошеними засновником нового вчення про мову.

До питання про укладання двомовних словників

При практичному вивченні мови в центрі уваги стоїть питання про значення і вживання слів.

Розкриття чи витлумачення значення й уживання слів дається способом визначення того поняття, яке вкладається в витлумачувані слова, способом наведення синонімічних слів для визначення іншого слова, а також описуванням тих речей, дій, стану, значення яких визначають витлумачувані слова (особливо це буває в енциклопедичних словниках) і зрідка способом подавання антонімів, де це можливо, з відповідним позначенням: протилежне. Часто ще подається до витлумачуваних слів цитатія, що допомагає зрозуміти значення цих слів, їхні відтінки в різних контекстах.

Реєстр слів, поданих в алфавітному порядку з розкриттям чи витлумаченням їхнього значення, становить тлумачний словник, що є довідником при читанні художньої чи наукової літератури для всіх, що удаються до словника, як до джерела вивчення мови, і звідки черпають в першу чергу свій лексичний запас провідні робітники культурного будівництва, зокрема робітники слова: письменники, газетні робітники, редактори тощо. При вивченні ж інших мов виникає потреба в словнику тієї мови, яку вивчають, але з тлумаченням мовою того, хто вивчає, тобто постає потреба в укладанні двомовного словника. „Дорослий учень, особливо коли в нього є певний досвід роботи з мови, хоч би тільки з рідної, стихійно вдається по допомогу до словника з перших же днів навчання мови; в усякому разі, викладач повинен свідомо спрямовувати учня на шлях систематичного користування словником, а в тих випадках, коли відповідних словників нема (випадок, що часто зустрічається при викладанні російської мови народам Сходу і деяким нацменам), найпершим завданням відповідної навчальної адміністрації — утворити потрібний двомовний словник“¹⁾.

На питанні укладання двомовних словників ми й зупинимось.

Словник будьякої мови не є обмежений точною кількістю слів, бо життя повсякденно висуває нові слова на визначення нових понять у науці, техніці, побуті тощо. Нові слова попадають до нових видань словників, а при виході з друку цих словників появляються новіші слова, що не попали до „нових“ видань; повні словники дають лише умовно „повний“ реєстр слів, а при укладанні ж двомовних практичних словників подається лише „максимум потрібних“ слів, напр., коли Тлумачний словник англійської мови

¹⁾ Е. М. Рыт, Основы методики преподавания иностранных языков в свете науки о языке, с. 391. Москва, 1930.

Вебстера (повний, вид. 1933 року) містить 452 тисячі слів, то Практичний англійсько-російський словник Боянуса і Мюллера дає тільки 40 тисяч слів (видання 1931 року). Перше, що постає при укладанні двомовного словника, це—питання про принцип добору реєстрових слів для двомовного словника. Відібраний для словника реєстр слів укладається за певною системою (система самостійних слів, система гнізд, або система самостійно-гніздова чи комбінована), тобто постає друге питання це—система подавання реєстрових слів. До відібраних реєстрових слів даються відповідники з мови, на яку перекладають. Відповідниками можуть бути: адекватні слова (точний переклад); синоніми (наближений переклад), пояснення (описовий переклад), тобто маємо третє питання—це принцип розв'язання реєстрових слів. Кожна мова має зворотні особливості, що граматичним і лексичним перекладом не розкриваються, так звані ідіоми чи ідіоматичні звороти, які посідають також належне місце в словниках. Під назвою фразеологія в словниках подаються ходові словосполучення, прислів'я, приказки, крилаті слова, команди тощо, а також і такі словосполучення, що мають в іншій мові і однослівні або тільки однослівні розв'язання, тобто під фразеологією розуміємо не звичайні словосполучення слів, а беручи визначення в Ларіна¹⁾—сталі ходові словосполучення з ускладненим значенням із деякою „ігрою смисла“.

Відповідниками до ідіомів чи ідіоматичних зворотів та фразеології можуть бути: точні переклади, коли перекладають, виходячи з лексичного та граматичного складу звороту; наближені відповідники із мови, на яку перекладають; смислові переклади, коли перекладають, виходячи з розуміння значення звороту; отже маємо четверте питання—це принцип перекладу ідіомів чи ідіоматичних зворотів та фразеології. Перекладне слово може бути однозначним (моносемічним) або багатозначним (полісемічним), тому постає п'яте питання—диференціювання чи розчленування значення слова. При визначенні та диференціації слова допоміжними частинами до реєстру та відповідників стають пояснення, цитати, цифри, пунсони тощо, отже постає шосте питання—це спосіб та місце подавання пояснень і знаків та питання про технічні і друкарські позначки в словнику.

Принцип добору реєстрових слів

При доборі реєстрових слів виходять із практичних потреб користувача: словник повинен бути довідником при читанні газет, журналів, художньої літератури, лексичним джерелом для перекладача та того, хто вивчає мову. Реєстр слів двомовного словника має відбивати максимум потрібних слів якоїсь мови, що на день складання словника є мовою літератури, газет, державних установ, школи тощо з усіма особливостями цієї мови (ідіоматичними зворотами). В першу чергу даються слова найчастіше вживані в літературній мові, основні й широковживані терміни з різних галузей науки, а саме: 1) медицини; 2) природознавства; 3) техніки; 4) військової справи; 5) права;

¹⁾ Литературная учеба, 9, 1934, с. 105.

б) економіки; найуживаніша фразеологія (сутоїдіоматичні звороти, прислів'я, приказки, іноді каламбури), найпоширеніші слова з *argot* чи *slang*'у (жаргон студентський, учнівський, матроський тощо), імена людей, географічні назви, міфологічні та історичні назви, найчастіше вживані в літературі провінціалізмами, абрєвіатурами, архаїзмами та деякі сутомісцеві слова.

Кількість слів із *argot*, діалектизмів, архаїзмів тощо в загальному реєстрі словника залежить від типу й призначення цього словника, проте в словниках нормального типу місце для архаїзмів часто звужується до нуля. Коли візьмемо теперішні двомовні словники нормального типу, напр., Французько-російський словник Ганшиної (вид. 1930 р.), то знайдемо в ньому відповідне застереження упорядниці, що вона не подавала діалектизмів, слів і зворотів, що вийшли з ужитку, але подала слова з *argot*. У передмові до Польсько-російського словника (вид. 1933 р. за редакцією Красного) зазначено, що в цьому словнику не подано архаїзмів, які вийшли з ужитку до ХІХ в. В Англійсько-російському словнику (Боянуса і Мюллера, вид. 1931 р.) автори застерігають, що частково подано невживані слова „щоб зовсім не позбавити читача можливості читати якийнебудь старий текст“. Із провінціалізмів, місцевих, діалектичних слів „лише найуживаніші запроваджено до словника“ й багато місця дано *slang*'ові (студентському, солдатському, матроському). Щодо ідіомів, то їм дано найбільше місця, бо ідіоми — це „душа мови“, як висловлюються автори.

В основному ж практичний двомовний словник нормального типу має охопити лексику сучасної мови і частково охопити лексику минулих часів, пов'язану з сучасністю, особливо в літературі, тобто деякі найбільш вживані архаїзми, таксамо лексику, що значною мірою в дальшому розвитку мови вливається в літературну мову, як загальноновживані слова, тобто найбільш поширені в літературі провінціалізми; із архаїзмів слід подавати слова, що зустрічаються ще в окремих прошарках суспільства, в літературі, що її читають „сьогодні“, архаїзми, що зустрічаються часто в устах окремих персонажів, в певному жанрі літератури як рос.: *классная дама*, *карда*; укр.: *розглядини*, *соцький*, *дівич-вечір*, *дідизна*.

Провінціалізми подаються залежно від типу й призначення словника, від поширеності провінціалізму і його „загальновідомості“. Пояснюємо: до словника даємо провінціалізми, коли тип словника дозволяє їх подати, але виходимо: з поширеності провінціалізму, напр., маємо підтвердження анкетне або із записів етнографічних чи інших якихось матеріалів, на підставі яких видно поширеність слова в багатьох місцевостях, для прикладу візьмемо в „Словаре Русского языка“ Академії Наук СРСР (том чотирнадцятий, випуск перший 1934 р.), де коло слів *облимант*, *облимонить* маємо, крім літературних джерел, окремі свідчення, програмні підтвердження для різних місцевостей, що показують і територіальну поширеність цих слів; так само виходимо ще і з „загальновідомості“ слова, територіальна поширеність якого не встановлена або обмежена, в літературній мові слово не вживається або вживається дуже рідко, проте слово всім відоме, напр., *ловкий* (рос. *красивый*); *чиба*: *чиба який* (рос. *смотри ты какой*); *гаращо* (рос. *хорошо что...*).

Обмежуються в словниках нормального типу рідковживані слова та слова вживані в спеціальній літературі, що мають місце в спеціальних словниках; часто маємо обмеження і для вивідних слів, де принцип перекладу цих слів однаковий для цілої групи, напр., російські діеприкметники на -ны й, -ты й, відприкметникові іменники на -ість, відприкметникові прислівники на -но; в англійських словниках прислівники на -ly, віддієслівні іменники на -ing тощо; складні слова, особливо в німецьких словниках, що їхні складові частини перекладаються буквально; префіксовані дієслова, де префікс не міняє значення розв'язання, поданого коло відповідного слова без префікса, іноді слова інтернаціонального характеру, що мають однакові форми і значення в обох мовах, напр., в „Немецко-русском словаре“ Толя (Москва — Ленінград, 1931 р.), але добирання цих слів, як сказано вище, залежить від типу словника.

Візьмемо найпоширеніші типи словників. 1) Маленький словник чи ліліпут (до 10 тис. слів), — сюди ми відносимо тільки словнички самостійного призначення, а не вокабулярії до окремих авторів чи книжок. Кількість слів і зворотів у таких словничках подається лише для першого знайомства з мовою в повсякденному вжитку. До поданих реєстрових слів даються розв'язання тільки найчастіше вживаних значень слова з мінімальною синонімікою. 2) Маленький словничок (10—30 тис. слів). У міру збільшення кількості реєстрових слів словник цього типу охоплює загальноновживані слова і частіше вживану термінологію, він дає мінімальний запас слів не тільки для розмови, а й для читання та перекладів легких текстів, але до нього не входять — або входять лише в поодиноких випадках — архаїзми, провінціалізми, маловживані та легкоперекладні слова. Кількість диференційованих значень реєстрових слів збільшується, а також збільшується і синоніміка коло відповідників. 3) Словник звичайного типу (30—80 тис. слів). Про словник цього типу ми вже говорили раніше; в основному тип цього словника задовольняє читача й перекладача художньої та наукової літератури, достатньо подає сучасну лексику мови, диференціацію значень реєстрових слів та синоніміку коло відповідників. Словник розширює кількість реєстрових слів загальноновживаною термінологією із різних галузей техніки, науки, а також частково подає архаїзми та провінціалізми. З таким словником можна читати газету, книжку, а при наявності спеціального словника, й спеціальну літературу. 4) Великий словник, як: Павловського (нім.-рос., рос.-нім), Тіандера (нім.-рос.), Александрова (англ.-рос., рос.-анг.), Макарова (франц.-рос., рос.-франц.), Де-Віво (італ.-рос.) і інші, охоплює найповніше лексику та фразеологію мови. Словник цього типу повинен дати вичерпну лексику сучасної літературної мови, максимум наукової, технічної та виробничої термінології, лексику, що в загальному охоплює і літературу попередніх поколінь. Реєстр слів у таких словниках збільшується вивідними словами, хоч і легко перекладними, чималою кількістю складних слів, а особливо ж фразеологією. Диференціація значень реєстрових слів збільшується додаванням рідше вживаних та спеціальних значень цих слів, що не мали місця в словниках попередніх типів. Розв'язання до реєстрових слів подаються повніші з максимальним використанням синоніміки, напр., коли у Нім.-рос. словнику

(нормального типу) Несслера коло слова *Distel* маємо відповідник чертополох, то коло цього самого слова в інших словниках маємо: репейник, бодяк, красний чертополох, а також латинську назву, як назву ботанічної номенклатури.

Проте ніякий словник не може бути всеосяжним навіть тоді, коли б до такого словника попала вся лексика зафіксована в літературі від певного періоду до днів укладання словника. В дні укладання й виходу словника з друку народжуються нові слова і словник за короткий час „старіється“. І найповніші видання словників доводиться поповнювати „новими словами“, наздоганяючи життя... Найпоширеніший тип словника — це 3-й тип; при наявності такого словника, напр., Англ.-рос. Боянуса й Мюллера, можна читати Діккенса, але для перекладу, для витлумачення потрібний на підмогу ще й Великий словник, а то й спеціальний словник до Діккенса. Таксамо можна читати з 3-м типом словника й спеціальну літературу, проте потрібний і термінологічний словник, а при перекладі ж спеціальної літератури без такого словника, загального чи лише певної галузі, обійтися не можна.

Термінологічні словники можна розбити так само на 4 типи, як і загальномовні, залежно від призначення словника. Взявши загальноживані тепер термінологічні словники, загальнотехнічні, або лише певної галузі техніки чи науки, та номенклатурні, ми матимемо такий принцип добору: для загальнотехнічного словника добираються терміни пропорційно з різних галузей техніки (іноді добираються терміни з перевагою якоїсь галузі, напр., авіації, військової техніки тощо). У словниках технічних однієї якоїсь галузі даються терміни лише з тієї техніки, науки чи виробництва, що зустрічаються в даній галузі. У загальнотехнічних словниках і в словниках лише однієї галузі техніки, науки чи певного виробництва подаються терміни або тільки сутофахові або ще й застосовані. Застосованими термінами чи словами називаємо живомовні слова або терміни, перенесені з однієї галузі науки чи техніки до іншої, що можуть вживатися в специфічному застосуванні як фахові терміни.

Особливі звороти в термінологічних словниках, як команди, вигуки, цілі речення на визначення певних понять, становлять технічну фразеологію і мають місце в технічних словниках як „технічна фразеологія“.

Подання фразеології в усіх словниках зумовлюється типом словника: коли у словнику першого типу подається фразеологія повсякденно-розмовного характеру, як і самий реєстр слів, то в більших словниках фразеологія збільшується пропорційно до кількості реєстрових слів, посідаючи належне місце особливо у великих словниках, де вона подається з максимальною повнотою.

Двомовні номенклатурні словники, що охоплюють номенклатуру птахів, тварин, рослин, хвороб тощо, можуть бути з адекватними відповідниками без синонімів, як практичні словники, і з повною синонімікою, як повні словники, що вичерпно подають назви як загальноживані, так і сутомісцеві. Номенклатурні словники, практичні й великі (наукового характеру), незалежно від їхнього типу, повинні мати обов'язково ще і латинські назви (ботаніка, зоологія тощо).

Визначивши тип словника й дібравши до нього відповідний реєстр слів та фразеологію, переходимо до системи подання цього матеріалу в словниках.

Система подавання реєстрових слів

Підібрані для реєстру слова розміщуються в абетковому порядку, при чому кожне слово подається самостійно в окремій рубриці або в „гнізді“. Гніздом зветься група слів, об'єднаних під одним словом із спільно-повторюваною основою для всіх цих слів, а замість спільноповторюваної частини слова ставиться тильда (або дефіс), до якої додається лише відповідна частина цього слова, що утворює нове слово. Для користувача зручніша система подавання самостійних слів, бо при такій системі можна легко й швидко відшукати потрібне слово. Система гніздова менш зручна для користувача, але вживають її для економії місця і з педагогічних міркувань, бо користувач, шукаючи в гнізді потрібне йому слово, знайомиться з іншими словами спільної основи, що сприяє засвоєнню нових слів і знайомить із словотвором. У гніздовій системі основні слова стоять за абеткою, як і в системі самостійних слів, а в самому гнізді додержуються абеткового порядку слів, які увійшли до гнізда (хоч не завжди, див., напр., Рос.-англ. сл. Боянуса й Мюллера.)

Коли в гнізді маємо слова, що пишуться одні з малої літери, а інші з великої, то правильніше ставити малу або велику літеру перед тильдою (чи дефісом) коло кожного слова. Коли те саме слово кілька разів повторюється в гнізді, то в повторюваних місцях замість цілого слова ставиться лише перша літера. Якщо гніздо дуже велике, то його розбивають на два й три менші гнізда, щоб легше було вишукувати в них потрібні слова. Слова одного накреслення (омоніми), але різного походження, в словниках і гніздовій системі, і самостійних слів стоять в окремих рубриках із позначками римськими цифрами I, II, III...

Іноді маємо систему самостійних слів, де лише окрема група слів підпорядковується до системи гнізд, напр., у Рос.-укр. словнику видання 1935 р. імена жіночого роду на -ка, -иця стоять коло відповідних іменників чоловічого роду, так само й відприкметникові прислівники на -но подаються коло відповідних прикметників, а спільна частина в них замінена дефісом.

Імена людей, історичні, міфологічні й географічні назви та абревіатури часто подають для зручності користування за загальною абеткою, бо відокремлення їх в окремі розділи словника розпоршує увагу користувача, проте сталої системи щодо подавання цих слів у словниках нема, наприклад, у Рос.-польськ. словнику за ред. Красного (вид. 1933 р.) імена власні подано в кінці словника, а адміністративні назви основних частин СРСР подано в загальній частині словника, інші ж географічні назви подано в списку імен власних, в Англ.-рос. словнику Боянуса і Мюллера всі слова подано в загальному реєстрі слів, крім абревіатур, які виділено в окремий розділ, а в Рос.-англ. словнику абревіатури вміщено до загального реєстру слів, але подано в окремих розділах: 1) імена власні та міфологічні; 2) географічні назви. Найзручніше було б подавати всі слова в одному реєстрі, тобто і географічні назви і імена людей, не виділяючи їх в окремі розділи.

Слова менш уживані подаються з посиланням *див.* на інші слова з тим самим значенням, але більш уживані, коло яких і даються розв'язання одна-

кові і для слів менш уживаних. Паралельновживані слова мають розв'язання самостійні коло кожного слова, хоч і однакові для всіх слів, або посилання на слова, яким дають перевагу перед іншими паралельновживаними словами чи знак =, після якого подається слово, що вже має відповідне розв'язання на своєму місці.

У словниках Російсько-іншомовних та Українсько-іншомовних часто дієслова доконаного й недоконаного видів ставляться в одному абзаці, де й дається до них розв'язання, проте коли один із видів подано в іншому абзаці, відповідно до абеткового порядку словника, то коло нього є посилання на той вид, де вже подано розв'язання до обох видів.

Позначення коло реєстрових слів (коли воно потрібне) дається безпосередньо коло нерозчленованого значення реєстрового слова; яка частина мови або до якої галузі науки чи техніки належить подаване слово, чи в якому значенні вживається якесь слово, етимологія слова, латинські терміни коло назв тварин, рослин тощо (часто слова, що належать до певної галузі науки чи техніки позначаються пунсонами): **Лангуст** зоол. лангуст. **Лебеда** бот. лобода. **Ливы** (народность) лів. **Мазур житель Мазовии** мазур. **Тепло** суц. тепло. **Течь** маг. текти. Позначення дають коло розчленованих значень слова, що мають цифрові визначення 1, 2, 3..., напр.: **Лад** 1) (согласие, мир) лад, згода, злагода; 2) (муз.) лад. **Лебедка** 1) (зоол.) лебідка; 2) (тех.) лебідка, коловорот. Позначення даються переважно курсивом або звичайним у розбивку, іноді іншим шрифтом. Позначення, що показують галузь науки, до якої належать слова, подаються без дужок, коли вони стоять безпосередньо коло реєстрових слів, і в дужках, коли вони подаються коло цифрових позначень; часто для економії місця коло них не дають крапок, ком, дужок.

Коло слів іншомовних, де вимова слова розбігається з його графікою, в дужках подається вимова фонетичною транскрипцією. Розшифрування цієї транскрипції подається на початку або в кінці словника. Наголос подається, коли реєстр слів належить до мови з різномісцевим наголосом.

Синоніми і антоніми до слів іншомовної частини ставляться коло реєстрових слів, але коли слово розчленоване, то ставлять коло відповідних розв'язань.

У термінологічних словниках терміни подаються так само, як і в словниках загальномовних, але маємо особливі гнізда іменників, що об'єднують коло себе прикметники, які вживаються з цими іменниками, утворюючи з ними двослівні або трислівні терміни. У цих гніздах іменник подається тільки один раз, а далі в повторюваннях із усіма прикметниками, які подано коло цього іменника, подається тільки перша літера іменника (або ставиться замість літери, що заміщає ціле слово, тильда чи дефіс, іноді лапки, напр.):

Автомобиль — автомобіль;

а. грузовой — а. вантажний;

а. легковой — а. легковий;

а. пассажирский — а. пасажирський;

а. почтовый — а. поштовий;

а. спортивный — в. спортивний.

Ідіоматичні звороти і фразеологія

Ідіоматичні звороти й фразеологію подають під тими реєстровими словами й значеннями їх, що семантично пов'язані з цими зворотами: **Повестка дня** ставиться під **Повестка**; **В виде опыта** — під **Опыт**; **Хоть веревки вей** — під **Веревка**; **Одним взмахом** — під **Взмах**.

Коли фразеологічний зворот пов'язаний однаковою мірою із кількома словами в реєстрі, то й подають його коло слів, що рівнозначно входять до фразеологічного звороту (для економії місця часто в таких випадках розв'язання дають тільки в одному місці, а в інших місцях роблять на нього посилання): **Подводить итоги** ставиться під **Подводить** і **Итоги**; **Делать отвод** — під **Делать** і **Отвод**. Лише в одному місці подаються звороти такого характеру як: **На отлете** — під **Отлет**; **По адресу** — під **Адрес**.

Фразеологію, що входить до одного розділу значення слова, слід подавати в порядку актуальності цих зворотів, але додержуючись абетки в межах однорідної групи цих зворотів, проте, спершу йдуть двослівні терміни або двослівні сполучення, а потім уже найбільш уживані ходові сполучення — звороти сутоїдіоматичного характеру, прислів'я й приказки:

Охота 1. охота, бажання; **возбудить -ту у кого**, в ком викликати охоту у кого, розохотити кого; **изъявить -ту** виявити охоту, заохотитися; **почувствовать -ту** відчутти охоту до чого, заохотитися до чого; **придать -ту кому** піддати охоти кому, підохотити кого; **с -той** з охотою, охоче, залюбки; ~ **пуще неволи** охота гірше неволі; 2. мисливство, полювання, лови; **добыть на ~ те** добути на полюванні, уполювати, виполювати, наполювати.

Плод плід, (*еще на дереве*) овоч; **огородные -ды** городина; **садовые -ды** садовина; **принести -ды** дати плоди; **запрещенный** ~ **сладок** заборонений плід солодкий, кортить як не можна; (*фиг.*) плід, витвір; здобуток, наслідок.

Принцип розв'язання слів

В першу чергу даються розв'язання тих значень слова, що найбільше уживані, потім менш уживані й нарешті спеціальні значення слова (сутотермінологічні, жаргонові тощо).

У розв'язаннях часто дається не одно, а кілька слів, що вживаються в одному значенні, тобто синоніми. Підібраними синонімами передають і окремі відтінки значення слова; для кожного значення чи відтінку синоніми групуються за спільністю значення. Перед цілою групою однозначних чи одновідтінкових синонімів подається ремарка, що показує в якому значенні можна вживати їх. Синоніми одної групи відокремлюються комами, а коли маємо виразніший відтінок значення, то виділяємо їх крапкою з комою. У словниках 3-го, й особливо 4-го, типу слід подавати, виходячи з потреб не тільки перекладу, а й додержання стилю мови, і слова менш уживані в літературній мові, даючи коло них відповідні ремарки, як: **з а с т а р.** (застаріле), **а р х.** (архазм), **р і д ш е** (рідше вживане слово), **мі с ц.** (місцеве слово), **п р о в і н ц.** (провінціалізм).

Правильно, на нашу думку, підходять до питання про подавання синоніміки упорядники Рос.-анг. словника (вид. 1931 р.) Боянус і Мюллер, які в

передмові до цього словника зазначають, що „Словник Александрова під словом Грубий дає підряд 13 прикметників, не даючи коло них ніяких пояснень про те, коли яке з них ужити. Тому—пишуть вони—ми старалися, де тільки можна допомагати читачеві короткими поясненнями. Для слова Грубий ми теж дали цілих 15 прикметників, але їх поділено на сім груп за відтінком значень.. і всякий вибере те, що йому потрібне“, бо, як вазначає К. Чуковський: ¹⁾ „Мистецтво перекладача значною мірою полягає в тому, щоб, керуючись живим відчуттям стилю, із цих різнорідних синонімів, розподілених групами, вибрати саме той, який найбільше відповідає такому ж синонімові в іншій мові, що знаходиться в тій же групі“.

Щодо пояснень коло відповідників, то їх подають перед розв'язаннями, пояснення ж, що становлять немов додаток до відповідників, ставлять переважно в кінці відповідників в дужках або набрані іншим шрифтом. Коли багато-значні слова відповідають кільком значенням і в іншій мові, то їх не повторюють в усіх значеннях, а подають лише раз, проте, коли в одному з спільних значень можна додати синонім(и), то це значення слова виділяється в окремий розділ з попереднім розв'язанням + синонім(и) до цього значення.

При відсутності адекватного чи наближеного відповідника до іншомовного слова подається описовий або тлумачний його переклад, але подавання в словниках точних або близьких відповідників до перекладного слова не завжди можна підшукати, бо брак відповідників до іншомовної частини змушує вдаватися до опису об'єктів, процесів чи стану, визначуваних цими словами, отже дається описовий переклад слова або його тлумачення, напр., **Fläche** (каменц.) особый вид мотыги с двумя плоскими лезвиями для выравнивания плоскостей на камнях (Коренблит. Немецко-рус. техн. словарь, Москва, 1907). **Fhachmeissel** (столярн.) стамеска с прямым плоским лезвием (там же). **Heisschliff** древесная масса, выработанная при подводе весьма небольшого количества воды (приб. 20—30-кратного) и очень высокой поэтому температуры (Эрasmus. Тех. нем.-рус. словарь, Москва, 1932), але крім адекватних відповідників із синонімами чи без них, що є в мові, маємо ще відповідники „потенціальні“, що можуть бути в мові, тобто слова утворені від інших слів способом суфіксації, префіксації, віддієслівних іменників тощо, напр., знеškodити (як знесилити), висів (як випис, вивіз), висотомір (як землемір) і т. д.

У практиці націоналістів у різних країнах, навіть при наявності відповідників у мові, на яку перекладають, слова вигадуються для заміни особливо „іншомовних“ слів, напр., у нім. мові: телеграф — Fernschreiber (точно „далекописних“), телефон — Fernsprecher (точно „далекоговірник“); у чеській мові: театр — divadlo (точно „дивовище“), музика — hudba (точно „гудьба, гучба“); в українській мові: бемоль — обтяжник (Словник музичної термінології з Людкевича), діз — підвижник (там же), конгломерат — зіпак (Словник Вир. термінології), агломерат — скупняк (там же).

Вигадувач часто перетворює на відповідники до іншомовних слів тлумачну наближену синонімику, напр., коло слова агломерат маємо тлумачення

¹⁾ Чуковский К. Принципы художественного перевода, Academia, Ленинград, 1930. с. 36.

скупчення, зліпок; вигадувач слів заміняє в цих словах закінчення на зразок іменників, що визначають збірне поняття, на — а к (-як), як: сипняк, дрібняк, отже маємо „викувані“ за цим зразком: скупняк, зліпак.

При відсутності еквівалента до перекладного слова маємо ще як відповідники „застосовані“ слова, тобто слова з іншим значенням.

Застосовані слова ставилися як відповідники до слів, яких бракує в мові перекладача або замість слів, яких перекладач уникає вживати, напр., у Гірничому словнику (Харків 1931 р.) до слова Агитатор (ила, раствора) дається відповідник з бурник; слово вживане, але з іншим значенням, тут воно „застосовується“, йому надається інше значення. Застосовані слова близькі до вигаданих, крім окремих випадків, де подавання нового значення слова не розбігається з його „потенціальністю“ для нового значення.

Слово подається незмінне як і в іншій мові або додається до нього ще тлумачення чи синонім(и): абака абака або абака абака, верхня частина капітелі; бас бас або бас бас, найнижчий чоловічий голос; каяк каяк або каяк каяк, шлюпка чи каяк каяк, турецький весловий човен: [сирокко сироко або сирокко сироко (вітер) чи сирокко сироко, шкідливий південносхідний вітер на Середземному морі.

Такі слова належать, здебільшого, до слів інтернаціонального характеру (тобто слова вживані в багатьох мовах). Слова ці бувають утворені переважно на базі грецької або латинської мови (або одна частина слова грецька, а друга латинська чи навпаки) для наукових чи технічних понять, як: авто-мотор, автоклав, аеродром, стратостат, стратосфера, термоскоп, термостат; слова поширені з мов різних народів світу, що були першоджерелом для інших мов, як назви виявів людської культури (науки, техніки, соціально-економічних явищ) та явищ природи: алгебра, армада, аутодафе, гуано, бумеранг, газета, гамак, гонг, какао, пампаси, пірога, самум, томат, томагавк..., так поширені тепер: большевик, совет. Особливо ж поширені з мов тих народів, які виявили себе в певній галузі людської діяльності; з італійської мови маємо терміни з архітектури, живописі та музики: акварель, барокко, бельведер, фреска, мозаїка, альт, арія, баркарола, бас, каватина, канцона; з англійської мови маємо залізничні терміни: вагон, трамвай, тунель. Значна частина слів інтернаціонального характеру походить від власних назв (прізвищ, імен винахідників, вчених, місцевостей, народів тощо), напр., від прізвищ: академія, бойкот; від місцевостей: муслін, нанка, сєніт, фаянс, хальцедон, шевіот, особливо ж маємо силу назв різних вин, сортів сиру тощо, що походять також від назв місцевостей; від народів: арабська, індіго, полонія. У перекладах такі слова подаються лише за транскрипцією тієї мови, на яку перекладають, часто додають до цих слів тлумачення або пояснення, як про це вже сказано раніше.

Коли до інтернаціонального слова додається тлумачення, то його ставлять на друге місце, як пояснювальний додаток, а не точний відповідник до нього, отже в паралельних словниках матимемо: слово інтернаціонального характеру іншомовної частини слова й відповідник до нього це саме слово транскрипцією тієї мови, на яку перекладають слово, або ще синонім чи синоніми, коли вони є в мові, а також тлумачення (залежно від типу і призначення словника,

а також можуть бути слова „потенціальні“ на зразок поданих у попередньому розгляді): **Абстракція** абстракція. **Абсурд** абсурд, нісенітниця, дурниця. **Анемія** анемія, недокрів'я. **Абонент** абонент, передплатник. **Експеримент** експеримент, спроба.

Слова інтернаціонального характеру в націоналістичних словниках розглядалися як „барбаризми“. У передмові до загальнотехнічного словника (Київ, 1928) сказано: „Взагалі в усій роботі за найголовніше завдання правив той момент, щоб як найменше давати барбаризмів“... Проте наведені як барбаризми терміни: іригація, контакт, фотометр, анемоскоп, аркограф, рефлектор не можна назвати „барбаризмами“ (тобто без потреби внесеними словами) навіть тоді, коли в мові поряд цих термінів були бі інші „зрозумілі“ і вживані, бо наявність українських відповідників, поряд із словами такого характеру (уживаних у багатьох мовах), не виключає можливості паралельного вживання їх в українській мові, як і вживання слів літак та аероплан. Розуміється, що не виключена можливість подавання „потенціальних“ слів, коли в них є потреба, але для таких слів як аркограф нема потреби подавати потенціальне слово, як і для слова телеграф. Автори словника висувають теорію про боротьбу з „барбаризмами“, щоб уможливити цим заміну широковживаних слів на індивідуальні новотвори, несанкціоновані колективом, як лукорис (аркограф), живосрібина (амальгама), промочник (прес-бювар), зв'язень (ферма).

Щодо перекладу зворотів ідіоматичного характеру, а також прислів'їв, приказок тощо, то маємо кілька поглядів. Про переклад прислів'їв і приказок К. Чуковський говорить, що їх слід перекладати буквально: „Треба намагатися в міру можливості перекладати іншомовні прислів'я й приказки дослівно, а не заміняти їх паралельними російськими“¹⁾. Проте, наводячи приклади перекладів прислів'їв у Нім.-рос. словнику Макарова та Англ.-рос. словнику Александрова, К. Чуковський далі зазначає, що „є прислів'я нейтральні, забарвлені менш яскраво певним національним, історичним і побутовим кольоритом. Там така заміна можлива, особливо в тих випадках, коли буквальный переклад даного прислів'я виходить важкуватий, незграбний, багатослівний“²⁾. Проте, коли додержуватися буквального перекладу, особливо зворотів сутоідіоматичного характеру, то часто втрачається сенс цього ідіома, а іноді виходить просто нісенітниця. Для прикладу візьмемо такі англійські ідіоми з праці Mencken'a³⁾: Duck's quack, точний переклад—„качає кахкання“, переклад смисловий—„щось надзвичайне“; Cake eater, точний переклад його буде „їдун тістечок“, а переклад смисловий—„той, що любить поїсти на дурничку“, отже буквальный переклад можливий тоді, коли не втрачається сенс звороту, хоч для іншої мови він і новий. Але в основному при перекладі іншомовного ідіома слід підшукувати відповідний ідіом із мови, на яку перекладають; цього принципу додержуються Боянус і Мюллер в Рос.-анг. словнику, зазначаючи в передмові: „Ми намагалися дати як можна більше ідіоматичних висловів, прислів'їв, приказок і зовсім не перекладаючи їх буквально, а під-

¹⁾ К. Чуковський, Цит. раніше, с. 39.

²⁾ Ibid., с. 41.

³⁾ Mencken. The American Language, New York, 1933, с. 373.

бираючи найбільш близькі до них смислом англійські вислови⁴, проте в цьому випадку не завжди можна підшукати адекватний чи наближений ідіом із своєї мови, а доводиться вдаватися до смислового перекладу, що його рекомендує і Рит,— говорячи про ідіоми, де він зазначає, що „Єдиний правильний шлях—це шлях не дослівного перекладу, а перекладу смислового“¹⁾.

Переклад смисловий може бути єдиний тоді, коли нема підшуканого відповідника у своїй мові і коли іншомовний ідіом потребує розкриття, отже й подавати розв'язання до іншомовних ідіомів у словниках слід, на нашу думку, так:

1) Коли до іншомовного звороту маємо адекватний відповідник у мові, на яку перекладаємо, і коли точний чи смисловий переклад іншомовного звороту не становить труднощів, то у таких випадках подається лише наявний еквівалент, напр.: **Из огня да в полымя** спід ринви та на дощ. Відповідно до цього у словниках Боянуса та Мюллера до англійських прислів'їв: **A hungry belly has no ears** маємо тільки підшуканий відповідник: **соловья баснями не кормят**, бо точний переклад у голодного брюха нет ушей не становить труднощів і при точному перекладі не втрачається сенс звороту, так само як і в прислів'ї: **Out of the frying-pan into the fire** из огня да в полымя, де при точному перекладі не втрачається сенс, коли перекласти його, виходячи із лексичного й граматичного складу прислів'я: из сковороды в огонь.

2) Коли до іншомовного звороту маємо адекватний відповідник, але потребується смислове його тлумачення, бо при перекладі він становить труднощі, то тоді ми даємо на першому місці смисловий переклад, а на другому — адекватний відповідник: **Пыль в глаза пускать** (фиг.) дурити, \cong туману пускати. У цьому випадку користувач словника, маючи перед собою смисловий або точний переклад і підшуканий із своєї мови відповідник, краще зрозуміє іншомовний ідіом.

3) Коли до іншомовного звороту нема адекватного відповідника або і є, але іншомовний зворот потребує дослівного або смислового перекладу, то в цьому випадку на перше місце ставиться точний або смисловий переклад, а на друге еквівалент із мови, на яку перекладають, коли він є в мові: **Хоть шаром покати** нічого і нічого нема, \cong як виметено. **А ларчик просто открывался** а справа була проста, не треба було й мудрувати.

Диференціація значень реєстрових слів і позначення коло них

Реєстрове слово, що має кілька значень, диференціюється на семантичні розділи з відповідними позначеннями коло них тоді, коли це слово має виразну відмінність семантем в обох мовах. Слово може мати крім окремих значень силу віднесеностей (відтілень); межі між окремими значеннями слова і віднесеностями його часто трудно встановити, тому й принцип позначення окремих значень слова в багатьох словниках недостатній. На визначення і окремих, і віднесених значень слова давалися цифрові позначення 1, 2, 3, або

¹⁾ Е. Рит, Цит. раніше книжка, с. 282.

В обох випадках замість цих позначень давалися виділення значень лише крапкою з комою.

Встановлюючи принцип диференціації значень реєстрових слів у двомовних словниках, належить слова однакового накреслення, але різного походження, тобто омоніми, подавати як окремі слова, ставлячи перед ними позначення римськими цифрами I, II..., напр.:

I. Коса (орудие для косьбы).

II. Коса (из волос).

III. Коса (геогр.).

Як окремі значення слова слід виділяти й позначати арабськими цифрами тоді, коли слово має різні ознаки в значеннях:

Добреть 1. (делаться добрым)...; 2. (толстеть, полнесть)...

Край 1. (страна)...; 2. (конец)...

Прикалывать 1. (булавкой и пр.)...; 2. (убивать)...

Так само слід позначати й слова одного походження, але різного значення, з різними формальними ознаками:

Течь 1. (малол)...; 2. (сущ.)...

Як перенесені і віднесені сталі значення слова без формальної диференціації в них слід би позначати для зручності користування арабськими цифрами з дужками:

Опущка 1) (леса)...; 2) (платья)...

Не треба подавати розмежування значень слова тоді, коли всі значення реєстрового слова мають ті самі відповідники і в іншій мові:

Шансонетка (песня, певича) шансонетка.

Рулетка (измерительный инструмент, игра) рулетка.

Коли одно із значень має в іншій мові ще й синонім(и), тоді розмежування подається:

Жаба 1. (зоол.) жаба, ропуха; 2. (мед.) жаба.

Як віднесені значення слова виділяємо й позначаємо поясненнями або виділяємо їх тільки крапкою з комою без цифрових позначень тоді, коли слово має спільні ознаки в значеннях для кількох понять, напр., слово **Острый** має безліч віднесеностей. Спільне в цьому слові для всіх віднесеностей його— гострота, хоч і різного характеру:

Острый гострий; (*остроконечный*) гострий, кінчастий; (*о ветре*) гострий, дошкульний; (*о словах, выражении*), гострий, ущипливий, дошкульний.

Острый гострий; (*остроконечный еще*) кінчастий; (*о ветре еще*) дошкульний; (*о словах, выражении еще*) ущипливий, дошкульний.

Склон схил, спад; (*горный*) узгір'я, узбіччя; (*крутой*) крутовина.

Глазурь глазур; полива.

Для підтвердження чи уточнення відповідників часто подають цитати. Подавання цитат для двомовних практичних словників можна визнати за доцільне лише тоді, коли цитати підбрано для слів, які справді потребують підтвердження їхньої вживаності в мові, тобто тоді, коли якісь слова викликають сумнів, чи вони є в мові, або коли подана цитата до певного відповідника дає новий відтінок його значення.

Інші цитати, що показували б багатоджерельність слова чи територіальну поширеність його для такого словника непридатні і з погляду завдань такого словника як перекладного, і з погляду зручності такого словника, як практичного. Нагромадження цитат в такому словнику робить його для користувача незручним, переобтяжує матеріалом, що для такого словника, має другорядне значення, бо багатоджерельність та територіальну поширеність слів треба подавати в словниках тлумачного або тлумачно-перекладного типу.

В словнику Грінченка така цитація подається, але такий словник буде тлумачно-перекладний і завдання його буде: 1) подати певну кількість реєстрових слів та відповідну кількість фразеологічних зворотів (кількість реєстрових слів залежить від типу словника й часу, який охоплюється словником); 2) подати переклад цих слів на іншу мову; 3) коло кожного значення слова чи звороту дати відповідну цитацію на підтвердження вживаності слова в часі, територіальній поширеності, багатоджерельності його, а також для показу окремих відтінків слова.

Технічні та друкарські позначки в словниках

Технічні та друкарські позначки допоміжного характеру, які вживаються в словниках, подаються окремо в кінці або на початку словника з відповідними поясненнями про їхнє застосування та значення. Наявність технічних позначок і належна друкарська оформленість словника допомагають користувачеві краще розібратися в поданому лексичному матеріалі, тому коротко спинимось на головних позначках, вживаних у словниках.

Реєстрові слова, а часто й фразеологія, набираються жирним шрифтом, звичайним же шрифтом набирається нереєстрова частина. Часто фразеологія набирається курсивом або в розбивку, а жирним шрифтом віддаються лише реєстрові слова, закінчення реєстрових слів та вивідні частини слів у гніздах.

Коло реєстрових слів одного накреслення (омонімів) даються позначення римськими цифрами I, II, III.

Коли слово потребує пояснення, яке показувало б, до якої галузі науки чи техніки належить воно, то коло нього ставиться скорочена назва тієї науки чи техніки, з якої взято це слово (*зоол.*, *бот.*... або пунсони), таксамо подається скорочено і належність слова до певної граматичної категорії (напр.: *суц.*, *прил.*). Для показу неправильних дієслів вживається часто астериск (*), а також вживається він ще й для фігуральних висловів. Позначення даються переважно курсивом, рідше іншим шрифтом, відмінним від шрифту реєстрових слів та відповідників. Таксамо даються курсивом або іншим шрифтом і пояснення, що показують, в якому значенні вживаються слова. Пояснення коло реєстрових слів, що показують не граматичну категорію або галузевість науки чи техніки, подаються в дужках.

Коли перекладне слово має кілька значень, то кожне значення часто позначається арабською цифрою, з поясненням коло кожного з них, як і коло реєстрових слів.

У гніздовій системі замість повторюваної частини слова або цілого слова ставиться тильда (~), або тильда тільки замість цілого слова, а дефіс (-) замість початкової повторюваної частини слова. Початкові частини слова, що повторюються в усіх вивідних словах, відкреслюються вертикальними паралелями (||).

Між реєстровим словом і відповідником (-ками) у деяких словниках ставлять риску (—), проте для економії місця її можна не подавати.

Коло відповідників маємо різні пояснення, що показують місце вживання слова, його поширеність тощо; ці пояснення даються курсивом або іншим відмінним шрифтом. Іноді подаються ще цитати, які допомагають краще зрозуміти якесь слово. Відповідники ідіоматичного характеру, що мають наближену адекватність в іншій мові, мають знак наближеної адекватності (\cong). Прислів'я й приказки часто подаються курсивом, як і фразеологічні звороти, або, рідше, розбивкою.

Фонетична транскрипція, що вживається для показу вимови слова, особливо коли графіка розбігається з вимовою, подається в дужках.

Порядок різних знаків в абетці іншомовних словників дається на початку або в кінці словника з відповідними поясненнями.

Faint, illegible text visible on the right edge of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

Про правопис географічної поменклатури

Націоналістичні настанови правопису, затвердженого Скрипником, особливо виявились в нормуванні написань географічної номенклатури.

Встановлене в § 81 цього правопису правило написання українських географічних назв („Українські географічні назви взагалі треба віддавати на письмі в їх народно-історичній формі“) та наведені для ілюстрації цього правила приклади показують, що параграф цей був скерований проти сучасної мовної практики трудящих і відкидав багато назв, що існують і узвичаєні в сучасній мові, а натомість закріплював географічні назви в формах архаїчних, віджилих або відживаючих: Вовча (зам. Вовчанськ), Ковеги (зам. Ков'яги) і под.

Інший принцип був покладений у формулюванні § 82 — про слов'янські географічні назви. Правопис слов'янських, в тому числі і російських географічних назв, дорівнювався до правопису прізвищ, тобто для цих назв пропонувалося транскрибування.

При ближчому розгляді правил і прикладів § 82 легко побачити, що в ньому цей принцип транскрибування по-націоналістичному перекручено. Замість того, щоб подати вказівки для правильного передавання українським правописом звуків і звукосполучень тієї мови, з якої береться назва, з урахуванням спільностей і особливостей цих мов, що зумовлені спільним шляхом їх історичного розвитку, цей § 82 подавав правила, скеровані на штучне протиставлення і відмежування української фонетичної системи від системи інших слов'янських мов, найперше, звичайно, від братньої російської мови. Про те, що принцип транскрибування в скрипниківському правописі по-націоналістичному застосовувався для встановлення відрубності і протиставлення звуків і звукових сполучень української мови звукам російської мови, це видно зокрема з пропонуваного у § 82 написань: Пенза, Мезень, Ветлуга, Кемь, Тверь, Керчь і т. д. Такі написання, що нібито мали точно віддати російську вимову, приймалися послідовно для того, щоб підкреслити „чужомовний“ характер звуків і звукових сполучень. Написання ці, які за настановами скрипниківського правопису були обов'язковими для вимови, робили слова щодо графіки незвичайними, щодо вимови — за настановами українських націоналістів — цілковито чужими, відрубними.

Але цей, по-націоналістичному використаний, принцип транскрибування змінювався на „народно-історичний“ принцип в тих випадках, коли якусь географічну місцевість, хоч і розташовану не на українській території, вважалось за українську.

§ 83, що був присвячений правопису неслов'янських географічних назв, пропонував у тих випадках, де в українській мові ще немає сталих графічних

форм, принцип транскрибування з „автохтонних (тубільних) назв, а не з сторонніх джерел“. (Див. ст. 75—77, вид. 1930 р.).

Наведені приклади (Тегран, а не Тегеран, Лісбона, а не Лісабон, Мехіко і под.) показують, що вважалось у цьому правописі за „неусталене“ і про які „сторонні джерела“ йшла мова. Як видно, „неусталеністю“ і „стороннім впливом“ вважались написання, прийняті в українській мові в формах, подібних до форм, уживаних в російській мові.

Настанови, подані в скрипниківському правописі, знайшли дальший розвиток і „уточнення“ в роботі УРЕ. Лінгвіст УРЕ М. Наконечний склав проект правил „До правопису географічних назв українських і чужоземних“. Проект був розглянутий і ухвалений на спеціальній мовній нараді під головуванням Річицького, а 24 червня 1931 р. його затвердило з деяким змінами редакційне бюро УРЕ на чолі з Скрипником.

Редбюро, стверджуючи настанови § 81 „Українського правопису“¹⁾ щодо писання українських назв, пропонувало форми: Біг, Бога (а не Південний Буг), Буг (а не Західний Буг), м. Кобиляк (а не Кобиляки), м. Опішне (а не Опішня), Куп'янка (а не Куп'янськ), Лугань (а не Луганськ), Бердянка (а не Бердянськ). Як видно з цих прикладів, націоналістична настанова на усунення назв, уживаних в живій мові, проводилась тут цілковито в дусі настанов § 81 скрипниківського правопису: тут, поперше, відкидались назви поширені, відомі і вживані в мові трудящих, а висувались і закріплювались всупереч існуючим назви архаїчні; подруге, давні назви, що вживаються і тепер, перекручувались в дусі встановлених у цьому правописі „правил“ словотворення: здавна відома „Опішня“ стала „Опішне“, бо націоналістично-мовознавці „ухвалили“ назви майже не всіх міст давати в формі середнього роду з тих міркувань, що саме слово „місто“ середнього роду.

Культивування стародавніх і віджилих назв демагогічно прикривалось тут твердженням про відповідність ухвалених назв сучасним місцевим формам і літературній українській вимові.

¹⁾ Слід зазначити, що хоч редбюро дуже часто посилається на „Правопис“, але деяка невідповідність між „Правописом“, з одного боку, і ухвалою редбюра, з другого боку, є. Так, наприклад, досить обережне формулювання „Правопису“ про іншомовні неслов'янські географічні назви („...оскільки які чужомовні географічні назви ще не мають в українській мові сталих графічних форм, то їх треба транскрибувати по можливості з автохтонних (тубільних) назв...“) в „Ухвалі“ поширене на всі без винятку іншомовні географічні назви, при чому ніякого обмеження в бoku наявної сталої графічної форми в українській мові не дається.

Далі „Правопис“ оперує терміном „українські географічні назви“, не вказуючи спеціально, що під цим треба розуміти, — „Ухвала“ ж спеціальним пунктом встановлює, що українськими треба вважати (от же до них треба застосовувати правила правопису українських назв) не тільки географічні назви УСРР, а і географічні назви „цілої етнографічної української території“ — крім УСРР, ще південної Курщини, південної Вороніжчини, частини Донщини, Кубані й ін..., всієї Західної України, Закарпатської України, Північної Буковини, Хотинщини, українських районів РСФРР та інших радянських республік. Або, хоч в правописі була прийнята форма „Курсь“, „Ухвала“ затвердила „Курське“.

Прикладів такої невідповідності між „Правописом“ і „Ухвалою“ можна навести ще багато. Але ці невідповідності не містять в собі будьякого протиріччя. Навпаки, правила „Правопису“ і правила „Ухвали“ щодо своєї спрямованості нічим не відрізняються. Різниця тільки в тому, що те, що в „Правописі“ говорилось дуже обережно і приховано, в „Ухвалі“ висловлено одверто і ясно.

Під цей же § 81 „Правопису“ 1928 року підганялись „географічні назви цілої етнографічної території української (за винятком острівців нацменшостей)“.

Націоналістична настанова на „українську етнографічну територію“ цілком збігалася з націоналістичною настановою на „сборну Україну“, пропаговану Скрипником і його однодумцями.

Географічні назви союзних, автономних республік, країв, районів та інших національних об'єднань пропонувалось передавати так, як вони звучать у тій національній мові, що переважає в даній місцевості: як приклади наводились слова — м. Вологда, Ветлуга (в Росії), м. Менськ, Бярезіна, Магільов, Барисав, м. Свіслач (в Білорусі) і т. д.

Тут, як бачимо, подібно до правопису 1928 року, провадилась, під прикриттям принципу збереження місцевої вимови, лінія, спрямована на відрубність української мови від братніх мов. Ми вже не говоримо про те, що написання, пропоновані цією ухвалою редбюра, робили із звиклих українським трудящим форм чужі і незрозумілі.

За тим саме принципом, що й назви союзні, пропонувалось передавати географічні назви капіталістичних, колоніальних та інш. країн: назви ці транскрибували, орієнтуючись на мову місцевої національності. На практиці цей принцип в руках націоналістів позначався насамперед в тому, що цілий ряд усталених і узвичаєних в українській мові назв, головню тих, які набули форм спільних з російською мовою, викидались з мови і замінювались „транскрибованими“. Таким чином, і цей принцип був по-шкідницькому використаний з метою ствердження „відрубності“ української мови від російської.

Запровадженням нових написань демонструвалось спрямування на відрив української культури від культури російської, орієнтацію на буржуазний Захід. Звичайно, шкідники-націоналісти всіляко підхоплювали ці настанови. У „Правописному словнику“ Голоскевича подавалось:

Альзас (а не Ельзас), Београд (а не Белград чи Белград), Букарешт (а не Бухарест), Гага (а не Гаага), Деблін (а не Дублін), Зарська країна (а не Саарська область), Лісбоа поруч з Лісбон (не Лісабон), Лютрінгія (а не Лотарінгія), Магальянсова протока (а не Магеланова протока), Сагара (а не Сахара), Хіни (поруч з Китай), Чіле (а не Чілі) і багато інших.

Відомо, що шкідник Рудницький, який подавав „теоретичне“ обґрунтування „українізації“ географічних назв місцевостей, що „положені поза суцільною українською територією“ (пишучи на цій „підставі“ Саратов, а не Саратов)¹⁾, писав Андалюсія (Андалузія), Адрійське море (Адріатичне море), Малі Антілі (Малі Антільські острови), Велс (Уельс), Венесвеля (Венесуела), Гедсонова затока (Гудзонова затока), Довер (Дувр), Дженова (Генуя), З'єднані стейти Америки (Сполучені штати Америки), Йонські острови (Іонічні острови), Ірійське море (Ірландське море), Кебенгавн (Копенгаген), Кріті (Крит), о-ви Льофти (о-ви Лафотенські), пр. Магальяна (пр. Магелана), Марсей (Марсель), Мілано (Мілан), Мінхен

¹⁾ Бюлетень УРЕ № 1, с. 26, примітка.

(Мюнхен), Неаполі (Неаполь), Рію де Жанейру (Ріо-де Жанейро), Сарденья (Сардінія), Трапезонт (Трапезунд), Фіренце (Флоренція) і под. Наведені тут приклади свідчать, що націоналістичні настанови скрипниківського правопису та УРЕ повною мірою застосовувались націоналістами.

Передусім зупинимось на такому факті. Націоналісти на чолі з Скрипником пропонують віддавати „географічні назви союзних, автономних республік, країв, районів та ін. нац. об'єднань Союзу РСР так, як вони звучать у тій національній мові, що переважає в данному районі... Так само треба віддавати мовою відповідної національності географічні назви капіталістичних, колоніальних та інш. країн.“¹⁾

Це фактичне дорівнення союзних, автономних республік, країв, районів та інших нац. об'єднань СРСР до капіталістичних і колоніальних країн є ніщо інше, як вияв улюбленого твердження петлюрівців і всякого іншого роду контрреволюційних українських і неукраїнських націоналістів про колоніальний стан нацреспублік в системі СРСР.

Небачений зріст господарства і культури в цих республіках викликає скажену лють контрреволюціонерів всяких мастей. Вільні народи СРСР вільно розвивають свої мови, на цих мовах існує географічна номенклатура, прийнята відповідними радянськими органами і цю номенклатуру треба брати без будьяких змін.

Всякі намагання накинути народам СРСР замість офіційно-прийнятих і вживаних географічних назв якісь інші назви були б актом насильства.

Щодо географічних назв капіталістичних і колоніальних країн, то при застосуванні тут „орієнтації на місцеву мову“ треба виходити з практичної доцільності застосування цього принципу саме в інтересах цих колоніальних країн.

Не можна забувати, що існує офіційна номенклатура, якою на практиці доводиться користуватися.

Після проголошення принципу „орієнтація на мову місцевої національності“ кожний випадок, коли офіційна географічна назва не сходиться з місцевою, йшов би не на користь національно-визвольній боротьбі цієї національності, а був би ударом по ній.

А запровадження „місцевих“ назв тільки в українській мові призводило б до ізоляції української географічної номенклатури від міжнародної географічної номенклатури, до утруднення при використанні географічної літератури на інших мовах, до затримання розвитку географічної науки українською мовою.

Слід мати на увазі і те, що встановлення назв мовою місцевої національності, в умовах існування капіталістичного світу, становить ряд труднощів, з якими не можна не рахуватись.

Візьмемо приклади, які відносяться до краще нам відомих територій. В Трансильванії, яка тепер належить Румунії, є місто, румунська назва його — Brasov і Brassov, угорська — Brassó, німецька — Kronstadt. Людність міста складається з 30% румун, 30% угорців і біля 30% німців. (Відомості ці

¹⁾ Бюлетень УРЕ № 1, с. 26, № 2, с. 26.

належать офіційній румунській статистиці). На яку мову орієнтуватися, передаючи назву міста? Або Дураццо (італійська наз.), Дурессі (албанська), Драч (слов'янська). Таких випадків можна навести безліч. Ці питання вимагають спеціальних досліджень і правильного розв'язання з боку авторитетних установ.

В принципі цілком правильне є положення про те, що іншомовні географічні назви треба віддавати так, щоб вони звучали, як звучать в мові з якої взяті. Але нічим необмежене застосування цього положення, як це практикували націоналісти, призводило до зайвих ускладнень українського правопису і до шкідливої ізоляції української мови від інших, споріднених з нею мов.

Майже кожна мова має в своєму складі такі звуки та такі звукосполучення, які важко точно передати літерами українського правопису. Наведемо, як приклад, аглійське *th*, сербські *h*, *h̄*, болгарське *ъ* і т. д.

Намагання націоналістів будьщо віддавати всі особливості звуків іншомовних географічних назв (як і інших слів іншомовного походження), не зважаючи на те, мають чи не мають ці звуки фонематичне значення в українській мові, призводило до націоналістичних перекручень: відгорожування кам'яною стіною однієї мови від іншої. Всі ці безогляді намагання віддавати особливості робили правопис неприступним. Замість полегшення в засвоєнні іншомовних назв, ставились всілякі перепони, які утрудняли і унеможлилювали засвоєння цих назв. Націоналістичні правила перш за все намагались підкреслити „чужоземність“ неукраїнських назв.

Особливе значення це все набувало для географічних назв слов'янських, передусім російських.

Величезна кількість географічних назв російської мови мають корені, спільні з українською мовою. Націоналістичні вимоги передавати географічні російські назви точно, так як вони звучать в російській літературній мові, служили для того, щоб зовсім стерти цю спільність.

Російські географічні назви виступали і своєю графічною формою, і своїм звуковим складом як щось абсолютно чуже, незрозуміле. Не слід забувати ще одне. Український читач не відділений китайською стіною від російської літератури, він читає російську художню і наукову літературу, російську газету тощо.

Він звикає до певних графічних форм географічних назв в російській мові. Зберегти ці форми і в українській мові, там, звичайно, де це не має значення для етимології і де дозволяє фонетичний склад обох цих мов — справа дуже важлива. Проте, націоналістичні правописні правила ніколи не дозволяли цього. Російські Нева, Онега, Ветлуга тощо писались Нева, Онега, Ветлуга.

Отак націоналісти використовували в основі правильне положення про передачу іншомовних географічних назв так, як вони вимовляються у відповідній літературній мові, для ізоляції української мови від інших мов і в першу чергу від російської мови.

Затверджений 5-го вересня 1933 року кардинально перероблений український правопис відкинув разом з іншими перекрученнями і націоналістичні правила віддавання на письмі географічних назв. Одночасно з цим від-

кинута також націоналістична ухвала редбюра УРЕ. Замість цих правил правопис подає вказівки про те, з чого виходити, віддаючи географічні назви.

Звичайно, правопис не охоплює і не може охопити всіх випадків, які трапляються на практиці. Тому працівникам коло географічних підручників, карт тощо доводилось, виходячи з загальних настанов правопису, конкретизувати останні. На практиці не обійшлося спочатку без окремих помилок. Найчастіші з них—розбіжності в письмі тієї самої географічної назви, наприклад: П'ятигорськ—Пятигорськ тощо.

В наступних рядках ми подаємо ті міркування, яких ми додержувались, віддаючи географічні назви. Вони складаються з правил, поданих в „Українському правописі“, затвердженому 5-вересня 1933 року, та з додаткових до них правил, які базуються на таких розділах „Правопису“: Ш. „Правопис іншомовних слів“, IV. „Уваги до правопису власних імен, уваги до правопису географічних назв“ та окремі зауваження, примітки тощо з інших розділів.

Для повноти, до правил, що стосуються власно географічних назв, додані ще деякі уваги про прикметники, утворені від цих назв. Щоб уникнути повторення, правила подаються в такій послідовності: А) правила, що стосуються всіх географічних назв; Б) правила, що стосуються українських географічних назв; В) правила, що стосуються всіх іншомовних географічних назв; Г) правила до російських та інших слов'янських назв; Д) правила до назв неслов'янських.

А) 1. Родовий відмінок однини усіх географічних назв чоловічого роду, які відносяться до I відміни, має закінчення —а, —я: *Харкова, Києва, Дінця, Псла, Ленінграда, Донбаса, Курська, Енісея, Кракова, Лондона, Ельбруса, Цейлона, Рейна...*

Виняток: *Сибіру, Криму, Дунаю*. (Пор. „Правопис“, § 23, 2, примітка 3).

2. Назви міст на -ськ, -цьк відмінюються, як іменники чоловічого роду твердої групи: *Дніпропетровськ, Дніпропетровська, Дніпропетровську...*, *Курськ, Курська, Курську...*, *Гданськ, Гданська, Гданську*.

3. Знаходження міста, села на річці означаємо, за допомогою прийменника на (а не над): *Миргородівка на Солоній, Тірасполь на Дністрі, Франкфурт на Майні, Бервік на Твіді* тощо.

4. При творенні прикметників від географічних назв о, е в останньому складі перед суффіксом зберігається без змін, а не переходить в і: *Борисполь — бориспольський* (а не бориспільський), *Маріуполь — маріупольський* (а не маріупільський), *Саратов — саратовський* (а не саратівській), *Азовський* (а не азівський), *Піреней — піренейський* (а не піренійський) тощо.

5. Складні прикметникові географічні назви, що утворені з двох власних назв (міст, рік, власних назв місцевостей, народів), пишуться так, щоб зберегти окреме написання кожної власної назви—двома словами, сполученими рисочкою: області і краї: *Обсько-Іртишська, Остяцько-Вогульська, Бурято-Монгольська, Вітімо-Олекмінська, Комі-Пермяцька, Кабардіно-Балькарська, Чечено-Інгушська, Центральньо-Черноземна*, аналогічно до цього і такі усталені назви: *Північно-Кавказький, Північно-Осетинський, Південно-Осетинський; Біломорсько-Балтійський канал, Північно-Двінський канал* і под.

Аналогічно до цього пишуться через риску і назви міст: *Нікольськ-Усурійськ, Усть-Єнісейськ, Середнь-Колімськ, Нижне-Колімськ, Верхне-Колімськ, Верхне-Камчатськ, Нижне-Удінськ, Верхне-Удінськ...*

Подібно до цього, двома словами, сполученими рисочкою, пишуться й інші прикметники, якщо вони утворені від двох географічних або інших власних назв: *Волю-Камський, Києво-Воронізький, Англо-Єгипетський судан, аналогічно Північно-Африканський союз* і под.

Одним словом пишуться прикметники, утворені від однієї географічної назви, що складається з двох слів:

Західний Сибір — *Західносибірська низовина, Східносибірське море, Південнокитайське море, Середньосибірське плоскогір'я, Новосибірські острови* і под.

Б. 6. Українські географічні назви треба віддавати на письмі так, як прийнято їх радянськими державними органами („Правопис“ § 89).

Отже: *Бердянськ* (а не Бердянське чи Бердянка); *Південний Буг* (а не Біг, Бога); *Вовчанськ* (а не Вовча — назва міста; *Вовча* — назва річки); *Кирилівка* (а не Керелівка); *Азов* (а не Озів); *Первомайськ* (а не Першомайськ); *Фастів* (а не Хвастів); *Артемівськ* (а не Артемівське); *Луганськ* (а не Луганське чи Лугань); *Борисполь* (а не Боришпіль чи Бориспіль); *Маріуполь* (а не Маріупіль) тощо.

7. Українські географічні назви територій поза УСРР передаємо: а) назви територій СРСР — в тій формі, в якій вони прийняті відповідними радянськими органами; б) назви територій поза СРСР — в тій формі, в якій вони зафіксовані і вживані в українській літературі. Отже: *Львів* (а не Львув, польське *Lwów*)...

8. Назви українських міст закінчуються на *-ськ, -цьк* (а не на *-ське, -цьке*), назви міст та сіл на *-поль* (а не на *-піль*) „Правопис“ § 89, 4). Отже: *Старобільськ, Дніпропетровськ, Печерськ, Мелітополь, Нікополь, Ольвіополь, Янушполь...*

В. 9. Іншомовні географічні назви віддаємо, виходячи з тих форм, які прийняті офіційно і якими користуються географічна література на інших мовах, карти, атласи тощо. Виняток складає обмежена кількість географічних назв, які в українській мові мають сталу, широко відому і вживану в сучасній мові форму, яку не слід змінювати, хоч вона й не збігається з формою, вживаною в інших мовах: *Париж, Відень, Рим*.

10. З географічних іншомовних назв частину залишаємо без перекладу, частину ж перекладаємо на українську мову.

а) Ніколи не перекладаємо назв міст, містечок, сіл, селищ — взагалі назв населених пунктів, їх тільки транскрибуємо. Отже: *Минутка* — *Минутка*, *Красное село* — *Красне село*, *Красная Поляна* — *Красна поляна*, *Uzunköprü* — *Узункьопрю*, *Aksaray* — *Аксарай*, с. *Баня* — с. *Баня*, с. *Извор* — с. *Извор*, таксамо географічні назви від прізвищ: *м. Александров, м. Держева* і т. д.

б) Інші географічні назви, особливо описові назви рік, озер, гір, мисів, островів, здебільшого перекладаємо. Отже:

Great Salt Lake — *Велике солоне озеро*, *White River* — *Біла ріка*, *Great Fish River* — *Велика рибна ріка*, *Forty Mile River* — *Ріка сорока миль*, *Cabo Verde* —

Зелений мис, *Islas de las Perlas* — *Перлові острови*, *Хаун-хай* — *Жовте море*
Хаун-хэ — *Жовта ріка*, *Советская гавань* — *Радянська гавань*, *Белое озеро* — *Біле озеро*, *Белая гора* — *Біла гора*, *Гора Високая* — *Гора Висока*,
Гора Народная — *Гора Народна*, *Лиса гора* — *Лиса гора*, *Медвежья гора* —
Медвежа гора, *Река Белая* — *Ріка Біла*, *Остров Медный* — *Острів Мідний*,
Остров Северный — *Острів Північний*, *Остров Южный* — *Острів Південний*,
Мыс Желания — *Мис Бажання*, *Земля Октябрьской Революции* — *Земля Жовтневої Революції*,
Остров Комсомолец — *Острів Комсомолец*

в) Звичайно, без перекладу лишаються в таких назвах іменники, якщо, окремо взяті, є власними назвами, а також прикметники, утворені від власних назв:

Восточный Босфор — *Східній Босфор*, *Каменная Тунгуска* — *Кам'яна Тунгуска*,
Татарский пролив — *Татарська протока*, *Острова Ляховские* — *Острови Ляховські*,
Wiener Wald — *Віденський ліс*, *Genfer See* — *Женевське озеро*, *Большие Английские острова* —
Великі Англійські острови. Приклади, коли такі назви не перекладаємо: *Mont Blanc* — *Мон-блан*, *Schwarzwald* — *Шварцвальд*.

11. При творенні прикметників на-ський від неукраїнських географічних назв відомий перехід *к, ч, ц, ць* + *ський* в *цький, х, ш с* + *ський* в *ський, г, ж, з* + *ський* в *зький* дається тільки від назв часто вживаних: *Прага* — *правський Рига* — *ривський, Чех* — *чеський, Париж* — *паризський, Онега* — *очезський, Ладога* — *ладовський* тощо.

В прикметниках, утворюваних від рідко вживаних географічних назв, групи ці зберігаються без змін:

Ирак — *іракський* (а не *ірацький*), *Чеша* — *чеський* (а не *чеський*), *Юг* — *юський*, *Цюрих* — *цюрихський* тощо. („Правопис“, § 16, 2 в примітках).

Г. 12. Транскрибуючи російські географічні назви, ми виходимо з положення про потребу зберегти точність російської літературної вимови.

Це положення обмежуємо: а) коли цього не дозволяє звуковий склад української мови; б) щоб не стирати етимологію назви, якщо в українській мові живе відповідний корінь; в) щоб зберегти єдність графічної форми в російській і українській мовах, якщо це дозволяє фонетична система української мови.

Таким чином, російські приголосні віддаємо відповідними приголосними українськими; але м'які губні та м'яке *р* в кінці ми віддаємо відповідними українськими твердими:

Об (а не *Обь*), *Перм* (а не *Пермь*), *Кем* (а не *Кемь*), *Свір* (а не *Свірь*).

Таксамо не пишемо *ь* на кінці слів після шиплячих *ж, ч, ш*: *Керч* (а не *Керчь*).

13. Голосні *а, о* (не тільки під наголосом, а і без наголосу), *е, и, ы, у, я, ь, ю* віддаємо відповідно *а, о, е*, (а на початку слів *е*), *і, и, у, я, ьо* або *йо, ю*: *Москва*, *Двіна*, *Ветлуга*, *Онега*, *Мезень*, *Пенза*, *Тюмень*. Але в назвах, що походять з коренів, які *е* в українській мові, пишемо *и* (а не *і*) проти російського *и, е*, (а не *ьо*) проти російського *ь, і* проти російського *е*: *Кисловодськ* (а не *Кісловодськ*), *Владивосток* (а не *Владивосток*), *Липецьк* (а не *Ліпецьк*), *Владимир* (а не *Владімір*), *Орел* (а не *Орьол*) *Білозерськ* (а не *Белозерськ*)

тощо. Також *П'ятигорськ* (а не *П'ятігорськ*). Так само — *Пустозерськ* (а не *Пустозьорськ*), *Березово* (а не *Берьозово*), *Семенов* (а не *Семьонов*), *Большерецьк* (а не *Большерецьк*) і т. д.

14. *-ск, -ець, -иця*, якими кінчаються російські географічні назви, віддаємо відповідно *-ськ* (пор. „Правопис“ § 87,2), *-ець*, *-иця*: *Курськ, Білозерськ, Нікольськ, Хібінськ, Єлор'вськ, Єлець, Повенець, Моржовець, Череповець...*

15. Назви сіл, міст тощо прикметникового походження та прикметники в описових географічних назвах передаємо відповідною прикметниковою українською формою, якщо прикметники того самого кореня і аналогічного творення є в українській мові: с. Липовое — с. *Липове, ст. Дровяная — ст. Дров'яна, Красное село — Красне село.*

Якщо таких прикметників в українській мові немає або ж при надаванні словам українських закінчень втрачається специфічна ознака власної назви, такі форми російських назв залишаємо без змін: *Бологое — Бологов, Горовое — Горовов, Верхотурье — Верхотур'є.*

16. В тих випадках, коли закінчення географічних назв звуковим складом не цілком збігається з українськими формами, але вони відповідають російським щодо характеру творення, залишаємо закінчення, що вживаються в українській мові: *Боровичи — Боровичі, Иванковцы — Иванковці, але Клинцы — Клінци.*

17. Географічні назви інших слов'янських мов віддаємо аналогічно до назв російських. Зокрема слід сказати, що в білоруських назвах частіше доводиться порушувати вимову: *Барысау — Борисов, Бярэзіна — Березина*; також польське *Białystok — Білосток.*

18. Географічні назви неслов'янських мов віддаємо так, як вони вимовляються у відповідній мові, якщо в українській мові ці назви не мають сталих, загальноживаних і відомих форм: *Ankara — Анкара, Diyarbakir — Діарбекір, Bremen — Бремен, Hamburg — Гамбург, Lion — Ліон, Marseille — Марсель, Париж, Відень, Рим* тощо.

До питання про українську фізичну термінологію

Товариші Косіор і П. П. Постишев в своїх виступах, викриваючи націоналістичні перекручування і шкідництво на фронті української радянської культури, викрили й те шкідництво, що провадилося на мовному фронті.

Тов. Хвиля в своїй книзі „Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті“ дав розгорнену критику націоналістичних перекручувань, неугтва і шкідництва і ілюстрував це яскравими прикладами.

Особливо багато таких прикладів ми знаходимо в науковій термінології, зокрема в термінології з тієї спеціальної галузі, де я працюю, — з фізики.

Візьмемо „Словник фізичної термінології“, що був укладений Інститутом наукової мови, осередком СВУ.

В передмові зазначено, що „головне настановлення словника — дати українську фізичну термінологію, яка б задовольняла потреби соціалістичного будівництва, широкої масової освіти української школи“.

„Для цього використовували і монографії, і періодику українську, російську та французьку. Виходячи з загального наладу словника, його укладено, як російсько-українсько-французький“.

Як же шкідники уклали цей словник?

Це можна бачити з того, що більша частина термінів далі сторінок словника не пішла.

У фізиці є дуже багато термінів інтернаціонального характеру, утворених переважно з латинських та грецьких пнів, наприклад: метр, грам, секунда, інерція, атом, молекула, корпускула, електрон, нейтрон, квант, дина, ерг, дифузія, абсорбція, калорія, люмен, люкс, дисперсія, спектр, полюс, анод, катод, потенціал, індукція, конденсатор, поляризація, барометр, мікроскоп тощо. Список цих слів можна було б продовжити на багато сторінок. Ця термінологія поширена в усій науковій літературі, зокрема і в російській. Але, відгороджуючися за всяку ціну від російської мови, шкідники уникали й багатьох інтернаціональних термінів лише тому, що вони трапляються в російській термінології. Годі вже говорити про використання спільної російсько-української термінології. Комісія, що складала словник, взяла за основу французьку термінологію. Це мало метою протягнути і пропагувати контрреволюційну теорію про те, що українська культура не має нічого спільного з російською; органічно пов'язана лише з західноєвропейською і повинна розвиватись на її базі.

У читача повинна була скластись думка, що російська термінологія неповноцінна, неавторитетна.

Мало того, подаючи в російській частині словника російську термінологію, упорядники перекручували російські терміни. Часто перекручували і французьку термінологію, просуваючи свої власні вигадки, конкуруючи один з одним у вигадуванні дивовижних, незрозумілих і часто малописьмених словотворів. Наприклад: на стор. 65 словника натрапляємо:

Полюс аналогический — п. аналогічний I—р. analogue.

Полюс анталогический — п. анталогічний I—р. antalogue. У французькому тексті йде річ про полюси однакові й протилежні.

Ніде в російській літературі протилежні полюси не називаються „анталогическими“

Вещество клейкое — р. клейка — s. visqueuse. (Visqueuse = в'язкий). Отже, це слово неправильно перекладено російською мовою, а тому і утворений неправильний український термін.

На стор. 40 французьке слово „magnetisme de même signe“ перекладено так: „магнетизм однозначний“. Річ іде про „магнетизм того ж самого знаку“, а це зовсім не те ж саме, що „магнетизм однозначний“.

На стор. 36:

Круг насыщения — коло наситу — cercle de saturation.

Круг отражательный — коло відбивне — с. à reflexion.

Круг паргелический — коло паргелічне — с. parhelique.

Важко довідатись, що автор розуміє під цими „кругами насыщения, отражательными“ і особливо „кругом паргелическим“. Може це кола навкруги сонця (гало), але ніде в російській термінології вони не називаються „кругами паргелическими“.

На стор. 69:

Приемник (радиосигналов) — приймач — récepteur.

Приемник жесткий — п. цупкий — r. dur.

Приемник мягкий — п. м'який — r. mou.

Що це за цупкі та м'які радіоприймачі?

На стор. 38:

Линия легко обращающаяся — л. легкозворотна — raie spontanément renversible.

„Что сей сон значит“? „Raie“ — не „линия“, а „полоса“, spontanéments — не „легко“, а „самопроизвольно“. Речення, очевидно, стосується до смуг спектра. Французький термін упорядники, не заглядаючи навіть до російських словників, переклали на російську мову неправильно, а звідси виник і незрозумілий український термін.

Покликаючись на французькі джерела, автори словника наводять такі „фізичні терміни“:

Электрон неподвижный — е. нерухомий.

Тело материальное — т. матеріальне.

Молекула материальная — м. матеріальна.

Бестелесный — безтілий.

Субстанция аматериальная — с. нематеріальна.

Це вже щось із світу „потустороннього“.

Які ж є інші тіла і молекули, крім матеріальних?

Де в природі є нерухомі електрони, коли, як відомо, рух — основна властивість матерії?

В довгому переліку різних машин позначені якісь „машины трения“, „машины вододействующие“, а „машины внутреннего горения“ немає; замість терміна „прості механізми“ подано „елементарні машини“.

В хемії є „закон кратных отношений“, але немає „правила постоянства кратностей“ (стор. 68). Невідомо, що це за „закон сохранения работы“.

Серед різних спектрів зустрічаємо „спектр белый“, а серед всяких температур — „температура черная“.

Не можна зрозуміти, що це таке: „точка индуктирующая“, „наводимый проводник“, „линия натяжения“, „линия корпускулярная“, „работа динамическая“.

Робота обчислюється добутком сили на шлях, отже статичної роботи й не може бути.

Далі натрапляємо на такі терміни:

Туман акустический — туман акустичний.

Звук пустой — звук порожній, звук пісний (стор. 25).

Всі знають борщ пісний, але хто чув про „звуки пісні“.

До слова „теория“ додано: „теория квази упругая, теория квази жидкая“. Тут властивості тіл прикладаються до абстрактних понять. Може й можна було б сказати: „жиденькая теория“, але це вже, як то кажуть, „з другої опери“.

Іноді автори, махнувши рукою на французький текст, самі вигадують такі фізичні терміни, як „самопотенциал“.

Цікаво, в яких французьких монографіях викопали такі терміни, як „сопротивление ложное“, „сопротивление расхождения“, „намагничение ступенчатое“, „блок потенциальный“, „сила осебежная“, „трение мягкое“, „отражение металлическое“, „ящик духовой“, „жидкость бедная содержанием“, „состояние бесконечно розрозненное“, „опыт дифференциальный“, „наблюдение трансверсальное“.

Не будемо втомлювати читача зразками термінологічного туману; наведені зразки достатньо висвітлюють загальний характер словника, як нагромодження довільно сфабрикованих словотворів з буржуазно-націоналістичною тенденцією та з яскравим штампом дилетантизму і неуттва в фізиці.

Щоб утворити якнайбільшу різницю між російською термінологією і українською, слова інтернаціональні, спільні для всіх мов, перекладалися на „широнародний“ націоналістичний кшталт.

Наприклад, слову „молекула“ в українському тексті відповідають такі слова: „молекула, дробина, частинка маси, частка, часточка, молекул“.

Перекладати „молекулу“ терміном „частка маси“ може людина, що зовсім не орієнтується в основних поняттях і визначеннях фізики.

Слову „абсорбция“ в перекладі відповідають слова: „абсорбція, вбирання, всмоктування, вглинання“. Вживати в науковій мові замість „абсорбція“ „всмоктування“ це значить компромітувати українську мову і науку.

„Температура“ перекладена словами: „температура, теплість, теплина“.

Потрібно також відзначити, що переклад одного російського слова цілою низкою українських дезорієнтує читача, який не знає, на якому терміні потрібно зупинитися. Адаже це термінологічний словник.

Чи може ж такий словник „задовольнити потреби соціалістичного будівництва, широкої масової освіти“?

Чи може така термінологія допомогти радянському учневі або студентові опанувати фізику?

Чи відповідає таке розроблення термінології вимогам поєднання теорії і практики?

Відповідь ясна.

В мовному відділі УАН провадиться перегляд словників. Я був запрошений взяти участь в перегляді проекту виправлення словника фізичної термінології. В процесі роботи виявилось, що виправити треба не лише український текст словника, а й російський текст, бо виправлення українського тексту лише частинно ліквідує хиби словника. Російський текст рясніє ненауковими беззмистовними словотворами, яких немає в російській термінології. Цей текст складений, мовляв, на основі французької термінології, теж невідомо з яких джерел взятої.

Отже, словник потребує всебічного перегляду та радикального перероблення.

В першу чергу потрібно виправити російський текст на основі сучасної наукової термінології.

Завдання це дуже складне і нелегке.

Наукова термінологія складалася віками під впливом різноманітних чинників.

Уся сучасна термінологія далека від судільності, витриманості і послідовності.

Зростання матеріальної і технічної культури викликає день-у-день збільшення кількості науково технічних понять.

Автори нових термінів здебільшого вузькі фахівці, що не мають широких знань з філології.

Тому часто ці терміни неточні, невдалі і не відповідають вимогам мови.

У фізиці існують терміни цілковито неправильні, як наприклад: кінська сила, електрорушна сила, сила струму тощо.

Стан наукової термінології взагалі не відповідає вимогам часу.

В спеціальних журналах надруковано багато статей в питань впорядкування наукової термінології.

Відповідну роботу провадять асоціації інженерів та комітети стандартів.

Така робота розпочалася в СРСР 1933 р.

Понад 40 інститутів включили в план своєї роботи перегляд термінів, добір термінів з точним змістом, визначення термінів неточних, зайвих, застарілих.

Для кореляції і координації цієї роботи Академія Наук СРСР утворила комісію. Апробовані нею терміни направляються до Всесоюзного комітету стандартів.

Наукові інституції України повинні розгорнути аналогічну роботу, тісно пов'язавши її з роботою у всесоюзному масштабі.

Цю роботу швидко виконати не можна, а бурхливий розвиток промисловості, техніки й соціалістичної культури на Україні вимагають негайного розроблення науково-технічної термінології.

Тому, на мою думку, поряд з систематичною роботою по впорядкуванню наукової термінології потрібно видати коротенькі словники, що містили б основні терміни з даної науки.

До роботи по складанню словника з фізики потрібно притягти УАН, Інститут фізики, деякі технічні науково-дослідні інститути, окремих фізиків і інженерів, а також знавців філології і діалектичного матеріалізму.

Участь інженерів в цій роботі потрібна для уніфікації термінів і визначень, що вживаються в фізиці і в техніці.

Лише розгорнена таким чином робота може забезпечити задовільні наслідки у невідкладній справі впорядкування української науково-технічної термінології з фізики.

Faint, illegible text visible on the right edge of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

З МАТЕРІАЛІВ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ КОМІСІЇ НКО

Альвеола — альвеола.
Аляповатість — незграбність, грубуватість.
Аляповатый — незграбний, грубуватий.
Аул — аул.
Аэролит — аероліт.
Башня — башта, вежа;
(*вышка*) — вишка.
Бифштене — бифштекс.
Благовидный — благовидний.
Благовоспитанность — добре виховання.
Бывший — колишній, бувший.
Ванадиева (*кислота*) — ванадієва.
Вгиб — вгн.
Взвод — взвод.
Взводный — взводний.
Водолаз — водолаз.
Водолазный — водолазний.
Водопровод — водопровід.
(*нагнет. станц.*) — водогін.
Военный — (*от война*) воєнний; (*от войско*) військовий.
Вольноопределяющийся — вільноопреділяючийся.
Впечатление — враження, вражіння.
Всеокрушающий — роstrошувальний (удар).
Второгодник — другорічник.
Вытопка — витоп, витоплення.
Вязущий — в'язкий; (*о вине*) терпкий.
Вязный — глюватий, в'язкий.
Гвоздильня — цвяхова майстерня.
Глупость — дурість, дурниця.
Дальневосточный — далекохідний.
Дикобраз — дикобраз.
Дикобразный — дикобразний.
Домочадец — домочадець.
Достопамятный — достопам'ятний, вікопний.
Жатка — жнив'ярка, жатка.
Железнодорожный — залізничний, залізничий.

Заготовительный — заготовчий, заготовний, заготовельний.
Западня — п'ястка.
Затворник — затвірник, відлюдник.
Извержение — (*о действ. вулкана*) в'їбух, (*извер. масса*) — виверження.
Изгиб — вгн, в'гн; (*о реке*) коліно.
Изюм — ізюм, родзинки.
Изюмный — ізюмний.
Ископаемый — викопальний, викопний; (*сущ.*) копальня.
Классово-выдержанный — класово-в'їтриманий.
Классово-сознательный — класово-свідомий.
Лозунг — лозунг, гасло.
Машиностроительный — машинобудівельний.
Обслуживание — обслуговування.
Общешитие — гуртожиток.
Отравление — отруєння.
Перелом — злам, перелом.
Постановка — постановка.
Пояс (*звогр.*) — пояс.
Проверочная бригада — перевірка бригада.
Профессиональный — професійний, професійний (спілка).
Пятидневка — п'ятиденка.
Пятидневник — п'ятиденник.
Разработка — розробка, розроблення.
Растущий — ростучий.
Расширенный — поширений (чутки); розширений (плєнум).
Семенной — насінний, насінювий.
Сталь нержавеющая — сталь нержавіюча.
Стальной — сталевий, сталний.
Строитель — будівельник; будівник.
Участковый — дільничний.
Шахматы — шахи.

Faint, illegible text on the left side of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

2-2001
2-2002
2-2003
2-2004
2-2005
2-2006
2-2007
2-2008
2-2009
2-2010
2-2011
2-2012
2-2013
2-2014
2-2015
2-2016
2-2017
2-2018
2-2019
2-2020
2-2021
2-2022
2-2023
2-2024
2-2025
2-2026
2-2027
2-2028
2-2029
2-2030
2-2031
2-2032
2-2033
2-2034
2-2035
2-2036
2-2037
2-2038
2-2039
2-2040
2-2041
2-2042
2-2043
2-2044
2-2045
2-2046
2-2047
2-2048
2-2049
2-2050
2-2051
2-2052
2-2053
2-2054
2-2055
2-2056
2-2057
2-2058
2-2059
2-2060
2-2061
2-2062
2-2063
2-2064
2-2065
2-2066
2-2067
2-2068
2-2069
2-2070
2-2071
2-2072
2-2073
2-2074
2-2075
2-2076
2-2077
2-2078
2-2079
2-2080
2-2081
2-2082
2-2083
2-2084
2-2085
2-2086
2-2087
2-2088
2-2089
2-2090
2-2091
2-2092
2-2093
2-2094
2-2095
2-2096
2-2097
2-2098
2-2099
2-2100

Алфавит октября.

Итоги введения Нового Алфавита среди народов РСФСР.

Сборник статей под общей редак. Н. Нурмакова. Видання „Центрального Комитета Нового Алфавита при президиуме ВЦИК“, М.-Л., 1934 г.

У збірці вміщено ряд статей, де схарактеризовані політика партії й радяського уряду щодо піднесення національних культур і розвитку національних мов і літератур на базі запровадження латинського алфавіту, боротьба радвлади за освіту серед відсталих народів і загальні наслідки цієї боротьби за 15 років.

Для більш яскравого уявлення про культурні досягнення окремих народів ми у своїй рецензії групуємо статті авторів за мовою тих народів, яких ці статті стосуються, а не в такому порядку, як вони розміщені в збірці. Звичайно, загально-провідні статті: т. Нурмакова „Латинизация алфавита—орудие Пролетарской революции (сс. 3—8) і т. Рахімбаєва „Просвещение национальностей в РСФСР за 15 лет“ (сс. 9—14) ми розглядаємо на першому місці, як вони й вміщені у збірці.

Далі йдуть статті, в яких висвітлюється запровадження латинського алфавіту серед народів:

- 1) Тюрко-татарської мовної групи (статті Сеїд-заде, Тогжанова, Шорукова, Кальменева, Недима, Ойунського);
- 2) Народів півночі (стаття Алькора-Кошкіна);
- 3) Народів угро-фінської групи (статті Оботурова й Нечаєва);
- 4) Народів монгольської групи (статті Пашкова й Санжеева);
- 5) Про латинізацію у китайців (стаття Лайхтера);
- 6) Народів Північного Кавказу й Дагестану (стаття М. Яковлева);
- 7) Про загальні принципи уніфікації алфавітів (стаття Б. Гранде) і загальні зауваження щодо збірника в цілому.

У короткій статті „Латинизация алфавита—орудие пролетарской революции“ (сс. 3—8) т. Н. Нурмаков подає огляд історії боротьби партії і радвлади за новий алфавіт у межах усього Союзу і розтрошення місцевих буржуазних націоналістів різних мастей. Керуючися вказівками тов. Леніна про те, що латинізація алфавіту є „велика революція на Сході“, партія й радвлада, завойовуючи на свій бік широкі маси трудящих і підготовляючи з них наукові кадри, розтрощили всіх ворогів цього великого заходу і довели перевагу нового алфавіту конкретними показчиками на фронті ліквідації неписьменності серед відсталих у культурному відношенні народів СРСР.

Тов. Нурмаков наводить цифри підвищення процента письменних на кінець першої п'ятирічки, який, напр., в Татарії досягає 85. Отже, не дивлячись на шалений опір арабістів, арабського алфавіту в межах СРСР зараз

не вживається. Взагалі 72 народності прийняли новий латинізований алфавіт.

Тов. Нурмаков указує на недостатню наукову роботу на місцях у розробці орфографії літературної мови, термінології тощо. Але треба зазначити, що за останні роки (1933—34 р.) робота в цьому напрямі трохи пожвавилася, особливо щодо розробки орфографії. В наслідок цього в 1933 р. змінено правопис в Татарії, у 1934 р. введено новий правопис в Узбекистані,¹⁾ Туркменістані, Башкирії та ін. Розроблено проект реформи правопису кримсько-татарської мови, в Киргизії і в Азербайджані. Слід було б відзначити вплив переходу східних національностей СРСР на латинізований алфавіт на політику урядів закордонного сходу в цьому напрямі, зокрема вплив роботи 1-го Тюркологічного з'їзду (1926 р.) на латинізацію алфавіту в Туреччині.

Величезні успіхи на культурному фронті, яких досягли східні народи СРСР в наслідок переходу на НА (Новий Алфавит) ілюструються у статті т. Рахімбаєва: „Просвещение национальностей в РСФСР за 15 лет“ (сс. 9—14).

Відомо, що більшість національностей кол. Росії були зовсім неписьменні; літератури на їхніх мовах майже не було, крім перекладів текстів „священного писання“, які робилися місіонерами.

Шкіл, де б навчання провадилося на рідній мові, теж не було, якщо не вважати мусульманських мектебів і медресе (в Татарії, Середній Азії, на Кавказі). Перехід на НА дав можливість форсувати піднесення національної культури серед відсталих народів СРСР, в наслідок чого стала можливою швидка ліквідація неписьменності, відкриття шкіл з викладанням на мовах, організація вишів, науково-дослідних установ, національних театрів тощо.

Але підраховуючи всі ці наслідки, т. Рахімбаєв не відзначив тієї величезної боротьби, яка точилася коло запровадження в життя НА. Вороги радвлади, націоналісти всіх відтінків, пантюркісти, панісламісти довгий час чинили шалений опір справі заміни арабського алфавіту на НА. Досить нагадати султан-галієвщину в Татарстані, шкідництво пантюркістів в Криму під час розроблення правопису за НА. (Чобан-заде, Одабаш), націоналістів в Узбекистані тощо.

Часто ці елементи пролазили навіть в керівні органи освіти й до комітетів НА і там вели свою ворожу роботу. Наслідки цієї роботи відчувалися у запровадженні нового алфавіту до вимог тієї чи тієї національної мови. Але зараз нові кадри за допомогою радянської громадськості рішуче взялися за ліквідацію наслідків цього шкідництва.

У кол. Росії серед східних національностей письменність більш-менш була розвинута серед тюрко-татар, і перше місце серед них посідали казанські татари. Звичайно, письменні були „вищі“ шари тогочасного суспільства татар. Саме цими шарами татар поширювалася мусульманська культура та письменність і серед інших тюрків-мусульман кол. Росії. У Казані була зо-

¹⁾ Про це дивись мою статтю „Новий правопис в Узбекистані“, журнал „Мовознавство“, вид. ВУАН, Київ, № 3—4, 1934.

середжена головна поліграфічна база, звідки постачався арабський шриффт для всіх інших тюрко-татар.

Там таки виховувалися й ідеологи мусульманства, які потім і направлялися на роботу на перифірію, особливо до Середньої Азії. Ось чому зміна арабського алфавіту й запровадження латиниці, мали найбільший опір серед татарської буржуазної інтелігенції.

Накреслюючи історію боротьби за НА і культурні досягнення Татарстана, т. Сеїду-заде в статті „Татарстан больше не оплот арабизма“ (сс. 27—42) треба було б освітити саме цю провідну роль татарської буржуазії й духівництва серед інших тюрків кол. Росії. Про таку її роль у Середній Азії багато відомостей подає акад. Бартольд у монографії „Культурная жизнь Туркестана“ (Л., 1927). Цю роль буржуазна інтелігенція Татарії намагалася зберегти і після Жовтневої революції, але цього їй не вдалося.

Просякнута ідеєю пантюркізму, яка виходила із дореволюційної Турції, татарська буржуазна інтелігенція, об'єднавшись з пантюркістськими елементами інших тюркських націй СРСР, очевидно, вважала, що арабський алфавіт являв собою зброю, яка мала об'єднати всі тюркські народи в єдину мусульманську державу з єдиною загальною мовою.

Виконуючи роль ідеолога пантюркізму, саме татарська делегація на 1-му Тюркологічному з'їзді (Баку 1926 р.) на чолі з Г. Дж. Шарафом об'єднала коло себе арабістів інших тюркомовних народів. Її підтримувала делегація з Казакстана на чолі з Байтурсуновим, кримські „мілли фірковці“ на чолі з Одабашем і інші.

Мала вона підтримку і з боку азербайджанських пантюркістів, які в особі Джабара Ефенді-заде по націоналістичному пояснювали, що „метою для соціалізму повинне бути те, щоб тюрки розмовляли єдиною мовою“ (див. передову статтю Джабара Ефенді-заде: „Umumi ədəbi türk dili məsələsi“, в журналі „Məarif və mədəniyyət“, Баку, 1926, № 2—3).

Отже татарські арабісти, а за ними й арабісти інших тюркомовних народів готові були прийняти (й прийняли) реформу арабського пасьма, розроблену в 1908—1909 роках в Турції пантюркістом Хакки-беєм, (т. з. „мун фесіле“ — розрізнене письмо), аби не переходити на латиницю, яка для них була кінцем панування на культурному фронті.

Ось тому контрреволюціонери Султан-Галієв у Татарстані, Велі Ібрагімов у Криму, посідаючи відповідальні пости в радянських і партійних установах, потурали шкідництву пантюркістів у боротьбі проти латинізації алфавіту, а пізніше й у використанні латиниці в оформленні орфографій національних мов у бік задоволення пантюркістських прагнень.

Наслідки діяльності арабістів відчувалися деякий час. Про це можна довідатися, наприклад, з статті т. Ісхакова („Введение нового алфавита в Башкирии“ (сс. 46—60). За словами Ісхакова у декого в Башкирії є думка друкувати урядові постанови на новому і арабському алфавітах, а також друкувати хоч одну сторінку районних газет арабським алфавітом.

Виявити і показати на фактах мету діяльності цих елементів, на нашу думку, повинно бути основним завданням т. Ісхакова. Цього в його статті немає, хоч взагалі стаття справляє добре враження своєю повнотою мате-

ріалів, що висвітлюють наслідки переходу на НА в Башкирії і ту велику роботу, яка зараз провадиться щодо пристосування НА до вимог башкирської мови і втілення його в маси.

Тактику арабістів у боротьбі проти латинського алфавіту до й після переходу на НА добре висвітлює т. Тогжанов у статті „История движения и победы нового алфавита среди казаков“ (сс. 60—72). Арабісти-націоналісти, баї, мули по суті використовували єдині методи боротьби з латинським алфавітом по всіх республіках народів арабського письма. Спочатку, до переходу на НА, латинізацію алфавіту вони намагалися змалювати як русифікаторство, боротьбу християнства з ісламом і пояснювали темним масам, що арабський алфавіт „посланий з неба разом з кораном“; потім, коли перехід на НА був узаконений, вони, пролізши в керівні органи освіти й в комітети НА, намагалися звідти затримати справу швидкого переходу від арабського алфавіту на НА.

Цю шкідницьку роботу подекуди намагаються проводити ще й досі. Як і в Башкирії, арабісти, як зазначає т. Тогжанов намагаються затримувати справу переходу діловодства на НА, посилаючись на об'єктивні причини; затримується впорядкування орфографії казакської мови тощо.

Тов. Тогжанов наводить яскраві показники досягнень на культурному фронті в наслідок переходу на НА, особливо щодо ліквідації неписьменності серед трудящих казаків. Письменність доходить до 50%.

У стислих, але яскравих статтях т. т. Шоруков, („Киргизия на фронте латинизации“, сс. 72—76) і Кальменев („Новий алфавит в Каракалпакки“, сс. 76—81) подають нариси з історії боротьби за НА в Киргизії й Каракалпакії. Ці наслідки, які здобуті в результаті запровадження НА в цих республіках, особливо яскраві, коли мати на увазі, що процент письменних до революції серед киргизів не перевищував 1—2, а серед каракалпаків 0,3. Тепер ми маємо 50% і 40% письменних серед них. Але ж тут знов таки авторам треба було звернути більше уваги на роль татарської, а потім казакської і узбекської буржуазії в пригніченні за часів царизму киргизької і каракалпакської національних мов і на боротьбу російського імперіалізму за русифікацію киргизів і каракалпаків.

Особливо гостра боротьба з прибічниками арабського алфавіту відбувалася в Криму. Крим до революції являв собою одну з цитаделей пантюркізму, де ідея ця культивувалася младотурками безпосередньо із Туреччини. Вже до революції кримські пантюркісти на чолі з І. Гаспринським, співробітником органа турецьких пантюркістів „Тюрк юрду“¹⁾, мали свій друкований орган, газету „Терджиман“.

Безпосередні вихованці цієї газети після революції 1917 р. об'єдналися в політичну партію „Мілі фірке“ (Національна партія), яка до 1920 р., тобто до радянзації Криму панувала, принаймні, на культурному фронті неподільно. На той час, найбільше цікавий для дослідження діяльності міліфірковців, про латинізацію алфавіту не могло бути й мови. Навіть після радянзації пантюркісти, під захистом контрреволюціонера Вели Ібрагімова,

¹⁾ Журнал цей до кемалістської революції виходив у Стамбулі і його редактором довгий час був російський емігрант з казанських татар Юсуф Акчурін (Ак-чуря оглы Юсуф).

довгий час тримали в своїх руках справу народної освіти, усякими заходами затримували перехід на латинський алфавіт, чого вимагали від них трудящі. Вони, маючи зв'язок з націоналістами інших тюрко-татарських національностей, обмежилися реформою арабського алфавіту і лише після 1-го Тюркологічного з'їзду 1926 р., де кримські арабісти укупі з усіма іншими потерпіли поразку, і коли перехід на НА в Криму був узаконений (1927 р.), вони від одвертої боротьби проти НА перейшли до боротьби „тихою сапою“. На словах вони погодилися з прийняттям НА, але намагалися й його використати в своїх пантюркістських цілях.

Отже на першій конференції по розробці правопису кримсько-татарської мови вони заявляли вустами Байбуртлу, що, мовляв, не може бути окремої літературної мови для кримських татар, Кавказа, Казані, а що тюрко-татарська мова загальна й історично єдина, велика мова і що, мовляв, правопис кримсько-татарської мови треба будувати не на базі мови кримських татар, а на базі загальної тюркської мови¹⁾.

На цій конференції партюркісти провели цей пантюркістський принцип орфографії кримсько-татарської мови, побудований ними на фонетичних принципах мови татарської торговельної буржуазії і куркульства (т. з. мови „середньої смуги“ — orta jolaq). Вони ігнорували фонетичні й морфологічні особливості мови трудящих мас промислових центрів Криму й колгоспників. Отже ми вважаємо, що факт використання пантюркістами НА у своїх цілях, повинен був би бути відміченим т. Недимом в його статті „Борьба за новый алфавит в Крыму“, вміщеній у цьому збірнику (с. 124—133).

Виправлення орфографічних хиб і наближення літературної мови до мови трудящих, що зараз провадиться в Криму, дають можливість закріпити ті наслідки, які здобуто в результаті переходу на НА, і на базі повної ліквідації неписьменності, досягнутої за першу п'ятирічку, підвищити рівень письменності на кінець другої п'ятирічки.

Взагалі стаття т. Недима подає багато цікавого матеріалу щодо культурбудівництва в Криму і служить яскравим доказом переваги НА над арабським алфавітом і правильності політики розвитку національних мов і літератур всупереч твердженням пантюркістів про те, що без об'єднання всіх тюрко-татар в одній державі з однією літературною мовою розвиток літератури окремих тюрко-татарських національностей неможливий. На ділі ж ми бачимо, що в наслідок правильної національної політики радвлади на НА здобули можливість розвиватися мови й літератури тюркських національностей, дрібніших за кримських татар.

Зараз мають свої школи, де викладання провадиться на національних мовах, і свою літературу такі дрібні національності, як карачаївці, балкари, кумуки, ногаї, ойроти, шорці, які до революції зовсім не мали письменності або мали її зачатки на арабському (кумуки) або російському (ойроти, якути) алфавітах.

Підсумовуючи боротьбу за НА серед тюрко-татарських національностей РСФРР, особливо серед тих, що раніше користувалися арабським алфавітом

¹⁾ Див. статтю М. Бекірова: „Janь imla qaideleri haqqında“ в „Qırım tatar edebi dili orfo-graftijası“ Agmesic (Симферополь), 1934.

і мали на ньому деяку літературу й певний процент письменних, головне з „вищих“ шарів суспільства, треба зазначити, що буржуазія, духівництво й націоналістична інтелігенція всіх цих національностей виступила проти НА єдиним фронтом, застосовуючи єдині методи в обстоюванні своїх пантюркістських і панісламістських намагань.

Усюди вони НА намагалися змалювати як русифікаторську політику радвлади і її намагання роз'єднати цим тюрко-татар. Коли ж ця контрреволюційна вилазка була бита й трудящі маси прийняли латинський алфавіт за основу, націоналісти намагалися використовувати його в своїх інтересах, затримуючи його проведення, проводячи свої пантюркістські ідеї в побудові орфографій національних мов, виступаючи проти уніфікації НА, використовуючи окремі літери НА в кожній мові по-своєму.

В Казакстані, напр., був розроблений свій принцип пристосування латинського алфавіту. Замість деяких м'яких голосних (ə, ɵ, y), вживався знак „ʷ“ над твердими голосними (a, o, и), латинська „j“ читалася як „ж“. В Киргизії піднесли дискусію про те, яку літеру вживати для звуку „ы“ — російськї „ы“ чи „ь“ і для звуку „ч“ російську „ч“ чи латинську „с“.

Довгий час подекуди (Казакстан, Киргизія) відмовлялися вживати великі літери, затримувалася перехід на НА по районах, затримувалася розробка термінології й відповідної до кожної мови орфографії. Але зараз в наслідок прийняття всіма тюркомовними національностями уніфікованого НТА (Нового Тюркського Алфавіту) на місцях виправляються всі хиби й недоліки.

Інтенсивно працюють над виробленням термінології, переглядається орфографія з погляду пристосування її до мови робітника й колгоспника, на основі мови трудящих мас будуються літературні мови й літератури національні за формою, соціалістичні за змістом.

Тюркомовні не мусульманські національності кол. Росії (якути шорці, ойроти) до Жовтневої революції були майже неписьменні. Письменність у якутів, головним чином серед привілейованих шарів, більш-менш почала поширюватися після революції 1905 р. на алфавіті, що його розробив в середині XIX ст. дослідник якутської мови акад. Бетлінгк. Цей алфавіт після Лютневої революції 1917 р. підтримувався тойонами, які вкупі з есерами виступали проти радвлади, і лише після того, як тойони-лихварі й есери були вибиті з своїх позицій, місцевим лінгвістом Новгородовим був висунутий свій алфавіт, розроблений на базі міжнародного фонетичного алфавіту.

Але ні алфавіт, ні його використання для якутської мови (без великих літер і пунктуації) не могли сприяти ростові письменності серед трудящих Якутії. Не дивлячись на це, справа переходу на уніфікований НТА затягалася аж до 1929 р., коли за наказом уряду й відбувся цей перехід.

Наслідки переходу на НА, а також історію розвитку письменності серед якутів і боротьбу за НА накреслює в своїй невеличкій, але дуже змістовній статті т. Ойунський („К истории алфавитов в Якутии“, сс. 136—142). Саме перехід на НА дав можливість ліквідувати неписьменність серед якутів на 64,3% (з 2% письменних до революції). В результаті цього в Якутії поширюється видання не тільки учбової літератури, а й художньої (видає 85 назв з тиражем 164 500). Видається 8 обласних і районних газет. Розгор-

тається сила навчальних і культурно-просвітних закладів; є на периферії 2 педтехнікуми, 6 педкурсів, робфак, в м. Якутську 10 технікумів з різних спеціальностей. Уперше за своє життя якути здобули можливість навчатися в центральних містах СРСР (з Якутії в центральних містах СРСР навчаються близько 700 чол.).

Ще більш разючі результати одержані партією й радвладою в наслідок запровадження НА серед північних народів РСФРР. До революції серед багатомовних народів півночі письма на їхніх мовах майже не було, якщо не рахувати перекладів на деякі національні мови уривків з „священного писання“ й видання букварів для полегшення роботи місіонерів серед цих народів.

Дехто з місіонерів, як напр., піп І. Веніамінов (потім мітрополіт московський і коломенський Інокентій, 1868—1879) навіть „науково“ вивчали мови північних народів.

Ним було складено „Опыт грамматики алеутско-лисьевского языка“ (вид. Акад. Наук., СПб, 1846). Ненауковість цієї граматики схарактеризована В. Іохельсоном в статті „Алеутский язык в освещении Веняминова“, вміщеній в „Азиатском сборнике“ Акад. Наук (Петроград, 1919).

Крім місіонерів мовами народів півночі займалися лише окремі спеціалісти із Російської Академії Наук, і перше місце в цьому належало М. Кастрену. Так, 1855 р. Академією Наук була видана його праця „Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen“, на рік раніше, в 1854 р. „Grammatik der samojedischen Sprachen“, у 1856 р. „Grundzüge einer tungusischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichnis“, у 1858 р. „Versuch einer Jenissei-ostjakischen und kottischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnissen aus den genannten Sprachen“ і „Versuch einer ostjakischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichnis“. Крім того, гіляцькою (нівухською) мовою займався Л. Штернберг, який випустив свої „Материалы по изучению гиляцкого языка и фольклора“. (СПБ, 1908). Крім цього Рос. Акад. Наук в 1900 р. видані „Материалы по изучению Юкагирского языка и фольклора, собр. в Калымском округе“ Іохельсоном, і праця Л. Радлова „Über die Sprache der Tschuktschen und ihr Verhältniss zum Korjakischen“ в „Memoires de l'Acad. imp. des sciens“ VII sec. t. III, № 10.

Але всі ці роботи мали виключно науково-дослідний характер і для практичного використання народам півночі вони були неприступні.

Письменність на російській мові серед народів півночі до Жовтневої революції не досягала 7—8% та й то серед заможних обрусілих шарів; щодо письменності на рідній мові, то вона не досягала навіть 1%.

Радянське культурне будівництво серед народів півночі зустрічало чимало труднощів саме в наслідок майже повної відсутності культурних кадрів з націоналів.

Отже першим завданням і було — підготування відповідних кадрів, для чого в 1926 р. був організований Північний факультет при Ленінградському Східному Інституті, який у 1930 р. був реорганізований у самостійний Інститут Народів Півночі при ЦВК СРСР.

В процесі роботи Північного факультету був вироблений алфавіт, єдиний для всіх народів Півночі (ЄПА), який був в 1930 р. погоджений з НА народів СРСР і зараз вживається північними народами.

Науково-дослідна асоціація при Інституті Народів Півночі знайшла можливим утворити 16 національних літературних мов (з 25 національностей північних окраїн) з тим, що дрібні національності, мова яких не зможе розвинути в самостійну літературну мову, будуть обслуговуватися літературою на найбільше близькій до їхнього діалекту мові, як напр.: нані (орочі), яких нараховується всього 646 ч., обслуговуються літературою на удейській мові, елькембейе (негідальці), яких в 693 ч., обслуговуються літературою евенкійською (тунгузькою), сойоти (туба) 229 ч. можуть користуватися бурято-монгольською літературою.

В наслідок впертої боротьби радвлadı і партії за правильну ленінську національну політику здобули можливість розвивати письменність і будувати свою пролетарську літературу на рідній мові такі народи півночі: 1) саами (лопарі), 2) мансійці (вогули), 3) ханте (остяки), 4) ненці (самоеди), 5) селькупи (остяко-самоеди), 6) евени (ламути), 7) евенки (тунгузи), 8) нанай (гольди), 9) уде, 10) лоураветлани (чукчі), 11) намилани (коряки), 12) нівухи (гіляки), 13) кети (єніс. остяки), 14) юїти (єскімоси), 15) ітельмени (камчадали), 16) унангани (алеути).

Отже автор вміщеної в збірці статті „Новая письменность народов Севера“ (сс. 81—89) т. Алькор (Кошкін) справедливо відмітив слова рапорту Наук.-Дос. Асоц. Інст. Народів Півночі ЦК ВКП(б) й уряду, що тільки за 1932 р. по створенні письменності для народів півночі зроблено багато більше, ніж за кілька сотень років до Жовтня.

Зараз, як зазначає т. Алькор, ведеться інтенсивна робота над виданням учбових підручників на національних мовах народів півночі. Вже в 1933 р. почала виходити газета на евенкійській мові у Вітімо-Олекмін. нац. окрузі, Завданням 1933 р. було — організація нац. преси ще на 9 нац. мовах.

Все це досягнуто в гострій боротьбі як з російським, так і з місцевим шовінізмом. Місцевий шовінізм проявлявся зокрема в намаганні з боку представників більш великих національностей асимілювати дрібні народи (комізація ненців, якутизація евенків і т. д.).

Треба відзначити, що науково-дослідна робота над мовами народів Півночі ведеться не тільки для педагогічної роботи серед цих народів, а й для наукового використання в загальному мовознавстві. Сюди можна віднести, крім вищезгаданої, роботу Іохельсона „Материалы по изучению алеутского языка і фольклора, т. I, образцы нар. словесности, вып. I, тексты на уналашкинском наречии. Пг., 1928 г. Сюди ж можна віднести й „Учебник евенкийского (тунгузского) языка“ Г. Василевич, що виданий Держ. уч.-пед. вид. „Коминтерн“ в Ленінграді 1934 р.

Боротьбу за НА і культурні наслідки в результаті його запровадження серед комі (зірян) і комі-пермяків подають нам т. т. Обогуров у статті „Борьба за новый алфавит в Коми автономной области“ (сс. 89—99) і Нечаев у статті „Латинизация у Коми-пермяков Уральской области“ (сс. 99—103.)

До революції письменності серед цих народів на національних мовах май-

же не було. Буржуазна інтелігенція, яка навчалася в російських школах, навіть соромилася говорити мовою комі. Окремі її представники, які намагалися створити комі письмо (напр. Литкін) натрапляли на опір з боку царського уряду. Вивченням комі мови займалися тільки окремі спеціалісти (напр., Фльоров А., який видав „Зырянскую грамматику“, СПб. Ак. Наук, 1813 р.), але їхні праці до мас не доходили.

Після Жовтневої революції був прийнятий т. з. „молодцовський“ алфавіт, вироблений М. Молодцовим на основі російського алфавіту¹⁾.

Прийнятий в 1923 році, він існував аж до 1930 р., коли в наслідок розгорнутого соцбудівництва і наступу пролетаріату на класово-ворожі елементи з органів наросвіти викинуті були націонал-шовіністи, і комі, а за ними й комі-пермяки перейшли на НА і цим самим приєдналися до загального культурного процесу народів СРСР, які прийняли НА.

Зараз розгорнута ціла сітка курсів по підготованню кадрів, письмених на НА.

Отже зараз уся друкована продукція як на комі, так і на комі-пермяцькій мовах виходить уже тільки на НА, і, звичайно, при підтримці широких трудящих мас, запровадження НА по всіх ділянках культурного життя комі й комі-пермяків забезпечено.

Загальний рух за перехід на латинський алфавіт не міг не торкнутися й народів монгольської групи, яка мала до революції своє письмо, загальномонгольський шрифт. Цим письмом, крім монголів, користувалися й калмики нижньої Волги й сибірські буряти, але володіли ним тільки представники ламаїтства й місцевої аристократії.

Пристосований так чи інакше до монгольської мови, монгольський алфавіт навіть в переробці лами Зая-Пандита (в XVII в.) не міг задовольнити структурні особливості, скажімо, калмикської мови.

Отже й література на цьому алфавіті, переповнена будійською термінологією й монгольськими граматичними формами, була чужа й не зрозуміла калмикам. Письменність на цьому алфавіті як у калмиків, так і у бурятів не перевищувала 2%, а письменність на російській мові 5—7%. Після революції в Калмикії був реформований зая-пандитський алфавіт, але з 1924 року починається перехід на алфавіт, вироблений прихильниками русифікації на основі російського алфавіту, який існував до 1929 р.

Рух за перехід на латинський алфавіт в Бурято-Монгольській АСРР почався ще в 1926 р., а в остаточному вигляді він був затверджений ВЦК НТА в Баку 1926 р., і з 1930 року як калмики, так і бурято-монголи перейшли на НА. Цей перехід відбувся звичайно в супроводі великих труднощів, головним чином зва недостачі кадрів.

Не малі труднощі виникали й в питанні про те, який діалект узяти за основу бурято-монгольської і калмикської літературних мов. Це питання було розв'язане на загальномонгольській конференції у Москві в січні 1931 р., де крім представників Калмикської автономної області й Бурято-Монгольської АСРР були представники й Монгольської Народної Республіки. На

¹⁾ Молодцовим був виданий „Самоучитель комі (зырянского) языка“, Сыктывкар, 1931.

цій конференції був затверджений загальномонгольський алфавіт з 27 літер в трьома додатковими літерами для калмикської мови.

За основу ж літературних мов узяті такі монгольські і калмикські діалекти, які були найближчі між собою і найбільше зрозумілі масам. Отже, коли до Жовтневої революції мовами народів монгольської групи цікавилися окремі вчені (Кастрен, Ковалевський, Позднеев, Руднев, Владимирцов) і зацікавлені в цьому адміністративні органи¹⁾, то зараз вивчення й розвиток мови й літератури передано самим бурято-монгольським і калмикським масам.

Саме ця політика радвлади дала разючі результати щодо ліквідації неписьменності. За словами авторів вміщених в цьому збірнику статей Б. Пашкова („Новый латинизированный алфавит в Калмыцкой автономной области“, сс. 118—124) і Санжеева („О новом бурято-монгольском алфавите“, сс. 133—136) неписьменність серед калмиків ліквідована остаточно, а в Бурято-Монгольській Автономній СРР у 1933 році письменність досягла 87%.

Переможний наступ соціалістичного культурного будівництва зруйнував й багатовіковий „китайський мур“ — ієрогліфічне письмо серед трудящих китайців Далекосхідного краю РСФРР. Найскладніший з усіх засобів письма китайське ієрогліфічне письмо, зрозуміла річ, було надійною зброєю китайської буржуазії та її вчених для пригноблення трудящих китайців.

Трудящі, звичайно, не могли швидко оволодіти знанням хоч би 3000—4000 ієрогліфів, необхідних для читання літератури, не кажучи вже про опанування всіх 45 000. Здавалося б, що такий стан не зможе знайти собі прихильників у межах СРСР, якщо навмисно не стати на сторону ворогів трудящих китайців.

Одначе знайшлися люди, у яких, як каже автор статті цього збірника т. Лайхтер („Первые шаги китайского латинизированного алфавита“, сс. 143—149), „... протидія латинізації підкріплюється всілякими „науковими“, навіть „революційними“ міркуваннями“ (сс. 145); вони заявляють, що фонетичне (латинське) письмо роз'єднує трудящих китайців СРСР з трудящими Китаю, що, мовляв, китайська мова моносилабічна й має багато омонімів, а тому при фонетичному накресленні важко зрозуміти сенс слова.

Тут кожному зрозуміла політика цих людей, яка скерована на зрив латинізації. Бо ясна річ, що для трудящих Китаю, які майже поголовно неписьменні латинський алфавіт є найкращий спосіб ліквідації неписьменності й єднання з трудящими китайцями СРСР. Щодо моносилабічності й багатства омонімів, то всі ці „хиби“, які цим „вченим“ здаються за непереможні, зникають в синтаксичному ладі китайської мови, інакше китаець китайця не зрозумів би в розмові.

Китайська буржуазія сама вже зрозуміла, що на даному етапі ієрогліфічне письмо затримує її розвиток, а тому в Китаї теж почали працювати над проектами алфавітів для китайської мови. Буржуазні вчені обмежують латинізацію тільки для бейпінської говірки, залишаючи для багатьох інших говірок ієрогліфічне письмо в книжній мовою. Та й для бейпінської говірки

¹⁾ Як напр., видання „Краткого Русско-Калмыцкого словаря“ Управлінням Калмицьким народом, СПб, 1899.

вони поки ще обмежилися утворенням „національного алфавіту“ з 39 знаків, графічно схожих з ієрогліфами.

Трудящі китайці Радсоюзу не могли миритися з „реформаторською“ діяльністю китайської буржуазії. Вони вважають, що основою китайського алфавіту повинен бути латинський алфавіт, який треба пристосувати до окремих китайських мов (говірок) зокрема.

Отже у 1928 році Університет трудящих Китая й Науково-Дослідна Асоціація по Китаю, а пізніше (1930 р.) Інститут Сходознавства АН СРСР виробили латинізований китайський алфавіт (для північної мови), який після затвердження ВЦК НА в 1931 р. стали запроваджувати в життя.

Отже треба побажати, щоб китайський алфавіт був скоріше уніфікований з НА, щоб були викинуті дволітерні накреслення одного звука (zh, ch sh і т. д.) і щоб скоріше була розроблена орфографія, і мова преси й літератури наблизилася до мови трудящих мас.

Однією з яскравих ілюстрацій правильності ленінсько-сталінської національної політики взагалі й зокрема в розвитку національних культур багатомовних народів Північного Кавказу і Дагестану, в розвитку національних мов і літератур на основі НА слугують дані у статті М. Яковлева „Итоги латинизации алфавита на Северном Кавказе и в Дагестане“ (сс. 103—118).

Мови народів, що населяють ці місця, належать до різних мовних систем: яфетичної, тюрко-татарської, іранської і мішаної, як, напр., осетинська і табассаранська. Майже всі ці народи до революції були під впливом мусульманської культури і в залежності від свого суспільно-економічного стану мали свою аристократію (родову, феодальну, капіталістичну), провідника цієї культури.

Письменність на національних мовах, навіть серед верхівки суспільства була в зачатку тільки у деяких національностей (у кумуків, осетин, лаків, даргинців).

Національна аристократія й інтелігенція навчалася на арабській мові і нею розмовляла; решта ж населення з мусульман, хоч і проходила курс „навчання“ у мули, але це „навчання“ побудоване було на читанні корану на незрозумілій (арабській) мові і закінчувалося тим, що „письменний“ ледве міг підписати своє ім'я. Отже, за словами М. Яковлева, за переписом 1897 р. серед чеченців значилося письменних 80%, на ділі ж їх не було і 1%. Взагалі ж письменність серед народів Північного Кавказу й Дагестану на національних мовах до латинізації не перевищувала 14,7% (у осетин), більшість же народів мали невеличкий процент письменних на російській мові або на інших (табассаранці — на тюркській мові). При накресленні користувалися здебільшого арабським алфавітом, а дехто й російським (осетини й частково чеченці й кабардинці).

Перехід на новий алфавіт серед цих народів не міг не викликати опору з боку прихильників арабського і російського алфавітів. Арабісти тут діяли за одно з панісламістами, прибічники російського алфавіту находили підтримку у російських шовіністів. На жаль, боротьба з націоналістами в статті М. Яковлева не висвітлена.

Прийняття латинського алфавіту раніше відбулося серед народів, які не мали письма до революції (кабардинців 1923 р., адигейців 1925 р., черке-

сів 1925 р., інгушів 1923 р.). Масовий перехід національностей Північного Кавказу й Дагестана на НА почався з початку розгорнутого соцбудівництва й наступу на ворожі елементи, тобто з 1928 р. і остаточно закінчився в 1931 р.

В наслідок переходу на НА окремі національності майже ліквідували неписьменність. Так, у осетин письменність в 1933 р. досягала 95% (проти 17% в 1924 р.), у абхазів 70% (в 1924 р. письменних не було) і т. д. По деяких областях (Адигейська, Північна Осетія, Кабардино-Балкарська) неписьменність ліквідована ще в 1931 р. як серед чоловіків, так і серед жінок. Зараз Північний Кавказ і Дагестан покритий сіткою національних науково-дослідних інститутів, де розв'язуються питання орфографії національних мов, уніфікації алфавітів близьких мов (напр., адигейської і кабардинської) і найкращого пристосування їх до фонетичних вимог мов.

Всі місцеві національні науково-дослідні інститути користуються допомогою центральних науково-дослідних установ, особливо з боку ІЯМ АН СРСР. Дуже цінну допомогу їм зробив покійний академік М. Я. Марр як у справі розробки національних алфавітів, так і в науковій розробці мовних проблем національних мов.

Саме він своїми працями звернув увагу вчених усього світу на особливу структуру (фонетичну, синтаксичну й лексико-семантичну) північно-кавказьких і дагестанських мов, на базі яких він спочатку будував свою яфетичну теорію, що перетворилася потім у нове вчення про мову.

Зазначимо, що ця роль акад. Марра в статті М. Яковлева не відображена, чим значно знижується її значення для розуміння процесу мовного будівництва національностей Північного Кавказу й Дагестана.

За відомостями, що їх дає М. Яковлев за 1933 р., НА прийнятий 17 народами Північного Кавказу й Дагестана. Але національностей на цій території значно більше, тільки мови їх ще не досліджені.

25 мов і діалектів (за словами Яковлева) ще зовсім не досліджені, хоч носії їх за своєю кількістю мають право на розвиток культури й письменства на національних мовах (напр., ауховці, коло 23 000, кайтаги коло 14 000 і т. д.)

Отже завданням науково-дослідних установ Дагестана й Північного Кавказу (а також і центру) на сьогодні повинно бути наукове дослідження цих мов і практична допомога народам, що розмовляють ними.

Зараз можна вважати, що запровадження НА серед тюркських народів і тих народів, що до революції не мали зовсім свого письма, або мали зачатки його на російському або інших алфавітах (монгольських, ієрогліфак) в основному закінчений.

Ніякі сили не можуть тепер вже припинити переможний рух трудящих мас різних національностей на шляхах розвитку пролетарських за змістом, національних за формою культур.

Але процес засвоєння НА широкими масами і пристосування його до вимог всіх мов за єдиним принципом ще не закінчився. Пролетарська громадскість, трудящі всіх національностей, які прийняли НА, вимагають не механічного його застосування, а науково розробленого принципу, загального для всіх мов. Просто кажучи, вони вимагають єдиного уніфікованого алфавіту, побудованого на латинській основі.

В перші роки революції перехід на латинський алфавіт провадився стихійно. Одні й ті ж літери латиниці вимовлялися по-своєму в кожній мові. Латинський алфавіт часто доповнювався літерами, потрібними для тієї чи тієї фонем з інших алфавітів.

В багатьох мовах довгий час не вживалися великі літери. Лише після 1-го Тюркологічного з'їзду 1926 р. і організації ВЦК НА починається рух за уніфікований алфавіт на латинській основі. Так був вироблений НТА (Новий Тюркський Алфавіт) для всіх тюрко-татарських народів СРСР. Пізніше уніфікували свої алфавіти народи півночі (а з ними й комі та комі-пермяки), народи Дагестана, народи монгольської мовної групи і деякі народи Північного Кавказу.

Зараз провадиться дальша уніфікація алфавітів народів Північного Кавказу. Крім того, всі ці алфавіти уніфіковані, хоч ще й не в достатній мірі, між собою.

В основу уніфікації покладені принципи, які наводить у статті цього збірника Б. Гранде „Унификация алфавитов“ (сс. 14—27): а) усі алфавіти повинні бути на латинській основі, б) кожна фонема повинна здобути зазначення, в) кожна фонема повинна бути зазначена лише однією літерою, а не двома чи трьома, г) кожний знак повинен мати лише одне значення, д) жодна фонема не повинна зазначатися двома різними способами.

Звичайна річ, що невеличкий латинський алфавіт не може задовольнити всіх фонетичних вимог усіх мов. Деякі мови, багаті своїм фонетичним складом (особливо яфетичні), вимагають майже подвійного збільшення знаків латинського алфавіту. Це збільшення проводиться не за рахунок запозичення знаків з інших алфавітів, а шляхом деяких варіацій накреслення літер тієї таки латиниці й додаванням діакритичних знаків до літер.

Найбільшим алфавітом, утвореним таким чином, являється абхазський, який має 51 літеру. Три алфавіти мають більше 46 літер (абазинський 50, адигейський 49). Найменшу кількість літер (по 24) мають китайський і іжорський алфавіти.

Уніфікація алфавітів багатомовних народів РСФРР (і цілого Союзу) має велику політичну й практичну вагу.

Уніфікований алфавіт дає можливість кожному письменному читати не тільки свою літературу, а й літературу на мовах, близьких до його мови.

Практично це вигідно тим, що література на кожній мові може бути надрукована у першому ліпшому місці, де є поліграфічна база на НА. Це полегшує також і виробництво друкарських машинок тощо. Про засоби застосування НА до вимог різних мов, про користь уніфікації алфавітів і про недоліки цієї уніфікації автор статті „Унификация алфавитов“ Б. Гранде подає дуже цікаві відомості, які ми детально тут не розглядаємо. Робота з уніфікації, як зазначає автор, далеко ще не закінчилася. Ще багато алфавітів Північного Кавказу не уніфіковані.

Велика розбіжність існує щодо форми (зовнішньої) додаткових літер і вживання їх в різних значеннях. До цього треба додати, що іноді накреслення додаткових літер дуже важке й некрасиве (як, скажімо, деяких літер шунганського, табассаранського, селькупського і багатьох інших алфавітів).

Отже необхідно варіацію латинських літер провадити з урахуванням легкості накреслення їх. Те ж можна сказати й щодо діакритичних знаків. Крім уніфікації алфавітів, треба і час вже поставити питання про єдину орфографію спільних морфологічних і фонетичних явищ в споріднених мовах (скажімо, в тюркських, угрофінських, монгольських) про єдиний принцип накреслення чужомовних слів з метою правильної вимови їх. Перед національними науково-дослідними установами стоїть не легке питання про нормування й термінологію. Це питання треба теж уніфікувати і розробити його на загальному для всіх народів принципі використання міжнародної термінології. Велика робота стоїть перед ними й щодо побудови літературних мов і наукового вивчення мови мас. В основу літературних мов повинна бути покладена мова робітника й колгоспника; саме ця мова повинна науково розроблюватися і вивчатися по школах.

Рух до культурного життя великих і малих народів Радсоюзу повністю може бути задоволений тільки при умові розвитку письменності на національних мовах. Ця можливість дана всім народам, що населяють Союз Соціалістичних Радянських Республік, Жовтневою революцією.

Запровадження латинського алфавіту полегшує відсталім народам швидко наздогнати передові в культурному відношенні народи СРСР і з ними разом будувати безкласове суспільство. Розглянута нами збірка і подає яскравий матеріал про нечуваний і неможливий в умовах капіталістичного ладу успіх культурного будівництва серед народів РСФРР¹⁾.

Все це сталося тільки дякуючи правильному проведенню ленінської національної політики і в наслідок боротьби за правильну генеральну лінію партії. Все це зроблено в період 1-ої п'ятирічки²⁾.

До збірки прикладено кілька таблиць, які характеризують успіхи ліквідації неписьменності на НА і стан письменності серед народів РСФРР до революції. Прикладено також і НА з усіма варіаціями латиниці в пристосуванні її до тієї чи іншої мови. Ця таблиця вже застаріла, бо на протязі 1933—34 рр., у зв'язку з реорганізацією правописів по деяких республіках відбулися і відповідні зміни в алфавіті (нагадаємо про викинуті літери ь, ъ, у узбекського алфавіту). Є прикрі друкарські помилки. Так, в таблиці на сс. 164—165 в число народів, що заселяють Північний Кавказ, внесені ненці (самоеди), які живуть на півночі (автор мав на увазі очевидно, німців).

Взагалі ж збірка являє собою цікавий матеріал для кожного, хто цікавиться вивченням культурного життя народів СРСР.

Т. Грунін.

¹⁾ Наочно з друкованою продукцією народів цілого Рад. Союзу на Україні можна ознайомитися у відділі народів СРСР та Сходу Бібліотеки УАН (Київ), де зібрано літературу майже на 100 мовах, друковану різними шрифтами.

²⁾ Вважаємо, що на протязі другої п'ятирічки до загального культурного процесу народів СРСР будуть приєднані і ті 29 дрібних національностей, які ще досі не мають (див. „Известия“ за 20/IV—35 р.) письма на рідних мовах.

Psychologie du langage par H. Delacroix, E. Cassirer, L. Jordan, A. Sechehaye etc. Paris (Félix Alcan), 1933, 498 p.

Психологія мови, збірка статей. Париж, 1933, 498 с.

В рецензованій збірці взяли участь 24 учених дванадцятьох країн — Франції (5), Швейцарії (2), Німеччини (5), Австрії (2), Голандії (2), Данії (2), Бельгії, Італії, Норвегії, Англії, Польщі, США (по одному). Не менше половини учасників збірки належать до найвидатніших закордонних мовознавців — Мейє, Єсперсен, Сепір, Баллі, Сеше, фан-Гіннекен, М. Коан і інші. Отже маємо право дивитися на неї, як на спробу всього сучасного буржуазного мовознавства коли не розв'язати, то принаймні переглянути той комплекс лінгвістичних проблем, що традиційно зветься психологією мови.

Двадцять чотири статті збірника розподілені між шістьма розділами. Не зайво перерахувати як самі розділи, так і статті, з яких вони складаються. В першому, найбільшому розділі (Теорія мови) вісім розвідок: А. Делакруа — *На порозі мови* (Au seuil du langage), Е. Кассієр — *Мова і побудова світу речей* (Le langage et la construction du monde des objets), Л. Йордан — *Логіка і мовознавство*, А. Сеше — *Думка і мова, або про те, як розуміти органічний зв'язок індивідуального і соціального в мові*, В. Дорошевський — *Кілька зауважень щодо взаємин соціології і мовознавства: Дюркгейм і Ф. де-Соссюр*, Р. Педжет — *Еволюція мови*, К. Бюлер — *Ономатопея і образотворча функція* (la fonction représentative) мови, Г. Понгс — *Поетичний образ і несвідоме*. Другий розділ — Загальне мовознавство: А. Мейє — *Про двомовність*, Ж. Вандрієс — *Про завдання статичного мовознавства*, П. Меріджі — *Про будову „групуючих“ мов* (des langues „groupantes“), В. Брендаль — *Автономність* (l'autonomie) синтакси. Третій розділ — Матеріальна система мови: Н. Трубецкой — *Сучасна фонологія*, Е. Сепір — *Психологічна реальність фонем*, Я. фан-Гіннекен — *Біологія артикуляційної бази*, А. Соммерфельт — *Про роль рушійних елементів* (des éléments moteurs) у звукових змінах (нотатки щодо палаталізації приголосних), А. В. де-Гроот — *Метр і ритм віршу*, О. Єсперсен — *Психологічна причина деяких явищ германської метрики*. Четвертий розділ — Формальна система мови: Ш. Баллі — *Грамматичні поняття абсолютного і відносного*, Г. Гійом — *Імманентність і трансцендентність у категорії дієслова* (нарис психологічної теорії виду). П'ятий розділ — Набування (acquisition) мови: А. Грегуар — *Засвоєння слова* (L'apprentissage de la parole) в перші два роки дитинства, М. Коан — *Спостереження щодо останніх залишків* (les dernières persistances) дитячої мови. Шостий розділ — Патологія мови: А. Гельб — *Загальні зауваження щодо використання патологічних даних для психології і філософії мови*, К. Гольдштейн — *Аналіз афазії і вивчення суті мови*.

Як видно з наведеного переліку, не всі статті збірки тематично відповідають її назві. Між ними є й кілька таких, що власне належать не до мовознавства, а до поетики (Понгс), до теорії віршу (де-Гроот, Есперсен). Так само під спокусливими, широкомовними заголовками окремих статей нерідко криються скромні п'ять-десять сторінок тексту і зовсім обмежений дослідчий діапазон (особливо стаття Йордана). Проте в цілому збірка становить відносну єдність і справді трактує важливі питання мовознавства, хоч би як їх називати — мовнопсихологічними, мовнофілософськими чи загальнолінгвістичними. Єдності збірці надає спільна методологічна настанова вміщених у ній розвідок. Як і треба було сподіватися, ця настанова — то, в основному, лінгвістична концепція так званої „соціологічної школи“, творцем якої був де-Соссюр, а відомішими сучасними представниками є Баллі, Сеше, Вандрієс і частково Мейє. Ім'я де-Соссюра згадується в збірці з великою пошаною. Від де-Соссюра виходять, на де-Соссюра посилаються, як на незаперечний авторитет, Вандрієс, Сеше, Трубецкой, Меріджі. Варшавський професор Дорошевський апологетично висвітлює в своїй статті тісний зв'язок між де-Соссюром і соціологом Дюркгеймом. Але, зрозуміла річ, Дорошевський і не ставить питання про класову суть концепцій згаданих учених. Радянський мовознавець не знайде для себе нічого нового ні в палких похвалах, якими осипають свого натхненника епігони „соціологічної школи“, ні в зроблених Дорошевським зіставленнях де-соссюріанства з соціологією Дюркгейма. Класова зумовленість обох цих систем в достатній мірі викрита радянською наукою (див., напр., передмову до російського перекладу де-Соссюрового „Курсу“: Д. Введенский — *Ф. де-Соссюр и его место в лингвистике*, М., 1933). Обидва вони — Дюркгейм, ставлячи розвиток суспільства в залежність від розвитку духу, і де-Соссюр, відриваючи мову від матеріальної бази суспільно-економічних відносин, ігнорували той причинний зв'язок, що зв'язує надбудови суспільства з їх базою, нехтували роль класової боротьби як рушійної сили історичного процесу, зводили соціальне до колективно-психічного. Вони виконували цим замовлення свого класу, буржуазії, яка, занепадаючи, більше ніж будьколи намагається, вдаючися до різних „теорій“, виправдати капіталістичний устрій і навести докази на користь вчення про довічну, мовляв, незмінність створених нею форм суспільного життя, в тому числі і буржуазних норм літературної мови. Тому то, хоч де в чому (напр., у трактуванні мовної системи як явища соціального, а не індивідуального, в увазі до мовної синхронії, в міркуваннях з приводу окремих граматичних і лексикологічних питань) де-Соссюр випередив своїх попередників — младограматиків, його лінгвістична концепція в цілому є реакційна. Отже не переконають нас і заклики Вандрієса вивчати мовні стани („*les états de langue*“) за рецептом де-Соссюра, тобто відірвано від їх динаміки, бо ми не поділяємо де-Соссюрової думки, ніби статичному мовознавству, кажучи словами Вандрієса, „нічого робити з історією“ („*la linguistique statique n'a rigoureusement rien à faire avec l'histoire*“, 174 с.). Насправді кожний мовний стан є певним етапом історичного розвитку мови, і зрозуміти сучасне в ній, а тим більше прозирнути в її майбутнє можна лише тоді, коли дана мовна система досліджена в генетичному аспекті. Аргументом де-Соссюра

на доказ того, що статичне й історичне мовознавство — цілком різнопланові дисципліни, було твердження, ніби фази мовної еволюції не доходять до свідомості розмовника і відтворюються виключно шляхом абстрактного наукового аналізу. Вандрієс переказує цей відомий аргумент так: „розмовники не мають почуття зміни або збагачення мови, доки не зустрінуться з людьми, які розмовляють інакше, ніж вони, і вживають в їх присутності невідомі їм слова. Але в особистому користуванні мовою будьяке почуття зміни виключається“ (182 с.). Факти перечать цьому твердженню: поперше, почуття мовної зміни дістає кожний розмовник щоразу, коли йому доводиться розмовляти в зміненій проти звичайної обстанові (взяти, наприклад, хоч би перехід від недбалої буденної розмови до напруженості, зосередженості, до „стеження за кожним словом і звуком“ у практиці промовця); подруге, збагачення мови може відбуватися і фактично відбувається в межах мовних засобів навіть окремого індивіда, — адже він здатний творити із спільного в усіх членів колектива матеріалу нові виразові засоби різних гатунків — стилістичні, лексичні, синтаксичні і т. ін. Враховуючи все це, ми, радянські мовознавці, вивчаємо і вивчатимемо стани мови в історичному розрізі, бо тільки такий підхід забезпечує всебічне зрозуміння мовних явищ і дає змогу планомірно регулювати мовний процес.

Можливості мовної політики де-Соссюр не визнавав. Згідно з ним, мовні системи, як нібито надкласовий витвір колективів, — сугубо консервативні, підлеглі непомітній повільній еволюції рівнобіжно з повільною ж еволюцією суспільства, нездатні до революційних, до стрибкоподібних змін, ще менше — до змін свідомих і планомірних. Тим самим де-Соссюр виступав проти революційних змін у мові. Варіаціям на цю де-Соссюрову тему присвячена в збірці стаття Сеше. Передусім, за Сеше, окрема мова являє собою замкнене коло, непереступне для тих, кому вона не рідна. Про це нібито яскраво свідчить той факт, що її письменство, особливо художнє, не піддається адекватному перекладові на іншу мову. „Кожний колектив, — каже Сеше, виявляючи стопроцентний націоналізм, — виробив властиві йому ідеї і форми думки, накладені на всіх його членів. Скільки б не силкувався француз, він не буде мислити так, як мислить німець або росіянин, уже тому, що розмовляє іншою мовою“ (63 с.). І ще раз, через кілька сторінок: „француз не може мислити так, як мислить росіянин“ (67 с.). Ця антинаукова, по суті фашистська, теорія спрямована проти інтернаціонального розвитку мислення. Далі, на думку Сеше, окрема мова — то не тільки неприступний форт для інших колективів, а й в'язниця для індивідів, для членів того колективу, що її створив і користується нею. Разом з „формулами звичаїв, вірувань і стилів“ загал („la masse“) накидає особі мовні форми. Непокірний індивід заходить у конфлікт з колективом, і часом трапляється, що нова мовна норма („інколи в більш драматичній формі“ — моральна, релігійна тощо), яку особа винайшла для власного вжитку, стає, „після сутички або без неї“ („avec ou sans heurt“), спільною традицією, здобутком усього колективу. Так розв'язує Сеше, виходячи з настанов де-Соссюра, питання про взаємини індивідуального і соціального в мові і zarazом проблему мовного розвитку, шлях якого збігається з шляхом суспільного розвитку в цілому: „він веде наші громади і через них

весь наш рід до невідомо якої долі“ („vers on ne sait quelle destinée“, 80—81 с.). Жива дійсність, емпіричний досвід (на нього люблять посылатися обронці надкласової „об'єктивності“ буржуазної науки) спростовує ці міркування: необмежену кількість революційних стрибкових змін Сеше легко міг би спостерігати в усіх мовах і насамперед в історії своєї рідної, французької мови; різномовність не перешкоджає представникам тієї самої суспільної групи в різних країнах однаково мислити про свої класові інтереси; багатомовна практика людства свідчить про цілковиту можливість перекладу з однієї мови на іншу, — не треба тільки доводити до абсурду вимогу адекватності; позиція „непокірного індивіда“, творення ним нових надбудовних „формул“ — не особисте і не абстрактно-соціальне, а класове явище, бо за особою завжди стоїть її суспільний прошарок, прагнення й воля якого вона висловлює або здійснює.

Гносеологічні проблеми в зв'язку з мовою трактує в збірці представник марбургської неокантіанської школи Ернст Кассіер, автор відомої „Філософії символічних форм“. Ідеалізм визирає з самої назви його статті: „... побудова світу речей“! І справді, світ для Кассієра — то не об'єктивна реальність, що існує незалежно від людської свідомості, а, навпаки, витвір останньої; свідомість, за Кассієром, не відзеркалює існуючі речі і процеси природи, а надає за допомогою мови наперед, в душі людському, визначеної форми всякому символічному виразові їх. Саму мову Кассієр фетишизує як універсальний Логос, як первопричину думки, повторюючи образ Платона, що „думка є розмова душі з собою“. За Кассієром, мова будує той „світ символічних відображень“ і „світ уяви“, що „завжди стоїть“ („s'interpose toujours“) між людьми і реальністю, мова безнастанно тче облудне покривало Майї і дедалі більше повиває ним людину, позбавляючи її можливості збагнути „зовнішнє“ і „внутрішнє“ буття. Алеж, — силкується Кассієр примирити противенство мови як пізнавального засобу і мови як завуальовуючої природу речей покривала, — є змога розірвати тенета Майї. Рве їх поезія. Мова справжнього поета „досягає найвищого синтезу“, виступаючи „посередницею і найсвітлішою примирителькою суперечностей“. В ній „часткове стає загальним, загальне частковим. Кожний словесний справді поетичний витвір, а надто кожний чисто ліричний твір розв'язує таємницю всякого духовного буття“ (40—42 с.). Нашою відповіддю на це і подібні до нього плетива ідеалістичної фразеології є Марксове трактування мови як практичної, реальної свідомості, вчення Леніна („*Матеріалізм і емпіріокритицизм*“, особл. розд. IV, 6—„теорія символів“) про відчуження і уявлення людини, як про дзеркальні відображення речей, і розгорнуте акад. Марром, зілюстроване численними прикладами діалектично-матеріалістичне вчення про залежність мови і мислення від стану продукційних відносин суспільства.

Свого часу „Паризьке лінгвістичне товариство“ вилучило з програми своїх дослідів проблему походження мови, як нібито неналежну до компетенції мовознавства. „Курс“ де-Соссюра зовсім не приділяє їй уваги. Вандрієс збувся її в своїй „Мові“ кількома сторінками байдухих загальників. Отже серед мовознавців Франції віддавна встановилося скептичне ставлення до глотогонічної проблеми. Рецензована збірка показує нібито деяке зрушення щодо цього

серед французьких лінгвістів: три з її статей — Делакруа, Педжета і до певної міри Бюлера (щоправда, останні двоє не французи) — присвячені питанням глотогонії. Делакруа, сконстатувавши, що новітні досліди над поведінкою тварин дали парадоксальні наслідки — щодо мови провели неперехідну межу між людиною і вищими тваринами, тим часом як з погляду розумових здібностей наблизили до людини вищих мавп, — далі розгортає тезу психолога Рабо про невивідність мови ні з емоціональних виразів, ні з соціального життя. Наведена Делакруа цитата з Рабо заслуговує на увагу, бо виразно свідчить про ту безодню, куди скотилася буржуазна наука: „не здається, щоб мова походила з соціального життя. Якщо угруповання певної кількості індивідів робить можливим використання знаків, то це ще не значить, що група створює фізіологічні засоби до вироблення знаків, ані „бажання“ спілкуватися з подібними до себе. Безперечно, мова багато чим сприяла розвитку людських громад, але здібність розмовляти співіснує з взаємотяжінням індивідів, не залежачи від нього жодною мірою“ (10 с.). Питання про виникнення цієї „здібності“ Делакруа залишає відкритим, але ясно, що фігура умовчання після такої недвозначної цитати може дорівнювати лише визнанню „божественного“ чинника в творенні мови. Як видно з статті Бюлера, останнім часом на Заході відновилися спроби слідом за деякими поетами німецького барокко, Гердером, Гаманом і іншими теоретиками романтичної школи розв'язувати це питання на користь ономапоетії (Н. Werner. — *Grundfragen der Sprachphysiognomik*, 1932). Бюлер сперечається проти них, доводячи, що мова лише інколи вдається до ономапоетичних засобів, як до „іншорідної допомоги“ („une aide étrangère), в тих випадках, коли „власні сили зраджують її“ (мову; 102 с.). Завдання протипоставити щось інше ономапоетичній теорії Бюлер, проте, собі не ставить. Докладніше трактує глотогонічну проблему англійський учений Річард Педжет. На його думку, „звукова мова є не що інше, як вид основного тваринного інстинкту — інстинкту виражати за допомогою наслідувальних рухів тіла“ („le langage parlé n'est qu'une forme d'un instinct animal fondamental: l'instinct d'expression par la mimique du corps“). Первісна людина ворухила губами і рухала руками; перші „контрольовані наслідувальні рухи“ супроводилися рухами рота, які й творили, без відома людини, слова щоразу, коли повітря зрушувало її голосники і переходило розташовані над ними порожнини. У виниклій отак „мові“ кожне „слово“ (лапки Педжета) було цілою фразою і являло собою „вивершений наслідувальний рух“ („un mouvement mimique complet“). Ця мова стала, „цілком випадково“ („de manière toute fortuite“), всесвітньою, „бо людське миміко-жестикаляційне наслідування — то й є (курсив Педжета) всесвітня мова, і ті, що користуються нею досі, ... розуміють одні одних в усіх частинах земної кулі“ (93—94 с.). За своїх попередників Педжет уважає Платона, абата Сабатьє де-Кастра (1794), якогось д-ра Рая з Гонолулу (1862) і Альфреда Ресселя Уоллеса (1895). Вундта чомусь не згадано. Чи не тому, що, зіставлена з намальованою Педжетом картиною виникнення „здібності говорити“, навіть застаріла біологічна Вундтова теорія виразових рухів видалася б досконалішою? Міркування Педжета, треба думати, і серед закордонних учених викличуть ряд недомисленнєв

читань: коли мова — вид тваринного інстинкту, чому не розвинулася вона в тварин? що спричинило витіснення первісно єдиної наслідувальної „мови“ тією звуковою мовою, назву якої Педжет не бере в лапки? чому первісну одномовність людства заступила різномовність? і т. ін.

Не менше заперечень викликають висловлені в збірці погляди на причини змін мовних фактів. Мейє торкається їх побіжно. Висвітлюючи в невеликій статті явища двомовності на прикладах серболужицьких (за „Восточнолужицьким наречіем“ Л. В. Щерби) і французьких, він приходять до висновку, що терміни „схрещення мов“ і „змішані мови“ — не більше як метафори. Істотним у відповідних процесах і цікавим з психологічного погляду, на його думку, є те, що двомовні особи, не порушуючи глибоко системи однієї з цих двох мов, додають до неї засоби другої мови і так вносять зміни в першу мову. Мейє відзначає, що систематично явищ двомовності майже ніхто не спостерігав і рекомендує їх увазі психологів, як важливу ділянку для вивчення процесів мовного розвитку. Непогана порада сама по собі, тільки ж до реалізації її треба підходити не з позицій Мейє, не з позицій його великодержавницької теорії „вищих“ і „нижчих“ культур, „вищих“ і „нижчих“ мов, витіснення „вищими“ мовами „нижчих“ і т. ін. Педжет (у вищезгаданій статті) і фан-Гіннекен аналізують докладніше один з видів мовних змін — звукозміни. За Педжетом, мовні звуки — акустичні субститути наслідувальних рухів рота. Кожний такий рух має певну кількість не порушуючих його семантичного змісту варіантів залежно як від „рухового контексту“ („*contexte mouveur*“), тобто від суміжних наслідувальних рухів, так і від індивідуальних або расових особливостей „наслідування“ („*des diversités mimiques personnelles ou raciales*“, 95 с.). Відповідно це стосується і до субститута ротового руху — до мовного звука. Наприклад, — аргументує Педжет, — не тільки перехід глухого білабіального в дзвінкий, а й навіть заміна білабіальної артикуляції лабіодентальною може бути зовсім позбавлена семантичного змісту: особи з випнутою верхньою щелепою звичайно так і артикують звук *b*, тобто вимовляють замість нього *v*, бо ця артикуляція їм зручніша. Алеж частковий індивідуальний ухил від нормального серед колективу наслідувального ротового руху згодом може стати нормою. Тоді й виникне те, що зветься звукозміною, а саме — значення закріпиться за новим наслідувальним рухом і його акустичним відповідником — мовним звуком. Так, згідно з Педжетом, *t* в слові *pater* замінилося в англійській мові *ð* (*father*) в наслідок вимови *d* або *t* з неповним зімкненням артикуляційних органів, яка колись не мала семантичного значення, а згодом набула його. Фан-Гіннекен поглиблює в збірці ту свою теорію звукових змін, першим нарисом якої була його розвідка „Спадковість звукових законів“ (*Indogerm. Forschungen*, В. 45, 1927). За фан-Гіннекеном, фонетичним розвитком мов керують закони загальної біології, передусім — закони спадковості: вимова звуків залежить від особливостей артикуляційної бази, остання ж є чинник природжений, отже біологічний і спадковий; зміни його перебувають у найтіснішому причиновому зв'язку із змінами фізичної природи людини під впливом родинних, національних і расових схрещень; мовне схрещення в такій сім'ї, де чоловік і жінка гетерогенні з лінгвістичного погляду, і в кожному різномовному угрупованні

спричинює біологічні зміни в артикуляційній базі і — відповідно — звукові зміни. Отже, по суті, фан-Гіннекен намагається підвести біологічну базу під теорію схрещення мов і теорію мовного субстрату, як причини звукозмін, виходячи з загальних засад расової теорії. Його погляди не знаходять одностайної підтримки навіть в буржуазних наукових колах. Але виступи окремих представників їх проти расистських вчень половинчасті і суперечні. Так, застерігаючи на сторінках рецензованої збірки проти спроб перенесення в галузь думки норм, властивих явищам фізіологічним і біологічним, і посилаючись на загальновідомий факт, що людина будьякої раси здатна досконало засвоїти артикуляції будьякої мови, аби лише засвоєння її почалося замолоду і тривало довший час (58—59 с.), Сеше водночас, як я згадував вище, сам обстоює шовіністичну теорію докорінної відмінності мовного мислення різних націй. Про здатність найрізноманітніших мовних апаратів пристосовуватися до всіх артикуляційних вимог будьякої мови нещодавно висловилися також ще кілька західних лінгвістів на чолі з американцем Боасом (*Abhandl. der Gesellsch. der Wiss. zu Göttingen*, 1931, 8 с.). Як бачимо, застосована до проблеми звукових змін расова теорія натрапляє на опір навіть серед частини буржуазних мовознавців. Щодо нас — ми констатуємо тут вияв фашистської ідеології в мовознавстві сучасних капіталістичних країн, що обертається, шукаючи причин мовних змін, у порочному колі абстрактного соціологізму, біологізму і расової теорії, бо його адепти не бачать чи не хотять бачити, що розвиток мови, як і кожної суспільної надбудови, підпорядкований кінцець-кінцем розвитку продукційних відносин, що він відбувається діалектично, в умовах класової боротьби, і що лише навколо цього основного стрижня, на фоні всього історичного процесу стають прозоро-ясними зміни мовних фактів самі по собі і такі побічні „причини“ їх, як схрещення мов, вплив мовного субстрату, переміщення „наслідувальних ротових рухів“ тощо. Без визнання цього (а воно означало б відмовлення від буржуазної ідеології) всякі спроби розв'язати проблему мовних змін засуджені на антинауковість.

В двох статтях збірки — Сепіра і Трубецького — йдеться про фонему. Американський лінгвіст Едуард Сепір, книжка якого „*Language, an Introduction to the Study of Speech*“ з'явилася торік у російському перекладі, на свіжих прикладах з тубільноамериканських мов намагається довести „психологічну реальність фонем“. Н. Трубецької виступає в ролі популяризатора психологічного трактування фонему Бодуеном-де-Куртене і його одводумцями. В розвідці І. Сунцової „*Фонема*“ (Мовознавство, 1934, № 2, 113—126 с.) висвітлено хибність психологічного розуміння фонему. В порівнянні з згаданою працею стаття Трубецького не дає нічого нового і щодо сучасного стану „фонематики“ в мовознавстві капіталістичних країн. Трубецької наводить кілька дрібниць з „преісторії“ питання про фонему і окремий мовний звук. Цікава згадка, що вперше вказав на потребу розрізняти ці дві фонетичні категорії швейцарський діалектолог Й. Вінтелер (*Die kernzer Mundart des Canton Glarus*, 1876). Проте термін „фонема“ в праці Вінтелера ще не зустрічається.

Є в збірці етюд з типології мови — чи не найвдаліша в усій книжці розвідка П. Меріджі про будову тих мов, що дістали від Гумбольдта назву „ізолюючих“, ще й досі жививану в мовознавстві. Меріджі обстоює новий термін —

„групуючі“, що більше відповідає структурним особливостями мов цього типу. Переконаливими прикладами з китайської, сіамської, еве, ваї (з судановгвінейської групи) і бушменської мови Меріджі доводить, що структурною особливістю китайської і типологічно подібних до неї мов є не „ізоляція“, тобто не просте приставлення у фразі слів-коренів одного до одного, а „угруповання слів“ („groupement des mots“), фонетично і семантично підпорядкованих, і що будова цих мов на їх сучасній стадії розвитку дуже наближається до будови аглютинативних мов. Розвідка Меріджі свідчить про намагання одного з передових представників буржуазної науки порвати з генеалогічними побудовами індоєвропейського мовознавства і вийти на шлях, який може привести до визнання вчення акад. Марра про єдність глотогенічного процесу.

Статті В. Брендаля, А. Соммерфельта, Ш. Баллі і Г. Гійома присвячені питанням граматики. В них можна знайти новий матеріал і спроби глибшого тлумачення окремих граматичних явищ. Відзначаю при цій нагоді „мирні завоювання“, зроблені останнім часом російською мовою в колах закордонних лінгвістів. З учасників збірки виявили обізнаність з російською мовою Мейє, фан-Гіннекен, Гійом, Баллі. [Прикре враження справляють розбіжність у транскрипції російських звуків (ы транскрибується то як у — в Гійома, то як ʔ — в Баллі) і транскрипційні помилки (напр., у Гійома, *чур'ї* замість *чур'ї*)]. Закордонні мовознавці знають російську мову, мабуть знають і мови інших народів Радянського Союзу. Тим більше вражає відсутність у збірці навіть натяку на величезну мовознавчу продукцію СРСР. Ні згадки, ні посилань, ні полеміки. Чи це не змова мовчання?

Трохи осторонь стоять чотири прикінцеві статті збірки: перші дві — А. Грегуара і М. Коана — про дитячу мову (є свіжий фактичний матеріал) — дві останні — А. Гельба і К. Гольдштейна — про патолого-мовні явища. На Заході патологія мови віддавна стала одним з розділів мовознавства (пор., напр., Н. Delacroix, *Le langage et la pensée*, 1924, 453—573 с.; є друге видання). Стаття Гельба і найбільша в збірці розвідка Гольдштейна (з описом кількох клінічних випадків афазії) наочно показують важливість патолого-мовних явищ для висвітлення багатьох питань загального мовознавства.

Підіб'ємо підсумок. Багато покладено праці, виявлено чимало шукань, зібрано новий фактичний матеріал. Нема лише в книжці двадцяти чотирьох авторів того, що давало б підставу казати, що вона підносить психологію мови на вищий ступінь. В питанні про походження мови — агностицизм, ремінісценції теорій чуда, оноματοпееї і виразових рухів; у вивченні мовних станів — боротьба з історизмом; теорія різноманітних чинників — в дослідженні процесів мовного розвитку; нерозуміння справжніх взаємин мови і мислення; твердження про непорушність мовних норм, створених під проводом буржуазії; расистське тлумачення різномовності людства; погляд на мови, як на непереможні бар'єри між окремими націями, між індивідом і колективом, — в усьому цьому і в інших аналогічних тезах учасників збірника яскраво виявляється не піднесення, а застій і занепад лінгвістичної думки в країнах капіталізму.

Проф. М. Калинович.

*Додаток до журналу
„Мовознавство“ № 5*

БОТАНІЧНИЙ
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ
БЮЛЕТЕНЬ

Друкується за постановою Наркомосвіти УСРР

Відповідальний редактор П. Мустяца
Відповідальний секретар Ст. Василевський
Учений коректор І. Кириченко

Друкується з розпорядження Української Академії Наук.

Неодмінний секретар академік О. В. Палладін.

ПЕРЕДМОВА

Виконуючи ухвали мовної комісії при НКО, Інститут мовознавства організував і здійснив перегляд основної частини словникової продукції, виданої до 1933 р. Завдання перегляду полягало в тому, щоб очистити українську радянську термінологію від націоналістичних перекручень; знешкодити отруйний вплив націоналістичних словників на мову літератури і преси; запровадити терміни, широкоживані в сучасній українській мові замість штучних вигадок, рідковживаних діалектизмів і архаїзмів, що засмічували словники і збивали термінологію на манівці неуттва і хуторянської антикультури.

На основі матеріалів словникового перегляду Інститут мовознавства виготовував і друкує ряд термінологічних бюлетенів. Даний бюлетень ботанічної термінології укладено на підставі перегляду такого словника: „В. Вовчанецький та Я. Лепченко, Словник ботанічної термінології“. УРЕ, 1932 р. Виправлення стосуються лише тих термінів, які змінено під час словникового перегляду. Отже для реєстрових слів, що їх немає у виправленнях, можна використовувати розв'язання, подані у словнику.

Слід відзначити, що ці виправлення, звичайно, не охоплюють усієї потрібної ботанічної термінології, бо вони обмежені реєстром переглянутого словника. Тимчасом добре відомо, що багато націоналістичних словторень в ботанічній термінології робили не лише націоналісти-словникарі, а й різні перекладачі, літредактори тощо. Тому для остаточного викорінення націоналістичного шкідництва в усій ботанічній термінології потрібне видання цілком нового словника, де мусять бути якнайповніше використані сучасні здобутки української ботанічної науки, зокрема в галузі вироблення і усталення наукової ботанічної термінології. Наші виправлення мають завданням покласти початок створенню такого словника.

При складанні виправлень використано термінологію, вживану в стабільних підручниках НКО і сучасній науковій ботанічній літературі, а також усі термінологічні матеріали, що є в розпорядженні Інституту мовознавства.

Переглядала словник ботанічної термінології бригада наукових робітників Інституту мовознавства на чолі з Бабаком В. М. і Ліперовською Н. О.; виправлення зредагував Бабак В. М.; коло технічного оформлення виправлень працювала лаборантка Протасевич В. М.

Виправлення розглянуті в термінологічній комісії НКО. Значну частину термінів розглянула і затвердила редколегія Інституту мовознавства.

А

Аберрация, отклонение — аберація, відхилення.
 Абиссальный, глубоководный — абисальний, глибоководний.
 Аблактировка, прививка сближением — аблакування;
 а. в вырез, а. клином — аблакування у виріз, а. кліном.
 Абрикосовожелтый — абрикосовожовтий.
 Автоморфоз — аутоморфоз (-зу).
 Автономный — аутономний.
 Агглютинин — аглютинін (-ну).
 Агрегативные — агрегати́ви.
 Агеотропический — агеотропічний.
 Адельфия, братство — адельфія, братство.
 Адсорбционный — адсорбційний.
 Адсорбция — адсорбція.
 Азооспора, зооспора покоящаяся — азооспа́ра, зооспа́ра спочиваюча.
 Азотистый — азотистий.
 Аквариум, аквариум — аква́рій (-рію), аква́ріум (-му).
 Акропетальный, базифугальный — акропетальний, базифугальний.
 Активность — активність.
 Антиномизм — антиномі́зм (-зу).
 Антиномизет, гриб(ок) лучистый — антиноміце́т (-та), гри́б(ок) променістий.
 Антиноморфия, антиноморфизм — антиноморфі́я, антиноморфі́зм (-му).
 Антиноморфный, лучистый — антиноморфі́йний, променістий.
 Алый — асночерво́ний.
 Альбумин — альбу́мін (-ну).
 Альпийский, горнолуговой — альпі́йський, гірськолу́чий, полоні́йний.
 Амеба — амэба.
 Амебовидный, -образный, амебонидный — амебоподі́бний, амебі́дний.
 Амethystовый — аметі́стовий.
 Амигдалин — амігда́лін (-ну).
 Амилаза, диастаз — аміла́за, діаста́з (-зу).
 Ампутация — ампута́ція.
 Амфигастрий инволюкральный, а. покрывала — амфіга́стрій інволюкра́льний, а. покрива́ла.
 Амфикарпический — амфіка́рпічний.
 Амфимиксис — амфімі́ксіс (-су).
 Анабенин — анабе́нін (-ну).
 Анабиоз — анабі́оз (-зу).
 Анаботический — анаботі́чний.
 Анализ — аналі́з (-зу);
 а. гибридологический — а. гібридологі́чний.
 Анастомоз — анасто́моз (-зу).
 Анаэроб, анаэробизм — анаэро́б (-ба), анаэробі́т (-та).
 Анаэробизм — анаэробі́зм (-зу).
 Андроспора, спора оплодотворяющая — андро-спа́ра, спа́ра заплідна.
 Анемофилия, ветроопыление — анемофі́лія, вітроза́пліднення.

Анизокотилля — анізокоті́лія.
 Антеридиальный — антериді́альний.
 Антибоз — антибі́оз (-зу).
 Антипод(а), клеточка противоположная — антипод(а), клі́тинка проти́лежна.
 Антитело — анти́тіло.
 Антиоксин — антиокси́н (-ну).
 Антолиз — антолі́з (-зу).
 Антохлор, антоксантин — антохло́р (-ру), антоксанті́н (-ну).
 Антоцианин — антоціані́н (-ну).
 Апотеций — апоте́цій (-ція).
 Апофиза, придаточек — апофі́за, дода́точок (-чка).
 Апофиза, шейка, зоб (коробочки, жва) — апофі́за, ши́йка, во́ло.
 Аппарат — апа́ра́т (-ту);
 а замковый, а. игутиковый — а. замкови́й, а. джугі́ткови́й;
 а. зрительный — а. зорови́й.
 Ареал — ареа́л (-лу).
 Археогониеоносец, подставка археогонимальная — археогоніеосе́ць (-ця), підста́вка археогоніа́льна.
 Археогоний — археогоні́й (-нія).
 Археспорий, слой спорообразовательный — археспорі́й (-ія), шар споро́творю́чий.
 Археспорий, ткань спорообразующая — археспорі́й (-ія), тка́нина споро́утворю́ча.
 Асимметрический, несимметрический — асиметри́чний, несиметри́чний.
 Аспарагин — аспа́рагін (-ну).
 Аспиратор — аспіра́тор (-ра).
 Ассимилирующий (стебель, лист) — асимі́люючий.
 Ассимиляционный — асиміляці́йний.
 Ассимиляция, усвоение — асиміля́ція, засво́ювання, засво́єння.
 Астелический, бесстолбный — астелі́чний, безсто́впний.
 Астелия, бесстолбность, бесстолбчатость — астелі́я, безсто́впність.
 Ауксоспора — ау́ксоспа́ра.
 Аутолизин — аутолі́зин (-ну).
 Афилия, безлистье — афі́лія, безлі́стя.
 Афофометрический, безразличный к свету — афофо-метрі́чний, байдуже́й до сві́тла.
 Ахроматин, линии — ахрома́тин (-ну), лі́нії (-ну).
 Аэроб(изм) — аеро́б(і́зм) (-ба, -та).
 Аэроморфоз — аероморфоз (-зу).
 Аэротаксис — аерота́ксис (-су).
 Аэротактический — аерота́ктичний.

Б

Бабновидный — бабкови́дний.
 Багровый, багряный, пурпуровый — багрови́й, багря́ний, пурпу́ровий.
 Базидиальный — базиді́альний.
 Базидия, основник, спорофора — базиді́я, підста́вка, спорофо́ра.

Базипетальный, акрофугальный — базипетальний, акрофугальний.
Бактериальный — бактеріальний.
Бактериоз, болезнь бактериальная — бактеріоз (-зу), хвороба бактеріальна.
Бактериолиз — бактеріоліз (-зу).
Бактериолизин — бактеріолізін (-ну).
Бактерия — бактерія;
 б. лототрихимальная — б. лототрихіальна;
 б. монотрихимальная — б. монотрихіальна;
 б. пигментная, б. хромогенная — б. пігментна, б. хромогена;
 б. фотогенная, б. светящаяся — б. фотогенна, б. світля;
 б. серная, серобактерия — б. сірчана, сіркобактерія.
Баланс водный — баланс водний.
Балла двугавровая — балка двогаврова.
Баня (водная) — отвірник (-ка).
Бариморфоз — бариморфоз (-зу).
Баротансис — баротансис (-су).
Бархатистый — бархатистий, оксамитуватий.
Бахрома, кромка — бахрома, торочки.
Бахромчатый — бахромчастий, торочкуватий.
Бацилла, палочка — бацилла, паличка.
Бациллярный — бацилярний.
Безазотистый — безазотистий.
Безбелковый (без семенного белка) — безбілковий.
Безбрачный, агамный, бесполой — агамний, безстатевий.
Безвершинник — безвершинник (-ка), безверхе дёрево.
Безводный — безводний.
Безвредный — нешкідливий.
Беззубый, беззубочный, без зубов — беззубий, без зубців.
Безнектарный — безнектарний.
Безразличный к местообитанию — байдужий до місця зростання;
 б. к роду почвы — б. до роду ґрунту.
Безшпанный — безшпаний.
Безъядерный — без'ядерний.
Белковый (с семенным белком) — білковий.
Беловойлочный — білоповстаний.
Белок — білок (-лка);
 б. семенной, б. питательный — б. насінний, б. живий.
Белоспоровый — білоспоровий.
Белоцветный, с белыми цветами — білоцвітний, з білими квітами.
Березняк, лес березовый, роща березовая — березняк (-ку), березник (-ку), ліс березовий, гаї березовий.
Береста — береста.
Бессточковый — безстітчастий.
Бесплодие — неплодість.
Бесплодный — неплодний.
Беспокровный — безпокровний.
Бесполой (размножение, поколение) — безстатевий.
Бессеменной, бессемядольный — безсімядольний.
Бессемянность — безсіяність.
Беспоровый, неспороносный, аспорогенный — беспоровий, неспороносний, аспорогенний.
Бесстолбиковый — безстовпчиковий.
Бесцветный (неокрашенный) — безбарвний, безколірний.

Бесчерешковый — безчерешковий.
Бешпорцевый — безшпорцевий.
Бетулин — бетулін (-ну).
Биогенез(ис) — біогенез(ис) (-зу, -су).
Биотенноз — біотенноз (-зу).
Биоценоз — біоценоз (-зу).
Битуминизация — бітумінізація.
Близнецы, двойня, двады — двійня, діяди.
Боб — біб (-бобу);
 б. орехиновый — б. горішковий;
 б. рамочный — б. рамковий;
 б. членистый, б. колленчатый, колленчатка — б. членістий, б. колінчастий.
Бобовидный, -образный — бобоподібний.
Бобовые — бобові.
Бок, сторона — бік (бок), сторона.
Бокаловидный, бокальчатый — бокаловидний, бокальчатий.
Бокальчатый, нувшинчатый — бокальчатий, чарочкуватий.
Бокальчик, бунетки (молочая) — бокальчик (-ка).
Боковой — боковий, бічний.
Болезнь — хвороба.
Болотный — болотний, болотаний.
Ботанизира — ботанізірка.
Ботрический, рацемозный, бокоцветный, моноподиальный — ботричний, рацемозний, бічноцвітний, моноподіальний.
Бродильный — бродильний, шумувальний.
Бродить — бродити, шумувати.
Брожение, ферментация — бродіння, ферментція.
Брюшко архегония — черевце архегонія.
Брюшной, ventральный — черевний, вентральний.
Бугристый — горбастий.
Булавичевые — паличчикові.
Булавоидный — булавоподібний.
Бульон мясо-пептонный — бульйон м'ясопептонний.
Бумаговидный, -образный, бумажный — папероподібний, паперовий.
Буревал, ветровал — вітровал (-лу).
Бутон — бутон (-на), бутянок (-нка).
Бутылкообразный, бутылочковидный, бутылчатый — пляшкоподібний.
Быстрорастущий, скорорастущий — швидкокоротунчий, скоророслий.

В

Вакуоля пульсирующая, в. сократительная — вакуоля пульсуюча, в. скоротлива;
 в. центральная — в. центральноа.
Вали — валик (-ка), валок (-лка).
Ванна теплая — ванна тепла.
Вариация места — варіація місця.
Вдавленный — вдівлений, втиснутий.
Вдыхать — вдихати.
Веер — віяло.
Вееровидный, -образный, веерный — віялоподібний, віяловий.
Величина средняя — величина середня.
Венец сердцевинный, коронка сердцевинная — вінець серцевинний, коронка серцевинна.
Венцевидный, -образный — вінеподібний.
Венчиковидный, -образный, венчиковый — віночкоподібний, віночковий.
Веревчатый — вір'євчатий.
Веретеновидный, -образный, веретенчатый — веретеноподібний, веретінчастий.

Вертикальный — вертикальний.
Верхний, верховой — верхній, верховий.
Весло, крыло — весло, крило.
Ветвиться — гілчїтїся, галузїтїся.
Ветвление, разветвление — гілкування, галузювання, розгалужування, розгалуження.
Веточка — гілочка, галузка;
 в. соцветия, ветвь цветonoсная, цветоножка общая — гілочка суцвіття, г. двїтоножка.
Вечный — гілковий, галузковий.
Вечнозеленый — вічнозелений.
Вечноцветущий — вічноцвітучий.
Вещества минеральные необходимые — речовини мінеральні необхідні.
Вещество — речовина.
Вид (taxon) — вид (-ду);
 в. внешний, габитус, внешность, облик — вигляд зовнішній, габїтус (-су);
 в. второстепенный — вид другорядний;
 в. нехарактерный — вид нехарактерний.
Видоизменение — видовизна.
Видообразующий — видоутворюючий.
Винокарасный — вино очері бняй.
Витамины — вітаміни (-ну).
Виттелины — вітелїни (-ну).
Включение (тело) — включення, вкращина.
Влага — волога.
Влагалище крахмальное — піхва крохмільна.
Влагалищевидный, -образный — піхвоподібний.
Влагоемкость — вологоємність.
Вместимости запасных материалов, запасохранилище — містимість запасних матеріалів, запасохранище.
Внепазушный — позапазушний.
Внеплодник, надплодник, наружноплодник, экзокарпий, эпикарпий — позаплодень (-дня), надплодень (-дня), екзокарпий (-їя).
Внешний — зовнішній.
Внутренний — внутрішній.
Внутриклеточный — внутрішньоклітинний.
Внутрилежачий — внутрішньолежачий.
Внутритканевой — внутрішньотканинний.
Водный — водний, водний.
Водоносный — водоносний.
Водоросли — водорості, ом. водорость.
 в. синезеленые, в. дробянки — в. сїпшовелїї, в. дроб'янкї;
 в. сцелянки, конюгаты — в. зчїплянкї, кошьгаты.
Водянистый — водянистий, водявий.
Возбуждающий, возбудительный — збудний, збуджувальний.
Воздействие, действие — вплив (-ву), діяння;
 в. внешнее — в. зовнішній.
Возделывать, возделывать, растить, взрастить, культивировать — росити, зросити, плекати, культївувати.
Воздухоносный — повітроносний.
Волокно — волокно.
Волосной, капиллярный — волосний, капілярний.
Волосность, капиллярность — волосність, капілярність.
Волосок, волос, трихома — волосок, трихома.
 в. внутренний, трихобласт — волосок внутрішній, трихобласт (-та).
Волосоносный — волосоносний.
Волютин — вольтїн (-ну).
Ворсинчатый (с сосочками), ворсистый — ворсїнчастий, ворїстий.

Восковатый, восковидный — воскуватий, воцїстий.
Восстановлять, восстановить (хим.) — відновлювати, відновити, редукувати, зредукувати.
Восходящий — висхідний.
Воцценожелтый, восковожелтый — воццаножївтий.
Время плодоношения — час плодоношення.
Врожденный, приржденный, наследственный — вроджений, прирджений, наслідственный.
Всасывание, впитывание, абсорбция, поглощение — висасання, всмоктування, абсорбція, вбирання.
Встречающийся почти исключительно в определенной группировке — що зустрічається майже виключно в певному угрупуванні;
в. почти исключительно на определенном местообитании — що зустрічається майже виключно на певному місці зростання.
Всходы — сходи (-дїв).
Всхожесть — схожість.
Всхожий — схожий.
Вторичнопокровные — вториннопокривні.
Выделение (продукт), секрет — виділення, секрет (-ту).
Выпасать, выпастить — випасати, випастити.
Выполняющий (клетка, ткань) — вибївнючий.
Выпрямление — випрямлення, випрїстування.
Вырождаться, вырождаться, дегенерировать — вирїджуватися, вирїдитися, дегенерувати.
Вырождение, дегенерация — вирїдження, дегенерація.
Высасывание — висасання, висмоктування.
Высасывать, высосать — висасати, высосати, висїбктувати, висїбкстатити.
Высокодисперсный — високодїсперсний.
Высокоустойчивый — високостійкий.
Высота поднятия — висота підїснення, підняття.
Выступ — вїступ (-пу).
Выступающий — вїступачий, вїступний.
Вытягивание в длину, удлинение — видовжування, відовження, розтяг (-гу).
Выход в трубу — викидання стрїлки.
Выходить в трубу — викидати, викинути стрїлку.
Вышелачивающий — вищелачючий.
Выщелачивание (вымывание) — вищелачування.
Выщелачивать, выщелочить (вымывать) — вищелачувати, вищелочити.

Г

Газон — газон (-на).
Газообмен, обмен газов — газообмін (-ну), обмін газів.
Галл, цедидия — галл (-ла), цедїдія.
Галл грибной, микроцецидий, орешен грибной — галл грибий, мікоцецидій (-дія).
Гальванотаксис — гальванотаксїс (-су).
Гаметофит, поколение половое, X-поколение, поколение гаплоидное — гаметофїт (-та), покоління статїве, X-покоління, покоління гаплїдне.
Гаусторий присосна, присосок, сосальце, гаустория — гаусторїй (-їя), присосок (-сва), сосальце, гаусторїя.
Гвоздевидный — пвяхоподібний.
Гвоздичный, гвоздиковидный — гвоздїковий, гвоздїковидний.

Теліофобний, тенелюбивий — геліофобний, тіне-
любний.
Гемібазидиальний, полубазидиальний — геміба-
зидіальний, півбазидіальний.
Геміцеллюлоза, полунлетчатка — геміцелюлоза,
півклітковина.
Гемізипфіт, полузіпфіт — гемізіпфіт, півзіпфіт
(-та).
Гемоліз — гемоліз (-зу).
Гемолізін — гемолізін (-ну).
Ген, наследственная единица, наследственный
фактор — ген (р. гена), фактор спадковий.
Геотаксис — геотаксис (-су).
Геотаксический — геотаксичний.
Геотропизм отрицательный, апогеотропизм — ге-
отропізм (-му) негативний, апогеотропізм (-му);
г. поперечный, г. трансверсальный, диагео-
тропизм — г. поперічний, г. трансверсаль-
ний, діагеотропізм (-му).
Геотропический — геотропичний.
Гетеромерный, гетероцимический, разночислен-
ный, неравномерный — гетеромірний, гете-
роциклічний, різночисловий.
Гетероризия — гетероризія.
Гетероталлический — гетероталічний.
Гетерофилия, разнолистность, разнолиствен-
ность — гетерофілія, різнолістність.
Гетерохламидный, разноповерхный — гетерохла-
мідний, різноповерхний.
Гетероцист(а), клетка пограничная — гетероци-
ст(а), клітина межова.
Гибрид, помесь, бастард, убудон, метис —
гібрид (-да), поміс, метис, (-са);
г. двойной — дигібрид (-да), поміс подвійна;
г. тройной — тригібрид (-да), поміс потрійна.
Гибридный — гібридний.
Гигантский, исполинский — гігантський, веле-
тський.
Гидатода фильтрующая, г. пассивная — гідатода
фільтруюча, г. пасивна.
Гидрати(зи)рующий — гідрат(из)уючий.
Гидролиз — гідроліз (-зу).
Гидротаксис — гідротаксис (-су).
Гименальный — гіменіальний.
Гимений, слой гимениальный, с. плодущий, с. спо-
ровый, гимениотей — гіменій, шар гіменіаль-
ний, шар плодущий, шар споровий, гіменіотей.
Гиноцей, пестичная, плодовая — гіноцей (-бя);
маточник (-ка);
г. синкарпный, г. спайнолистный, г. син-
карпический, г. сростный — г. синкарпний,
г. зрослолистий, г. зрсліий.
Гиностемий, колонна пестичная, женотычинник —
гіностемій, колонка маточкова, ствіччик ма-
точковий.
Гипоногий, подсемя(но)дольное колено, между-
узлие подсемя(но)дольное — гіпоногій (-ля),
коліно підсім'ядольне.
Гистерезис, старение (коллоидов) — гістері-
зис (-су), старіння.
Гифа сосудистая — гіфа судинна.
Гифы, расположенные кисточкой — гіфи розта-
шовані китицею.
Глеба, слой плодоносный, масса спорообразую-
щая — глеба, шар плодонісний, маса споро-
утворююча.
Глинистый — глінистий.
Глобулин — глобулін (-ну).
Глохида, крочечек — глохіда, гачечок (-чка).

Глубокоорезной — глибокорозрізній.
Глянцевитый, лакированный — глянце́вий, лак-
ваний.
Гнездо (завязи, пыльника) — гніздо.
г. завязи неполное — г. зв'язі неповне;
г. завязи с ложными перегородками — г. зв'язі з несправжніми перегородками;
г. пыльника, г. пыльцевое — г. пилька́, г. пиль-
кове́;
г. спорокарпия — г. спорокарія.
Гнездоразрывной, лонулидный — гніздорозрив-
ний, лонулідний.
Гнездчатый — гніздчатий.
Гниль — гниль (-лі).
Головка антеридия — головка антеридія;
г. центральная — г. центральна.
Головокидный, головообразный — головопо-
добний.
Голосеменные, отыртысеменные — голонасінні,
беззав'язкові.
Голубоватый — блакитнуватий, голубуватий.
Голубой, лазуревый, бледно-лазуревый — блакит-
ний, голубий.
Гомостилия — гомостилія, рівношійковість.
Гомоталлический — гомоталічний.
Гонимальный — гонідіальний.
Гонидий, гонидия — гонідій, (-ія), гонідія.
Гонимобласт, область, нить спорогенная, нить
областемная, область — гонімобласт (-та),
областєма, нитка спорогенна.
Горизонтальный — горизонтальний.
Гормон роста, г. ростовой, регулятор роста —
гормон (-на) росту, г. ростовий, регулятор
росту.
Господствующий, доминирующий — пануючий,
домінуючий.
Граница, предел, рубеж — граница, межá.
Гребневидный — гребневидний.
Гриб дрожжевой, грибок дрожжевой, дрожжи —
гриб (-ба) дріжджовий, дріжджі (-жів);
г. ложно-мучноросный — г. несправжньо-по-
целюбовий;
г. пластинчатый — г. пластинчатий.
Грибы автобазидиальные — г. автобазидіальні,
автобазидіоміцети;
г. базидиальные — г. базидіальні;
г. протобазидиальные — г. протобазидіаль-
ні, протобазидіоміцети.
Грушевидный, -образный — грушеподібний.
Гроздь, кисть — гробó, китиця.
Губастый, губатый (вешник) — губастий, губá-
тий.
Губовидный, -образный — губоподібний.
Густовойлочный — густоповстаний, густоповстє-
тий.
Густоволосистый — густоволосистий.
Густота, плотность — гу́щина, гу́стість.

Д

Давать помеси, бастардировать — схрещуватися,
гібридувати.
Движение переменное, д. вариационное, тургор-
ное — рух (-ху) змінний, р. варіаційний,
р. тургорний;
д. испуга — р. ляку;
д. протоплазмы, д. плазмы — р. протоплаз-
ми, р. плазми.

Двоякоперистораздельный, **двуперистораздельный** — двоірчатороздільний.
Двоякоперисторазрезанный, **двуперисторазрезной** — двоірчаторозрізаний, двоірчаторозрізний.
Двоякоперисторассеченный, **двуперисторассеченный** — двоірчаторозсечений.
Двубратственный — двобратній.
Двубратство — двобратність.
Двугнездный — двогнездий.
Двудольный, **двусеменодольный** — двосім'ядольний.
Двудомность, **дизция** — дводомність, дієція.
Двудомный — дводомний.
Двукилевой — двокилевий.
Двуносточный — двокисточковий.
Двуокруговой, **двучисленный** (*цветок*) — двоколовий, двоциклічний.
Двулетний, **двугодичный** — дволітній, дворічний.
Двунадрезный — двонадрізний.
Двуостистый — двоостистий.
Двупарный — двопарний.
Двуполюй, **двуснастный**, **обоеполюй**, **гермафродитный** — двостатевий, гермафродитний.
Двусторонний — двобічний.
Двупыльниковый (*тычинка*) — двопыльковий.
Двуцветный, **двухцветный** — двобарвний, двокольорний.
Двушпорцевый — двшпорковий.
Дезинфекция, **обеззараживание** — дезинфекція, знезаражування, знезараження.
Дезинфицировать, **обеззараживать** — дезинфікувати, знезаражувати.
Декапитированный — декапітований.
Декоративный — декоративний.
Декстрин — декстрін (-ну).
Деление непрямое, **кариокinesis**, **д. митотическое**, **митоз** — поділ (-лу) непротей, каріокінез (-зу), митоз (-зу);
д. прямое, **д. простое**, **д. амитотическое**, **анинез**, **амитоз** — п. протей, п. амитотічний, акінез (-зу), амітоз (-зу).
Денитрифицирующий — денітрифікуючий.
Депигментация — депігментація.
Деплазмолизирование, **деплазмолиз** — деплазмолізування, деплазмоліз (-зу).
Дерево нарlikовое — дерево карликове;
д. тенелюбивое, **д. теневыносливое** — д. тінолюбне, д. тіневитривале;
д. фруктовое — д. фруктове.
Дернообразователь — дерноутворювач (-ча).
Деятельный, **действующий** (*начало*) — діяльний, у. чинний, активний.
Диаминез — діамінез (-зу).
Диатомы — діатомі (-зу).
Диатототропичный — діатототропічний.
Дивергенция, **расхождение** — дивергенція, розходження.
Дигибрид — дигібрид (дв).
Дикарион — дикаріон (-ну).
Дикий, **дикорастущий** — дикий, дикорослий.
Диморфный, **двоевидный**, **двуформенный** — диморфний, двоформний.
Диск, **кружок**, **вырост кольцевидный** — диск (-ву), кружок (-жкв).
Дисперсия, **раствор истинный** — дисперсія (-ду), рвччин (-зу) справжній.
Дисперсия, **суспензия грубая** — дисперсія, суспензія груба.

Длинноволосистый — довговолосистий.
Длинностолбиковый, **длинностолбчатый** — довгостолбчикковий, довгостовпчастий.
Длинночерешковый — довгочерешковий.
Долговременный — довготривалий.
Домиа вегетационный — домік (-ка) вегетаційний.
Доминирующий, **доминантный** — домінуючий, домінуючий.
Донышко луковичы, **донце л.** — деще цибулини.
Древесина, **ксилема** — деревина, ксилема;
д. аксиальная — д. аксіальна;
д. весенняя, **д. ранняя** — д. весняна, д. рання;
д. внешняя, **д. периферическая** — д. зовнішня, д. периферична;
д. осенняя, **д. поздняя** — д. осіння, д. пізня.
Древесинный, **ксилемный** — деревинний, ксилемний.
Древоидный, **-образный** — деревоподібний.
Дробление, **фрагментация** — дробіння, фрагментація.
Дуга корнеродная — дуга корнетворна.
Дуговидный, **-образный** — дугоподібний.
Дугонервный, **кривонервный** — дугожилковий.
Дужистый (*нерв*) — дугастий.
Дуплистый, **дупловатый** — душлистий, дуплястий.
Душистый, **ароматический**, **ароматный**, **пахучий**, **благонный** — запахний, ароматичний, ароматний, пахучий.
Дыхательный — дихальний.
Дюна — дюна.

Е

Едва заметный — ледве помітний.
Единица систематическая — одиниця систематична.

Ж

Жгуты, **бички** — жгутів (-ка);
снабженный жгутами — з жгутівками.
Жгутивые, **биченосцы** — жгутівкові.
Желатинизация, **застудивание** — желатинізування, драглілля.
Желатинированный — желатинований, здраглілий.
Железа внутренняя — залоза внутрішня.
Железистоволосистый, **пушистый** — залозистоволосистий, пухнатий.
Желобоватый — жолобокватий.
Желобовидный, **желобчатый** — жолобчастий.
Желтеть — жовтіти.
Желтоватый, **желтеющий** — жовтуватий, жовтіючий.
Жидкий — рідкий.
Жидкость — рідина.
Жилка, **нерв** — жилка;
ж. выступающая — ж. виступаюча, ж. виступна.
Жилкование дугонервное, **ж. дуговое** — жилкування дугове;
ж. параллельно-нервное, **ж. параллельное** — ж. паралельно-жилкове, ж. паралельне.
Жир — жир (*род. жиру*).
Жировой — жировий.
Жироподобный — жироподібний.

Заболевание — захворівання, захворіння, хвороба.
 Завершающий, конечный, концевой — завершений, кінцевий.
 Завитой улиткообразно, спиральный (*листомо-жение*) — равликоподібний, спіральний.
 Завиток спирали, спираль, завиток — спіраль (-лі), вікруток (-тка).
 Завязь, яичник — зав'язь (-ві).
 Загрязнять, загрязнить — забруднювати, забруднити.
 Законный, легитимный (*отышение*) — законний, легітимний.
 Занраина — бережок (-жк), облямівка.
 Занупорна — занупорка.
 Заливка в парафин — залівання в парафін.
 Заложение — зачин (-ну).
 Замещающий — заступний.
 Запах, аромат — запах (-ху), аромат (-ту).
 Заповедник — заповідник (-ка).
 Заповедный — заповідний.
 Зародыш, эмбрион — зародок (-дка), ембріон (-на).
 Заросль — зарость;
 з. тростиницкая — зарость очеретяна.
 Засухоустойчивость — посухостійкість.
 Засухоустойчивый — посухостійкий.
 Засушливый, сухой (*климат*) — посушливий, сухий.
 Зачаток листа, з. листового, лист первичный, л. примордиальный — зачаток (-тка) листка з. листового, листок примордиальный.
 Зев (*венчика*) — зів (-ва), зіво.
 Зеленоватый — зеленуватий.
 Земноводный — земноводний.
 Зерно хлорофильное — зерно хлорофільне.
 Зерновидный — зерновидний.
 Зерновка — зернівка.
 Зимаза, энзим бродильный — зимаза, ензим бродильний.
 Зимогенный — зимогенний.
 Зимующий — зимуючий.
 Злаки, травы сладкие — злаки;
 з. хлебные — з. хлібні.
 Злаковидный — злаковидний.
 Злаковый — злаковий.
 Злаколистный — злаколистий.
 Зола — зола, попід (-педу).
 Золообразование — золотворення.
 Золотистый, золотистожелтый — золотистий, золотистожовтий.
 Зольный — зольний, попільний.
 Зона растительная, полоса р. — зона рослинна, смуга р.
 Зонтичек, зонтик вторичный — окружок (-чка), окружок (-жк) вторинний.
 Зонтики, собранные в улитку — окружки, зібрані равликом.
 Зонтичные — окружкові.
 Зоогонидия, гонидия подвижная — зоогоніда, гоніда рухлива.
 Зооспора, спора блуждающая, бродяжка — зооспора, спора мандрівка;
 з. сложная — з. сложена, синзооспора.
 Зубец, зубчик — зубець (-бці), зубчик (-ка).

Игольчатый, иглообразный, игольчатый — голкоподібний, голчастий.
 Идиобласт кристаллоносный — ідіобласт (-та) кристаллонобний.
 Изгиб — вигин (-ну), загін (-ну).
 Изгибание — вигинання, загинання.
 Изгибистый, извилистый — звивистий.
 Изменчивый, непостоянный, лабильный — мінливий, нестійкий, лабільний.
 Изоляция, выделение (*микробов*) — ізоляція, ізолювання, вилучення, вилучення.
 Индивиду(ум), особь, неделимое — індивід (-да), особина.
 Индузий, покрывало, покрывальце — індузій (-ія), покривало, покривальце.
 Индуцировать — індукувати, впливати.
 Инкрустирующий — інкрустуючий.
 Иноземец (*растение иноземное*) — іноземець (-щя), рослина іноземна.
 Иноземный — іноземний.
 Интоксикация, отравление — інтоксикація, отруєння.
 Интусусцепция, внедрение — інтусусцепція, заглиблення.
 Инулин — інулін (-ну).
 Исколотый — посколотий.
 Испещренный — попяткований.

Казеин — казеїн (-ну);
 к. растительный, легиумин — к. рослинний, легиумін (-ну).
 Калиптра, колпачек, колбучек — каліптра, ковпачок (-чка).
 Камбиальный — камбіальний.
 Камбиформный — камбіформний.
 Камедетеченое, гуммоз — клейотеча, гумоз (-зу).
 Камедистый, гуммозный — клейовий, гумозний.
 Камедь, мед, клей — клей, камедь.
 Камышевый — камішовий.
 Канал, проход — канал (-лу), прохід (-ходу).
 Каналец — каналець (-льця).
 Канальцевый — каналцевий.
 Капиллярность — капілярність.
 Капиллярный — капілярний.
 Кармашковидный, -образный — кипенькоподібний.
 Каротин — каротін (-ну).
 Карпология — карпологи́я, плодозна́вство.
 Катализ — каталіз (-зу).
 Катафорез — катафорез (-зу).
 Килеватый, ладьевидный — кілястий, човновидний.
 Килевой, каринальный — кілевий, каринальний.
 Киль, лодочка — кіль (-ля), човник (-ка).
 Киноварно-красный — кіноварно-червоний.
 Кислотность актуальная, к. истинная — кислотність актуальна, к. справжня.
 Кислотоупорность — кислототривкість.
 Кислотоупорный — кислототривкий.
 Кистевидный, гроздевидный — кистецевидний, гроздовидний.
 Кисть, гроздь — квітця, грона.
 Клапан — клапан (-на).
 Класс, разряд — клас (-су).
 Клейстокарпий — клейстокарпій (-пія).

Члeткa ветвистая склеренхимная — члeткa гiд-
лeстa склеренхимна.
н. колбовидная — к. колбовидна;
н. поворотная, н. обверточная, н. особая —
н. поворотна, к. обортна, к. особлива;
н. сегментная, сегмент — к. сегментна, сегмент
(-ту);
н. стенки (*антеридия*) — к. стiнки;
н. трубки — к. трубки.
Члeточкa пражковидная — члeткa пражковидна.
Климат — климат (-ту).
Клиновидный, клинчатый, клином заостренный —
клинуватий, клиноподiбний.
Клубневидный, образный — бульбоподiбний.
Клубненоносый, шишконосый — бульбоносий.
Клубочковидный — клубочковидний.
Клюв, клювик, носик — дзьоб (-ба), дзьобик (-ка);
с клювиком, с носиком — з дзьобиком.
Коагулирующий, свертывающий — коагулюючий.
Коагулаза, химза, фермент сычужный — коагу-
лаза, химза, фермент сычужний.
Коагулятор — коагулятор (-ра).
Когтевидный, образный — кiттьоподiбний.
Кожано-желтый — шкiрjовтий.
Кожистый — шкiрjастий;
н. слегка — ш. злiгка.
Кожура семени внутренняя — шкiрка насiнна
внутрiшня;
н. с наружная, оболочка с. н. — шкiрка насiн-
на зовнiшня.
Колебющийся — коливий.
Колено, триб, группа — колiво, триб (*р. триб*);
група.
Коленчатый, членистый (боб, стручек) — ко-
лiнчатий, члeнiстий.
Коллатеральный, боковой, смежный — кола-
терiльний, субiчний, сумiжний.
Колленхима пластинчатая — колленхiма пластiн-
чатa.
Колоидальный — колоидальний.
Колодка, колумела, столбик, столбец — колiбка,
колумeла, стiвпчик (-ка), стiвпeць (-пцi);
н. срединная, н. центральная — к. срединна,
с. срединний, к. центрiльна, с. центрiльний.
Колосовидный — колосовидний.
Колосок спорофиллов — колосок (-свi) спорофiлiв.
Кольцевидный, кольцеобразный — кiльцеподiбний.
**Колочка (корневая, листовая, стебле-
вая)** — колочка.
Конвергенция, сходнение (признаков) — кон-
вергенцiя, збiжнiсть, збiг (-гу).
Конвергировать, сходиться — конвергувати, збi-
гiтися.
Конeц периода покоя — кiнeць перiоду спокiю.
Конидиальный — конидiальний.
Конидиеносец — конидiеносeць (-сця).
Конидия, конидий — конидiя, конидiй (-дiя).
Конкуренция, соперничество — конкуренцiя, су-
перництво.
Конус нарастания, н. роста — конус (-са) наро-
стiння, к. рiсту.
Конусовидный, образный — конусоподiбний.
Концепталь — концептiаль (-ля).
Копытообразный — копытоподiбний.
Копьевидный — списовидний.
Коралловый — корiловий.
Коремия, коремий — корeмiя, корeмiй (-мiю).
Корень боковой, корешок первого ряда — ко-
рiнь бiчний, к. першого рiяду;

н. главный отерженной, н. стержневой — к.
стержневий;
н. дыхательный, пневматофор — к. дiхальний,
пневматофiр (-ра);
н. мочковатый, н. волокнистый — к. мичкувi-
тий, к. волокнистий.
Коричнево-каштановый, гнедой — горiчнeво-каш-
тановий, гнiдий.
Коричневый, рыжеватый — корiчневий, рудуватий;
н. темнобурый — к. темнобурий.
Корна — корка.
Корковидный, образный — коркоподiбний.
Корневидный, корнеподобный — коренеподiбний.
Корневище — кореневище.
Корнеплод — коренеплiд (-лiду).
Корнеплодный — коренеплiдний.
Корнерасположение — коренерозмiщення.
Корнеродный, корнеобразующий — коренерозтвi-
рючий.
Коробочка из нижней завязи — корiбчкa з нiж-
ньоi зв'язi.
н. мешечковидная — к. мiшeчкувaтa;
н. порицданая, н. дырчатая, н. дырчатая, н. по-
ристая — к. порицдана, к. дiрчата, к. пориста;
н. спорогония, н. моховая — к. спорогонiя, к.
моховiя.
Коробочковидный, образный — корiбчкeподiб-
ний.
Коровой, коряной — коровий, коряний.
Коронка, венчик (спорочки) — корiнка, вi-
нiчок (-ча).
Короткостолбиковый — короткостiвпчикoвий.
Корреляция обратная, н. отрицательная — к. обер-
нона, к. негатiвна;
н. прямая, положительная — к. прiмiя, к. позитi-
вна.
Косозигоморфный — косозигоморфний.
Косой, разнобокий — кiсий, рiзнобокий.
Косточка — кiсточка.
Косточный — кiсточковий.
„Кость слововая“ растительная — „кiстка сло-
вова“ рослинна.
Костянка — кiстянка.
Костянный, костяновидный — кiстянковий, кi-
стянковидний.
Костяночка — кiстяночка.
Кофейный, грязнобурый — кофiйний.
Коэффициент встречаемости — коефiцiєнт (-та)
стрiвiальностi;
н. дыхательный, н. респирационный — к. дi-
хальний, к. респiрацiйний;
н. общности — к. спiльностi.
Красноватый, румяный — червокуватий, червоноi-
стий.
Крахмал транзиторий, н. переходной — крох-
мiль (-лю) транзитiрний, к. перехiдний.
Крахмалообразователь — крохмалевтвiрювач (-ча).
Крахмальный — крохмiльний.
Кристаллоносный — кристалоносний.
Крона — крона.
Круг, цикл (цветка) — коло, цикл (-лу).
Круговой, циклический (цветок) — коловий,
циклiчний.
Кружбовый, дисковидный, образный — круж-
ковий, дископодiбний.
Крупинка — крупiнка, гiрiучка.
Крупнозубчатый — великозубастий.
Крупноплет(оч)ный — великокiтiнний.
Крупнодерный — великодерний.

Крылатоокаймленный — крылатообламованный.
 Крыловидный — крылоидный.
 Крышечка (*плоска*) — кришечка;
 с крышечной — з кришечкою.
 Крышечковидный — кришечковидный.
 Кувшинчик с нектаром — чарочка з нектаром.
 Культура на пластинках — культура на пластинках;
 н. смешанная — к. змішана.
 Кустарник, поросль кустарниновая, заросль к., кусты — чагарник, чагар(-ру), зарость кущовá;
 н. зеленеющий в пору дождей — ч., що зеленє в дощову пору.
 Куститься — кущітися.
 Кутинула, надножица — кутікула, надшкір'я.
 Кутинулярный — кутинулярный.
 Кутин — кутін (-ну).
 Кутинизация, пробование — кутинізація, пробовіння.
 Кущение — кущення.

Л

Лампропедия, мерисмопедия — лампропедія, мерисмопедія.
 Ландшафт, пейзаж — ландшафт(-ту), пейзаж(-жу), краєвид (-ду).
 Ланцетный, ланцетовидный — ланцетний, ланцетовидний.
 Левовращающий — лівообертальний.
 Лентовидный, -образный, тесьмовидный — стрічкоподібний, стьожкоподібний.
 Лепестковидный — пелюстковидний.
 Лепидодендроны — лепідодендрони.
 Лес галлерейный — ліс галлерейний;
 л. девственный, л. первобытный, тайга — л. відрічний, праліс (-су), тайга;
 л. дубовый, дубрава, роща дубовая — л. дубовий, діброва, гай дубовий, дубняк (-ку').
 л. летнезеленый — л. літньозелений, л. улітку зелений;
 л. овражный, л. байрачный, буеран — л. байрачний, байрак (-ка);
 л. с опадающей в жарное время листвой, муссоновый — л. з опадаюч у спеку листям, л. муссовый;
 л. саванный — л. саванний;
 лесом зарастать — заростати лісом, валіснюватися.
 Лесосека — лісосіка.
 Летицин — летицин (-ну).
 Летнезеленый, зеленый летом — літньозелений, улітку зелений.
 Летучка — летючка.
 Лжеамитоз — псевдоамітоз (-зу), амітоз несправжній.
 Лигнин, вещество древесинное — лігнін (-ну), речовина деревинна.
 Лизин — лізін (-ну).
 Лилейный — лілійний.
 Лимонножелтый — лимонножовтий.
 Лимоннокислый (*брожение*) — лимонновійслий, цитратний.
 Линия светлая — лінія ясна.
 Липоласт — ліполаст (-та).
 Лировидный — ліровидний.
 Лист, листок — лист (-та), листок (-тва);

л. ассимилирующий — л. асимілюючий, трофофл (-ла);
 л. вооруженный колючками — л. озброєний колючками;
 л. кроющий — л. покривній;
 л. дуговидный, -образный — л. дугоподібний;
 л. иглочатый, л. пиноидный, хвоя — л. шпилькуватий, л. піноїдний, хвоя.
 л. мясистый, л. суккулентный — л. м'ясистий, л. суккулентний;
 л. промежуточный, л. средний — л. проміжний, л. середній;
 л. световой, л. солнечный, л. гелиофильный — л. світловий, л. сонячний, л. геліофільний;
 л. теневой, л. гелиофобный — л. тіньобояий, л. геліофобний.
 Листоватый, листовидный, -образный — листуватий, листопадібний.
 Листовка, мешочек — листівка;
 л. двойная, м. двойной — л. подвійна;
 л. сложная — л. збірна.
 Листорасположение, облиствение — листорозміщення.
 Листочек конечный — листочок (-чка) кінцевий.
 Литгаз(ис) — літгаз(ис) (-за, -са).
 Литофит (*растение скал*) — літофіт (-ту).
 Лихени — ліхені (-ву).
 Лишайник коровидный, л. накипной — лишайник накипай.
 Лишайники, ягеля — лишайники; (*одн.*) — лишайник (-ка).
 Лишайниковидный — лишайниковидний.
 Лишайниковый — лишайниковий.
 Лишенный листьев (*побег*) — безлістий.
 Лод(оч)ковидный, -образный, ладьевидный, лодчатый — човн(ик)оподібний.
 Ложка с антеридиями, диск антеридиальный — ложка з антеридіями, диск антеридіальний;
 л. с архегониями, звезда архегонияльная — л. з архегоніями, зірка архегоніальна.
 Ложечетный — ложечитий.
 Ложковидный, -образный — ложкоподібний.
 Ложно-двугнездный — несправжньодвогнєздий.
 Лозняк, тальник, ивняк — лозá, шелог (-га).
 Лофотрихальный — лофотрихальний.
 Луб толстостенный — луб (-бу) товстостінний, л. твердй, флоєма тверда.
 Луг вечнозеленый — луга вічнозелена.
 Луновидный, -образный — цибулеподібний.
 Луна — луна.
 Лупулин — лупулін (-ну).
 Льяносы — льяноси.

М

Мазок — мазок (-зак).
 Макрозооспора, бродяжка большая — макрозооспора.
 Макроспорокарпий — макроспорокарпій (-пія).
 Малакофилия, опыление слизняками — малакофілья, равликовазпільність.
 Малакофильный, опыляемый слизняками — малакофільний, равликовазпільний.
 Малолистный — малолістий, біднолістий.
 Малоцветковый, бедноцветковый — малоцвітний, бідноцвітний.
 Малый — малий, дрібний.
 Масло сивушное — олія сивушпа.

Материал дыхательный — матеріал (-лу) дихальний.
Материнский — материнський.
Мацерация, мацерирование — мацерація, мацерація.
Медоносный — медодобний.
Межлистный — міжлистявий.
Мезокарпий, мезоплодик — мезокарпій (-ія), міжплодень (-дня).
Мезотери — мезотери (-ма).
Мелкозернистый — дрібнозернистий.
Мелкозубчатый — дрібнозубчастий.
Мелкомерцистый — дрібночашкуватий.
Мелкопористый — дрібнопористий.
Мелкоразрезной — дрібнорозрізний.
Мелноскладчатый — дрібноскладчастий.
Мелкоточечный — дрібнокрапкований, цяткований.
Меристематический — меристематичний.
Местом — местом (-жу).
Местонахождение — місцевзнаходження.
Местообитание — обідок, (*бот.*) місце зростання.
Метабоиз — метаболізм (-ву).
Метаморфоз(а), превращение (*формы*) — метаморфоз(а), перетворення;
 м. обратная, анаморфоза — м. зворотна, анаморфоза, перетворення зворотно.
Метод разбавления — метод (-ду) розведення;
 м. субъективной оценки — м. суб'єктивної оцінки;
 м. числовой оценки — м. числової оцінки;
 м. элементарных культур — м. елементарних культур.
Мечевидный — мечовидний.
Мешечок, сумочка — мішечок (-чка), сумочка;
 м. плазмы, м. примордиальный, первичный — м. плазми, м. примордіальний.
Микрозооспора — мікрозооспора.
Микропипидия — мікропипідія.
Микропила, семязход, пыльцевход — мікропіла, сім'яхід (-хіду).
Микроспорокарпий — мікроспорокарпій (-пія).
Микроцист (а) — мікроцист (а).
Минимум-ареал, площадь выявления — мінімум-ареал (-лу), площа виявлення.
Мирозин — мірозин (-ну).
Мирозинный — мірозинний.
Митохондриальный — мітохондріальний.
Мицелий, грибица — міцелій (-ію), грибиця;
 м. неперегородчатый, м. нечленистый — м. неперегородчастий, м. нечленістий;
 м. перегородчатый, м. членистый, м. септированный — м. перегородчастий, м. членістий;
 м. четковидный — м. четковидний.
Многобратственный — багатобратний.
Многобратство — багатобратність.
Многогнездный — багатогнезний.
Многодольный, многосемядольный — багатосім'ядольний.
Многодомность, полиция — багатодомність, поліція.
Многодомный — багатодомний.
Многожгутиковый, многоресничатый — багатожгутиковий, багатовічастий.
Многокамерный — багатокамірний.
Многолетний — багатолітній, багаторічний.
Многолетнее, растение (*травянистое*) многолетнее — багатолітнє (-ва), багаторічнє (-ва), рослина багатолітня, р. багаторічна;
 м., образующий розетки — б., що творить розетки;

м. оживающий — б. оживлючий.
Многонадрезной — багатонадрізний.
Многораздельный — багатороздільний.
Многослойный — багатопаровий.
Многоспоровый — багатоспоровий.
Многостолбниковый — багатостовпчиківий.
Многоядный, плеофит — багатоядний, плеофіт (-га).
Многоярусный (*группировка*) — багатоярусний.
Мобилизация — мобілізація.
Молодняк — молодяк (-ку).
Молочобелый, молочный — молочобілий, молочивий.
Мономорфизм, однородность — мономорфізм, (-ку), одноформність.
Мономорфный — мономорфний, одноформний.
Монотрихальный — монотрихальний, однокругликовий.
Морозостойкий — морозостійкий.
Морозостойность, морозоустойчивость — морозостійкість, морозовитривалість.
Морщиться, морщиниться — моршиться, зморщуватися.
Мотыльковые — метеликові.
Мохнатость мохнатість, волохатість.
Моховидный, -образный — мохоподібний.
Муральный — муравий.
Мускусный — мускусний.
Мутация, вариация скачкова, гетерогенез — мутація, варіація стрибкова, гетерогенез (-су).
Мхи печеночные, печеночники — мхи печіночні, печіночники.
Мшистый — моховитий.
Мягковолосистый, мягковолосый — м'яковолосистий, м'яковолосий.

N

Надленачий (*мутовка*), вышеленачий — вищележачий.
Надрез, выемка — надріз (-зу), виріз (-зу).
Надрезной, надрезанный — надрізнявий, надрізнявий.
Накопление — нагромадження, нагромадження.
Налет — наліт (*р. кальбугу*), поволоба.
Нанизм — навиз (-жу).
Наперстковидный — наперстковидний.
Наполнение — наповнювання, наповнення, сповнювання, сповнення.
Напряжение — напруження;
 н. отрицательное — н. негативне;
 н. положительное — н. позитивне.
Наружный, внешний — зовнішній, зовнішній.
Наслоение, наслаивание — нашарбування, нашарбування.
Натурализация — натуралізація.
Натуралист, естествовик, естествоиспытатель, естествовед — натураліст (-га), природник (-ва).
Натуральный, естественный — натуральний, природний.
Начерешковый — начерешковий.
Невсхожесть — несхожість.
Невсхожий — несхожий.
Негибкий, негнибающийся — негнучкий.
Недозрелый, зеленатоватый, недоспелый — недоспілий, недостиглий.
Недоразвитие, угнетение — недорозвиток (-тку), недорозвієння, пригнічення.
Нежный — ніжний.

Незаконный, нелегитимный (*опыление*) — незаконный, ілегітимальний.
Неизменчивость, неизменяемость — неміняльність, незмінність.
Некроз — некрóз (-зу), змертвіння.
Нектарник, нектарий, медник, медовик — нектарник (-ка), нектарій (-рія), медник (-кѣ).
Необратимый — необоротний.
Неодинаковый — неоднѣковий.
Неоднородный, разнородный — неоднорідний, різпорідний.
Непарноперистый — непарнопірчастий.
Неперегородчатый — неперегородчастий.
Неповрежденный — непошкоджений.
Непокрытый — непокрітий.
Непроницаемость — непроникність.
Непроницаемый — непроникний.
Неравнобокий, неравносторонний — нерівнобокий, нерівносторонній.
Неравногугитковый — нерівногугітковий.
Неравнозубчатый — нерівнозубчастий.
Нерв-анастомоз — жилка-анастомóз (-зу), ж. сполучнѣ.
Нервы веерообразные — жилки віялоподібні.
Нефункционалирующий — нефункціонуючий.
Нечетный, непарный — непарний.
Нечленистый, несептированный (*грибница*) — нечленистий.
Нижний, низовой — нижній, низовий.
Низкорослый, малорослый — низкорослий, малорослий.
Нитритропический — нититропічний.
Нисходящий — нисхідний, спадний.
Нитрифицирующий — нітрифікуючий.
Нитрофит, растение солитровое — нітрофіт (-та), рослѣна солітрова.
Ноготковый — нігтківий.
Ноготок — нігтик (-ка).
Ножка антеридия — ніжка антерідія;
 н. архегония — н. архегонія;
 н. спорогония, н. корбочки, стебелок спорогония, стебелок — н. споробія.
Номенклатура, наименование — номенклатура, найменування.
Нуклеин — нуклеїн (-ну).
Нупциальный — нупціальный, квітковий.
Нуцеллус, ядро семязпочки, я. семязачаточное — нуцеллус (-са), ядро насінного зачатка.

О

Обвивающий — обвиваючий.
Обезвоживающий — обезводжуючий.
Обезвреживание — обезшкоджування, обезшкодження.
Обеззараживающий, дезинфицирующий — обеззаражуючий, дезінфікуючий.
Обезызвешивание — обезваплювання, обезваплення.
Обеспложивание, стерилизация — обезпліднювання, стерилізація.
Облагораживание — облагороджування, облагородження.
Область (*ботанико-географическая*) — область, край (*р. край*), країна.
Облеченный, с короной — з коронкою.
Облиственный — укритий листом, листяний.
Обмен — обмін (-ну).

Оболочка — оболонка;
 без оболочки — без оболонки;
 о. первичная, пластинка срединная — о. первична, пластинка проміжна;
 о. ядерная, о. ядра — о. ядерна, о. ядрѣ.
Оборот — оберт (-ту), оборот (-ту);
 о. спирали — о. спірالی.
Образование, возникновение — утворення, виникнення.
Образование конидий (*процесс*) — творення конідій;
 о. многих клеток — т. багатьох клітин;
 о. омидий — т. одідій.
Образовательный, образующий — творчий, утворюючий.
Обратно-булавовидный — обернено-булавовидний;
 о.-ланцетный — о.-ланцетний;
 о.-сердцевидный — о.-серцевидний;
 о.-яйцевидный — о.-яйцевидний.
Обрезный — обрізаний.
Обугливаясь, обуглиться — звугляватися, звуглитися.
Объединение — об'єднання, гурт (-ту).
Овощи — городна, овочі.
Одиночный — одиничний.
Одноратственный, однократный — однократний.
Одновозрастность — одновіковість.
Одновозрастный — одновіковий.
Одногнездный — одноклітний.
Однодольный, односеменодольный — односіадольний.
Однодомность, моноция — однодомність, моноція.
Однодомный — однодомний.
Однозубчатый — одностубчастий.
Одноосточный — однокісточковий.
Однолетний — одолітній, одворічний.
Однообразный (*одноформенный*) — одноформний.
Однопарный — одопарний.
Однопокрывные, первично-покрывные — однокривні (-них), первинноокривні (-них).
Однопокрывный, полупокрывный, безлепестный, с простым околоцветником — однокривний, з простим оцвітником.
Однополый — одностатевий.
Однороднопокрывный — однорідноокривний, гождожданий.
Однослойный — одношаровий.
Одностолбиковый — одностовпчиківий.
Однотычинковый, однотыжный — однотичківий.
Однохозяйственный — однопживальний.
Одноцветный — одноквітковий, одноклітний.
Одношпорцевый — одношпороковий.
Одноядерный — одноклітний.
Одноярусный (*группировка*) — одноярусний.
Оживать, ожить — оживати, ожити.
Оживающий вновь — оживаючий знову.
Окаймленный — обводений, облямований.
Окаймлять — обводити, облямовувати.
Океанский — океанський.
Околоцветник — оцвітник; с двойным околоцветником, двупокрывный — з подвійною оцвітником, двокривний.
 о. травянистый — оцвітник трав'яниста.
Окрашиваемость — забарвлюваність.
Округлый, закругленный, кругловатый — округлий, заокруглений, круглуватий, круглястий.

Окулировка дудной — окуліровка дудкою;
о. спящим глазом — о. сплячим бчком;
о. развивающимся глазом — о. живим бчком.
Олиственное, облиственное — укравання листом;
(*листа*) листа, лист (-ту).
Омоложение — омолодження.
Онтогенія, онтогенез — онтогенія, онтогенез (-зу).
Опадающий — опадалий, опадаючий.
Описание, диагноз — опис (-су), діагноз (-зу).
Определение, дефиниция — визначення, дефініція.
Опробовель — спробовілий, скорковілий.
Опушка лесная — узлісся.
Опылитель — запилюник (-ка).
Органогенез — органогенез (-зу).
Органообразующий — органоутворюючий.
Орнитофилия — орнітофілія, птаховазілність.
Орнитофильный, птицеопыляемый — орнітофільний, птаховазілний.
Ортостих — ортостих (-ха).
Ослизняться, ослизниться — ослизнятися, ослизнитися, слизнити.
Осмоз — осмос (-су).
Осмоганаис — осмота́ксис (-су).
Острые — вістрія.
Осыпь — осип (-пу).
Отверстие дыхательное — отвір дихальний.
о. семяпочни внутреннее — отвір насінного зачатка внутрішній.
Ответвление — відгалужування, відгалуження.
Отгиб лепестка, пластинка л. — відгін квітчастки, пластинка пелюстки.
Отложение, слой — відклад (-ду), шар (-ру).
Оторочка кольцевидная — обвідка кільцевидна.
Отправление, функция — функція.
Отпрыск пневый — паросток (-тка) пневий.
Отрезок — відрізок (-зка).
Отрезывать, отрезать, ампутировать — відрізувати, відрізати, ампутувати.
Отцветание — відцвітання, відцвіт (-ту).
Оцепенение — заціпеніння, задубіння.
Очередной, спиральный, попеременный — черговий, свіральний, наперемінний.
Очищение от сучьев — очищення від гілля.

П

Падучий (рано опадающий) — падучий.
Паушный — паушний.
Палевый — палевий.
Пальмовидный — пальмовидний.
Пальчато-надрезанный, лопчато-надрезной, лане(видно)надрезной — пальчато-надрезаний; п.-раздельный, л.-раздельный, д. (в.)-раздельный — пальчатороздільний.
п.-рассеченный, л.-рассеченный, д. (в.)-рассеченный — пальчаторозсічений.
Пампа, пампасы — пампа, пампаса.
Папоротниковидный, -образный — папоротнеподібний.
Папоротникообразные, папоротниковые — папоротнеподібні, папоротеві.
Пар нагретый — пара нагріта.
Паразит — паразит (-та).
Параллельнонервный — паралельножильковий.
Параллельный — паралельний.
Парашил(он) — параш(л(он)) (-лу, -ну).
Параплектенхиматический — параплектенхиматичний.

Парасимбиоз — парасимбіоз (-зу).
Парастих(а), спираль побочная — парастих(а), спіраль побічна.
Паренхиматический, паренхимный — паренхиматичний, паренхімний.
Парный, сдвоенный, двойственный — парний, паристий.
Паровой — паровий, топковий.
Партеногенез(ис) — партеногенез(ис) (-зу,-су).
Партенокарпический — партенокарпічний.
Пастбище — пасовисько, пастівник (-ка).
Патогенный, болезнетворный — патогенний, хвороботворний.
Паутиновый, паутинный — павутинистий, павутинний.
Пелена, покрывало — покривало.
Пена — піна.
Пенистый — пінистий, пінливий.
Пень, пенек — пень (*р. пня*), пенёк (-нька).
Пепельный, пепельно-серый, пепелистый — поплястий, поплясто-сірий.
Пептоный — пептонний.
Пергаментовидный — пергаментовидний.
Перебродить — перебродити, перепумувати.
Переваривание — травлення, перетравлювання, перетравлення.
Переваривать, переварить — травити, перетравлювати, перетравити.
Перегородка — перегородка;
п. антилин (аль)ная, антилин — п. антиліп(аль)на, антиліпін (-ну);
п. ложная, межперегородка — п. несправжня;
п. перелина (ль)ная, перелин — переліп(аль)на, переліп (-ну);
поперечная, диафрагма — п. поперечна, діафрагма.
Перегородчатый, с перегородками — перегородчастий, з перегородками.
Перелог — переліг (-логу), обліг (-логу).
Перепонка — перетинка;
п. основная — перетинка основна.
Перепоночный — перетинковий.
Перепутанный, вплетенный — переплутаний, поплутаний, вилетений.
Пересев (микробов) — пересів (-ву), перещіплювання, перещіплення.
Перетянутый, перешнурованный — перехвачений, перешпурований.
Периблем(а) — периблем(а).
Перигоний — перигоній (-ія).
Период покоя от сухости — період спокою від сухості.
Перистом(а) — перистом(а);
п. внутренний — п. внутрішній.
Перисто-надрезный, п. надрезанный — пірчато-надрезаний.
Перистораздельный — пірчатороздільний.
Перисторассеченный — пірчаторозсічений.
Перитрихальный — перитрихальний.
Перихетий, перихетий, покрывало — перихетій, покривало.
Перовидный — перовидний.
Песчаный — піщаний.
Пигмент, вещество красящее, краситель — пігмент (-ту), речовина барвня, барвник (-ку).
Пигментный — пігментний.
Пинидиальный — піквідальний.
Пинноонидий, пинноонидия, пинноспора — піконоонідій (-ія), піконоспра.
Пиловидный — пил(и)овидний.

Пирамидальный — пірамідальний.
 Пирамида — пірамідка;
 в виде пирамиды — у вигляді піраміди.
 Пиренин — піренін (-ну).
 Плазма зернистая, полиплазма — плазма зерниста, поліплазма.
 Плазматический — плазматичний.
 Плазмодесма, мостик плазматический — плазмодесма, місток (-тка) плазматичний.
 Плазмолиз — плазмоліз (-зу).
 Плазмолизис — плазмолізіс (-зу).
 Пластинка, с пластинками — пластинка, з пластинками;
 п. замыкающая, п. замыкающая — п. замикюча, п. замкюча;
 п. из лотон — п. з клітин;
 п. листовая, отгиб, п. листа — п. листкова;
 п. нижняя полярная — п. нижня полярна;
 п. поясковая — п. пояскова;
 п. промежуточная — п. проміжна;
 п. ядерная, п. экваториальная — п. ядерна, п. екваторіальна.
 Пластинковый (плацентация) — пластинковий.
 Пластинчатый, пластиннообразный — пластинчатий, пластинкоподібний.
 Пластинчатый, с пластинками — пластинчатий, з пластинками.
 Плауновые, плауны — плаунові, плауни.
 Пленка — плівка;
 п. бактериальная, п. бактерий — п. бактеріальна, п. бактерій.
 Пленчатый, перепончатый — плівчастий, перетинчастий.
 Плером(а) — плером(а).
 Плод дробный, п. распадающийся — плід розпадний;
 п. метатель, п. разбрасывающий семена — п. розкидаючий насіння;
 п. рассеивающий семена от сотрясения — п. розсіваючий насіння від струсу;
 п. растрескивающийся — п. розлусний;
 п. р. простой — п. р. простий;
 п. р. сложный — п. р. ввірний.
 Плоди — плодики (-ка);
 п. дробного плода, доля плода — п. розпадного плоду, частина плоду.
 Плодоложе — плодоложе.
 Плодоножка, нога плода — плодоніжка, ніжка плоду.
 Плодоносить — плодосіяти.
 Плодоносный, плодоносящий, плодущий — плодоснає, плодущий.
 Плодоношение — плодоснаєння.
 Плоский — плоский.
 Площевидный — площевидний.
 Побег голодный — гіл голодний;
 п. однолетний, п. годичный — гіл однолітній, г. річний;
 п. в пазухе семязлои — г. сім'ядольний (пазушний);
 п. прибавочный — г. додатковий;
 п. столон — г. столон;
 п. субфлоральный — г. субфлоральний;
 п. удлинненный — г. вдовжений;
 п. укороченный — г. укорочений.
 Поверхностно-активный — поверхнево-активний.
 Поверхность соприкосновения — поверхня стикну, п. стикання.

Повислый — повислий, звислий.
 Поглощение света — вбирання світла, абсорбція світла.
 Подвесон, суспенсор — підвісок (-ска), суспенсор (-ра).
 Подводный, потопленный — підводний, потоплений.
 Подзол — підзол (-лу).
 Подзона — підзона.
 Подкласс — підклас (-су).
 Подковообразный — підковоподібний.
 Подкорový — підкоровий.
 Подлежащий, прикрытый (лист у печоночниках) — підлеглий, прикритий.
 Подобласть — підобласть, підкраїна.
 Подобный — подібний.
 Подразделение (таксон) — підрозділ (-лу), підподіл (-лу).
 Подсея (травяной) — підтравок (-взу).
 Подставка корневая — підставка коренева.
 Подушечка — подушечка;
 п. конидиальная — п. конидіальна;
 п. листовая — п. листкова;
 п. сочленовная, подушка сочленовная — п. зчленюва, п. стобинкова — п. стобпчикова.
 Подушечный, подушечный — подушковидний, подушковий.
 Подчашечный — підчашечковий.
 Подчаше, подчашечник, чашечка наружная — підчаша, чашечка зовнішня.
 Показатель — показник (-ка).
 Покой глубокий — спокій (р. спокію) глибокий.
 Покоящийся (почка и т. д.) — спочиваючий.
 Покров (растительный) — покрив (-ву);
 п. корневой, п. губчатый, п. корня — п. кореневий, п. кореня;
 п. плодовой (покров плода) — п. плодовий;
 п. почечный — п. бруньковий;
 п. семязачатка, покрывальце, интегумент — п. насінного зачатка, інтегумент (-ту);
 п. семязачатка внутрешний, интегумент внутрешний — п. н. в. внутрішній, і. внутрішній;
 п. снежный, п. снеговой — п. сніговий, укритий снігом.
 Покрывало, с покрывалом — покривало, з покривалом;
 п. внутреннее, п. частное, пелена частная — покривало внутрішнє;
 Покрытосеменные, скрытосеменные — покритонасінні, зав'язкові.
 Покрытый, одетый — покритий, одягнений;
 п. цветами, цветущий — п. квітками, квітучий.
 Поле — поле.
 Полиморфизм, — поліморфізм (-му), багатоморфність.
 Полиморфный многообразный, многоформенный — поліморфний, багатоморфний.
 Полистелия, многостолчатость — полістелія, багатостовпність.
 Полиэмбриония, многозародышность — поліембріонія, багатозародковність.
 Половина листовой пластинки верхняя — половина листкової пластинки верхня;
 п. л. п. нижняя — п. л. п. нижня.
 Половозрелый — статовзрілий.
 Полоса, полоска — смуга, смужка;
 п. береговая — с. берегова.
 Полосатость — смугатість.

- Полосатый — смугастий.
Полость дыхательная — порожнина дихальна.
Полугнездный — півгнездяний.
Полудвугнездный — півдвогнездяний.
Полукольчатый, полукруговой, полуциклический (цветок) — півциклічний, півколовий.
Полулунный — півмісяцевий.
Полунижний, средний — півнижній, середній.
Полупаразит — півпаразит (-та).
Полупаразитный — півпаразитний.
Полупрозрачный — напівпрозорий.
Полупроницаемость — напівпроникність.
Полупроницаемый — напівпроникний.
Полусердцевидный — півсерцевидний.
Полустреловидный — півстреловидний.
Полуяйцевидный — півяйцевидний.
Поперечно-перегородчатый — поперечно-перегородчастий;
Поперечно-полосатый, опоясанный, — поперечно-смугастий, оперезаний.
Поражаемость — вражливість.
Поражать, поразить — вражати, вражати.
Пораженный — вражений.
Пористость — пористість.
Пористый — пористий.
Порог времени — поріг часу.
п. различения — п. розрізювання, п. розрізнення.
Поросль пневая — вбросць пнева.
Посев — засів (-ву), посів (-ву).
Поселенец, переселенец — поселенець (-ця), переселенець (-ця).
Постоянная, константа — стала, константа.
Потомок — потімок (-мка), нащадок (-дка).
Початковидный, -образный — початкоподібний.
Початковый — початковий.
Початкоцветные — початкоцвіті.
Початок — початок (-тка), (жукурузы) качан (-на).
Почка зимующая — брунька зимуюча;
п. покоящаяся — брунька спочиваюча;
п. прибавочная — б. додаткова;
п. п. коллатеральные — б. д. колатеральні;
п. п. сериальные — б. д. серіальні.
п. семидольная (пазушина) — б. сім'ядольна (пазушина).
Почковидный, -образный (похожий на растительную почку) — брунькоподібний;
п., (похожий на человек. почку) — виркоподібний.
Почносмыкание, почкосложение, листосмыкание — змикання бруньки.
Поясок — поясок (-ска).
Преваживание, преобладание — переважання, перевага.
Превосходящий, превышающий — переважачий, перевищуючий.
Превращаться, превратиться — перетворюватися, перетворитися.
Предпочитающий определенное сообщество — що віддає перевагу певній громаді.
Представитель — представник (-ка).
Преобразование, превращение — перетвір (-твір), перетворювання, перетворення.
Пресноводный — прісноводний.
Преть — пріти.
Преципитин — преципітін (-пу).
Прибавочный — додатковий.
Прививка илином — щеплення кліноч.
п. седлом — щ. сідалом.
Придаток, подвесок, нить опорная — додаток (-тку), підвісок (-ска).
Придаток, лопасть — додаток (-тку), лопать;
п. столбиковидный, ножна полиния, н. полинария — д. стовпчастий, віжка полінія, н. поліварія.
п. язычковидный — д. язичковидний.
Придаточек семени маслянистый — слайзобка.
Прижатоволосистый — притискутоволосистий.
Прижатоопущенный, с прижатыми волосами — притискутоопущений, з притиснутими волосинками.
Прикорневой (лист, розетка) — прикореневий.
Прикрытый, покрытый — прикритий, покритий.
Прилипальце, железка клейкая, н. липкая — прилипальце, залозка клейка, в. липка.
Приморский — прибережний.
Приподнятый — піднятий, (о состоянии) піднесений.
Приречный — надрічковий, надрічний.
Присоска бородавчатая — присосок (-ска) бородавчастий.
Приспособление, устройство, прибор — пристрій (-стру), прилад (-ду).
Прицепна — причіпка, причінок (-пка).
Причинный — причинний.
Пробирка — пробірка.
Пробка — пробка, корок (-рка);
п. свиажистая — п. пухка, к. пухкий.
Пробковець, пробковець — пробковіть, спробковіть, корковіть, скорковіть.
Пробковидный, -образный — пробкоподібний, коркоподібний.
Пробковый — пробковий, корковий.
Пробкообразующий — пробкоутворюючий, коркоутворюючий.
Прободение — прободення.
Прободенный — прободений.
Прогрессиивный — прогресивний.
Прогрессиивать — прогресувати.
Прозоплентенхиматический — прозоплентенхиматичний.
Производное — похідне.
Прокамбиальный, десмогенный — прокамбіальний, десмогенний.
Пролификация, пролиферация, прорастание — проліфікація, проліферація, паростіяня, проростіяня.
Промиселий, предросток — проміселій (-лія), пердросток (-тка).
Проницаемость — проникність.
Проницаемый — проникний.
Пропитанный — просяканий, насичений.
Пропитывание — просякання, насичування;
п. парафином — насичування парафіном.
Пропитывать — просякати, просякати, насичувати, наситити;
п. парафином — насичувати парафіном.
Пропитываться, пропитаться влагой, сыростью — братися, взіятися вологою, вогкістю.
Прорастать, прорастать — проростати, прорости, кильчатися, покильчатися.
Просвет — просвіт (-ту).
Просветитель — прояснювач (-ча).
Просинапис — просинапис (-су).
Прослойна — прошарок (-рку).
Просяный, просовидный — просяний, просовидний.
Проток — протік (-тбік).
Протонема, предросток мхов — протонема.

Прототаллус, словище первичное — прототалус (-су), славя первісна.
 Протрава — протруєння.
 Профилактика, профилактика — профілактика, профілактика.
 Проявление низменное — в'яв (-ву) життєвий, прояв (-ву) життєвий.
 Прудовой — ставовий, ставковий.
 Пружинноносец — пружинконосець (-ся).
 Пружиннообразный — пружиноподібний.
 Прямой, атропный, ортопный (семязачаток) — прями́й, атропний.
 Прямой, прямостоячий — прями́й, прямостоячий.
 Прямолинейный — прямолінійний.
 Псевдогифа — псевдогіфа.
 Псевдоперигоний — псевдоперигоній (-ія).
 Псевдоперигоний — псевдоперигоній (-ія).
 Пунцовый, ярноокрасный — аскраочервоний.
 Пуснать, пустить почки — брунітися, набрунітися.
 Пустошь моховая — пу́стище моховé, мохови́ще.
 Пучок — пучо́к (-чка).
 Пылин(оч)ка, зерн(ышк)о, пыльцевое — пилін(оч)ка, пори́шк(оч)ка, зерн(ятк)о пи́лкове.
 Пыльница — пи́льк (-кв).
 п. двушпоровый, п. с двумя тенями — п. двошпоровий;
 п. оплодотворяющий — п. заплідний;
 п., питающий опылителей — п., що живить заплідників;
 п. створчатый — п. з клапанами.
 Пятибранный — п'ятибранный.
 Пятигнездный — п'ятигнездий.
 Пятигранный — п'ятигранный.
 Пятизубчатый — п'ятизубчастий.
 Пятинамерный — п'ятинамерний.
 Пятируговой, пентацимический, пятиружний — п'ятиколовий, пентациклічний.
 Пятинадрезный, о пяти надрезах, о пяти долях — п'ятинадрізний.
 Пятираздельный — п'ятироздільний.
 Пятирассеченный — п'ятирозсічений.
 Пятистолбиковый — п'ятистовпчиковий.
 Пятно Каспари — пляма Каспарі.

Р.

Равновысокий, равновершинный — рівновисокий, рівновершковий.
 Равножгутиковый — рівножгүтківковий.
 Равноспоровый, одинаковоспоровый — рівноспоровий.
 Равносторонний, изолатеральный — рівнобічний, ізолатеральний.
 Разбрасывающий (плод) — розкидаючий.
 Разведение (раствора) — розведення.
 Развивающийся — що розвивається.
 Раздвоение, бифуркация — роздвоєння, біфуркація.
 Раздвоенный вилообразно — роздвоєний вилоподібно.
 Раздельноплодный, шизогарпный (мох) — роздільноплідий, шизогарпний.
 Раздельнополость, разнополость — різностатевість.
 Раздельнополюй, разнополюй — різностатевий.
 Раздельнотычинковый — розділнотичинковий.
 Раздельный — роздільний.
 Раздражающий — подразнюючий.

Раздражение контактное, р. путем контакта — подразнення контактне, п. доторком.
 Раздражимость, чувствительность — враздлівість, чутливість.
 Размножение половое, амфигония, воспроизведение половое — розмноження статеве, амфігонія, репродукція статева.
 Разновидность, сорт — різновидність, варієт (-ту).
 Разновозрастность — різновіковість.
 Разновозрастный — різновіковий.
 Разнодомность, гетереция — різнодомність, гетереція.
 Разнодомный — різнодомний.
 Разноспоровый — різноспоровий.
 Разностолбиковый — різностовпчиковий.
 Разнотравный — різнотравний.
 Разнотравье — різнотрав'я.
 Разрастающийся — розростаючий.
 Разрез — розріз (-зу).
 Разрезанный — розрізаний.
 Разрывающийся, разрывной — розривний.
 Рак — рак (-ка);
 р. картофельный — р. картопляний.
 Равнолинейный — черешкоподібний.
 Рамна — рамка.
 Распределение, встречаемость — розподіл (-лу), стріляльність.
 Распространять,-ся, распространить,-ся — розповсюджувати,-ся, розповсюдити,-ся, ширити,-ся, поширювати,-ся, поширити,-ся.
 Распусканье листьев — розпускання, розвивання.
 Распуснаться, распуститься (о почках, листьях) — розпускатися, розпуститися, розвукватися, розвиватися, розвинутися.
 Рассада — росса́да.
 Рассеивающий — розсіваючий.
 Рассеченный, разрезной — розсічений, розрізний.
 Растение геокарпическое — рослина геокарпична;
 р. двулетнее, двулетник — р. дволітня, дворічна, дволітник (-ка), дворічник (-ка);
 р. крахмальное — р. крохмальна;
 р. лазящее, цепкое — р. плетка, р. чіпка;
 р. многолетнее — р. багатолітня, р. багаторічна;
 р., образующее подуши — р. подушковка;
 р., образующее розетки — р. розеткова;
 р. однолетнее, однолетник — р. однолітня, р. одnorічна, однолітник (-ка), одnorічник (-ка);
 р. простейшее — р. найпростіша;
 р. рудеральное, р. мусорное — р. рудеральна, р. світниківва;
 р. сахарное — р. цукрова;
 р. суккулентное, суккулент — р. сукулєнта, сукулєнт (-та), р. соковита.
 Растеньице мужское (у Oedogonium) — росли́на чоловіча.
 Растительность пресноводная — росли́нність прісноводна.
 Растягивающий — розтягуючий.
 Реакция актуальная (среды), р. истинная — реакція актуальна, р. справжня.
 Ребро — ребро.
 Реверсия, атавизм, возврат (к предкам) — реверсія, атавізм (-му).
 Редкозубчатый — рідкозубчастий.
 Резиногенный (слои) — гумогенний.
 Резорбция — резорбція.
 Реликт, растение реликтовое — рели́кт (-ту), рослина реликтова.

Ремневидный — ременевидний.
Реотансис — реотаксис (-су).
Реотаксический — реотаксичний.
Реповидный, репообразный, репчатый — ріпо-
подібний, ріпчастий.
Ресничка мерцательная — війка миготлива.
Реснитчатый — війчастий.
Речной — річковий, річний.
Рижавоюлочный — ріжавоповстаний.
Ризина — ризина.
Ризоктония, шнур — ризоктонія, шнур (-ра).
Роговидный, -образный — рогоподібний.
Родоксантин — родоксантин (-ну).
Рожковидный — рижковидний.
Рожновыи, с рожнами — рижковий, з ріжками.
Рожок — рижок (-жкб).
Розетка — розетка.
Розетковидный — розетковидний.
Розеточный — розетковий.
Розовидный, розанный (*венчик*) — розовидний.
Рост в толщину, утолщение — ріст утвш, тов-
щення;
р. ярусный — р. ярусний.
Росток, выход — росто́к (-тка), схід (*р. схід*).
Рубцоватый, покрытый рубцами — рубцоватий,
з рубчиками.
Рынегато-красный — рудоваточервоний.
Рыльце — приймочка.
Рыльцевыи — приймочковий.

С.

Саблевидный — шаблевидний.
Самоброжение — самобродіння, самошумування.
Самопереваривание, автолиз — самоотравлення, ав-
толіз (-ву).
Самопроизвольный — самовільний, самочинний.
Саморегулирование, саморегуляция, авторегуля-
ция — саморегулювання, саморегуляція, авторе-
гуляція.
Сампрогенный — сампрогенний, гнидотворний.
Сарковарпий — сарковарпій (-пія).
Сахар плодовый, леулоза, с. фруктовый, фрук-
тоза — цукор плодовий, леулоза, ц. фрукто-
вий, фруктоза.
Сахаристый — цукристий.
Сбрасывание листьев — скидання листу.
Сбрасывать листья, с. листу — скидати лист.
Свернувшийся (*коллоид*) — всілий.
Свертывание — всідання, коагуляція.
Свертывать, коагулировать — всідатися, всістися,
коагулювати.
Свертываться, коагулировать — всідатися, всісти-
ся, коагулювати.
Свертывающийся, коагулирующий (*способный*
свертываться) — коагулючий.
Световой, светолубивый, гелиофильный — світ-
ловий, світлолюбний, геліофільний.
Светочувствительность — світлочутливість.
Светочувствительный — світлочутливий.
Свилеватость, носослойность — завількуватість,
кососарість.
Свилеватый, носослойный — завількуватий, ко-
сосарий.
Свинцовый, свинцовосерый — свинцевий, свин-
цевосірий.
Связки, спавеще, спайка — спайка, в'язальце.
Сгнивание — згнивання.

Сгнивший — згнилий.
Северный, бореальный — північний, бореальний.
Сеймонастия, движение сеймонастическое —
сеймонастія, рух сеймонастичний.
Секреторный — секреторний.
Секрция, выделение, — секрція, виділення, ви-
ділення.
с. внутренняя — с. внутрішня.
Селитра — селітра.
Сельвасы — сельваси.
Семя — насіння; (*собир.*) насіння.
Семядольный, семянодольный — сім'ядольний.
Семядоля, семянодоля, лист. зародышевый —
сім'ядоля.
Семяпочка, семя:ачаток — сім'яний зачаток (-тка).
Сердцевидный — серцевидний.
Сердцевина — серцевина.
Сердцевиный, сердцевинообразный — серце-
виноподібний.
Сердцевинный — серцевинний.
Серезжа — серезжа.
Серезиоцветные — серезкоцвіті.
Серезчатый — серезчастий.
Серовоюлочный — сіроповстаний.
Серп — серп (-пá).
Серповидный, -образный — серповидний.
Сетчато-утолщенный — сітчастопотвщений.
Сеять — сіяти.
Сизовато-зеленый — сизуватовзелений.
Сила центробежная — сила відцентрова.
Силикатный, силикофильный, кремнелюбный —
силікатний, силікофільний.
Силосование — силосування.
Симбиоз, сомительство — симбіоз (-ву), спів-
життя.
Симподиальный, сложностопный — симподіаль-
ний.
Синапсис — синапсис (-су).
Синеватый, голубовато-серый — синеватий, си-
невий.
Синзоичный — синзоичний.
Синиарии — синіаріи (-на).
Синтез (*вещество*) — синтез (-ву).
Сиреневый, лиловый — бузковий, ліловий.
Система корневая мочковатая — система коре-
нова мичкувата;
с. механическая, стереом — с. механічна, сте-
реом (-ма).
Систоль, сокращение, систола — систоль (-лі),
скорочення, систола.
Ситниковидный, юнкоидный — ситниковидний, юн-
коїдний.
Ситовидный, решетчатый — ситовидний, рощі-
частий.
Снафидий — сфафідій (-дія).
Снипон, сгусток свернувшийся — скіпок (-пка).
Складна — складка.
Складчатость — складчастість.
Складчатый — складчастий.
Скомканный, сморщенный, смятый — зібганий,
зім'ятий.
Скращивание, ксеногамия — скрещування, ксено-
гамія.
с. обратное — с. зворотне.
Скращивать — скрещувати.
Скруб — скруб (-ба).
Словцевидный — сланцевидний.
Слоистость — шаруватість.
Слоистый — шаруватий.

Слой — шар (-ру);
 с. выстилающий, ткань выстилающая — ш. вистильний, тканина вистильна;
 с. годичный (*древесины*), кольцо древесины — ш. річний, кільце річне;
 с. замыкающий — ш. замикаючий;
 с. корнеродный, перицикл, перинамбий — ш. корнетворний, перацікл (-лу), перикамбій;
 с. крахмальный — ш. крохмальний;
 с. оболочки третичный, с. утолщения т. — ш. оболонки третинний, ш. потовщення третинний;
 с. пигментный — ш. пігментний;
 с. сердцевинный, сердцевина — ш. серцевинний, серцевина;
 с. субгимениальный — ш. субгіменіальний;
 с. тонкий — ш. тонкий;
 с. целлюлозный — ш. целюлозний.
 Смена — зміна, переміна;
 с. хозяев, разнохозяйственность — переміна живітелів, різноживильність.
 Смешанный — змішаний, мішаний.
 Смолистый — смолистый, смолистый.
 Смоляночерный — смоляночорний.
 Смыкание — змікання, змікнення.
 Сноповидный, снопообразный — снопоподібний.
 Созревание, поспевание, вызревание, — достигання, дозрівання.
 с. Древесины — достигання деревини.
 Соовместители — соковмістители.
 Сократимость, сократительность — скоротливість, скоротність.
 Солоноводный — солоноводний.
 Солонцовый, солончановый — солонцевий, солончаківий.
 Сореднальный — соредіальний.
 Сорус, нучка спорангиев — сорус (-су), кучка спорангіїв.
 Сосковидный — сосковидний.
 Сосочек; с с-ми — сосочок (-чка); с сосочками.
 Сосочковидный — сосочковидний.
 Сосочковый — сосочковий.
 Состояние латентное — стан латентний;
 с. ооченелое — с. задублий.
 Сосуд спиральный, с. винтовой — судина спіральна, с. гвинтова.
 Сосудовидный — судиновидний.
 Спайна (*в плоде зонтичных*) — спайка, поверхня сполуча, комісура.
 Спайностолбиковый — зрелостовпчиківий.
 Сперматогенез — сперматогенез (-зу).
 Спираль — спіраль.
 Спиральный, винтообразный — спіральний, гвинтоподібний.
 Спирал — спірал (-ла).
 Спиртовой — спиртовий, алкогольний.
 Сплюснутый — сплюснутий.
 Спор в виде барабанной палочки — спора у вигляді барабанної палички;
 с. муральная — с. муральна.
 Спорангионосец — спорангионосець (-ся), ніжка спорангія.
 Спорангионосный, несущий спорангии — спорангійносець.
 Спорангий, споровместилище, сумочка — спорангій (-гій), споровмістище.
 Спорангиол — спорангіол (-ла).
 Спорогенный, спорообразующий — спорогенний, споротворючий.

Спорогоний — спорогонія (ія) (-на, -ія).
 Споронарий, спороплодный — спорокарпій (-ія).
 Споросное, спорососец, спорофор — спорососец (-ся), спорофор(-ра), ніжка спорова.
 Спорообразование, споруляция, споросложение — споротворення, спорулляція, спорослошення.
 Способность набухать, набухаемость — здатність набувати, набухальність;
 с. подъемная — в. підіймальна.
 Среда питающая жидкая — середовище (по) живне рідке;
 с. питательная твердая — с. (по) живне тверде.
 Средино-задний (*предлистник*) — середино-задний.
 Средство антисептическое — засіб (-собу) антисептичний;
 с. для выгонки — з. для вигання.
 Срез — зріз (-зу).
 Сроотнопыльниковый — зрослопильковий.
 Стадия пальмеллеводная, состояние пальмеллеводное — стадія пальмелеводна, стан пальмелеводний.
 Стамподий, тычинка зачаточная, т. придаточная — стаміподій (-дія), тичинка зачаткова.
 Станция опытная, с. экспериментальная — станція досвідна, с. експериментальна.
 Статоцист — статоцист (-та).
 Стафилокок — стафілокок (-ка).
 Створчатый (*лов*) — лущивистий; (*ловушка*) — стулчастий, (*пильник*) — клапанний.
 Стеблевидный, -образный — стеблоподібний.
 Стеблеобъемлющий, объемлющий — стеблообгортний.
 Стегма, пластиночка — стегма, пластиночка.
 Стегокарпический, крышкплодный — стегокарпичний, кришкоплодий.
 Стекловидный, гялиновый — скловидний, гяліновий.
 Степень дисперсности — ступінь (-пеня) дисперсности, с. роздрібности.
 Степь береговая — степ береговий;
 с. злаковая — степ злаковий;
 с. песчаная — с. піщаний.
 Стержневидный — стрижневидний.
 Стерига, подставочка — стерігма, підставка.
 Стерильный, обеспоженный — стерильний, знепльденний.
 Стелаться, стелиться — слатися, стелітися.
 Стойкий, выносливый, устойчивый — стійкий, тривкий, витривалий.
 Стойность, выносливость, устойчивость — стійкість, тривкість, витривальність.
 Столби — стовпці (-ка);
 со столбиком — із стовпчиком.
 Столбиковый — стовпчиківий.
 Столбовидный, колончатый — стовповидний.
 Стоповиднонадрезанный — стоповиднонадрізаний.
 Стоповиднораздельный — стоповиднороздільний.
 Стоповиднорассеченный — стоповидноросічений.
 Стоповидный — стоповидний.
 Сторона — бік, сторони;
 с. верхняя — б. верхній, с. верхня;
 с. нижняя — б. нижній, с. нижня.
 Стрелка — стрілка; без стрелки — без стрілки; со стрелкою — із стрілкою.
 Стреловидный — стрілковидний.
 Стреловидный, стрельчатый — стрілковидний, стрілчастий.
 Стрептобацилла — стрептобацил (-ла).

Строение альвеолярное, с. пенистое — будова альвеолярна.

Строма, ложе, основание — строма, ложе, основа.

Струговидный, пилообразный — пилкоподібний.

Стручковый — стручковий.

Стручок — стручок (-чка);

с. членистый, с. коленчатый, с. поперечно-перегородчатый — стручок членистий, с. поперечноперегородчатий.

Стручочек — стручечок (-чка);

с. орешковый — стручечок горішковий.

Стручковидный — стручечковидний.

Стручковый — стручечковий.

Субальпийский — субальпійський.

Субгимениальный — субгіменіальний.

Суберин, вещество пробковое — суберин (-ну), речовина пробкова, р. коркова.

Субстрат — субстрат (-ту).

Субформация — субформація.

Субэпидермальный — субепідермальний.

Сукулентный — сукулентний, соковитый.

Сумочка — сумочка.

Сумчатый, сумковидный — сумчастий, сумковидний.

Суриково-красный, цвета сурика — сурикочервоний.

Сусло — сусло.

Сухожизистый, сухожизный — сухожизчастий.

Сфагновый — сфагновий, торфяниковый.

Сфера аттракционная, с. направляющая — сфера аттракційна, с. напрямля.

Сфероидальный — сфероїдальний.

Сходство — схожість, подібність.

Сычужный — сичужний.

T

Таксис — таксис (-су).

Танин, кислота дубильная — танин (-ну), кислота дубильна.

Твердеть, затвердеть — тверднути, стверднути.

Текстильный, волокнистый — текстильний, волокнистий.

Телейтоспора, спора зимняя — телейтоспора, спора зимова.

Тельце чечевичкообразное, перидиола — тільце сочвицеподібно, перидіола.

Темнобурый, коричневый — темнобурий, коричневий.

Темносерый, темный — темносірий, темний.

Темный, тусилый — темний, тьмянйй.

Тенелюбивый — тенелюбний.

Тенистый — тивистий.

Теория присутствия и отсутствия — теорія присутності й відсутності;

т. эволюционная, т. эволюции — т. еволюційна, т. еволюції.

Термотаксис — термотаксис (-су).

Термотаксический — термотаксичний.

Терраготовый, глинистожелтый — тераготовий, глинистожовтий.

Тетрада, четверна — тетрада, четвірка.

Тетрамерный, четверной, четырехчленный, четверного типа — тетрамерний, четверний, чотиричленний.

Тигмотаксис — тигмотаксис (-су).

Тила — тіла, виповнюча клітина.

Тинистый — тивистий.

Ткань водоносная, т. водная — тканина водоносна, т. водна;

т. наплыва, т. каллуса — тканина напливу, т. каллусу;

т. образовательная, меристема, т. меристематическая, первоткань — т. творна, меристема, т. меристематична;

т. образовательная первичная, меристема первоначальная, паренхима первичная — т. творна первична, меристема первична;

т. питающая (*залима*) — т. живильна.

Ток восходящий — течія висхідна;

т. нисходящий — т. низхідна, зпадна.

т. соков — т. соків.

Токсин — токсин (-цу).

Толстокорый, толстокожий — товстокобий, товстошкірий.

Толстостенный — товстостінний.

Толстый — товстий.

Толщина — товщина.

Тонкожизистый — тонкожизчастий.

Торфообразователь — торфотворювач (-ча).

Торфообразующий — торфотворюючий.

Точечный, пористый (*сосуд*) — крапчастий, пористий.

Точность — точність.

Точный — точний.

Трава — трава;

т. растение травянистое — т. рослина трав'яниста;

т. злаковидная — т. злаковідна;

т. корневищная — т. кореневищна;

т. кустистая — т. кущова.

Травянистый — трав'янистий.

Травяной, травянистый (*покрытый травой*) — трав'яний, трав'янистий.

Транспирация, испарение — транспірація, випаровування, випарування.

Трапецовидный — трапецевидний.

Трахеда, клеточка сосудистая — трахеїда, клітинка судинна.

Трещел, земля диатомовая — трещел (-лу), земля діатомова.

Трехгнездый — тригнездий.

Трехгранный, треугольный — тригранний, трикутний.

Трехзубчатый — тризубчастий.

Трехнадрезный, трехразрезной — тринадзівний, трироззівний.

Трехраздельный — трироздільний.

Трехсемядельность — трисім'ядельність.

Трехстворчатый — триствудковий.

Трехстолбиковый — тристовпчиковий.

Трехъярусный (*срутитровка*) — триярусний.

Трещина ствола морозобойная, морозобойна — морозовина.

Тригибрид — тригібрид (-да).

Трихогин(а), волосок женский — трихогін(а).

Тростинообразный — очеретоподібний.

Тростноперистонадрезный — тріп'ячостонадрівний.

Тростноперисторассеченный — тріп'ячосторовсічений.

Тростнорассеченный, трехрассеченный, — тріровсічений.

Трубка млечная нечленистая — трубка молочнонечленіста;

т. сердцевинная — т. серцевинна;

т. ситовидная, решетчатая — т. ситовідна, решітчаста.

т. тычинковая, т. пыльниковая — т. тичинкова, т. пиллякова.
Трубовидный — трубовидний.
Тупозубчатый — тупозубчастий.
Тыновообразный — гарбузоподібний.
Тыльный, спинной, дорсальный — спинковий, дорсальний.
Тычинна, пылцелистин — тичинка, листок пилковий.
Тычинковидный — тичинковидний.
Тычиночно-пестичный — тичинково-жітчиковий.
Тычиночный; с тычинками — тичинковий; з тичинками.
Тяж — тяж (-жа), пасмо;
 т. центральный, пучок центральный — т. центральный.

У

Увлажнение — зволоження, зволоження.
Увлажненный — зволожений.
Увлажнить, увлажнить — зволожувати, зволожити.
Увлажняться, увлажниться — зволожуватися, зволожитися.
Угол расхождения — кут розходження.
Удалить верхушку (у побега) — зрізати верхшк.
Удвоение, дедублиция — подвоєння, дедубляція.
Удобрение (материал) — добриво; (процесс) удобрення.
Удобрительный — добривний; удобрявальний.
Удобрять, удобрить — удобрявати, удобріти; (навозом) — угнобувати, угнобіти.
Узкоперегородчатый — вузькоперегородчастий.
Укусный, укусноислый (брожение, бактерии) — бцтовий, оцтовокислий.
Улиткообразный — равликподібний.
Уравнительный, эквационный (деление) — зрівняльний, еквацийний.
Усеченный, притупленный — зрізаний, притуплений.
Усик-прицепка — вусик-причіпок (-пка).
Усиновидный — вусиковидний.
Ускорение роста — прискорювання росту.
Условия местообитания — умови місцєперебування.
Устойчивость против ядов — стійкість проти отрути.
Утолщаться, увеличиваться в толщину, расти в толщину — товщати.
Утолщение (утолщенное образование) — потовщення.
Утолщенный — потовщений.
Ушко; с ушками — вушко; з вушками.

Ф

Фагоцитоз — фагоцитоз (-за).
Фактор ограничительный, ф. ограничивающий — фактор (-ра) обмежувальний.
Феллоген, слой пробкообразовательный, камбий пробовый — феллоген (-ну), шар пробкотворний, камбій (-ію) корковий.
Фенология растений, фитофенология — фенологія рослин, фітофенологія.
Фигуры дыхательные — фігури дихальні.
Физиология обмена энергии — фізіологія обміну енергії, фітодінаміка.
Фикоантин, фукоантин — фікоксантин (-ну), фукоксантин (-ну).

Фикопорфирин — фікопорфірін (-ну).
Фикофени — фікофені (-ну).
Фикоеритрин — фікоеритрін (-ну).
Факсирующий — фіксуючий.
Филогения, филогенез, развитие историческое — філогенія, філогенез, (-зу), розвиток історичний.
Фитин — фітин (-ну).
Фитогеография, география ботаническая, география растений — фітогеографія, географія ботанична, географія рослин.
Фитопатология — фітопатологія, патологія рослин.
Флагообразный — прапороподібний.
Флабам — флабам (-жу).
Флабировать — флабувати.
Флороглюцин — флороглюцин (-ну).
Флуоресцирующий — флуоресцируючий.
Форма исходная — форма вихідна.
Формация эдафическая, ф. эдафона — формація едафічна, ф. едафону.
Формообразование, морфогенезис — формоутворення, формоутворення, морфогенезис (-су).
Формообразующий, формативный — формоутворючий, формативний.
Фотоморфоз — фотоморфоз (-зу).
Фотосинтез — фотосинтез (-зу).
Фототаксис, гелиотаксис — фототаксис (-су), геліотаксис (-су).
Фототаксический — фототаксичний.
Фототропический — фототропичний.
Фузариоз — фузаріоз (-зу).
Функциональный — функціональний.

Х

Характерный — характерний.
Хвостина — хвістка.
Хвост — хвіст.
Хемоморфоз (а) — хемоморфоз (а).
Хемосинтез — хемосинтез (-зу).
Хемотаксис — хемотаксис (-су).
Химера периклиальная — химера переклінальна; х. секториальная — х. секторіальна.
Хлороз, немочь бледная — хлороз (-зу).
Хлорофиллоносный — хлорофілоносний.
Хмелевидный — хмелевидний.
Хозяин галла — живитель галла.
Холестерин — холестерин (-ну).
Холодостойкость, холодостойчивость — холодостійкість, холодостійкість.
Хондриом — хондріом (-му).
Хроматин — хроматин (-ну).
Хромидальный — хромідальний.
Хромопарный — хромопарний.

Ц

Цветок бесплодный, ц. неплодущий, ц. бесплодный — квітка неплідна, к. безстатєва;
ц. медоносный, ц. с нектаром — к. медоносна, к. з нектаром;
ц. неполный — к. неповна;
ц. обоеполый, ц. двуполоый — к. двостатєва;
ц. однопоый — к. одностатєва;
ц. полный — к. повна.
Цветоложе, тор, ось цветочная — квітколоже, тор (-ру), вісь цвітання;
ц., разросшееся в ширину — к., що розрослося вшир;

ц. чашевидное — к. чашовидне.
 Цветоножка — квітконіжка.
 Цветонос — цвітос (са).
 Цветообразующий — цвітотворючий.
 Цветущий — цвітучий.
 Целлюлозный — целюлозний,
 Центр — центр (-ру).
 Центральный — центральний.
 Центриоля, центриоль — центріоля, центріоль (-лю).
 Центробежный — відцентровий.
 Циста покоящаяся — циста спочиваюча.
 Цистокарп(ий) — цистокарп (ій) (-па, -пія).
 Цистообразование — цистотворення.
 Цитаз(а) — цитаз(а).

Ч

Часть зольная составная — частина зольна складова.
 ч. составная — частина складова.
 Чашевидный, блюдчатый — чашовидний, блюдцеподібний.
 Чашечка внутренняя — чашочка внутрішня.
 Чашечковидный, чашечный — чашочковидний, чашковий.
 Червеобразный — червподібний.
 Черепчатый — черепицюватий.
 Черешковидный — черешковидний.
 Черешок — черешок (-шка).
 Черешочек, черешок вторичный — черешочек (-чка), черешок (-шка) вторичный.
 Черешчатый — черешковий.
 Четвертование — четворткування.
 Четырехгранный, четырехугольный — чотиригранний.
 Четырехраздельный — чотирироздільний.
 Четырехрассеченный — чотирирозсічений.
 Чехлик корневой — чохлик кореневий.
 Чехловидный — чохловидний.
 Чехол, покрывало, крыло — чохол (-хла), покривало.
 Чечевица (стекло) — лінза.
 Чечевицеобразный, линзовидный — лінзовидний.
 Чечевица, лентичелла — лінзочка, лентичелла.
 Чешуя полая, чешуйка зева — луска порожниста, лусочка зива.
 Членистость — членістість, почленованість.
 Членистый, коленчатый, сочлененный — членістий, почленований.
 Чувствительный — чутливий.
 Чужой виду — чужий видів.

Ш

Шафранный (цвет) — шафранний.
 Шейка архегония — шийка архегонія.
 Шелковистоволосистый — шовковистоволосистий.
 Шершавоволосистый, жестковолос(ист)ый — шорстковолос(ист)ий.
 Шестигнездный — шестигнездий.
 Шестилистый, шестидольный (чашечка) — шестилістий, шестичатковий.
 Шестинадрезный — шестинадрізий.
 Шестираздельный — шестироздільний.
 Шиловидный, -образный — шилоподібний.
 Шип — шип (-па).
 Шипик — шипик (ка).

8. Мовознавство 443.

Шиповатый, колючий — шипуватий, колючий.
 Шиповидный — шиповидний.
 Широкозубчатый — широкозубчастий.
 Широколанцетный широколанцетовидный — широколанцетний, широколанцетовидний.
 Широкоперегородчатый — широкоперегородчастий.
 Широкопильчатый — широкопилчастий.
 Широкояцевидный — широкояцевидний.
 Шиферный (цвет) — шиферний.
 Шлемовидный, -образный — шоломоподібний.
 Шов — шов (р. шва);
 ш. срединный (диатомовых) — ш. срединный.
 Шоколадный — шоколадний.
 Шпорца, шпорец — шпорека.
 Шпорцевидный, шпорцеобразный — шпоркоподібний.
 Шпорцевый, со шпорцами — шпорековий, із шпореками.

Щ

Щавелевокислый (брожение) — щавелекислий, оксалатний.
 Щель выводная, щ. выводная — щілина вивідна;
 щ. срединная (устьица) — щ. срединна.
 Щетинка; с щетинками — щетінка; із щетінками.
 Щетинистый — щетінистий.
 Щетка — щітка.
 Щетковидный, щеточный — щітковидний.
 Щиткоосный — щітківосний.
 Щитовиднонервный — щитовидножільковий.
 Щитовидный — щитовидний.
 Щиток — щіток (-тка).
 Щитолопастный — щітлопатний.
 Щупальце — щупальце.

Э

Эвипотенциальный, равнозначущий (зачаток) — еквипотенціальний, рівновартий.
 Экземпляр — екземпляр (-ра).
 Экзосмос, высачивание — екзосмос (-су), виобчуження.
 Эксперимент, опыт — експеримент (-ту), спроба.
 Экспериментальный, опытный — експериментальний, спробний.
 Экстракт, вытяжка — екстракт (-ту), витяжка.
 Экстранупциальный (нектарник) — екстранупціальний, позаквітковий.
 Экстрорзный, наружу обращенный — екстрорзний, звернений назовні.
 Эксцентричный, эксцентрический — эксцентрічний.
 Элеосфера, елайосфера — елеосфера, елайосфера.
 Элиминация — елімінація, вилучення, відлучення.
 Эллипсоидальный — еліпсоїдальний.
 Эмергенция(ия), вырост — емергенція(ія), віріст (-росту).
 Эндемит, эндемизм — ендеміт (-ту).
 Эндемический, эндемичный — ендемічний.
 Эндокарпий, внутрислодник — ендокарпій (-ія), внутрішньоблодь (-дня)
 е. кожистый, внутрислодник н. — е. шкірястий, внутрішньоблодь (-дня) шкірястий.

Эндоперидий — ендоперидій (-ія), обгортка внут-
рішня.
Эндосмос — ендосмос (-су).
Эндотрофный, внутренний — ендотрофний, внут-
рішній.
Энзимный, ферментный — ензимний, ферментний.
Энкапсулирование — енкапсулювання.
Энтомофилия, опыление насекомыми — ентомофі-
лія, комахоzapильність.
Эпидермис, кожица, н. верхняя эпидерма — епі-
дерміс (-су), шкірка, ш. верхня, епідерма.
Эпикотиль, колено надсемядольное — епикотиль
(-ля), жезивуля надсім'ядольне.
Эписпорий, периний, периспорий — епіспорій, пе-
ріній, периспрій.
Эпистазис прирывание — епістазіс (-су), при-
кривання.
Эпитена, створка верхняя, эпивальва — епітека,
студка верхня.
Эпителиальный — епітеліальний.
Эпителий — епітелій (-лію).
Этаж (бот., геогр.) — поверх (-ху).
Этеризация — етеризація.
Эфирный (масло) — ефірний.
Эцидия, эцидий — ецидія, ецидій (-дія).

Я

Яблоко косточковое — яблуко кісточкове.
Ягода двойная — ягода подвійна;
я. сборная — я. збірва.
Ягодovidный, -образный — ягодоподібний.
Ядро древесины, древесина спелая, д. ядровая —
ядро деревини.
Ядровый — ядрений.
Яйцевидный, -образный — яйцеподібний.
Яноревобразный — яноревподібний.
Янорь, прицепка — причіпок (-пка).
Ямна пыльниковая — ямка пляквова;
я. спорангиеносная — я. спорангиеносна.
Янтарный, медовый, медово-желтый (цвет) —
антарний, бурштінний, медовий.
Янтарь — янтар (-рю), бурштін (-ну).
Яркий — яскравий.
Яровизация — яровізація.
Ярус (растительный) — ярус (-су);
я. связывающий — я. сполучний.
Ярусность — ярусність.
Ярусный — ярусний.
Ярусы замещающие — яруси заступні.
Ясно заметный — яскраво помітний.

З М І С Т

	Стор
Академік Микола Яковлевич Марр	3
Акад. І. Мещанінов. Пам'яті акад. М. Я. Марра	11
Проф. І. Г. Франк-Камеєцький. Академік М. Я. Марр	19
О. Ізюмов. До питання про укладання двомовних словників	27
Д. Дрінов, Г. Левченко. Про правопис географічної номенклатури	43
О. К. Бабенко. До питання про українську фізичну термінологію	53
З матеріалів термінологічної комісії НКО	59
Рецензії:	
Т. Грунін. Алфавіт Октябрю. Нтоги введення нового Алфавита среди народів РСФСР	61
Проф. М. Калинович. Psychologie du langage par H. Delacroix, E. Cassirer, L. Jordan, A. Sechehaye etc.	75
Ботанічний термінологічний бюлетень	83

ОРИЕНТОВНИЙ ЗМІСТ „МОВОЗНАВСТВА“ № 6

1. Н. Каганович. Про дослідження мови драми і про мову „Платона Кречета“ О. Корнійчука.
2. О. Ізюмов. На шляху до висот культури мови.
3. Вол. Масальський. До питання про стилістичне застосування різних типів речень у сучасній українській літературній мові (Сурядність і підрядність як стилістичні засоби в „Пісні трактористки“ П. Тичини).
4. Ст. Василевський. „Вагрова ніч“ з мовного погляду.
5. М. Калинович. Поняття окремого слова.
6. Рецензії: 1) Н. К. „Рідна мова“ пана Огієнка.
2) Е. Халіфман. Вейсгербер, Л. Рідна мова й формування духу. Геттінген, Рупрехт, 1929. (Weisgerber Leo „Muttersprache und Geistesbildung, Göttingen, Ruprecht, 1929).

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА

МОВОЗНАВСТВО

№ 5

ВИДАВНИЦТВО УАН • КИЇВ • 1935

405
M869
no. 5
1935

